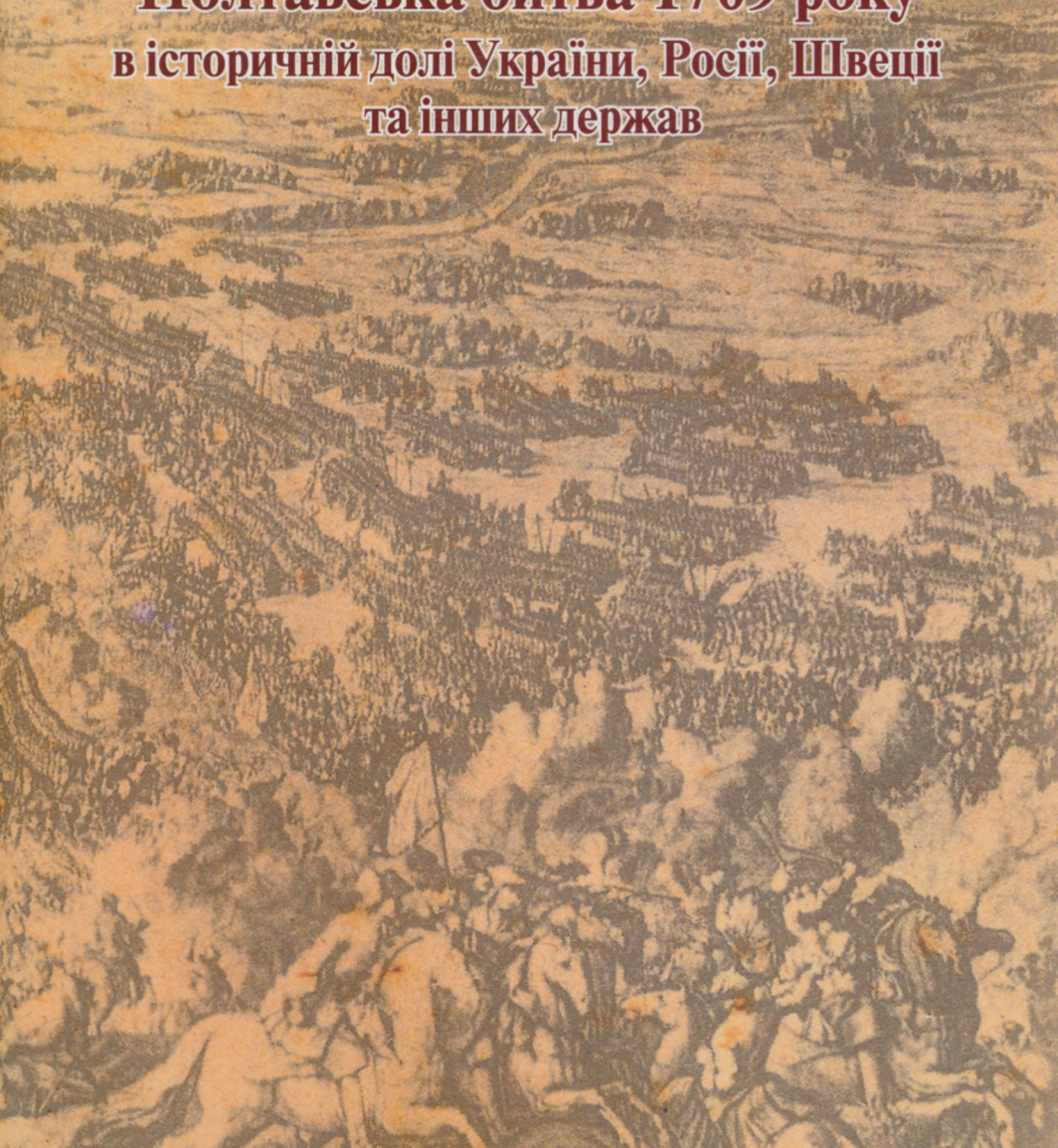

341
11-52

Збірник матеріалів міжнародної
науково-практичної конференції

Полтавська битва 1709 року
в історичній долі України, Росії, Швеції
та інших держав

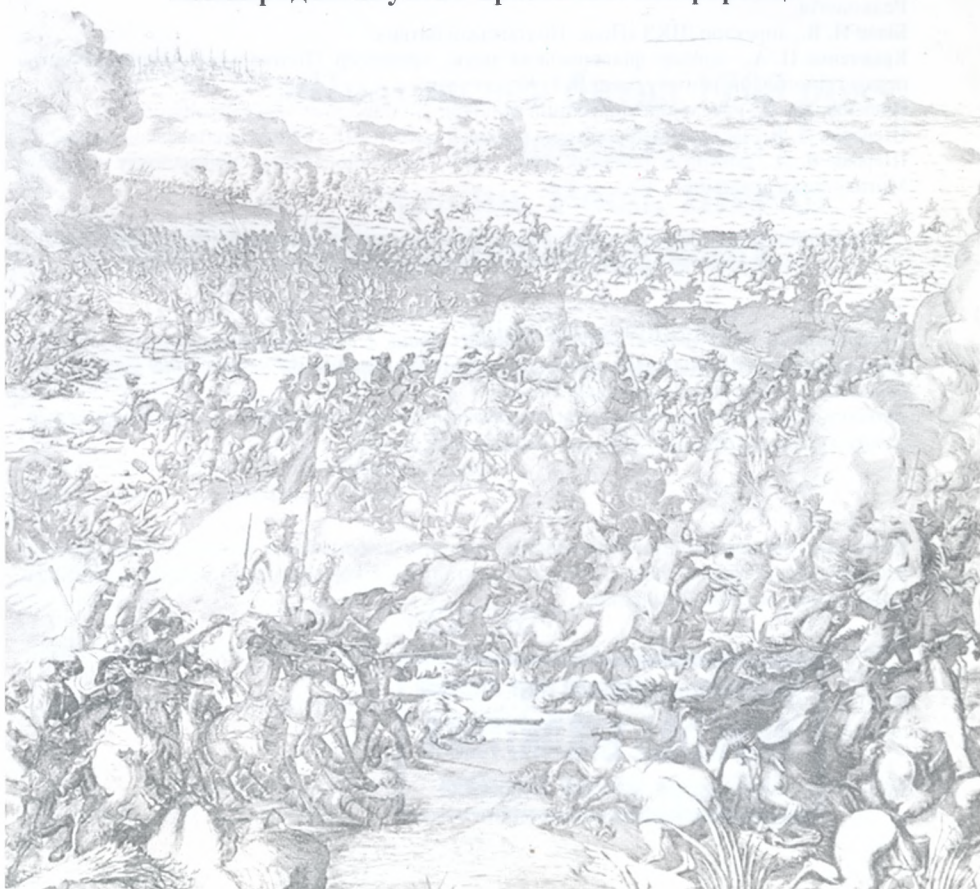

771
П-52

**«Полтавська битва 1709 року
в історичній долі
України, Росії, Швеції
та інших держав»**

**Збірник матеріалів
Міжнародної науково-практичної конференції**

УДК 355.48(477.53)«1709.07.08»(470)(485)(063)
ББК 63.3.(2)51-68+63.3 (4 Укр.-4 Пол)
П52

**«Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції — Харків: ФОП Толмачова Н. Ю., 2009. — 480 с.
— ISBN 978-966-8591-31-0**

Куратор видання:

Семеняга Л. Б., заступник міського голови з питань культури, заслужений працівник культури України.

Рецензенти:

Волошин Ю. В., доктор історичних наук, професор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

Аляев Г. Є., доктор філософських наук, професор Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

Редколегія:

Білан Н. В., директор ДІКЗ «Поле Полтавської битви»;

Кравченко П. А., доктор філософських наук, професор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;

Палієнко Ю. В., начальник управління культури Полтавського міськвиконкому;

Шендрик Л. К., заступник директора з наукової роботи ДІКЗ «Поле Полтавської битви»;

Щербак В. Д., доктор історичних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Рекомендовано до друку вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, протокол №4 від 30.11.2009 р.

П52

Пропонуваний увазі читача збірник наукових праць є підсумком Міжнародної науково-практичної конференції, яка проходила у м. Полтаві 11-12 червня 2009 року і була присвячена 300-річчю Полтавської битви.

Видання розраховано на учнівську та студентську молодь, викладачів, усіх, хто цікавиться історією Великої Північної війни та Полтавської битви.

УДК 355.48(477.53)«1709.07.08»(470)(485)(063)

ББК 63.3.(2)51-68+63.3 (4 Укр.-4 Пол)

Випущено на замовлення Управління культури виконавчого комітету Полтавської міської ради в рамках заходів Міської міжгалузевої комплексної програми «Полтава туристична» на 2008-2010 роки.

Відповідальність за наведені факти, їх точність, датування та повноту цитат несуть автори.

© При передруку чи іншому використанні матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове.

ISBN 978-966-8591-31-0

© Автори статей

© ФОП Толмачова Н. Ю.

**Полтавська міська рада
Посольство Російської Федерації в Україні
Посольство Швеції в Україні
Державний історико-культурний заповідник
«Поле Полтавської битви»
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка**

**«Полтавська битва 1709 року
в історичній долі
України, Росії, Швеції
та інших держав»**

**Збірник матеріалів
Міжнародної науково-практичної конференції**

Учасникам, організаторам
та гостям Міжнародної
наукової конференції
**«Полтавська битва 1709 року
в історичній долі
України, Росії, Швеції
та інших держав»**

Шановні друзі!

Щиро вітаю учасників, організаторів та гостей представницького зібрання.

Історична Полтавська битва, яка відбулася на українській землі, й донині оцінюється по-різному. Але, поза сумнівом, вона стала знаковою для долі багатьох націй, мала визначальний вплив на формування геополітичної карти Європи.

Сподіваюсь, що ваша конференція сприятиме об'єктивному висвітленню подій 300-річної давнини, сучасному осмисленню нашими народами свого минулого, подоланню багатьох стереотипів.

Проведення форуму — це добра нагода для вчених із різних країн обмінятися думками, в дискусіях дійти згоди щодо переломних моментів нашої спільної європейської історії.

Бажаю плідної роботи та вагомих результатів.

*Віктор ЮЩЕНКО,
Президент України*

Шановні добродіі!

Видання, що ви тримаєте в руках, присвячене найяскравішій події на славному шляху нашого міста у сьогоднішній день. Полтавська битва, 300-ліття якої ми відзначаємо нині, назавжди увійшла до анналів світової історії, рішуче змінивши політичну карту Європи. І нині вона викликає до себе інтерес науковців і широкої громадськості – тільки на поле бою за три ювілейні дні завітало понад 60 тисяч осіб, половина з яких – гості міста. Вони високо оцінили і концепцію, і рівень відзначення – екзамен на цивілізований підхід до історії Полтава витримала з честью.

У кожному з представлених тут матеріалів – уважний і об'єктивний погляд знаних учених з різних країн на політичну, економічну та культурну складові історичного контексту, які відтворюють широке полотно минулого України і Європи, визначають теперішнє і дозволяють проектувати майбутнє. Саме тому переконаний: книга знайде численних та вдячних читачів і в нас, і за кордоном. А ще – змусить почути Дзвін примирення, що кличе нас у дружнє коло.

A handwritten signature in black ink, appearing to read "Андрій Матковський". The signature is stylized and fluid.

*Андрій МАТКОВСЬКИЙ,
Полтавський міський голова*

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Тарас Чухліб (Київ, Україна)

Мазепинська Україна у Північній війні 1700-1721 рр.: особливості міжнародного становища та зміни політико-правового статусу

Угода без меча — то лише слова
без будь-якої сили, що могла б
сповна гарантувати безпеку людини.
(Томас Гобс, «Левіафан», розд.17; 1651 р.)

У зв'язку з 300-річчям воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи проти Москви, українсько-шведського союзу та Полтавської битви, як і колись у 1809, 1859, 1909 та 1959 рр., надзвичайно актуалізуються наукові, політологічні, ідеологічні та свідомісні оцінки цих історичних подій. Досліджуючи етнічну ієрархію Російської імперії у XIX ст., швейцарський історик Андреас Каппелер зробив несподіваний висновок: тогочасні українці з точки зору політичної лояльності до Центру поділялися на три групи — «мазепинців», «малоросів» та «хохлів». При цьому «мазепинцями» у Санкт-Петербурзі вважали сепаратистів, які прагнули до відновлення якщо й не власної держави, то хоча б самобутньої національної культури¹. Як бачимо, що й через 100-200 років від часу відмови (вмотивованої, на думку одних істориків, та невмотивованої — інших) Івана Мазепи від сюзеренітету московського царя Петра I й переходу гетьмана під протекторат шведського короля Карла XII Густава серед російського політикуму добре пам'ятали про підступний, на їхню думку, виступ козацької еліти за свої «права та вольності» у 1708-1709 рр.

На початку XX ст., в умовах короткочасного відновлення української державності 1917-1921 рр., розпочалися гострі дискусії наукового, а головним чином політико-ідеологічного характеру щодо оцінки російсько-українських відносин за царювання Петра I і гетьманування Мазепи. Ці суперечки були актуалізовані й спричинені тим, що ні «монархічна», ні «більшовицька», ні «буржуазно-демократична» Росія не бажала відпустити від себе сепар-

Пленарне засідання

ратистськи налаштованих українців, яких знову ж таки у Петрограді, Москві або ж Омську почали масово називати «мазепинцями-самостійниками».

Перемога «диктатури пролетаріату» з політичним центром у Москві спричинилася до того, що українська історія стала трактуватися з точки зору завойовника, а тому всіх гетьманів Війська Запорозького другої половини XVII – початку XVIII ст. (окрім, звичайно, Богдана Хмельницького) офіційно оголосили «зрадниками» не лише Московського царства, а й українського народу. Така потужна ідеологема насаджувалася в академічних наукових інституціях і через них в усіх освітніх установах та засобах масової інформації, а отже, в масовій суспільній свідомості народів колишнього Радянського Союзу. Хоча, як зазначав у 1986 р. відомий французький історик Марк Феро, незважаючи на такі всеохопні заходи комуністичного керівництва, значна частина українців все ж таки продовжувала вважати гетьмана Мазепу національним героєм своєї історії².

Зауважимо, що не маємо за мету оцінювати діяльність гетьмана Івана Мазепи в межах контрверсійної парадигми «герой – зрадник». Ще у 1908 р., напередодні бучного відзначення в межах Росії 200-річчя Полтавської битви, Михайло Грушевський опублікував у Львові програмну статтю, в якій пояснював важливість існування «мазепинського міфу» тим, що *«союз Мазепи з Карлом XII був довершений в критичний для російського уряду момент, коли вся політична доля Російської держави була поставлена на карту...»*³. Очевидно, що видатний український вчений серед інших джерел опирався і на відому промову царя Петра I, яку той у запалі виголосив перед своїми солдатами за декілька годин перед вирішальною битвою зі шведами під Полтавою: *«...Прошу добраго вашего подвига, дабы неприятель не исполнил воли своей и не отторгнул бы толь великознатного малороссийского народа от державы нашей, что может быть началом всех наших неблагополучий (виділ. — Авт.)»*⁴. А згідно з висновками сучасної російської ученої Тетяни Гаїрової-Яковлевої, «перехід Мазепи до шведів став хрестоматійною легендою, а для певної літератури — зразком «зради»»⁵. Та й справді, ще у маніфестах 1708-1709 рр. московський цар і майбутній імператор Петро I звинуватив гетьмана в «измене» й порушенні звичаю хрестоцілування. На це його колишній український підданий відповідав, що відмова від царської зверхності й набуття сюзеренітету іншого монарха були спричинені ідеєю «вищої вірності», яка полягала в служінні інтересам своєї «Ойчизни, матки бідної України», вольностям та добробуту Війська Запорозького і всього малоросійського/українського народу⁶. Слід зазначити, що характеристика зовнішньополітичного кроку найбільш суперечливого правителя Українського гетьманату має надзвичайно велику історіографічну, а також «колонаукову» традицію, в якій, на жаль, й до цього часу продовжують панувати суб'єктивні або ж ідеологічно заангажовані оцінки.

Пленарне засідання

Підтримуємо думку тих істориків, які вивчають події 1708-1709 рр. з точки зору ситуації, яка склалася на той час в Центрально-Східній та Південно-Східній Європі у рамках стосунків «сюзерен/протектор — васал/протегований» і накладалася на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби. Вони полягали в існуванні т. зв. суспільного договору між монархами і васальнозалежними правителями й концентрувалися у правовій формулі ранньомодерного часу *In dominium suum rex imperator est*. На практиці це означало обіцянку суверена/сюзерена в обмін на покору та військову допомогу з боку свого васала захисту і пошанування його «прав і вольностей»⁷. При цьому, якщо договір порушувався кимось з політичних контрагентів, «ображений» мав право повстати проти свого володаря та розірвати попередні домовленості, в т. ч. і в односторонньому порядку.

Як не дивно, але цьогочасна гостра дискусія між окремими українськими і російськими істориками сягає своїм корінням ще XV-XVI ст. Адже одним з найбільш полемічних аспектів політичної філософії пізнього Середньовіччя та раннього нового часу було питання про те, чи мали право піддані чинити опір своїм правителям, або ж навпаки — чи повинні вони постійно виявляти покору, адже з точки зору християнської моралі у всіх випадках опір вважався злом. З огляду на це, до кінця XVII ст. у багатьох європейських країнах остаточно сформувалися дві політичні теорії — монархічна та антимонархічна. Перша з них базувалася на т. зв. монархічному божественному праві, яке передбачало сліпу покору абсолютистській владі. Друга обстоювала ідею «народного права», коли піддані мали право на повстання проти своїх володарів в умовах порушення останніми законів суспільного існування. Звичайно, що з огляду на час обидві ці прямо протилежні одна одній теорії мали теологічне забарвлення.

Історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ українського гетьмана І. Мазепи проти свого патрона був надзвичайно типологічно подібним до повстань залежних правителів «малих держав» проти своїх володарів наприкінці XVII – на початку XVIII ст.: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 р., угорсько-трансильванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703-1711 рр., молдавського господаря Димитрія Кантемира проти Османської імперії у 1708 р. та ін.⁸ Очевидно, цей ряд можна продовжити за рахунок вивчення ситуації в інших країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. До цього ряду виступів залежних правителів проти своїх володарів слід додати ще й те, що, у ході Північної війни 1700-1721 рр. гетьман Іван Мазепа, на нашу думку, хоча й невдало, але намагався повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха I Вільгельма (1640-1688), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої

Пленарне засідання

політики, що у світовій історіографії отримала назву *Fuchspolitik*⁹.

Проаналізувавши дії гетьмана Мазепи, який досить добре розбирався у лабіринтах тогочасної європейської політики, можна стверджувати, що в умовах Великої Північної війни він намагався уподібнитися до Фрідріха I Вільгельма та добитися вищого, ніж перед тим, міжнародного політико-правового статусу для Українського гетьманату. Цього він хотів досягти шляхом лавірування між російським та шведським монархом, але з огляду на нищівну військову поразку Карла XII Густава від Петра I під Полтавою наприкінці червня 1709 р. ці плани так і не набули логічного завершення.

Нагадаємо, що специфіка української ситуації полягала в тому, що від революційних часів гетьмана Богдана Хмельницького правителі Козацької держави змушені були лавірувати між сусідніми монархами-володарями та почергово (інколи — одночасно) визнавати їхню протекцію, що отримало назву політики *полівасалітету*¹⁰. З огляду на кардинальну зміну міжнародної ситуації в умовах Північної війни 1700-1721 рр. гетьман І. Мазепа лише продовжив традицію полівасалітетної політики стосовно оточуючих монархічних дворів своїх попередників на гетьманській посаді. Однією з причин досить частой зміни урядами І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка своїх протекторів протягом кінця 50-х — 70-х рр. XVII ст. була неможливість забезпечення об'єднання Українського гетьманату під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання козацьких правителів між династичними та станово-представницькими монархіями європейського й азіатського континентів. І чи не найголовнішим з них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави, султаном Османської імперії або ж королем Шведського королівства (а саме у цьому чотирикутнику, головним чином, відбувалося «баражування» гетьманів від однієї до іншої протекції) кращих «вольностей» для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також «прав та привілеїв» всіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства, тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу.

Саме у контексті усталених політико-правових стосунків ранньомодерного часу слід розглядати проблему участі козацької України у Північній війні 1700-1721 рр., під час якої перед урядом І. Мазепи постала раптова і непроста дилема цивілізаційного вибору: кого ж підтримувати у довголітній боротьбі за корону східноєвропейського «володаря світу» — московського царя Петра I чи шведського короля Карла XII Густава разом із його сателітом, польським королем Станіславом Лещинським?

Історіографія «Мазепіани» є надзвичайно-великою¹¹, а тому зупинимось лише на висвітленні тих міжнародних чинників та внутрішніх мотивацій, які призвели до кардинальної переорієнтації зовнішньої політики гетьман-

Пленарне засідання

ських урядів Мазепи, а потім і його наступника Пилипа Орлика наприкінці першого десятиліття XVIII ст. Окремого розгляду потребує позиція у подіях Північної війни Запорозької Січі та козацького Правобережжя, а також маріонеткового відносно Московської держави (з 1708 р.) уряду гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського.

У зв'язку з цим вважаємо, що починаючи з 1660 й до 1713 р. козацька Україна (самоназви — «Військо Запорозьке», «Україна», «Мала Росія», «Мала Русь»; напівісторіографічні та історіографічні назви — «Гетьманщина», «Козацька держава», «Український гетьманат») існувала як поліцентричний державний організм, окремі автономні частини якого у різний період і в різних формах визнавали сюзеренітет польського короля (Правобережжя), московського царя (Лівобережжя), турецького султана (південно-західне Правобережжя), шведського короля (частини північно-східного Лівобережжя та центрального Правобережжя), кримського хана (південне Правобережжя — «Ханська» Україна), а також перебували у подвійному підпорядкуванні польському королю і московському царю (Запорозька Січ)¹².

За гетьмана «ясновельможного Іоанна Мазепи згадана **Московська держава, бажаючи довести свій лихий намір до завершення і віддаючи злом за добро**, замість удячності й уваги за такі численні вірні служби і за гоніння на них до останнього знищення, кошти і утрати, за незчисленні відваги і воєнну криваву працю хотіла неодмінно перетворити козаків у регулярне військо, міста забрати в свою область, права і вольності поламати, Запорозьке Низове військо викоренити... (виділення тут і далі. — *Авт.*)», — наголошувалося на основних причинах відмови України від протекції Москви у «Правах і Конституціях Війська Запорозького» 1710 р.

Хоча у маніфесті московського монарха Петра I від 1 листопада 1708 року читаємо, що «гетман Мазепа... изменил Нам, Великому Государю, **без всякой данной ему в том причины** и переехал к Королю Шведскому...»¹³. Тобто російський цар начебто не бачив ніяких мотивацій відмови свого доволітнього васала від його монаршої опіки та в односторонньому порядку оголошував його дії «зрадою». Однак проведений науковий аналіз українсько-російських відносин початку XVIII століття дозволяє стверджувати, що московський монарх Петро I став поводити себе як «тиран» стосовно васальної України і таким чином першим зрадив попередні двосторонні домовленості (т. зв. Коломацькі 1687 та Московські 1689 рр. «статті»), які гарантували вільне існування козацької автономії під владою Москви. А тому вагомою причиною переходу гетьмана Мазепи та його уряду на бік Шведського королівства все ж таки існували, а більшість з них мала не тільки глибоке історичне коріння, але й системний характер.

По-перше, Московське царство не бажало вирішувати справу об'єднання України шляхом повернення під гетьманську владу Правобережжя.

Пленарне засідання

По-друге, цар Петро I та його оточення розпочали активно обмежувати політичні права українського гетьмана.

По-третє, Москва почала радикальні зміни адміністративного устрою Українського гетьманату.

По-четверте, московський уряд урізав права гетьмана у сфері економіки та фінансів, наданні земельних маєтностей козацькій старшині.

По-п'яте, Москва всіяко обмежувала політико-адміністративні повноваження української старшини.

По-шосте, Петро I розпочав «реформування» козацького війська, а його урядовці почали керувати українськими воєначальниками.

По-сьоме, Московське царство не забезпечило належної оборони України від шведського наступу.

По-восьме, російські воєначальники та солдати здійснювали свавілля щодо українців.

По-дев'яте, московський цар переобтяжував козацьке військо постійними військовими походами.

По-десяте, каральні дії армії Московського царства в Україні спричиняли розорення і нищення її населення.

Таким чином, від початку Північної війни 1700-1721 років питання функціонування автономного Українського гетьманату для Московського царства вже не вирішувалося згідно з положеннями попередніх двосторонніх угод у рамках відносин «протектор-протегований», а розглядалося Петром I лише у межах політичної доцільності. Тобто він як суверен України не вважав за потрібне виконувати монарші зобов'язання щодо захисту «прав і вольностей» своїх українських підданих. Хоча, як стверджує документ, цар все ж таки усвідомлював існування договірних стосунків між Москвою і Батурином. Адже, дізнавшись про перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля, відразу ж наказав своїм чиновникам віднайти тексти попередніх російсько-українських «статей». У зв'язку з цим Петру I поклали на стіл «две книги, из которых в одной списки с постановленных статей гетманов Юрья Хмельницкого 168-го (1659 р.), Ивана Брюховецкого 171-го (1663 р.), в другой книге список же с статей Мазепы 195-го году (1687 р.), данной ему ж Мазепе на права и вольности...».¹⁴

У запальній промові перед своїми солдатами за кілька годин перед Полтавською битвою 27 червня 1709 року цар Петро I «проговорився» про справжні причини несподіваної для нього політичної рокировки колишнього підданого: «Король Карл и самозванец Лещинский привлекли к воле своей гетмана Мазепу, которые клятвами обязались между собою... учинить Княжество особое под властью его, в котором ему быть Великим Князем...».¹⁵ (А перед цим в царському указі до «всього Малоросійського народу» від 10 листопада 1708 р. Петро I вперше охарактеризував бажання свого

Пленарне засідання

колишнього васала як прагнення до незалежного володарювання: «...Мазепу в Україні самовластним князем над ними учинить...»¹⁶).

Переконливі військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава на початковому етапі Північної війни, капітуляція монарха Речі Посполитої Августа II Саксонського на користь шведського ставленника короля Станіслава Лещинського, виснаження людських і матеріальних ресурсів козацької України на «балтійському» та «східному» фронтах Північної війни, що посилювалося накопиченням претензій української верхівки до свого довголітнього протектора Петра I, змусили гетьмана Мазепу відмовитися від зверхності «зрадливої і тиранської» Москви на користь утворення самостійного Українського князівства під захистом лояльнішого (як здавалося гетьманові та його оточенню) до своїх підданих войовничого монарха Шведського королівства.

Однак такі волелюбні прагнення козацького правителя завершилися саме тим, заради чого шановна наукова еліта зібралася сьогодні: 300 років тому військові та політичні результати Полтавської битви зруйнували усі сподівання Івана Мазепи на краще майбутнє для ранньомодерного українського соціуму.

Примітки:

1. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений. — Москва, 1997. — С.125-144.
2. Marc Ferro. Comment on raconte l'histoire aux enfants a travers le monde entier. — Paris, 1986 (російське видання: Марк Ферро. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. — Москва, 1992. — С.177).
3. Цит. за: Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності Михайла Грушевського. — К., 1992. — С.42.
4. Дневник военных действий российских войск под Полтавой (26 июня 1709 г.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. — Т.3: Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 - июль 1709 г.). — Санкт-Петербург., 1909. — С. 279-315.
5. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007. — С.218.
6. Див., наприклад: Плохий С. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 6. — К., 2006. — С.279.
7. Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки. Переклад з англійської. — К., 1997. — С.211-212. Див. також: Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — К., 2005. — С.7-16.
8. Subtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 2. — N. 2. — Cambridge, 1978. — P.158-183; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — С.8. Порівн.: Артамонов В., Кочегаров К., Курукин И. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — Санкт-Петербург, 2008. — С.15; Сокирко О. Ще раз про передумови та причини

Пленарне засідання

- повстання Івана Мазепи 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В. Смолій. – К., 2008. – С. 81-92.
9. Докладніше про це: Huttl L. Der Grosse Kurfurst Friedrich Wilgelm von Branderburg. Eine politische Biographie. – Munchen, 1984; Szymczak B. Fryderyk Wilhelm. Wielki Elektor. – Wroclaw; Warszawa; Krakow, 2006.
10. Витоки такої політики слід шукати у добі Середньовіччя, коли поширеним стало явище визнання одним васалом залежності від кількох панів одночасно (про це див.: розділ «Кілька панів над однією людиною» у книзі Марка Блока «Феодальне суспільство». Стосовно ж специфіки «українського полівасалітету» XVII ст. див.: Чухліб Т. Міждержавні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст..). – Вип. 2. – К., 2002. – С.151-171; Він же. Концепція полівасалітету підлеглості Б. Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць.– К., 2003. – С. 146-173; Він же. Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманом // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українознавців. Історія. Частина 1. – Чернівці, 2003. – С. 315-318.
11. Слід вказати на укладену О. Ясем «Вибрану бібліографію про гетьмана Івана Мазепу» розміщену в додатках (сс. 426 - 443) до монографії: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (друге видання). – Нью-Йорк, Київ, 2001, а також підготовлену С. Павленком «Бібліографію публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І. Мазепу та його добу, що нараховує 1 тисячу 757 позицій (Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 458-549.).
12. З цього приводу див. наші праці: Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 - 1713). – К., 2004; Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. (видання друге, доопрацьоване). – К., 2005, а також автореферат і рукопис докторської дисертації «Український гетьманат у протистоянні держав Європи з Османською імперією (1667 - 1699): міжнародне становище, зовнішня політика, зміна сюзеренів. – К., 2008».
13. Маніфест Петра I до всієї старшини і Війська Запорозького від 1. XI. 1708 р. з обозу при Десні // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – Кн. I. – Ч. II. – М., 1859. – С. 175-176.
14. Лист О. Курбатова до Г. Головкина від 5. XI. 1708 р. з Москви // Труды императорского русского военно-исторического общества. Документы Северной войны. Полтавский период. – Т.3. – СПб., 1909. – С. 10-11.
15. Щоденник військових дій російської армії під Полтавою (26 червня 1709 р.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. – Т.3: Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 г.). – СПб., 1909. – С. 279-315; Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. – С. 704.
16. Указ Петра I до всього «малоросійського народа» від 10. XI. 1708 р. з Глухова // Письма и бумаги Петра Великого. – Т. 8. – Вип. 1. – М.-Л., 1948. – С.276-284.

Bengt Nilsson (Linköping, Sweden)

Forgotten sources – the need for more cooperation in Poltava studies

In 1918-1919 the Swedish General Staff published a massive four volume work called *Karl XII på slagfältet* (Charles XII on the battlefield).¹ The main force behind this richly illustrated and heavily footnoted study of the strategy and tactics of the Carolinian army was the army officer Carl Bennedich (1880-1939). The sheer size of the work and its many detailed maps and plans ensured that it would leave a lasting mark. And so it has. For almost a hundred years *Karl XII på slagfältet* has exercised an enormous influence over every Swedish work on the Poltava battle. Certainly, some of Bennedich's interpretations and conclusions have been challenged by later historians, but many of the key elements remain.²

So, who was Carl Bennedich and what sources did he use? Well, he first became known to a larger audience in 1908 when the historian Arthur Stille published *Karl XII:s fälttågsplaner 1707-1709* (The campaign plans of Charles XII 1707-1709), which was accompanied by a huge map of eastern Europe drawn by lieutenant Bennedich.³ In 1909 Bennedich and his colleague Frey Rydeberg published a short essay on the Poltava battle. In this they argued, quoting at⁴ Such a conclusion appealed to conservative historians like Harald Hjärne and Arthur Stille and Bennedich became the logical choice to lead a planned expedition to the battlefields of the Great Northern War (GNW). A private sponsor provided the necessary financial support, making it possible for Bennedich and his colleague Frey Rydeberg to set out in the summer of 1911.⁵ The material produced (photographs and maps) was partly used in a couple of articles and books during the next few

---

¹ Generalstaben, *Karl XII på slagfältet*. I-IV. Stöckholm, 1918-1919

² Bennedich's map of the battlefield has essentially been reproduced in every subsequent work about Poltava – whether the authors have agreed with B's interpretations of the battle or not.

³ The map was ridiculed by Stille's main opponent Ernst Carlson, who considered it to be filled with mistakes and anomalies, see *Historisk tidskrift*. 1908. Öfv. och gr. P. 66-84. His review of Stille's book (and Bennedich's map) lead to an angry rebuttal by the former, see Stille, A., *Metod och kritik vid Karl XII:s forskningen / Historisk tidskrift*. 1908. P. 225-249.

⁴ Rydeberg, F. & Bennedich, C., *Poltava / Meddelanden från Föreningen för Stockholms Fasta Försvar*. 9(1909). P. 22-33

⁵ Bennedich & Rydeberg visited the battlefields of Holowczyn and Poltava as well as the Perevolochna area, see *Karolinska Förbundets årsbok*. 1911. P. X

Пленарне засідання

---

years, but it became an important cornerstone of the Karl XII på slagfältet.⁶ The other key element was, of course, the written sources.

Karl XII på slagfältet contains an impressive bibliography. All of the relevant Swedish works are included as well as an impressive amount of literature in English, French and German. The list of published and unpublished Swedish sources is extensive. However, the real trump card for Bennedich and his associates as far as the campaign of 1708-09 was concerned were their use of Russian literature and printed sources. Certainly, some earlier Swedish historians (most notably Ernst Carlson) had used Russian material, but they had written before 1909 – an anniversary which saw the publication of a large number of books and articles on the battle and the preceding campaign. The most important new publications from Bennedich's perspective were the first four volumes of the Труды Русского Военно-исторического общества (TIRVIO), particularly 1 and 3. Here he found sources of a kind he could never find in Sweden because of the almost complete destruction of the Chancellery and regimental archives before the surrender at Perevolochna – letters, reports, interrogations of prisoners etc. The inclusion of such material gave Bennedich's interpretations added weight. Surely it was nearly impossible to argue with someone who based his conclusions on both Russian and Swedish sources, as well as on a thorough examination of the battlefield?⁷

Almost a hundred years later we are well equipped to put Bennedich under the microscope. We can still recognize the usefulness of the TIRVIO volumes, but we also know that the Russian archives contain so much more. Publications such as Письма и бумаги императора Петра Великого (PBIPV) have provided much of interest, but the necessity of a comprehensive study of Russian sources remain. Frankly speaking, Swedish historians have not only been extremely poor at using Russian literature, even the PBIPV basically remains «terra incognita» despite the fact that the «Poltava volumes» (9:1 and 9:2) were published almost 60 years ago.⁸

---

⁶ The private sponsor was Lieutenant Colonel Carl Gustaf von Platen (1855-1937), who was in the process of preparing a large work on the history of the “Skånska dragonregementet” (Södra Skånska kavalleriregementet). The earliest versions of Bennedich's Poltava and Perevolochna maps were published by v. Platen in 1911. Bennedich made important revisions before the publication of similar maps in Karl XII på slagfältet.

⁷ The Carolinian “academy” Karolinska Förbundet (founded in 1910) considered the translation of important foreign source publications to be one of their most urgent tasks. The TIRVIO volumes 1 and 3 were given high priority, but for various reasons a complete translation never appeared. An incomplete Swedish edition of volume 1, heavily annotated by Bennedich, was published in 1933.

⁸ The notable exception is Bertil Wennerholm, whose use of Russian sources makes him almost unique among modern Swedish Poltava experts. His study on the Swedish trophy

Пленарне засідання

The situation as far as the unprinted sources are concerned is even worse. There has, for instance, never been a serious Swedish attempt to track down every available map of the Poltava and Perevolochna areas even though the discussions about the topography of the battlefield and the circumstances surrounding the capitulation have continued to this day.⁹

If Swedish historians have been poor at using Russian sources for the GNW they have been a complete disaster when it comes to Polish and Lithuanian ones.¹⁰ Benedich certainly studied the battle of Kliszów but he and his associates apparently made no effort to look for contemporary Polish accounts of the battle.¹¹ Indeed, the only serious attempt by Swedish historians to track down unpublished Carolinian material within the borders of the old Commonwealth came in the mid-1930's, when Stig Jägerskiöld visited the major Polish archives and libraries as well as some of the more important private collections. In the limited time available he could do little more than make notes of the vast treasures he found.¹² The disasters which befell several of these collections during WWII have in many cases forever removed any chance of looking closer than he did. However, from a Swedish perspective I believe the Poltava tercentenary presents an opportune moment for updating Jägerskiöld's list. Why not use modern technology and build a database of archival collections containing GNW material? I am sure it would become a useful tool for researchers in many countries.

Archives in countries like Poland, Lithuania and Belarus may or may not contain sources directly related to the events at Poltava on June 28th 1709, but it is obvious that they do hold much of relevance when it comes to putting the battle into context. The rich Sieniawski collection in the Czartoryski Library (Craków) has, as far as I know, not been used by any Swedish historian since the beginning of the 20th century even though the hetman was one of the key players in the post-Altranstädt period. The huge Radziwill archive from Nieswiez, nowadays primarily split between AGAD in Warsaw and the National Historical Archive of Belarus in Minsk, contains important material emanating from (for example) the Lithuanian

---

losses during the battle is arguably the most important Swedish Poltava work in the post-Benedich era, see Wennerholm, B., *Emporaterade troféer*. Stockholm, 2000

⁹ The Атлас реки Днепра would at least be worth looking at in connection with an analysis of the surrender. For the Atlas, see Сосса Р., *Історія картографування території України від найдавніших часів до 1920 р.* Київ, 2000. С. 132

¹⁰ By "Polish and Lithuanian" I here mean material from the areas which in 1709 were part of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

¹¹ In Karl XII på slagfältet the Polish Crown army basically appears and leaves on the same page, never to return as a subject of attention. For this, see Karl XII på slagfältet. II. P. 430

¹² Jägerskiöld, S., *De polska arkiven och den karolinska epoken / Karolinska Förbundets årsbok*. 1936. P. 12-42

Пленарне засідання

Great Chancellor Karol Stanislaw Radziwill (1669-1719). Other archival repositories in Poland, the Ukraine, Belarus and Lithuania hold records from influential magnates and from towns and cities, material potentially useful when evaluating the political, social and economic situation in the Commonwealth as Charles XII started his march eastwards in 1707.¹³

The consequences of the poor Swedish record in this area could have been somewhat ameliorated if Swedish historians had studied Polish, Ukrainian, Belarusian and Lithuanian literature based on research in the abovementioned repositories. But here we have failed again, leaving the situation much as it was in Benedich's times.¹⁴ This is very unsatisfactory and we should really do something about it.¹⁵

Having given this unflattering account of Swedish Poltava and GNW research, I think it is only fair to say something of the situation in Poland, the Ukraine, Belarus, Russia and Lithuania. While I do not profess to be an expert in this area I think some points can be made. First I would like to say that the literature on the GNW is very rich in these countries and many scholars have presented impressive lists of sources. In some cases the authors seem to have visited every important archive in the area – except those in Sweden.¹⁶ This is understandable but also unfortunate. No matter how well the other pieces are placed, the lack of Swedish sources will leave a gap in the jigsaw puzzle and present an incomplete and possibly even distorted view of events. Let me give just one example. In the manuscript collection of the old ecclesiastical library in Linköping there are four large volumes of Lewenhaupt papers.¹⁷ In these one finds not only military reports from Swedish officers, but

---

¹³ For an idea of the size of the Sieniawski collection, see a brief list of some incoming letters in Ronikier, J., *Hetman Adam Sieniawski i jego regimentarze*. Kraków, 1992. P. 11-12. For a short history of the Radziwill archives, see URL:

<http://portal.unesco.org/ci/en/files/26934/12121446573Radziwill.doc/Radziwill.doc>. (2009-05-31)

¹⁴ Archives in Paris, London, Vienna and Dresden (to name a few) should not be forgotten either. Publications such as the *Acta Nuntiaturae Polonae* and *De briefwisseling van Anthonie Heinsius* are also worth remembering, as well as the fact that historians in Central and Western Europe occasionally publish works on the GNW. A recent example is Schnakenbourg, E., *La France, le Nord et l'Europe au début du XVIIIe siècle* Paris, 2008, based on Swedish, French and British sources.

¹⁵ From a purely Swedish standpoint even the archives in Estonia and Latvia need to be used much more than they have. Despite the fact that they hold a rich material they have not been used extensively by any Swedish GNW researcher since the 1930's, when Fredrik Arfwidsson published his study on the defense of the Baltic provinces 1708-10.

¹⁶ See for example Czamanska, I., *Wisniowieccy* Poznan, 2007. P. 485-488 or Porazinski, J., *Epiphania Poloniae*. Torun, 1999. P. 196-197.

¹⁷ Linköpings Stiftsbibliotek. H 79.

Пленарне засідання

---

also a substantial number of letters from men like Kazimierz Jan Sapieha, Michal Wisniowiecki, Krzysztof Zawisza and Kazimierz Sienicki. The vast majority are from 1707 and relates to the siege and fall of Bykhov (including a map) as well as to Wisniowiecki's decision to defect to the Leszczynski camp. While some Swedish historians have used the Lewenhaupt papers, none of them ever studied these «Lithuanian» letters and I am convinced that the collection is almost completely unknown outside of Sweden. Surely any study of events in Lithuania 1706-07, an important prelude to the campaign of 1708-09, should include an examination of these papers? The Carolinian journals, memoirs and letters must certainly be used with care, but it makes no sense to exclude them altogether while continuing to use official Russian (or Swedish) relations. The latter were after all important tools in the propaganda war and as such likely to exaggerate enemy casualties while understating own setbacks. In fact, some of the journals and memoirs could potentially be of major interest as sources for both studies of the Poltava battle and for life in early 18th century Russia.¹⁸

Secondly I think it's fair to say that the fact that some of the events of the Great Northern War remain controversial even today has had a negative effect on historical research. As far as Sweden is concerned Charles XII's role as a hero of the conservatives (and later of the right wing extremists) have made certain aspects of the GNW unappetizing to some Swedish professional historians. Why risk getting tied to extremists? It would be preferable if contemporary politics were kept out of GNW research altogether, so that the sources could be studied and evaluated as objectively as humanly possible.

Thirdly, I believe there is in some cases an unfortunate tendency to paint the history of the GNW in black and white only. Depending on any given author's preferences the same individual can be labeled either «hero» or «villain» (perhaps even «madman» or «traitor»). Karl XII på slagfältet provides an excellent example of the dangers of writing history in this fashion. Benedich's interpretations were colored by one unshakable preconception – Charles XII and Field Marshal Rehnskiöld were two of the most remarkable geniuses in the history of warfare. Neither of them ever made a mistake and they were always one step ahead of their opponents. But how could the defeat at Poltava be explained if Charles XII and Rehnskiöld were incapable of making mistakes? Simple, Benedich created a villain – general Lewenhaupt. The general's tardiness forced the King to abort his march on Moscow, his unfortunate actions leading up to the battle of Lesnaja meant the loss of important supplies and his mistakes resulted in the defeat at Poltava. The surrender at Perevolochna was of course Lewenhaupt's fault only and basically

---

¹⁸ I. a. the memoirs of Carl von Roland, published in 1914 as *Minnen från fångenskapen i Ryssland och Karl XII:s krig*.

Пленарне засідання

---

amounted to treason. In order to «prove» this Bennedich had to navigate the sources very carefully, choosing the passages which supported his views and rejecting those which did not.¹⁹

I firmly believe that we should avoid repeating Bennedich's mistakes and recognize that men like Charles XII, hetman Mazepa and Peter I were human beings like the rest of us and not cartoon characters. Of course they all made mistakes. Of course they were capable of showing both great generosity and considerable ruthlessness in pursuit of their goals. Their treatment of the civilian population was often not up to modern standards, but it should be recognized that there is a vast difference between modern international law and the standards of the early 18th century. During the GNW the armies needed to live off the land and this practice inevitably lead to conflicts with the local population. In such cases both Charles XII and Peter I would place the needs of their armies above everything else. Devastation of large areas was an important military and political tool and they both used it without hesitation. Treaties and solemn promises were only kept as long as they seemed to serve a useful purpose.²⁰

Finally, I believe that although the Poltava literature is very rich in particularly Russia and the Ukraine certain areas need a fresh look. One of these concerns the battle plans. How come that the so called план Петра Великого (Plan of Peter the Great) shows 10 redoubts placed as a «Т», while the план боевых порядков attributed to general Hallart shows only 9 placed more like a «V»? If the explanation is that the latter was corrected by the Czar before publication, how

---

¹⁹ An excellent example is the Poniatowski memoirs. Bennedich uses them freely, but when it comes to the events on June 17th (Swedish style) he “forgets” Poniatowski's claim that Charles XII was upset with Field Marshal Rehnskiöld when learning of his decision to cancel the attack at Petrovka. The likely reason for Bennedich's decision to neglect the testimony of Poniatowski was his own conviction that Charles wanted the whole Russian army to cross the Vorskla north of Poltava because this would lead to a decisive battle. For this, see Poniatowski, S., Stanislaus Poniatowskis berättelse om sina öden tillsammans med Karl XII / Historisk tidskrift. 1890. P. 204 and Karl XII på slagfältet. III. P. 756 ff.

²⁰ In early 1701 Sweden to no avail asked for support in accordance with the guarantees of the treaty of Oliwa in 1660 (given by France, Brandenburg and the Emperor) and the defensive alliance with Britain and the Netherlands (1700), see Jonasson, G., Karl XII och hans rådgivare . Stockholm, 1960. P. 202 ff. Guarantees of the Traventhal (1700) and Altranstädt (1706) treaties proved equally worthless after Poltava. On the other hand, Sweden was committed to give military support to Britain and the Netherlands in case of war, but the outbreak of the War of the Spanish Succession did not cause Charles XII to send any troops. Charles in 1701 assured the Polish republic that he had no hostile intentions, but it soon became obvious that he planned to keep Courland. The intrigues of Saxony, Denmark and Russia in the years preceding the war were very cleverly hidden from Swedish eyes behind a smokescreen of assurances, renewals of treaties and invitations to diplomatic discussions.

Пленарне засідання

---

come the order of battle for the Swedish infantry is correct on the план боевых порядков but erroneous on the Czar's own plan? ²¹ And what about the plan printed in the Netherlands already in the autumn of 1709, apparently on the initiative of the Russian ambassador – most likely the Husson plan? ²² Why does it look vastly different than the rest, for instance in regard to the redoubt system? How about the Swedish plan by Gyllenkrook, where the redoubts are of varying sizes and forms and placed in an irregular pattern? We really do need a fresh, unbiased analysis of these and other plans in order to reach a clear conclusion about their background and connection to each other.

We also need to get some clarification as far as the size of the Swedish losses is concerned. What lists of prisoners exist, beyond those already published just after the battle? In 1989 A. Vasiliev mentioned a document which purports to show the strength of the Swedish infantry on March 4th, 1709. Some of the figures appear quite odd, but we still need to know its origin. ²³ Are there possibly similar documents in other Russian archives?

To answer questions like these historians and experts from other areas need to work in close cooperation across language barriers and borders. Swedish Poltava experts would benefit greatly by the knowledge of their Ukrainian and Russian counterparts when it comes to finding and evaluating sources in Ukrainian and Russian archives and libraries. Russian and Ukrainian historians would also, I believe, find it very useful to get assistance from their Swedish colleagues in similar fashion. ²⁴ It would also be wise to involve expertise from other areas, for instance geology and geography, in studies of old maps and battle plans in order to make a comprehensive analysis of how the battlefield has changed since 1709. This work could possibly be assisted by an investigation of 18th and 19th century accounts by foreign and domestic visitors. What do they have to say about traces of redoubts and other remnants from the battle? We also need to get a clear picture of what transpired on the battlefield in connection with various celebrations and activities, such as the visit of Catherine the Great in 1787. Were, for instance, any redoubts or

---

²¹ Wennerholm, p.63 f.

²² Letter from A. Matveev to Vice Admiral C. Cruys 11/22 October 1709, see Круазе ван дер Коп, А., *Неизданные письма начала XVIII столетия / Журнал министерства народного просвещения*. 1905, август. С. 447.

²³ Васильев, А., *О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении*. / *Военно-исторический журнал*. 1989:6. С. 66. The document is in RGADA, Кабинет Петра Великого, Отд. II, 1709, кн. 10, л. 576.

²⁴ Many Swedish eyewitness accounts have never been translated into Russian and other sources (like Adlerfelt's *Histoire Militaire*) have been used very uncritically despite the analysis by Hans Villius, see Villius, H., *Karl XII:s ryska fälttåg*. Lund, 1951. P. 249.

Пленарне засідання

---

parts of the Russian camp «reconstructed» during the preparations for the Empress's visit in order to make the planned reenactment more realistic?²⁵

There is no question that Poltava experts in Sweden, Russia and the Ukraine have made important contributions to our knowledge about the battle. Historians from countries like Poland, Belarus and Lithuania may predominantly have studied other aspects of the GNW, but their contributions are just as valuable if we want to put the battle in context. Pavel Konovalchuk and Einar Lyth have shown what cooperation across language barriers and borders can achieve and their study of the Lesnaja battle should be an inspiration to Poltava experts everywhere.²⁶

---

²⁵ In his survey of the battlefield at Bosworth the experienced battlefield archaeologist Glenn Foard emphasizes the need for close cooperation with experts from other areas, see URL: <http://www.battlefieldstrust.com/media/584.pdf> (2009-05-31). Of documentary sources he writes (p. 45) "A comprehensive search should be undertaken as part of any battlefield survey project."

²⁶ Konovalchuk, P. & Lyth, E., *Vägen till Poltava*. Hallstavik, 2009

Владислав Верстюк (Київ, Україна)

Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України

Іван Степанович Мазепа — одна з найяскравіших постатей України козацької доби. І до того ж одна з найконтroversійніших. Протягом трьох століть не вщухає війна мазепинських дефініцій. Найголовніші з них: Мазепа — герой та Мазепа — зрадник. Упродовж минулих століть Російська імперія систематично впроваджувала у суспільну свідомість погляд на Полтавську битву як «свято російської зброї», а Мазепу як зрадника, людину сумнівної моральності, хабарника, що переслідує лише власні вузькокласові і особисті інтереси. За цей час було створено цілий арсенал пропаганди Полтавської битви, до якого входили набір спеціальної літератури, пам'ятників-символів, ідей, комемораційних практик. Варто згадати, що в Російській імперії з особливою пишністю святкували 100-літній та 200-літній ювілеї Полтавської битви, а анафему Мазепі проголошували щороку в усіх церквах імперії, з 1708 року починаючи. Фактично вибір Полтави як губернського центру був пов'язаний насамперед з історією битви, місто, а особливо архітектура його центру, мало повсякденно нагадувати про велич імперії. Полтавську перемогу святкували як одну з найвеличніших в історії російської зброї.

Таким чином, Полтавська битва стала важливою частиною офіційної російської історії та ідеології. Ще з XVIII ст. і до цього часу в російській пропаганді та історичній науці постійно проводиться лінія протиставлення Мазепи з Хмельницьким. Позитивний у своєму прагненні долучити Україну до Росії Хмельницький протиставлявся і протиставляється негативному Мазепі, який наважився цей зв'язок розірвати. Звичайно, що при такому підході йшлося про дещо значно більше, ніж постаті гетьманів, якими б величними чи романтичними вони нам не здавалися. Мазепа в цьому разі виступає вимірювальною одиницею, індикатором геополітичного вибору України. Питання про Мазепу та його інтерпретації завжди набували висоти звучання в переломні для долі України моменти, коли з новою силою поставала дилема можливого вибору між Заходом і Сходом. Уперше це сталося в момент Полтавської битви, згодом виникало в часи польських повстань XIX ст. проти російської влади. Власне, імперський

Пленарне засідання

російський центр виробив дві взаємопротилежні форми бачення українців. Перша — це нелояльні до імперії українці-сепаратисти, які, власне, і дістали назву мазепинців. В протилежність їм лояльні до влади українці, вірні слуги династії, отримали назву малоросів, нібито однієї з трьох гілок єдиного руського народу.

Мазепинство як свідомий вибір окремішності, самодостатності існування та розвитку українського народу стало синонімом українського визвольного руху XIX – початку XX ст. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор першої редакції української національної ідеї — «Книги буття українського народу» Микола Костомаров на початку 1847 р. написав українською мовою драму «Мазепа». На жаль, рукопис загинув під час пожежі, і змісту драми ми не знаємо. Але добре відомі написані значно пізніше історичні монографії М. Костомарова «Мазепа» та «Мазепинці». Вони склали 16 том монографічних досліджень історика. Так от, незважаючи на складні стосунки з самодержавною владою, репресії за участь у Кирило-Мефодіївському братстві, Костомаров не задається необхідністю доводити факт зради Мазепа, а пише про події боротьби за державність України, розглядаючи їх у широкому контексті європейської історії. Відповідно з українського боку мазепинство розуміється як вищий прояв боротьби за самовизначення нації та створення незалежної Української держави. Все XIX ст. точилася боротьба між цими двома окресленими тенденціями: російська імперія і російська суспільна думка докладали максимум зусиль для зросійщення та асиміляції українців, а українська національна еліта — мазепинці — вперто і завзято опиралися і протидіяли цьому. Здавалося, що співвідношення сил було не на користь останніх, однак імперія впала, а в полум'ї революції 1917 р. народилась українська державність.

Фактично протягом усього XX ст. йшла запекла боротьба за майбутнє України: бути чи не бути їй суверенною державою. У цій боротьбі народилося ще кілька поколінь борців за незалежність. На зміну мазепинцям прийшли пеглорівці, згодом бандерівці. Ця боротьба велася зі змінним успіхом. Спалахи національного піднесення змінювалися довгими спадами, і навпаки.

І моменти піднесення, і моменти скрути в однаковій мірі вимагали пошуків додаткової аргументації для продовження боротьби, апеляції до славного минулого. Так, 1939 р., який був позначений спалахом української боротьби на Закарпатті, спробою відстояти Карпатську Україну, у Варшаві українською еміграцією був підготовлений та виданий двотомник «Мазепа». Цікаво, що наприкінці 80-х років, у період горбачовської перебудови, коли питання національного розвитку стали все більше і біль-

Пленарне засідання

ше хвилювати українське суспільство, в ньому зародився потяг до тотального переосмислення власної історії. Ресурсів для цього було не так багато, історичний цех не був готовий до адекватної відповіді на виклики часу. І тоді достатньо консервативний «Український історичний журнал» з серпневого числа 1988 р. почав передрук згаданої вже мною монографії М. Костомарова «Мазепа». Передрук закінчився 1990 р. З того часу українська історична наука розглядає мазепіану як один з магістральних напрямків своєї діяльності. Як на приклад пошлюся на видавництво Києво-Могилянської академії, яке видрукувало два потужних томи документів «Доба гетьмана Івана Мазепи в документах» та «Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах». Сумарно ці томи, упорядковані С. Павленком, містять 1200 документів. Безумовно, історичні дискусії, спрямовані на розвінчання міфів про Мазепу як зрадника, — надзвичайно важлива складова історичної пам'яті, однак велич постаті викликає значно ширші за академічні рефлексії та дії.

1992 р. режисер О. Скрипник створив науково-публіцистичний фільм «Гетьман Іван Мазепа», в якому вперше Мазепа був зображений не як зрадник, а як державний діяч, що постав перед дилемою складного політичного вибору, людина неординарна та суперечлива. Було ще кілька кіно- та телеспроб переосмислити образ гетьмана. Наймасштабнішою з них, безперечно, була художня стрічка Ю. Ільєнка «Молитва за гетьмана Мазепу», в якій головну роль зіграв Б. Ступка.

1991 року на згадку про події 1708 р., пов'язані із знищенням гетьманської столиці та її населення, в урочищі Гончарівка в Батурині було встановлено Пам'ятний знак у вигляді гранітної плити.

1994 року у родовому селі видатного українського державного діяча — в Мазепинцях Білоцерківського району Київської області — був встановлений перший в Україні та Європі пам'ятник гетьману Івану Мазепі. Автор проекту пам'ятника — скульптор Є. Горбань. Пам'ятник було урочисто відкрито 6 листопада 1994 року у присутності керівників держави, послів, представників політичних партій та громадських організацій. Відкривав монумент Президент України Леонід Кравчук. На п'єдесталі пам'ятника викарбувані роки правління гетьмана (1687-1709) та рядки з однієї із дум Івана Мазепи: «А за віру хоч умріте і вольностей бороніте».

Портрет гетьмана 1996 р. з'явився на 10-гривневій купюрі української валюти. В столиці України одна з важливих магістралей сьогодні носить ім'я Івана Мазепи. Вулиці з такою назвою є ще в 14 містах України. Переважно це міста Заходу країни — Львів, Івано-Франківськ, Коломия, Тернопіль, Дрогобич.

Пленарне засідання

Цього року в Україні відзначають 370-річчя від народження гетьмана та 300-річчя подій, пов'язаних із воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи, його союзом зі шведським королем Карлом XII. Президент України видав Указ «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України І. Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу», відповідно до якого Кабінет Міністрів України затвердив план заходів із відзначення цієї річниці на 2009 рік на загальнодержавному рівні. У рамках відзначення дня народження Івана Мазепи Президент України Віктор Ющенко у селі Мазепинці Білоцерківського району, родовому селі Мазепи, взяв участь у молебні, який провів Патріарх Київський і Всієї України Філарет, та поклав квіти до пам'ятника видатному українському гетьману.

«Сьогодні вшановуємо будівничого держави, мудрого політика, дипломата і полководця, талановитого поета, покровителя освіти і мистецтв, захисника нашої віри», — підкреслив Глава держави, додавши, що йдеться передусім про відновлення історичної правди про цього видатного діяча та справедливості у ставленні до нього: «Не одне століття ім'я Мазепи стирали з пам'яті народної... Імперія робила це з однією метою — знищити саму ідею незалежності України, перетворити її на підвладну територію без минулого і майбутнього. Але ми не піддалися, ми вистояли, ми перемогли». Того ж дня в Національній опері України відбувся урочистий вечір-реквієм пам'яті гетьмана.

Не буде перебільшенням стверджувати, що постать І. Мазепи та події навколо неї стали одним із наріжних каменів політики держави у культурній, суспільній сферах, а також у сфері відновлення національної пам'яті. За цей період оновлено експозиції музеїв, створено науково-популярні фільми, цикли радіо- та телепередач, проведено археологічні дослідження на полі Полтавської битви, організовано наукові конференції, круглі столи, тематичні виставки в усіх регіонах країни, конкурси учнівських та студентських робіт, розроблено нові туристичні маршрути. Серед заходів, що стосуються капітальних робіт, варто згадати здійснення ремонту, реставрації та музеєфікації палацового комплексу Кирила Розумовського, відновлення Батуриної фортеці та проведення реекспозиції основних залів музею Полтавської битви. Продовжується облаштування лінії редутив, а також прилеглої території, споруджується Ротонда вшанування пам'яті всіх полеглих у Полтавській битві, Меморіальний комплекс у селі Жуках Полтавського району. Над реалізацією цих та інших завдань продовжують працювати центральні та місцеві органи влади, громадські організації. Планується невдовзі відкриття пам'ятників І. Мазепі в Полтаві та Києві.

Зі всього видно, що держава і суспільство приділяють важливу увагу

Пленарне засідання

вшануванню постаті Івана Мазепи. І це закономірно. Зішлюся на одне із соціологічних опитувань, надрукованих альманахом «Україна модерна». У ньому йшлося про тенденції змін в складному колективному портреті сучасного українця в залежності від місця його проживання. Соціологічні заміри робилися 1999 і 2004 років у Львові та Донецьку. Вони показали досить суттєві відмінності між жителями цих міст, зокрема і в питаннях ставлення до минулого. Однак, наприклад, період Київської Русі 83,6% львів'ян і 80,6% опитаних донеччан вважали 2004 р. дуже важливим для розуміння історії України. Виступ гетьмана Мазепи проти Петра I дав дещо інші показники. 1999 р. його вважали дуже важливим 68,3% львів'ян і лише 28,1% донеччан. Через п'ять років цифри дещо змінилися. У Львові вони впали на 5% (63,3), а в Донецьку зросли до 36,7%.

Поряд з державними інституціями до переосмислення образу І. Мазепи долучаються громадські організації. Полтавською «Просвітою» у 2003 році був започаткований фестиваль «Мазепа-фест», який уже вшосте буде проводитись у місті. Він має не лише мистецьке, а й просвітницьке значення. Цьогорічний фестиваль — частина урядових заходів із відзначення 300-річчя Полтавської битви. У березні 2009 р. громадський рух «Не будь байдужим!» презентував всеукраїнський культурний проект «Мазепа. Made in Ukraine». За словами представників громадського руху «Не будь байдужим!», «Мазепа. Made in Ukraine» покликаний відкрити новий погляд на видатного українця, гетьмана Івана Мазепу. Всеукраїнський культурний проект буде складатися з конкурсу для школярів і низки культурних заходів упродовж року по всій Україні. Для учнів 8-11-х класів організовується всеукраїнський конкурс творів «Хто для мене Іван Мазепа», в якому візьмуть участь понад дві тисячі українських шкіл. Серед призів — 1000 гривень на придбання книжок у книгарні «Є», аудіолітературні набори та футболки. Як зазначили організатори, мистецькі акції в рамках проекту, зокрема й концерти відомих українських виконавців, відбудуться в 41 місті обласного і районного значення протягом вересня 2008 — липня 2009 років. «На цю неординарну постать змусив звернути увагу сам час. Для мене Іван Мазепа — це особистість номер один. І не тільки в Україні, а й у всьому світі. Я не так давно знайомий з його поезією, але можу як фахівець сказати: якщо людина яскраво, глибоко пише вірші, пісні, то це не може бути негарна людина або бездарний політичний діяч», — каже лідер гурту «ВВ» Олег Скрипка на презентації проекту «Мазепа. Made in Ukraine».

Безумовно, 300-ліття Полтавської битви створює додаткові стимули для розмови про гетьмана Мазепу. Результат битви мав суттєвий вплив на зміну геополітичної ситуації в Європі, перетворив Росію на провідну кра-

Пленарне засідання

їну континенту, а одночасно ще міцніше прив'язав Україну до Росії. Однак сьогодні Україна — незалежна держава, яка сама визначає пріоритети свого розвитку і шукає їх легітимацию у власних інтерпретаціях минулого, які не обов'язково повинні збігатися з історичними оцінками інших держав. Власне, це і є найбільш дразливим у визначеннях Полтавської битви і гетьмана І. Мазепи. Далеко не всі сприймають цей постулат. Варто визнати, що незважаючи на ті зрушення, про які говорилося вище, в українському суспільстві немає однозначності в їх баченні.

Останню думку можна проілюструвати результатами ще одного соціологічного опитування, проведеного у квітні цього року в Україні з приводу 300-річчя Полтавської битви. Воно показало досить суттєву, якщо не різючу відмінність у поглядах на історію етнічних українців і росіян — громадян України. Почну з того, що 63,5% росіян визнали Полтавську битву перемогою, тоді як серед українців таких лише 39,6. На питання, на чиєму боці ви б воювали, якби битва відбулася тепер, відповіді розподілились так: 57,6 росіян воювали б на боці Петра, серед українців таких було б лише 29,2%, 22,3% українців воювали б на боці Мазепи, і що цікаво — 18,3 спостерігали б за битвою збоку. І нарешті, ким вважають опитані гетьмана Мазепу. Серед українців 34,2% вважають його героєм, що борюся за незалежність України, 22,6 — зрадником, 36,7% не змогли відповісти на це питання. Серед росіян 53,4 % проголосували як за зрадника, лише 10,1% як за героя, 33,2% — не змогли визначитись. Не буду детальніше аналізувати опитування. В повному обсязі воно наведене Андрієм Окарою на сайті «Української правди». Зверну увагу лише на величезний відсоток людей, які не мають власної думки з приводу згаданої події. Це значить, що ці люди позбавлені інформації в тій кількості, яка б дозволила зробити усвідомлений вибір і мати власну оцінку І. Мазепи. Це серйозний закид тим, хто відповідає в державі за інформацію, веде наукову, освітню та просвітню працю, формує політику історичної пам'яті.

Piotr Kroll (Warszawa, Polska)

Armie szwedzka i rosyjska od Narwy do Połtawy

Po zwycięskiej bitwie pod Połtawą w 1709 roku rosyjski car Piotr wydał wielką ucztę, na którą zaproszono wziętych do niewoli szwedzkich generałów. W pewnym momencie monarcha wznosił toast: – Zdrowie nauczycieli, którzy nauczyli mnie wojować! – A więc czyje? – spytał feldmarszałek Carl Gustaw Rehnskiöld. – Wasze, panowie Szwedzi! – odparł Piotr. – Ładnie odpłacił się uczeń swym nauczycielom – dodał smutno feldmarszałek.

Ten czas nauki rozpoczął się od starcia pod Narwą, a zakończył bitwą połtawską. Co zadecydowało o zwycięstwie Szwedów w pierwszej bitwie oraz ich klęsce pod Połtawą? Czy zmieniła się ich taktyka walki, oraz czy porażka w 1709 roku nie była spowodowana innymi przyczynami? W swoim wystąpieniu skupię się głównie na armii szwedzkiej, jako tej która była dominująca na polach bitew wojny północnej.

Armia Karola XII składała się w początkowym okresie z żołnierzy szwedzkich. Dopiero później w miarę jej przemieszczania się na południe a potem na zachód zmieniła się także jej skład narodowościowy. Rozpoczynając kampanie w 1707 roku (zakończoną porażką pod Połtawą) Karol miał pod swoją komendą bataliony w większości złożone z żołnierzy narodowości niemieckiej. Przystępując do wojny Szwedzi byli dobrze zorganizowani i uzbrojeni. Mankamentem był jedynie fakt, że z powodu długiego okresu pokoju za panowania Karola XI wojsko nie było zaprawione w bojach. W dodatku niewiele wiedziano o militarnych zdolnościach młodego króla, którego wiek sugerował brak praktycznego doświadczenia w dowodzeniu armią. Jak się jednak wkrótce okazało, obawy były płonne.

Według obowiązujących w chwili wybuchu wojny regulaminów Karola XI piechota szwedzka dzieliła się taktycznie na pikinierów, muszkietierów i grenadierów. Pikinierzy stanowili jedną trzecią, muszkietrzy (łącznie z grenadierami, którzy stanowili jedną dziesiątą) dwie trzecie każdego batalionu. Około 1700 roku pikinierzy uzbrojeni byli w piki i rapier, a muszkietrzy w rapier i muszkiet bez bagnetu (do walki wręcz mieli używać rapierów i kolb muszkietowych). Uzbrojenie grenadierów składało się z rapiera, muszkietu z bagnetem i granatów. Od 1699 roku muszkiety lontowe były stopniowo zastępowane przez karabiny z zamkiem skałkowym, o kalibrze 17,5 mm. Czynniono tak przede wszystkim w oddziałach polowych. Dodatkowo każdy żołnierz do walki otrzymywał 40-60 sztuk naboje. Sytuacja w armii rosyjskiej była podobna. Tam również bardzo długo zachowano pikinierów jako osłonę przed jazdą nieprzyjacielską, a bagnet był stopniowo wprowadzany stopniowo dopiero w okresie późniejszym

Пленарне засідання

W 1704 roku Karol XII nakazał, aby w przyszłości muszkietierowie zostali wyposażeni w bagnety. Nie można jednoznacznie stwierdzić, kiedy ten proces się rozpoczął, zwłaszcza że już wcześniej część żołnierzy samodzielnie stosowała tę broń. W źródłach pojawiają się bowiem informacje, że piechota szwedzka walczyła «rapierami, bagnetami i pikami» – Gemäuerthof (1705 r.), Wschowa (1706 r.), Leśna (1708 r.); «z rapierem w rękę» (Narwa 1700 r., Kliszów 1702 r., Saladen 1703 r.). Z tego zestawienia widać, że piechota Karola XII nie zastąpiła pik i rapierów bagnetem, jako broni w bezpośrednim starciu.

Kawaleria szwedzka była podczas wojny północnej uzbrojona była w rapier, karabin i dwa pistolety, a dragoni w rapier, pistolety i muszkiet, który zaopatrzony był w bagnet.

Pod względem taktycznym piechota szwedzka, podobnie jak pozostałych państw europejskich formowana była w bataliony. Te liczyły po 500-600 ludzi, każdy złożony z czterech-pięciu kompanii po 125 ludzi (78 muszkietarów, 36 pikinierów i 11 oficerów i podoficerów). W myśl regulaminów wojskowych uszykowanie bojowe batalionu tworzyło linię głęboką na 4 szeregi, o froncie szerokości 150 ludzi. Kawaleria zorganizowana była w szwadrony liczące 500 ludzi, dwa tworzyły regiment, a każdy ze szwadronów składał się z dwóch kompanii. Do boju szykował się on w 2 lub 3 linie. Uszykowany do ataku szwadron był zwarty ciaśniej niż w kolano przy kolanie. Był w związku z tym szkolony tak, by mógł przeprowadzić atak przełamujący w szeregach bardziej zwartych niż jakakolwiek ówczesna kawaleria europejska. Żołnierze szwedzcy atakowali więc kolano za kolaniem – na lewo od sztandaru, znajdującego się w centrum pierwszego szeregu) każdy żołnierz trzymał swoje prawe kolano w zagłębieniu kolana swojego kolegi z prawej strony, podczas gdy w zagłębieniu jego lewego kolana trzymał kolano jego kolega z lewa. Podobnie szykowali się żołnierze z prawej strony sztandaru. Bardzo często w opisach bitew szwadron szwedzki przedstawiany był w formie «pługu śnieżnego».

Szyk armii Karola XII podczas wojny północnej przedstawiał się następująco. W centrum szykowała się piechota uformowana w jedną linię. Na skrzydłach stawała kawaleria. Oznaczało to, że bataliony i szwadrony były ustawiane obok siebie. Głębokość szyku armii była więc identyczna z głębokością szyku batalionu względnie szwadronu. Czasami oddziały szykowane były w dwie linie, ale tylko wtedy kiedy Karol dysponował odpowiednio dużą ilością wojska lub ukształtowanie terenu na to pozwalało oraz w głębsze ustawianie, przypominające szyk kolumnowy – kiedy zaistniała potrzeba przełamania linii umocnień polowych, np. pod Nawrą i Połtawą, gdzie bataliony uszykowano jeden za drugim. Ten ostatni szyk nie różni się od tych stosowanych na zachodzie Europy, np. przez księcia Marlborougha pod Schellenbergiem w 1704 r. czy księcia Eugeniusza Sabaudzkiego pod Turynem w 1706 r.

Atak batalionu piechoty wyglądał następująco. Po wydaniu rozkazu pikinierzy pochyłali piki a oddział ruszał w kierunku wroga na odległość 70 kroków. Wtedy

Пленарне засідання

dwa tylne szeregi przechodziły do przodu, oddawały salwę i wyciągały rapiery. Następnie dwa przednie szeregi dołączały do nich i batalion ruszał do przodu. W odległości 30 kroków przed nieprzyjacielem dwa pierwsze szeregi dawały ognia, po czym cały oddział uderzał na białą broń (rapiery i piki). Ten sposób walki był na tyle skuteczny, że potwierdzały go nowe wersje regulaminu ułożone pod wpływem doświadczeń spod Narwy czy całej wojny północnej.

Co prawda regulamin nakazywał żołnierzom szwedzkim, aby atakując wroga „wszyscy równo i powoli maszerowali”, to jednak tempo natarcia szczególnie na gęsto strzelające szeregi przeciwnika było o wiele szybsze. Pod Wschową według oficjalnego raportu szwedzcy piechurzy atakowali «w pełnym pędzie», pod Połtawą «prawie skacząc». Widać więc, że walka ogniowa odgrywała w sposobie walki piechoty Karola XII o wiele mniejszą rolę niż walka wręcz. Każdy muszkieter oddawał tylko jeden strzał przed wdarciem się w szeregi wroga i dalej walczył rapierem, bagnetem lub kolbą. Pikinierzy walczyli wyłącznie bronią białą. Z zachowanych opisów większości bitew armii szwedzkiej wynika, że stosowała się do tych zaleceń. Jednak np. pod Narwią, Wschową i Leśną kiedy tempo natarcia ulegało spowolnieniu wskutek ognia przeciwnika lub trudności terenowych żołnierze Karola nie zapominali o intensywniejszej walce ogniowej. Wydaje się, że bataliony generała Roosa podczas ostatniego boju pod Połtawą nie zachowały się tak jak powinny. Po wycofaniu się spod redut stały czekając na atak rosyjski, jako pierwsze oddały salwę i to o wiele za wcześnie pozabawiając się w ten sposób argumentu siły ognia i zostały rozgromione.

Sam Karol XII uważał, że jeśli mała armia ma pobić liczniejszego od siebie przeciwnika musi stosować szybkie i gwałtowne natarcie. Twierdził, że piechurzy powinni strzelać dopiero wtedy, kiedy zobaczą białka w oczach wroga i po oddaniu pierwszej salwy mieli przejść od razu do gwałtownego ataku na broń białą. Według króla pierwsza salwa była najlepsza, najskuteczniejsza, bo karabiny były nabite prawidłowo. W warunkach bojowych ich podobne załadowanie nie musiało być prawidłowe. Walkę ogniową piechota szwedzka prowadziła nie inaczej jak szeregowo, choć szkolona była w strzelaniu plutonami. Ten pierwszy sposób był o tyle lepszy, że przepisowa salwa batalionu w pełnej liczebności oznaczała jednocześnie działanie 200 strzałów, gdy tymczasem bezpośrednia skuteczność tego samego batalionu strzelającego salwami plutonowymi wynosiła 50 strzałów. Przy metodzie szeregowej następowały wymiennie, pozwalając jednocześnie na zachowanie szybszego tempa natarcia niż przy ogniu plutonowym. Piechota Karola nie musiała stosować ciągłej walki ogniowej, jaką było strzelanie plutonami – co miało powstrzymać ataki jazdy przeciwnika – bo zachowano w niej piki, jako skuteczny argument zniechęcający kawalerię do bezpośredniego uderzenia.

Podobnie jak piechota jazda szwedzka też zarzuciła walkę ogniową (pistolety) na rzecz gwałtownego uderzenia na broń białą. Początkowo kawaleria atakowała w kłusie. Z czasem jednak Karol nakazał zwiększyć szybkość ataku i jego żołnierze

Пленарне засідання

wykonywali go w galopie. Taka praktyka musiała powodować rozluźnienie szyku szwadronu. Młody król preferując jednak możliwie największe tempo natarcia niezależnie od ukształtowania terenu i akceptował odstęp między szwadronami, jeśli wykonywały one uderzenie przełamujące. Za to wewnętrzną zwartość szwadronu uważał za tak ważną, że musiały się one szkolić w utrzymaniu zwartych szeregów w galopie i półgalopie – kolano za kolaniem.

Armię Karola cechował więc ofensywny charakter walki. Karol nie dysponując nigdy przewagą liczebną na polu bitwy niwelował tę różnicę szybkością i gwałtownością uderzenia na białą broń piechoty wspartej przez artylerię polową. Atakowała niekiedy biegiem, a zwykle ze znaczną szybkością. W trakcie natarcia jej ogień był stosunkowo krótki (dwie salwy), lecz intensywny (salwa szeregiem) i po nim następowało wdarcie się z białą bronią w nieprzyjacielskie szeregi. O przywiązaniu do tej taktyki nie tylko samego króla, ale także jego dowódców może świadczyć fakt, że poza jednym starciem armia szwedzka była tą, która atakowała.

W latach 1700 – 1709 armia szwedzka zwyciężyła w większości bitew tego okresu z wyjątkiem starć pod Leśną i Połtawą. We wszystkich przewagę liczebną posiadała strona przeciwna. Oczywiście pomijam tu z pewnych względów starcia do jakich doszło w Inflantach w latach 1702-1704, gdzie przeciwnikiem Rosjan byli podkomendni Karola dysponujący niewielkimi stosunkowo siłami. Okres wojny północnej rozpoczęła na tym teatrze działań bitwa pod Narwą, a zakończyło wielkie starcie pod Połtawą.

Przyjrzyjmy się teraz obydwu starciom. Do walki pod Narwą doszło o dosyć nietypowej porze roku – 30 listopada. Armia szwedzka liczyła około 10 tysięcy ludzi. Przyszło jej się zmierzyć z prawie 40 tysięczną armią rosyjską osobiście dowodzoną przez cara. Ogólna kondycja armii rosyjskiej przedstawiała się nienajlepiej. Dobrze wyszkolone i karne były jedynie pułki dowodzone przez obcokrajowców, ale nie było ich wiele. Ich formowanie zaczęło się dwa lata wcześniej, a większość z nich zdolność bojową osiągnęło właśnie w 1700 r. Oblężenie Narwy miało być ich chrztem bojowym. Większość jednostek była jednak źle uzbrojona. Brakowało broni palnej, umiejętności bojowych, a 145 dział, które ze sobą ciągnięto, okazało się bezużyteczne, gdyż wobec braku odpowiednio przeszkolonego personelu nie spowodowało poważniejszych strat w obleganej Narwie. W dodatku brakowało amunicji i żywności, a wojsko było zmęczone marszem. Oblężenie rozpoczęło się we październiku. Rosjanie otoczyli miasto szaniami. Zbudowali też drugi system fortyfikacji polowych o łącznej długości 6,5 km, opartych o brzegi rzeki i wysokich na 9 stóp (2,7 m), którym odgradzili się od spodziewanej odsieczy. Ta nadeszła mimo późniejszej pory. Szwedzi zaskoczyli szybkością pojawienia się pod Narwą. Dowódcy armii rosyjskiej podejrzewali, że zgodnie z zasadami sztuki wojennej Karol zatrzyma się przed linia umocnień i rozpocznie żmudną operację udzielenia oblężonym pomocy. Podejrzenia o nie podejmowaniu przez niego akcji zaczepnych skłaniała dowództwo carskie szczupłości jego sił. Tymczasem król nie zamierzał czekać. Jakakolwiek zwłoka

Пленарне засідання

groziła zagładą jego słabszej od przeciwnika armii w оголоcoonej z żywności okolicy, przy niesprzyjającej aurze. Rozpoczął więc przygotowania do rozbicia wojska rosyjskiego. Dokonać tego zamierzał głównie przy pomocy piechoty, która miała wdrzeć się do środka umocnień, a potem podzieliwszy się na dwie części poruszając się wzdłuż wewnętrznej części szańców spychać na siły obrońców. Do ataku użyto artylerię, która skutecznie ostrzelała siły przeciwnika i wzięła też aktywny udział w walkach wewnątrz umocnień. Dodać należy, że Narwa była jedną z trzech bitew do Połtawy, w której artylerii szwedzkiej przydzielono większe zadania taktyczne. Większość oddziałów nie stawiała oporu, rzucając się do ucieczki. Dzielnie walczyły jedynie pułki gwardii. Straty rosyjskie w boju wyniosły około 10 tys. ludzi. Parę tysięcy zmarło z głodu podczas ucieczki. Do tego należy doliczyć ponad 10 tysięcy jeńców, których z racji braku możliwości trzymania oraz wyżywienia, puszczono do domów. Starty szwedzkie to około 300-600 zabitych i 1200 rannych.

Szukając przyczyn klęski, wskazywano na niedołęstwo zastępujące nieobecneo cara księcia Karola de Croya i burzę śnieżną, która rozpętała się w momencie ataku szwedzkiego wiejąc w oczy carskim żołnierzom. Oczywiście oba te czynniki były dla Rosjan wyjątkowo niesprzyjające, ale mieszkańców europejskiego wschodu warunki atmosferyczne nie powinny mimo wszystko zaskakiwać. Oficerom zarzucić można decyzję o pozostaniu w pozornie tylko bezpiecznych umocnieniach, co uniemożliwiło jakikolwiek manewr i utrudniło dowodzenie. Rozciągnięcie sztyków na długim, liczącym ponad 6 km, froncie uniemożliwiło dowodzenie ze względu na trudności komunikacyjne, rozbijając bitwę na wiele drobniejszych epizodów i w ten sposób niweczając główny – by nie rzec jedyne – rosyjski atut, jakim była liczebna przewaga. Ponadto Rosjanie nie zadbali o zapasy żywności, co uniemożliwiło im efektywne działania.

W obozie szwedzkim wieniec laurowy należał się głównodowodzącemu, czyli Karolowi XII, jako temu, który zaplanował kampanię i zdecydował o stoczeniu bitwy w tym miejscu i czasie. Niewątpliwą zasługą króla była osobista odwaga, dodająca ducha żołnierzom w czasie bitwy – pod Narwą było to wyraźnie widoczne. Karol XII osobiście brał udział w ataku, a cara Piotra nie było w obozie. Frontalny atak Szwedów wywołał w szeregach Rosjan panikę. W istocie jednak to nie Karol XII owego dnia dowodził siłami zwycięzców. Plan ataku przygotował i przeprowadził za zgodą króla Rehnskiöld, który tym samym dowiódł nieprzeciętnego talentu. Bitwa pod Narwą dowiodła, że Karol XII jest poważnym przeciwnikiem, którego pomimo młodego wieku i braku praktycznego przygotowania nie należy lekceważyć.

Dziewięć lat później ponownie doszło do starcia obu armii. Tym razem miało ono miejsce w zupełnie innych warunkach, a Szwedom przyszło się zmagać z zupełnie odmienionym przeciwnikiem. Początkowo Rosjanie walczyli w sposób przypominający taktykę stosowaną przez wojska saskie czy duńskie. Tzn. piechotę ustawiano w centrum, jazdę na skrzydłach, obie te formacje w dwóch rzutach.

Пленарне засідання

Piechurzy prowadzili ogień szeregami, ale wyszkolenie strzeleckie batalionów rosyjskich dawało wiele do życzenia. W 1708 roku żołnierzom Karol przyszło się zetknąć z piechotą wroga walczącą jakby według regulaminów stosowanych w wojsku szwedzkim. Pod Połtawą, ale i pod Leśną rosyjskie bataliony, tak jak szwedzkie, zastosowały podobny zaczepny sposób walki, a ponieważ były one liczniejsze więc wyszły z tych starć zwycięsko. Poza tym o ile pod Narwą wojsko cara Piotra było wojskiem niedoświadczonym, niewyszkolonym i słabo przygotowanym do walki, to już pod Połtawą Szwedzi spotkali się z zaprawionymi w bojach i osławionymi zwycięstwami nad Szwecją w Inflantach batalionami. Również kadra dowódcza miała już za sobą chrzest bojowy i nabrała doświadczenia oraz pewności siebie w czasie wcześniejszych walk ze Szwedami. Poza tym sporą część kadry stanowili Rosjanie, co bardziej przywiązywało do nich prostych żołnierzy. Z pewnością znaczącym faktem było również to, że oddziały carskie walczyły w obronie swojej ziemi przed najazdem wrogów o odmiennej religii. A także to, że w obozie był car, który pod Narwą w przeddzień bitwy wyjechał z obozu. Teraz Piotr był na miejscu, co z pewnością podziało na psychikę prostych szeregowców. Podobnie zresztą jak obecność na polu walki Karola dodawała sił Szwedom.

Połtawa w planach szwedzkich miała być miejscem, gdzie zamierzano zwabić armię carską i pokonawszy ją zapewnić sobie pełne zwycięstwo nad Rosją. Siły jakimi dysponował szwedzki monarcha liczyły sobie w lipcu 1709 roku około 22 tys. ludzi (22 bataliony piechoty i 101 szwadronów kawalerii) oraz kilka tysięcy Kozaków Iwana Mazepy. Do bitwy wysłano siły liczące 17 tys. ludzi – 8200 piechoty, 7800 kawalerii i 4 działa. Przeciwno nim stanęło 43-tysięczna armia carska, która skryła się za w umocnionym obozie osłoniętym od strony obozu szwedzkiego sześcioma redutami zbudowanymi w jednej linii oraz wzniesionymi prostopadle do nich czterema dodatkowymi redutami. Te dzieła przybrały więc kształt litery T. Tam zamierzał zaatakować ich Karol i powtórzyć swój sukces spod Narwy. Szwedzi popełnili jednak kilka poważnych błędów, co później się na nich zemściło.

Po pierwsze poważnym problemem z jakim przyszło się zmierzyć dowództwu szwedzkiemu był brak króla, który kilka dni przed bitwą został poważnie ranny. Karol był powszechnie szanowny w wojsku, a żołnierze wierzyli w jego szczęśliwą gwiazdę. Poza tym był niekwestionowanym dowódcą, a plany bitew układał osobiście do tajemnicy dopuszczając tylko Rehnskiölda. Teraz stary feldmarszałek miał go zastąpić. Był on jednak skonfliktowanym z większością wyższych dowódców, brakowało mu cierpliwości i wyrozumiałości, a rozkazy zwykł wydawać przyciszonym głosem. W naradzie, na której opracowano plan bitwy wzięli udział poza rannym królem i feldmarszałkiem tylko kanclerz Karl Piper i pułkownik Gustaw Siegroth, pełniący tego dnia funkcję szefa sztabu. Nie został on jednak zwolniony przy okazji ze swoich normalnych obowiązków – w czasie bitwy miał dowodzić jednym z walczących regimentów. Okazało się to

Пленарне засідання

katastrofalne w skutkach, gdyż w chwili, kiedy pułkownik był najbardziej potrzebny w sztabie prowadził właśnie atak na jedną z redut.

Poza wymienioną czwórką nikt nie znał planów bitwy, gdyż były one utrzymywanej w ścisłej tajemnicy. Przedstawały się one następująco. Zamierzano wziąć przeciwnika przez zaskoczenie. W nocy Szwedzi mieli zająć pozycje na północ od obozu rosyjskiego (znajdował się już wtedy na północ od Połtawy, na szwedzkim brzegu Worskli) odcinając go tym samym od jego przeprawy na rzece. W ten sposób zamknęliby wroga w miejscu, gdzie łatwo mógł się bronić, ale nie mógł się wycofać. Gdyby Rosjanie nie podjęli walki mieli zostać zablokowani i wygłodzeni. Okazało się jednak, że Piotr zabezpieczył się na taka ewentualność. Od południa ruch Szwedów utrudniał system redut, a próba głębokiego obejścia okrężną drogą miała być natychmiast wykryta przez posterunki kawalerii rosyjskiej. Poza tym z czterech redut wysuniętych w stronę szwedzkiego obozu można było dostrzec ruchy wojsk Karola. Próba ich zdobycia zajęłaby zbyt dużo czasu pozwalając Rosjanom przygotować się do walki. Szwedzi postanowili, działając z zaskoczenia, pod osłoną ciemności zdobyć te umocnienia. Kluczem do sukcesu było jednak zgarnię w czasie przemarszu poszczególnych oddziałów i zaskoczenie.

Szwedzi mieli uformować się w ciszy przed frontem południowych redut. Ich szyk składał się z idącej z przodu piechoty w czterech kolumnach (bataliony w szyku linearnym), a za nią kawaleria w sześciu kolumnach. Tak uszykowana armia miała zaatakować reduty i korzystając z zaskoczenia zdobyć je zanim nadejdzie pomoc z obozu. Po czym miano pomaszerować wzdłuż zachodniego skraju umocnień, aby wyjść na ich północno-zachodnim skraju i odciąć Rosjan od przepraw. W tym czasie jazda miała oczyścić teren z kawalerii wroga. Do północy całość wojsk szwedzkich miała być już gotowa. Plan był odważny i zawierał wiele ryzykownych założeń. Ciemność miała być sprzymierzeńcem atakujących, ale mogła spowodować zamieszanie w ich oddziałach. Możliwe było też, że obrońcy redut nie dadzą się zaskoczyć, a wtedy piechotę szwedzką czekały ciężkie walki przy zdobywaniu tych umocnień. Nie poinformowano generałów dowodzących poszczególnymi kolumnami ani o znaczeniu przebiccia się przez reduty, ani o celu ich marszu. Wiedzano tylko skąd i o której godzinie mają wyruszyć.

Nocny marsz rzeczywiście przysporzył sporo kłopotów Szwedom, bo już na początku bataliony w ciemnościach zaczęły wpadać na siebie, a wielki nieporządek jaki powstał w tym czasie utrzymał się w zasadzie do końca bitwy. Nie ustrzeżono się błędów w czasie przemarszu kawalerii, która poruszała się zbyt wolno i na miejsce zbiórki dotarła bardzo spóźniona, zmuszając Rehnskiölda do przesunięcia czasu ataku. Nie udało się zaskoczyć Rosjan, którzy wciąż pracowali nad umocnieniem redut. To zaś oznaczało, że ich forsowanie będzie dużo trudniejszą sprawą.

Plan został zmodyfikowany – część piechoty (cztery bataliony) zaatakuje i zdobędzie cztery wysunięte reduty, a reszta obejdzie z obu stron umocnienia

Пленарне засідання

rosyjskie i przemaszeruje wzdłuż drugiej linii redut. Celem było nie wnikanie się w ciężkie walki o reduty, a wyprowadzenie armii na pozycję. Ale o tym Rehnskiöld nie powiadomił dowódców kolumn, a w czasie walki trudno im było przekazywać rozkazy.

W trakcie walk o reduty zginął Siegroth nie przekazawszy wcześniej wytycznych swojemu zastępcy, gen Roosowi. Ten utknął pod trzecią redutą i mimo że pod swoją komendą miał sześć batalionów nie mógł jej zdobyć. Nie miał też żadnego pojęcia co się wokół niego dzieje. Dowodzący piechotą gen. Lewenhaupt nie zwrócił uwagi na jego kłopoty, a sam zamiast realizować plany królewskie wraz ze swoją kolumną za bardzo odszedł na prawo i postanowił szturmować umocnienia obozu rosyjskiego. W końcu udało się zająć piechocie i kawalerii wyznaczone pozycje na północ od umocnień wroga. Roos nadal jednak tkwił samotnie pod jedną z redut bezsensownie próbując ją zdobyć, zamiast porzucić ten zamiar i dołączyć do sił głównych. To wynikało z faktu braku komunikacji między dowódcami. Tymczasem Roos poniósłszy znaczne straty i nie mogąc połączyć się z resztą armii z powodu nie znajomości jej położenia postanowił wycofać się. Odcięty od sił głównych został szybko pokonany przez przeważające siły wroga. Kiedy resztki jego oddziałów poddawały się Rosjanom do walki włączyły się główne siły szwedzkie. Rehnskiöld postanowił bowiem przyjść Roosowi z pomocą. Miał do dyspozycji jedynie 10 batalionów piechoty, całą jazdę i 4 działa. Idąc tą samą drogą, którą pokonywał wcześniej w przeciwnym kierunku natknął się na główne siły rosyjskie, które Piotr nakazał wyprowadzić z obozu (42 bataliony, 17 pułków dragonów i 6 pułków kawalerii Mienszykowa oraz 70 dział). Feldmarszałek uformował kolumnę marszową i zamierzał przejść nią wzdłuż frontu wojsk rosyjskich, gotowych do walki. Kiedy piechota szwedzka znalazła się na wysokości szyku armii carskiej Rosjanie przejęli inicjatywę zmuszając pozbawiają na razie wsparcia jazdę piechotę do przyjęcia bitwy w niekorzystnym dla niej miejscu. Rehnskiöld rzucił się jeszcze do desperackiego ataku, ale Szwedzi zostali zasypani ogniem kartaczowym. Mimo lokalnych sukcesów (na prawym skrzydle) nie wsparci przez kawalerię musieli ulec przeważającemu liczebnie wrogowi. Chwile później jazda rosyjska rozbiła też próbującą doprowadzić się do porządku po ciężkiej drodze przez bagna jazdę Karola. Klęska była zupełna mimo poświęcenia i męstwa okazanego przez Szwedów. W bitwie zginęło bądź dostało się do niewoli 10 tys. Szwedów. Straty rosyjskie wyniosły 4,5 tys. zabitych i rannych.

Co zaważyło na zwycięstwie Rosjan? Przede wszystkim błędy strony szwedzkiej. Plan bitwy, choć skomplikowany miał spore szanse powodzenia (praktycznie został zrealizowany, gdyż główne siły znalazły się tam gdzie być powinny), gdyby nie konflikt w łonie dowództwa i brak przepływu informacji. Bezsensowny szturm na redutę prowadzony przez Roosa zaważył na losach bitwy, gdyż zmusił Rehnskiölda do podjęcia złej decyzji o próbie wyciągnięcia generała z opresji. Można to uzasadnić tym, że chciano wyciągnąć z pułapki tak potrzebne do

Пленарне засідання

---

dalszej operacji kilka batalionów. Gdyby w polu dowodził Karol – błyskotliwy, opanowany, przewidujący i stanowczy – to przyniosłoby to lepsze skutki niż komenda Rehnskiölda, który przechodził w czasie bitwy kryzys psychiczny i nie był w stanie dowodzić. Co więcej był skonfliktowany z głównodowodzącym piechotą, gen Lewenhauptem, co odbijało się na wykonywaniu rozkazów przez generała. Rosjanie skorzystali tylko z prezentu jakim był przemarsz szwedzkiej piechoty przed ich frontem przyszykowanych do walki oddziałów. To starcie pokazało jednak, że Rosjanie wiele się nauczyli przez te lata od Narwy. Bataliony piechoty carskiej nie wahały się podjąć walki na muszkiety z bliskiej odległości, a potem przejść do natarcia na broń białą, kopiując taktykę walki swojego wroga. Szwedzi ostatecznie ulegli przeważającym siłom wroga, ale ich prawe skrzydło pokazało, że mimo słabości liczebnej są nadal bardzo groźnym przeciwnikiem. O losach armii szwedzkiej zaważył zbieg okoliczności. Kto wie, jak skończyłaby się bitwa, gdyby w polu dowodził Karol. Warte podkreślenia jest długa droga armii rosyjskiej jaka przebyła po Narwie. Szkolenie, przeobrażanie a w końcu kopiowanie taktyki wroga przyniosły wymierne korzyści. Żołnierz nie bał się starcia z niepokonanym do tej pory władcą i dowodzoną przez niego armią. Piotr Wielki znakomicie doprowadził do wymiany oficerów cudzoziemców na Rosjan, którzy nauczyli się tej sztuki dowodzenia. Tak jak Narwa była początkiem kariery Karola i jego niepokonanej armii, tak Połtawa zbudowała mit armii rosyjskiej, pogromczyńi słynnych karolińskich pułków.

Тамара Гелла (Орел, Россия)

**Полтавская битва в оценке российских
и зарубежных ученых**
(по материалам международной научной конференции
в Орле 22-23 мая 2009 г.)

Сражение под Полтавой стало событием, во многом определившим дальнейшее развитие как самих участников битвы, так и всего европейского континента.

История Полтавской битвы — это многоаспектная история. И именно этой многоаспектности и многогранности была посвящена конференция, которая была организована Институтом всеобщей истории РАН и Орловским госуниверситетом при поддержке Правительства Орловской области и финансовой поддержке Российского гуманитарного научного фонда. Конференция проходила 22-23 мая с. г.

География участников конференции была достаточно обширна. Это ученые из Великобритании, Швеции, Украины, а также ученые из российских академических институтов г. Москвы, высших учебных заведений С.-Петербурга, Смоленска, Курска, Брянска, Рязани, Волгограда и Орла.

Председателем нашей конференции являлся акад. РАН А. О. Чубарьян. На конференции наряду с чисто военной проблематикой рассматривались страницы дипломатической истории начала XVIII в. и культурологические аспекты историй этого сражения, а также предлагались к обсуждению проблемы роли личности в истории и проблемы преподавания в высших и средних учебных заведениях.

На конференции работало 5 секций по соответствующей проблематике. Первая была посвящена проблемам места Полтавской битвы в системе международных отношений XVIII в.

В. В. Рогинский в своем докладе «Полтавская битва как событие европейской истории» (Москва) проводил мысль, что Полтавская битва стала переломным моментом в ходе всей войны. Очень быстро оказалось, сколь хрупкими были результаты побед Карла XII на начальном этапе войны. Рогинский выделяет два результата Полтавского сражения и победы российской армии. Первый, по его мнению, непосредственный, повлиял коренным образом на весь ход военных действий, привел к ликвидации итогов прежних побед: Антишведская коалиция возродилась. Другим, в пер-

Пленарне засідання

спективе гораздо более значительным результатом было то, что с Полтавы началась коренная перестройка всей политической карты Северной Европы, завершившаяся уже в XX веке. С Полтавы начала разваливаться Шведская империя. Исторический вектор развития Швеции оказался постепенно повернутым в сторону внутреннего развития, давшего блестящие результаты в XX веке. Рогинский считает, что Полтавская победа стала отправной точкой коренных преобразований всей системы международных отношений на Севере Европы.

В докладе В. И. Малова «Полтавская битва в аспекте европейской политики» (Москва) анализируется роль Швеции в развитии международных отношений в Европе в середине и конце XVII в., в частности, шведская политика на международной арене после Тридцатилетней войны, участие Швеции в Восточноевропейском конфликте 1653-1667 гг. В докладе также прослеживается взаимосвязь внутривосточноевропейского и финансового положения Швеции в конце XVII в. с активизацией ее внешней политики. Докладчик подчеркнул европейский аспект военных действий Карла XII против Германии в период «войны за испанское наследство». Не обошел вниманием докладчик и внешнюю политику Петра I (миссия А. А. Матвеева 1705 г. во Францию, переговоры А. А. Матвеев — герцог Мальборо 1707 г., а также мирные предложения Петра перед Полтавской битвой, отвергнутые Карлом).

Европейские аспекты Полтавской битвы и Северной войны в целом нашли также отражение в докладах д.и.н. А. С. Намазовой и к.и.н. Г. А. Шатохиной-Мордвинцевой. В докладе А. С. Намазовой «Бельгийские земли в период Войны за Испанское наследство и Великой Северной войны (начало XVIII века)» (Москва) акцентируется внимание на том, что важной отличительной чертой большинства войн XVIII в. было создание коалиций с широким кругом участников. По мнению докладчика, поражение Швеции под Полтавой в 1709 г. резко изменило в пользу России ход Северной войны, повысив заинтересованность Англии, Голландии, Дании в скорейшем поиске компромисса в борьбе вокруг испанского престола. Оформившийся по окончании войны 1701-1713 гг. союз Англии, Голландии, Австрии и Франции выступил посредником между участниками затяжной Северной войны — Швецией, сражавшейся в основном в одиночестве, и Россией, опиравшейся на определенных этапах на поддержку т. н. Северного союза в составе Дании, Саксонии, Польши и Пруссии. В результате Северной войны Российская империя стала все более активно участвовать в решении общеевропейских проблем.

Доклад Г. С. Шатахоной-Мордвинцевой (Москва) был посвящен истории взаимоотношений России и Соединенных провинций Нидерландов в

Пленарне засідання

конце XVII – начале XVIII вв., установлению дипломатических контактов, развитию торгового и финансового партнерства между двумя странами. Акцент был сделан на развитии торговых русско-голландских отношений в период Северной войны. Докладчик убедительно показала, что голландцы исправно поставляли оружие и военное снаряжение, а также сукно, различные материалы для оснащения флота, некоторые виды оборудования и механизмов. Голландские купцы принимали активное участие и в решении финансовых вопросов российского правительства. Г. С. Шатохина-Мордвинцева пришла к выводу, что дипломатические и торговые контакты России с Соединенными провинциями, поддержка, оказанная ими в период с 1700 по 1721 гг., когда Россия и Швеция воевали друг с другом за господство на Балтике, имели для России огромное значение и способствовали ее победе в Северной войне.

В докладе к.ю.н. В. А. Никифорова «Полтавская битва и становление России как Великой державы в Европе» (Орел) прослеживалась политика стран, входящих в антишведскую коалицию — Северный союз. В докладе подчеркивается, что страны, входящие в коалицию Северного союза, имели каждая свои интересы. Петр I стремился получить для России выход к Балтийскому морю, Польша претендовала на Лифляндию, а Дания имела виды на возврат земель, ранее принадлежавших ей в южной части Скандинавского полуострова, намеревалась присоединить Шлезвиг. Коалиция была крайне непрочной. Полтавская битва способствовала ее возрождению, хотя сохранить союзные отношения до конца войны так и не удалось. Докладчик прослеживает дипломатическую историю в период Северной войны, подчеркивая, что результаты Северной войны внесли важнейшие изменения в соотношение сил в Европе.

В интереснейшем выступлении доктора Дженет Хартли (Лондон, Великобритания) внимание было уделено развитию англо-русских отношений в период Северной войны. Доклад составлен на основе свидетельств Чарлза Уитворта, английского посла в России. С одной стороны, было подчеркнуто, что до Полтавской битвы Англия не рассматривала Россию как серьезного противника. Докладчик приводит пример с т.н. «инцидентом Матвеева», когда русский посол был арестован в Лондоне за долги, что было явным нарушением дипломатического протокола. После Полтавской битвы, как подчеркивает Дж.Хартли, отношение Англии к России меняется, что проявилось в принесении извинений со стороны англичан по делу Матвеева. С другой стороны, она подчеркивает, что Полтавская победа русских оказалась шоком как для англичан, так и для европейцев. По словам Уитворта, Россия стала «одним из опаснейших наших врагов». Полтава навсегда изменила дипломатическое и военное положение России.

Пленарне засідання

Доклад Бенгта Нильсона (Швеция) был посвящен анализу освещения кануна Полтавской битвы на страницах шведской газеты «Ordinari Post Tijdender». Главный акцент был сделан на описании положения шведских войск, находившихся в Польше. Русскому противнику уделялось незначительное внимание.

Значительное число докладов участников конференции было посвящено военной истории Северной войны и Полтавской битвы в частности, а также военным и государственным деятелям начала XVIII в. Это второе направление работы конференции. Выступление д.и.н. П. В. Акульшина (Рязань) было посвящено анализу роли и месту рязанских полков в армии Петра I; участием лейб-гвардии Семеновского полка в кампаниях 1708-1709 гг. было уделено внимание в докладе к.и.н. С. С. Минакова (Орел); к.и.н. Г. С. Чувардин (Орел) остановился на рассмотрении участия российской гвардейской линейной пехоты в сражениях от Нарвы до Полтавы. Наряду с российской военной тематикой в ряде докладов были представлены шведские и европейские сюжеты. Вопросам военной стратегии как шведских, так и русских войск в сражении под Полтавой был посвящен доклад д.и.н. С. Т. Минакова (Орел). Д.и.н. В. В. Моразан (Санкт-Петербург) в своем выступлении рассмотрел пребывание Карла XII в Бендерах и обрисовал положение короля после поражения под Полтавой, его усилия по вовлечению Порты в войну против России. Автор доклада делает вывод, что вопреки многим трудностям Карлу XII удалось обыграть Петра I в дипломатической борьбе, толкнув Турцию к войне со своим северным соседом. Сравнение двух важнейших сражений — битвы под Полтавой и битвы у Мальплаке — нашло отражение в выступлении д.и.н. Л. И. Ивониной (Смоленск), которая пришла к выводу, что, несмотря на очевидные различия, обе битвы 1709 г. обозначили перелом в военных конфликтах на Востоке и Западе Европы. Более того, битва под Полтавой стала самым решающим сражением европейских войн начала века Просвещения. Она не только определила исход Северной войны, судьбу Карла и распад Шведской империи, но и наметила вступление России в разряд великих держав на континенте в недалеком будущем. Сражение же при Мальплаке существенно повлияло на исход войны за испанское наследство, обеспечив, наряду с другими политическими событиями, более благоприятный для Франции мир и сохранив ее высокое положение в системе европейских государств. Людовик восстановил у Мальплаке свою честь, тогда как Карл под Полтавой свою потерял.

Экономический аспект победы русских войск под Полтавой рассматривался в докладе д.и.н. Степанова (Москва) «Материальное обеспечение русской армии как фактор победы в Полтавской битве». По мнению автора

Пленарне засідання

сообщения, превосходство русской армии над противником в материальном обеспечении особенно ярко проявилось в 1708-1709 гг., когда войска Карла XII терпели лишения из-за удаленности от баз снабжения и сокращения продовольственных ресурсов. Между тем русская армия постоянно наращивала огневую мощь и использовала новые образцы оружия. Совокупность достигнутых преимуществ стала одним из решающих факторов Полтавской победы и отразилась на последующих военных успехах Петра I.

В выступлениях Л. М. Кондаковой (Орел) и к.и.н. Г. П. Полякова (Брянск) были затронуты вопросы о судьбах участников Полтавской битвы, в частности капитана гвардии В. Д. Корчмина на Брянщине, и история рода героя Северной войны генерал-фельдмаршала Б. П. Шереметева, прослеженная по документам Госархива Орловской области.

Одной из интереснейших проблем, которая вызвала большой интерес участников и гостей конференции, стала третья проблема «Полтавская битва как явление культуры». Тон в обсуждении данной проблемы задал к.и.н. В. Н. Голубев своим выступлением под аналогичным названием, в котором поставил вопрос о том, почему именно такие сражения, как Куликово поле, Полтава, Бородино, вошли в число первостепенных вех русской истории, причем не только военной. Он определяет этот ряд как «культурное бессознательное». По его мнению, эти сражения объединяет: 1) все эти сражения происходили на русской территории и были по сути оборонительными; 2) важнейшие аспекты, связанные с этими сражениями, до сих пор являются предметом ожесточенных дискуссий; 3) эти сражения отличались особым ожесточением, сражения отнюдь не были триумфальными и отличались огромным числом потерь с русской стороны.

Культурологический аспект Полтавской битвы нашел отражение в выступлении к.и.н. Э. А. Минаковой (Орел), которое было посвящено анализу данной битвы в исторической и художественной трактовке А. С. Пушкина.

Интересный аспект освещения истории Полтавской битвы был представлен в ряде докладов, подготовленных на основе краеведческого материала. Так, к.и.н. Н. И. Алымова (Орел) рассказала о праздновании Полтавской битвы в Орловской губернии в начале XX века, а положению Брянского края в период Северной войны был посвящен доклад к.и.н. В. А. Бобкова. В интереснейшем докладе к.и.н. Н. Я. Цехмистро (Полтава) был затронут вопрос о роли городов Левобережной Украины, в том числе и Полтавы, в событиях 1708-1709 годов. По мнению автора сообщения, изучение данных вопросов тем более важно, что эти города находились в зоне боевых действий российской армии. В докладе была сделана попытка систематизации и обобщения сведений, содержащихся в истори-

Пленарне засідання

ческих источниках и исследованиях по истории фортификационных сооружений Полтавы первой четверти XVIII века.

Четвертая проблема, которая широко обсуждалась на конференции, была посвящена исследованию и преподаванию Полтавской битвы в вузовских и школьных курсах.

В докладе доктора Петера Эрикссона (Швеция) были рассмотрены исторические «школы», которые оказали заметное влияние на исследование эпохи Карла XII: т.н. «старая школа», представляющая направление в шведской историографии XIX — начала XX вв., критического в отношении Карла XII, и «новая школа», апологетическое в отношении Карла XII направление. По мнению автора доклада, в основном в историографических исследованиях писали о том, как в разные эпохи рассматривался Карл XII. Историки характеризовали его как личность, военного тактика и стратега, и, в определенной степени, как политика. Поскольку именно Карл XII занимался ведением войны, то, конечно, ученые связывали личность короля с историей Великой Северной войны. Не менее интересные вопросы были затронуты в докладе к.и.н. Л. Л. Бабенко (Полтава), посвященном таким дискуссионным проблемам Полтавской битвы в современной украинской историографии, как оценка собственно Полтавской битвы, личность гетмана Мазепы, социально-политическая и культурная проблематика мазеппинской эпохи. По мнению докладчика, оптимальное решение проблем без излишней политизации возможно через расширение используемой документальной и фактологической базы.

Вопросам вузовской и школьной практики преподавания Полтавской битвы был посвящен ряд докладов. Так, д.и.н. Н. А. Болотов (Волгоград) посвятил свое выступление отражению Полтавской битвы в школьных и вузовских учебниках России и Украины, отмечая различные подходы к трактовке данной битвы. Выступления к.п.н. Л. В. Граниной, а также учитель-тьюторов И. С. Гаврилиной и М. И. Грековой были представлены в рамках лаборатории, которая работает на базе исторического факультета Орловского государственного университета. Эти выступления, в которых рассматривались школьные уроки различного типа по Полтавской битве, носили эмоциональный и презентативный характер, сопровождалось участием студентов исторического факультета. Надо отметить, что во время конференции была организована выставка творческих работ студентов, посвященных Полтавской битве, которая пользовалась большим успехом у участников и гостей конференции.

И, наконец, последняя проблема, которая обсуждалась на конференции, затрагивала вопросы социально-политических последствий Полтавской битвы.

Пленарне засідання

Так, доклад д.и.н. В. И. Астрахана (Орел) был посвящен вопросам военной реформы в России в годы Северной войны. По мнению автора сообщения, Северная война 1700-1721 гг., и в частности Полтавское сражение 1709 г., явились важным фактором создания регулярной Российской армии и окончательного становления института военной службы в России. Административные преобразования Петра I в годы войны нашли отражение в докладе к.и.н. А. С. Минакова (Орел), в котором он обосновывает тезис о том, что при проведении этих реформ со всей очевидностью обозначилась проблема формирования эффективной фискальной системы. Важное значение имела реформа местного управления. Именно она должна была решить первоочередные задачи мобилизации ресурсов для формирования армии и флота, способных довести войну до победного конца. Эмоциональное выступление было представлено Е. М. Чевкиной (Москва), в нем Полтава рассматривалась глазами побежденных шведов, причем автор украсила свое выступление музыкальным сопровождением — шведскими песнями военного времени. И, наконец, в докладе к.и.н. В. П. Чаплыгина (Курск) поднимался вопрос о роли российской и украинской интеллигенции в объективной реконструкции прошлого, в том числе и Полтавской битвы.

Обсуждение проблем носило конструктивный характер и способствовало широкому обмену мнениями среди участников конференции.

Dr. Bo Knarrström (Stockholm, Sweden)

Archaeology in Poltava. Results from the 2007/2008 field seasons

In a joint scientific venture, a Ukrainian/Swedish/American team of battlefield archaeologists has examined various aspects of the battle of Poltava during two seasons of fieldwork. The team has used high technology equipment in order to shed light on some significant issues concerning the size of the battle and the events of combat.

There are many considerations to be made when studying a battlefield in archaeological terms:

- Are the maps reliable?
- Are the written statements reliable?
- Has the ground been altered by later development?
- In what status do we find the archaeological material?

The list of questions can of course be made much longer, but the archaeological team which set out to work on the Poltava fields had three major areas of interest:

- Where are the redoubts and how were they constructed?
- To what extent is it possible to find traces of the enormous Russian camp?
- Where did the final encounter within the battle occur?

Redoubts

The system of redoubts is claimed to have played a major role in historical records as well as in later published research. The system consisted of a baseline extending in a west/north bearing, with a protruding row of additional earthworks pointing directly towards the suspected Swedish direction of attack.

The redoubts, many of them said to have been constructed during the night before the battle, is said to have been 50x50 meters wide. The walls extended 5,5 meters from the bottom of the ditch and up to the breast mound. Truly imposing obstacles lined with infantry and artillery pieces. There is no reason to doubt that at least one of these fortifications (No. 3 redoubt) caused extensive losses and considerable delays among two of the Swedish attack columns, but the real location of the redoubts has not been established.

Пленарне засідання

In an effort to find traces of the extensive alleged earthwork, the archaeological team used state of the art equipment in the form of geo-radar and magnetometer. These electronic tools provide a chance to see hidden features below ground – such as ditches, old roads and walls. The areas surrounding some of the now present obelisks (marking the spots for the redoubts), were checked without finding any evidence at all. The stone monuments do not constitute the true outline of the redoubt system.

Areas in the vicinity of the obelisks and/or geo-phys were also detected for metal. Although the results were meager, we did find evidence of Russian canon fire in the shape of small square lead projectiles. The finds suggest gun batteries firing case shot within the range of 100 meters or less.

The ground was remarkably free from interference, but in one of our predestinated research areas, we found the rough outline of a square shaped feature. If this is one of the redoubts, it is not as deep, nor as wide, as previously claimed. And, it is situated almost 500 meters north of the obelisk line.

The Russian camp

Tsar Peters map, and also several other later drawings, show a huge Russian camp site, several thousand meters in length and width. It housed tens of thousands of troops with baggage trains, horses and artillery. Eye witness accounts declare that the camp was fortified and provided with supportive canon batteries.

There is still today a visible wall in the shape of a lunette, which is supposed to have been part of the original camp fortification facing south. However, this seems to be the remains of a «reconstruction» made by Russian cadets in the mid 19th century. Probably, the location was decided from looking at the 1709 Tsar Peter map.

In order to find evidence for the earthworks surrounding the camp, georadar surveys were conducted in the area. On several spots, we crisscrossed the outlined camp perimeter, but to no avail. There is absolutely nothing in the results from the geophysical examination to support the extensive outline of the camp.

As part of the archaeological project, the team surveyed the entire area on foot, mapping important features with GPS. The deep gorges, situated within the boundaries of the Russian camp shown on most maps, made no sense at all. The sharp depressions, especially in the north, could instead have served as perfect barriers to any approaching enemy. Using the natural features would also have made unnecessary the construction of large earthworks, at least in parts of the camp site defense perimeter.

The geophysical examination and the optical survey thus suggest a considerably smaller Russian camp with very limited manmade fortifications. Some of

Пленарне засідання

---

the surviving maps do in fact indicate that the camp may have had other shapes and sizes. Not at least, our hunt for the main battle area between the Russian and Swedish infantry line in front of the camp, strongly support this view.

Main battle area

After squeezing through the system of redoubts (thereby also losing one of the infantry columns under gen. Roos), the Swedes formed a battle line with the backs against the marsh «Lilla moraset». From that starting point - using the words of the Swedish Professor of History, Peter Englund - the soldiers «ran into eternity». In a time consuming effort to locate the main battle area, the team followed in the footsteps of the Swedish infantry line. The search went in an eastern direction towards the Russian camp site. Every available surface along this path was metal detected, with few or no finds to indicate combat.

The team closed in on the outline shown on the Tsar Peter map, with still nothing to suggest the severe fighting that ensued when the two opponents clashed. We almost lost hope when the western perimeter was reached. Was this at all the place of the main battle?

The team decided to carry on detecting inside the supposed boundaries of the camp, and several hundred meters further east, on the «wrong» side of the outline, a cluster of fired musket balls surfaced. Although not in their hundreds, this is the heaviest concentration of balls found on the entire battlefield, and with few exceptions, all the projectiles originate from Russian muskets. Two coins found among the balls strongly indicate that both Swedes and Russians were present in this context.

Conclusions

- The system of redoubts, as shown in previous maps and described in various publications, should be brought up for renewed discussion.
- The exaggerated size and shape of the Russian camp ought to be revised.
- The main battle area is situated much more to the east than previously suggested.

As a final remark, it must be said that the battle of Poltava had serious historical consequences. It is commonly regarded as one of the key starting points of the Russian Empire. It condemned Ukraine to 300 years of subordination and the Swedish Baltic Empire fell apart. This is a historical fact.

However, when looking at the hard archaeological evidence, there are some very clear question marks. Without denying the later political importance of its outcome — events and features with regards to the battle in Poltava seem to have been widely exaggerated.

Пленарне засідання

Acknowledgements

The archaeological team (Project director Prof. Adrian Mandzy; Scientific director Dr. Bo Knarrström; digital recording specialist Kenneth Stark; geophys team, (Ukraine and Sweden) is truly grateful for the very generous assistance from the local authorities. The city council of Poltava and the Mayors office made us feel welcome and provided both food and accommodations. The battlefield Museum opened up their gate and provided a safe base for equipment and helped us in the scientific quest. Without the support from the Poltava institutions, this project would never have happened.

Professor Mykola Bezv at the National University in L'viv must also be mentioned for his tireless and selfless backing.

The Swedish part of the team also extends their gratitude towards the Swedish publisher «Svenskt Militärhistoriskt Bibliotek» who members collected the necessary funds for this expedition.

СЕКЦІЯ №1

ПОЛТАВСЬКА БИТВА В ІСТОРІОГРАФІЇ XVIII-XIX СТОЛІТЬ, СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ

Ірина Діптан (Полтава, Україна)

Михайло Грушевський про українсько-шведський союз 1708-1709 років

У 1909 році у «Літературно-науковому віснику» була опублікована історична розвідка М.Грушевського «Виговський і Мазепа». Вихід статті у зазначений час — не випадковий: імперія святкувала 200-ліття Полтавського тріумфу Петра I. Натомість учений закликав «правдивих приятелів поступу і свободи» [1, с.98] стримано ставитися до вікопомної події, наголошуючи на низці негативних наслідків її не лише для українства, а й навіть для Російської держави, внутрішньої еволюції останньої, російського громадянства та його культури.

Сумнозвісний ювілей став поштовхом для аналітичних роздумів дослідника над витокami української державної ідеї, усвідомленням її політиками козацької доби, чинниками краху державницьких домагань володарів гетьманської булави. Для М. Грушевського 6 (16) вересня 1658 року і 24 жовтня (4 листопада) 1708 року — відповідно: Гадяцький договір і перехід Мазепи на бік Карла XII — події порівняні й суголосні, «граничні стовпи нашого історичного життя» [1, с.89].

Сто років минуло з часу написання названої вище статті, але питання, порушені в ній, залишаються актуальними не лише у науковому, а, на жаль, і в політико-ідеологічному аспектах. У нашому дискурсі звернемося до висвітлення наріжної проблеми гетьманування Івана Мазепи — його союзу зі шведським монархом Карлом XII Густавом — у працях яскравого репрезентанта народницької школи вітчизняної історіографії, а відтак доволі критичного поціновувача діяльності українських державців Михайла Грушевського.

Секція 1

У дослідника немає монографій, присвячених І.Мазепі та його добі (фундаментальна «Історія України-Руси» завершується Гадяцькою унією 1658 року) [2]. Все ж в узагальнюючих працях, як то: «Очерк истории украинского народа» (1903) [3], «Ілюстрована історія України» (1911) [4]; в рецензії на монографію Федора Уманця «Гетьманъ Мазепа» (1897) [5]; у статтях «Виговський і Мазепа» (1909), «Шведсько-український союз 1708 р.» (1909) [6], ««Мазепинство» і «Богданівство»» (1911) [7] та «Ветхий прах» (1915) [8] ґрунтовно з'ясовано ключові питання діяльності «Великого гетьмана» й змальовано (часом надто непривабливий) його портрет.

Проаналізуємо насамперед погляди вченого на сутність українсько-московських взаємовідносин до розриву гетьмана з московським царем. У контексті даної проблеми нагадаймо й оцінку М. Грушевським особистості володаря булави.

Одна з перших характеристик гетьмана пов'язана з виходом у 1897 році в Санкт-Петербурзі монографії Ф.Уманця, що була своєрідною відповіддю на праці М. Костомарова «Мазепа» (1882) та «Мазепа и мазепинцы» (1885). М. Грушевський вважав, що М.Костомаров стосовно «...особи самого Мазепи... став на традиційно-російським ґрунті і признавши, що Мазепа не заступав ніякої політичної ідеї, що се був цілковитий егоїст і «воплощённая ложь», сією цілком негативною характеристикою заступав дорогу до розуміння справдішнього Мазепи» [5, с. 20]. Натомість працю Ф. Уманця вчений кваліфікував як таку, що написана «в тоні фейлетона провінціальної газети» з «апольогією особи Мазепи» [5, с. 20 - 21].

Попри критичні зауваження на адресу автора, М. Грушевський підтримує окремі його висновки. Зокрема, погоджується з судженнями В.Уманця, «що невіра... в можливість переведення в життя незалежної України і власна безпечність примушували Мазепу до вірності Москві...», що, водночас, гетьман «... був під впливом особливих симпатій до Петра і його реформаторських заходів і щиро, з запалом служив їм...» [5, с.21]. Але аргументи дослідника, які ґрунтуються на прочитанні «Думи» гетьмана, щодо готовності останнього «зрадити» цареві ще до початку Північної війни, вважає довірливими. В Уманця «мотиви переходу Мазепи до Шведів зостаються не виясненими; автор хіба затемнив їх самою гадкою про незвичайно далекі і вираховані пляни Мазепи» [5, с. 22].

М. Грушевський не поділяє впевненості Ф. Уманця в незалежницьких устремліннях гетьмана, який, простуючи до повної суверенності, не укладав ніяких трактатів зі Станіславом Лещинським і Карлом XII. Натомість рецензент стверджує, що «Мазепа не робив того, бо до останньої хвилі мостив містки на обидва боки, не мав ніяких далеких плянів (як на се вказує

Секція 1

цілковите неприготованне ситуації), і якби не висилка до нього Меншікова, хто знає чи й відваживсь би йти до Шведів...» [5, с. 23].

Своє бачення державницького ідеалу гетьмана вчений подає через оригінальну інтерпретацію його «Думи»: «Він [Мазепа] хотів створити сильну гетьманську владу, яка спиралася б на віддану їй старшину, підняти особу гетьмана високо в очах суспільства і народу і замінити окремі думки козацької демократії одностайністю монархії, уособленої в постаті гетьмана» [4, с. 378].

Безперечно: Гетьманат-монархія в організмі імперської Московії був би чужорідним тілом, яке остання мала б перетравити, поглинути (відторгнути нізащо б не згодилася). Напевне, що усвідомлення несумісності козацького автономізму й московського централізму й стало визначальним підґрунтям радикальної зміни зовнішньополітичних орієнтирів І.Мазепа та козацької старшини — розриву з царським «... урядом, на буксирі якого вони так довго і спокійно пливли» [4, с. 366].

В означених працях М. Грушевський подає розлогу умотивацію українсько-шведського союзу 1708-1709 років і ролі І. Мазепа в його конструюванні та реалізації.

По-перше, у зміні васалом (Мазепою) свого сюзерена (Петра I) вчений не вбачає чогось надзвичайного. Стверджує, що «это была только одна из очень многочисленных попыток украинских автономистов найти опору в какой-нибудь внешней силе, чтобы освободиться от пут московского централизма. [...] Только благодаря долгому перерыву в этой политике... поступок Мазепы и его товарищей мог показаться чем-то особенным» [3, с. 244].

Вчинок гетьмана дослідник розглядає в контексті традиційної політики володарів булави, що змінювали своїх протекторів (інколи шукаючи «ласки» в декількох водночас) задля забезпечення «прав і вольностей» Козацької держави. Наголошує, що українські керманічі «... на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори — Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії — се ґрунт, се правдива дійсна вісь, коло котрої оберталася українська політика другої половини XVII в. Вона лежить основою діяльності і змагань і таких льоялістів (у відносінах до Московської держави), як Сомко або Многогрішний, і таких сміливіших будівничих української політики, як Дорошенко, [...] і навіть у таких демагогів, як Петрик [...]. Автономічна ідея стає «каменем претиканія», на яким розбивають собі голови навіть найзручніші кар'єристи, вроді Брюховецького, коли вони починають спекулювати проти неї. І пригложши під впливом останніх криз кінця XVII в., вона неминуче мусіла проявити себе, скоро тільки захиталася позиція московської політики, як сталося під час Північної війни» [1, с.94].

Секція 1

По-друге, з-поміж низки чинників, які зумовили виступ Мазепи-васала супроти Петра-володаря, визначальним був наступний — реальна небезпека ліквідації Гетьманату в руслі реформаторських акцій московського монарха. М.Грушевський підкреслює, що «лояльність его [Мазепи] і старшини подвергалась частым испытаніям — особенно с тех пор, как царь Петр с не знавшею удержку и меры энергиею и решительностью принялся за пересоздание Московского государства» [3, с.244].

Вчений конкретизує попередньо мовлене: «У неспокійній голові царя виникали все нові і нові проекти, і серед них дуже часто з'являлися різні комбінації, які стосувалися України. То він задумував скасувати козацьке військо і ввести на Україні рекрутський набір. То думав утворити з України князівство для якої-небудь потрібної людини (наприклад, для англійського герцога Мальборо, через якого цар думав втягнути у свої плани Англію); Петро навіть уже випросив у німецького імператора титул імперського князя для Мазепи, щоб нагородити його за втрату гетьманства; виготовлена була вже для нього і грамота від імператора та герб. Знаючи ближче Петра, Мазепа розумів, якщо йому справді зустрінеться яка-небудь вигідна комбінація з Україною, то він не пошкодує ні гетьманських заслуг, ні його випробуваної вірності. Не можна було покладатися на нього, треба було самому дбати про себе» [4, с.375].

По-третє, людське знекровлення, матеріально-фінансове виснаження Гетьманату в ході Північної війни спонукали І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації на порозуміння з Московією, а з 1707 року — і до її кардинальної зміни.

М. Грушевський перераховує кривди, завдані козацтву й поспільству впродовж 1700-1708 років: «... козацьке військо рік у рік повинно було за свій кошт, без всякої винагороди, робити далекі походи на північ, де безліч козаків гинула від незвичного клімату, важкої долі, а хто вижив, повертався піший і голий; до того ж доводилося зазнавати всяких знущань та мордувань з боку московських офіцерів, які розпоряджалися козаками... Крім військової служби, козаків постійно використовували для різних важких робіт, при будівнанні фортець... Крім того, через Україну постійно пересувалися московські полки і команди, які дуже обтяжували населення, забирали припаси, поводитися грубо не тільки з простим народом, а й зі старшиною. З усіх боків піднімалися «плач і стогін» козацтва і всього народу, і навіть найпокірливіші московському володарюванню люди починали заявляти, що так далі тривати не може» [4, с.372 - 373].

По-четверте, Мазепа міг передбачити майбутнє України за умови політичного статус-кво: в разі перемоги Московії Петро I залишить Правобережжя за Польщею Августа II Сильного; коли ж фортуна всміхнеться Кар-

Секція 1

лові XII Густаву, той подарує Україну Польщі Станіслава Лещинського.

Мазепа ж з 1704-1705 років став реальним володарем «обох боків Дніпра» і намагався зберегти Правобережну Україну за Гетьманом. Натомість «...1707 року цар велів Мазепі передати правобережні землі полякам. Мазепа не підкорився і під різними приводами продовжував утримувати правобережну територію в своїх руках, бо дуже дорожив нею...» [4, с.376]. Така царська ухвала вже могла стати аргументом-виправданням гетьмана у справі пошуку нового протектора для Війська Запорозького.

По-п'яте, умотивованість «зради» Мазепи історик обґрунтовував категоричною відмовою Петра I збройно допомогти гетьманові в разі вторгнення шведів на територію, що перебувала під юрисдикцією останнього. «Зі своїми ж силами Мазепі нічого було й думати про боротьбу з Карлом» [4, с.374].

По-шосте, гетьман мусив рахуватися з тим, «... що якби шведи тільки зайшли в залишену Москвою Україну, там негайно піднялось би повстання: населення, розгніване московськими утисками, напевно, приєдналося б до шведів, та й на старшину важко було покластися» [4, с.374].

По-сьоме, М.Грушевський акцентує на закономірності саме шведського зовнішньополітичного вибору Мазепи: «Треба пам'ятати, що зі шведами пов'язаний був спогад про колишні трактати в часи Хмельницького і Виговського, коли шведським протекторатом забезпечувалась свобода і незалежність України [...]. Тепер... [шведи] йшли на Україну, і старшина відчувала, що вона зобов'язана довести до кінця справу, не доведену її предками, — спробувати зі шведською допомогою звільнити Україну від московської влади, яка так тяжко і безжалісно тяжіла в останні роки над українським життям» [4, с.374].

По-восьме, гетьман, яких би переконань він не дотримувався, мав зважати на силу українського автономізму, ба, більше — сепаратизму. «Приглушені, але не вбиті автономічні змагання неминуче мусіли вибухнути, коли давній козир автономістів, шведський король, звертався на українську територію. Старому гетьманові, коли б навіть йому самому не дуже були близькі ті автономічні змагання, треба було сильно призадуматися, яке становище йому зайняти в такий критичний момент, щоб не зістатися за дверима автономічного руху, якби він вирвався тепер, звертаючись разом і проти «московської неволі» і проти її вірного слуги «гетьмана і кавалера»; міг би сей рух його перевернути так, як перевернув свого часу «боярина і гетьмана» Івана Брюховецького» [1, с.95].

У статті «Шведсько-український союз 1708 року», написаній з нагоди 200-річчя Полтавської битви, автор порушує проблему й пропонує власну версію її розв'язання: хто відіграв ключову роль у зміні протектора — гетьман чи старшина?

Секція 1

Відповідь історика — однозначна: «... українсько-шведський союз 1708 року не як особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви...» [6, с. 47]. Аргументи М. Грушевського такі: «старшина була настроєна дуже активно і грала роль чи не головну. Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі сього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, проти царя і проти Мазепи і протиставить Мазепі іншого гетьмана [...] . І коли обставини склалися так, що балансувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свобідного вибору. Се могла бути для нього *dura necessitas* [сувора необхідність] з огляду на становище старшини, на традиції української політики, ну і на загальну ситуацію політичну...» [6, с. 48].

Напрочуд цікавими, і не лише в осмисленні шведського вибору І.Мазепи, є міркування М.Грушевського стосовно критеріїв поціновування діяльності володарів гетьманської булави, висловлені ним у статті «Виговський і Мазепа». «Ми не маємо майже нічого, — зауважує вчений, — щоб вияснило нам інтимні думки, властиві наміри, провідні ідеї й кінцеві цілі...» [1, с. 92] їх політики. «Якби діло їх увінчалось успіхом, — стверджує дослідник, — воно б пояснило їх задушевні плани і помирило суспільність і потомство з їх дипломатуванням, з критими ходами, якими йшли вони до своєї мети. А так на руїнах своїх замислів зісталися вони з репутацією інтриганів-зрадників, хитрих егоїстів, сіячів «смути й измены»...» [1, с. 92]. Останнє значною мірою через те, що «і Виговський, і Мазепа виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, у своїй кореспонденції й офіціальних актах поводилися головню вічним дипломатичним принципом, що язик людині даний на те, аби укривати свої гадки» [1, с. 92]. Ми ж бо, — продовжує вчений, — «...бажаючи безсторонньо оцінити політику й змагання тих людей, мусимо вдовольнятися більше або менше правдоподібними міркуваннями про те, що було... метою їх змагань, на підставі тих офіціальних актів, і ще більше — міркуючи з загального розвою політичних ідей і змагань української суспільності» [1, с. 92].

Саме виходячи з зазначених засад, автор підсумовує: «...одно зістається фактом безсумнівним і вірним. Се те, що як один, так і другий [...] були представниками, речниками, носителями політичних змагань, якими глибоко пройняте було все українське суспільство,... вся українська інтелігенція їх часів. Їх діло... не було ні в яким разі особистим ділом, їх винаходом, їх забаганкою» [1, с. 92].

Секція 1

В історичній розвідці ««Мазепинство» і «Богданівство»» вчений заперечує протиставлення Хмельницького «... як представника московської льяольності» Мазепі — класичному представникові «... українського іредентизму...» [7, с. 94-95]. М.Грушевський спростовує твердження тих, хто, керуючись настановами Петра I, усіх українських гетьманів, окрім Б.Хмельницького та І. Скоропадського, іменував зрадниками.

Вчений вважає, що «Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї. Він стояв в опозиції московській політиці, а перед старшиною рішуче говорив, що з Москвою треба розірвати і шукати собі іншої протекції і помочі...» [7, с. 97-98]. Суттєво, що автор констатує суголосність дій Хмельницького і Мазепи: «Мазепа і його кружок, входячи в союз з Карлом XII, вважали себе зовсім щиро нічим іншим, як тільки продовжателями Богдановими, виконавцями історичного заповіту великого гетьмана — визволення України і народу українського» [7, с. 98-99].

Водночас у цій же статті М. Грушевський дуже обережно й скептично висловлюється про «самостійництво» І. Мазепи, який «... в дійсності не був ніяким яскравим репрезентантом українського автономізму. Маємо в нашій історії представників української державної ідеї, української самостійності і окремішності далеко різкіше і сильніше виражених. У Мазепи до сього не було ні трагічного завзяття Дорошенка, ні безмірної витривалості Орлика, і просто таки — він за довгий свій вік не встиг нам себе показати з цього боку! Що таїв він в таємних скритках своєї душі, се зісталося закритим для нас. На зверх — він плив за течією московського централізму, на буксирі московської політики...» [7, с. 94-94].

У 1915 році М. Грушевський виступив зі статтею «Ветхий прах», яка була відповіддю на закиди в австрійській агітації та фальсифікації російської історії, що пролунали на адресу вченого з-під пера професора Київського університету Ю. Кулаковського в шовіністичній газеті «Киевлянин».

Полемізуючи зі своїм опонентом, М. Грушевський принагідно висловився й стосовно постаті гетьмана І. Мазепи. Вчений наголошує: «...нема нічого безпідставнішого, ніж нав'язуванне в патрони сучасному українству саме Мазепи. Його діяльність, його кар'єра, будована не на політичних чи національних українських ідеалах, не на солідарности з широкими масами, а на угодливости московському централізму, московському двору, перед котрим Мазепа вічно скаржився на українську нелььяольність та на вороже до нього відношенне українського народу, ніколи не користався популярністю в українській русі; придбати Мазепі сеї популярности не спромоглося навіть і ... його показне меценатство. Послідовні представни-

Секція 1

ки національної української ідеї занадто мало мають спільного з сею історичною особою» [8, с. 8-9].

Остання оцінка М.Грушевським діяльності І.Мазепи надто критична, негативна, прочитується з гіркотою й жалем. Але вона умотивована народницькою історіософією автора.

У передмові до першого тому «Історії України-Руси» (останнє видання) О. Пріцак зауважує: «Світогляд історика — це його візія минулого» [9, с.XLI]. «...Згідно з позитивістичним думанням М. Грушевського...», єдиним героєм історії був «нарід, маса народна» [9, с.LXX]. За зізнанням ученого, він «був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власті вина лежить на стороні власті, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації...» [10, с.XVIII].

Ця авторська теза має ключове значення для розуміння багатьох оціночних суджень ученого. «Грушевський..., — вважає Д. Дорошенко, — мало цінить державні змагання українських князів та гетьманів і осуджує їх, поскільки ці змагання відбувалися коштом соціально-економічного приборкання народної (сільської) маси й вимагали від неї жертв» [10, с. XVIII].

Безперечно: в зображенні І. Мазепи визначальним було народницьке світовідчуття М.Грушевського, в доробку якого соціальні домагання мас представлені яскравіше, ніж непересічні постаті минувшини. До того ж діяння останніх поціновувалися з точки зору відповідності народним сподіванням. Відтак — загалом непривабливий портрет Івана Мазепи, соціальна політика котрого трактувалася однозначно: простаршинська, промосковська, кріпосницька.

Наріжною в розумінні політичного майбуття Гетьманату є проблема краху державницьких домагань І. Мазепи. Вчений, високо поціновуючи політико-правовий сенс українсько-шведського союзу, аналізує чинники, що знівелювали його потенції.

По-перше, трагедію Мазепиних планів М. Грушевський убачає у феодалній спрямованості його внутрішньої політики. Пригадаймо: українське суспільство початку XVIII ст. характеризувалося різким соціально-економічним і правовим розшаруванням. З одного боку — сконсолідований стан козацької старшини — національної аристократії, що стрімко збагачувалася і водночас прагнула до обмеження гетьманської влади. З другого — погіршення соціально-економічного та юридичного становища основних верств суспільства — козаків (приневолювання до «послушенства» як старшиною, так і монастирями) і селян (суттєве скорочення кількості селян «вільних» військових сіл, офіційне обмеження панщини у власницьких маєтках двома

Секція 1

днями на тиждень згідно з гетьманським універсалом 1701 року); з огляду на вищезначене — масове переселення поспільства на Правобережжя [12, с. 232-233, 235].

За таких обставин соціально-станового розмежування не любили Мазепу «...в народе: как протектора старшины, представителя и виновника все возрастающей зависимости крестьянского населения и рядового казачества от помещиков-старшин, все усиливавшегося обложения, отягощения прямыми и косвенными налогами, натуральными повинностями и барщиной» [3, с.232].

Невдоволення української людності викликала «и та предупредительность, с которой Мазепа шел навстречу московскому правительству, не жалея людей и издержек, высылая казацкие полки то в поход, то на разные военные работы...» [3, с.231].

Найгірше, що поспільство, яке «з великою підозрою ставилося ... до всіх заходів та дій старшини...», в усьому звинувачувало Мазепу, «... підозріваючи, що це він як шляхтич і «поляк», як його називали, вирішив завести на Україні польські панські порядки»; натомість не вбачало в цьому «... руки московського правительства і навіть готове було вірити, що все це відбувається проти його волі» [4, с.366].

Відтак, підсумовує М.Грушевський, «в народних масах Мазепа ніколи не був популярний як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського уряду, пильний виконавиць царських велінь, що тяжко упали на Україну» [6, с.46].

По-друге, продовжує свою аргументацію учений, прогресивна українська еліта, «...вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народних мас, невироблені й невияснені за се півстоліття так, як виробилися й вияснилися постуляти національні й політичні, і через се в своїх автономічних змаганнях натикалися на невірне становище мас, хитро буджених різними демагогічними окликами» [1, с.96]. «Мазепа і старшина, — наголошує дослідник, — не робили нічого, щоб усунути причини народного незадоволення, тому їх відчуження від народу та простого козацтва все посилювалось і дало їм себе дуже сильно відчуті пізніше, коли довелося зустрітися з московським урядом, на буксирі якого вони так довго і спокійно пливли» [3, с.366]. І це внутрішнє розмежування «... між старшинською верствою автономістів і народною масою», на думку М. Грушевського, було ахілесовою п'ятою старшинського національного сепаратизму [1, с.96].

По-третє, виступ Мазепи через утаємниченість, зумовлену недремним оком Москви, виявився несподіваним і малозрозумілим не лише для широкого загалу, а навіть і для старшини.

Секція 1

М. Грушевський, аналізуючи «Думу» І. Мазепи «Всі покою щиро прагнуть...», дорікає гетьману, що «... коли настав рішучий момент... не наважується сміливо і відкрито закликати Україну до повстання, як оспівано в цій «Пісні». Він [Мазепа] все очікував і мудрував до останньої хвилини. Правда, і ризик був великий, і на небезпеку він наражався серйозно» [4, с.378]. Дослідник упевнений, що саме «... ця крайня обережність... найбільше і нашкодила планам Мазепи. Він все боявся чимось проявити себе... Не наважувався нічим виявити свою неприязнь до Москви. Продовжував посилати війська, куди йому велів цар... Мазепа не тільки не підтримав нічим донців, а ще й допоміг Москві своїми козаками придушити це повстання — якраз у той момент, коли сам готувався повстати проти Москви» [4, с. 379].

«Мазепа, — зауважує дослідник, — проводив свою політику в такій таємниці, що навіть козацьке військо, яке він вів із собою до Карла, не знало про його задуми і довідалося про них тільки в дорозі» [4, с.381]. «Гетьман думав, очевидно, — розмірковує М.Грушевський, — ... що український народ так уже розлютований московським режимом, що готовий піти на будь-який заклик до повстання. Але виявилось, що, не підготувавши ґрунту для повстання, Мазепа своїми руками знищив усі шанси піднятися проти Москви» [4, с. 380].

По-четверте, час для розриву з царем обирав не гетьман, а випадок. М. Грушевський заперече версію, «... ніби Мазепа покликав Карла на Україну: це було, навпаки, дуже недоречно йому» [4, с. 380]. «Якби Карл вирушив у московські межі, — аргументує свою тезу автор, — Мазепа міг би продовжувати залишатися глядачем подальшої боротьби і, судячи з того, яка сторона здобула б верх, міг би спокійно збагнути, кого триматися» [4, с.380].

Звістка про з'яву шведського війська у вересні 1708 року на Стародубщині «... застала Мазепу, — стверджує дослідник, — зовсім непередбаченим. Якраз перед цим за царським наказом він вислав козацькі полки з України — в землі литовські (білоруські) і за Дніпро, проти поляків, а на Україну, в самий центр її, Петро прислав московське військо, у зв'язку зі скаргами Мазепи на ненадійний настрій українського народу. Тепер, одержавши звістку про просування шведського війська, цар послав напереріз своє військо, яке перехопило Стародуб у шведів, а Мазепі наказав послати туди ще й своїх козаків, на допомогу московському війську. Слідом за тим і сам цар вирушив на Україну і велів Мазепі з'явитися до нього особисто. Настав рішучий момент, треба було зважитися в той чи інший бік» [4, с. 380].

Попри вкрай несприятливі обставини для реалізації політичних задумів, гетьман і старшина, боячися втратити нагоду визволитися з-під мос-

Секція 1

ковської зверхності, «... вирішили своїм переходом на шведську сторону посилити її [ідеї незалежнення] шанси» [4, с. 380].

По-п'яте, значну роль в ослабленні позицій мазепинців відіграла підступна й результативна демагогічна кампанія Петра І. «Всі оті способи сугестії, — констатує вчений, — вжиті Петром і його помічниками, ... зробили своє. Суспільність, народ не здобулися на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження мазепинщини. Мазепа став для народу «проклятим» завдяки церковній анафемі і таким зостався в народній традиції... Прищепилася офіційна характеристика — що Мазепа все зробив не з любові до України, а «для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинилъ», як запевняв цар у своїх маніфестах; що се був вузький егоїст, в якому кінець кінцем відізналася натура польського пана і привела його до плану вернути назад Україну під Польщу, з тим щоб самому стати в ній «самовласним князем» [6, с. 46].

Петро І, використовуючи глибоку релігійність українства, звинувачував гетьмана в намаганні «... ввести в Україні унію, православ'я викоренити; що він був боговідступник, таємний католик, ворог українського народу, обтяжував його незаконними поборами; від московського уряду обіцялись українцям різноманітні пільги та милості» [4, с. 382]. Православних переконали, що, йдучи за Мазепою, вони зрікаються не тільки царя, а й своєї віри та церкви.

По-шосте, петровський терор деморалізував і старшину, і козацтво, і посільство, що не підтримали свого керманіча.

«Про союз Мазепа з Карлом, — оповідає М.Грушевський, — Петро дізнався швидше, ніж українське населення; ... наклав... свою важку руку на Україну, не давши їй і ворухнутися. Московське військо негайно оточило Батурин, взяло його, ... захопило запаси і скарби Мазепа, артилерію та припаси і вчинило люту розправу з населенням: люди були перебиті, місцеві центри розорено, старшина піддалася страшним катуванням. В інших місцях всі запідозрені в союзи з Мазепою і шведами також піддалися суворим карам...» [4, с. 381].

«Важко сказати, — розмірковує далі вчений, — за ким би пішов український народ — за царським грамотами чи за Мазепиними, якби мав можливість вибирати між ними... Але... не було й можливості вибору. Московське військо зайшло у самий центр України, піддаючи жорстоким карам... за всякий прояв співчуття до шведів і Мазепа. Козацьке військо було з московськими військами, а з Мазепою залишалось усього якихось чотири тисячі козаків! Україна не наважувалась і поворухнутися проти Москви» [4, с.382].

По-сьоме, царизм одразу ж почав зміцнювати базу свого панування в Україні шляхом роздачі вірній старшині дворянських привілеїв. Застраше-

Секція 1

на різаниною у Батурині, тортурами в Глухові та Лебедині, частина «поміркованої» старшини, «... поспішаючи скинути з себе підозру, засвідчувала свою вірність цареві і намагалась при цій слушній нагоді і для себе щось увірвати з багатих милостей, які лилися на всіх... прибічників Москви у вигляді дарувань маєтків нових і відібраних у мазепинців» [4, с.383]. А для ймовірних прибічників гетьмана «... тяжка рука петровського режиму, ... перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної «измены», не лишає місця для ніяких вагань» [1, с.96].

По-восьме, зимівля 1708-1709 років у Гетьманщині мала вкрай негативні наслідки для каролінгів. Учений звинувачує Мазепу в тому, що «...умовляв Карла зимувати в Україні, і цим ще більше знесилив свого союзника: ця зимівля в Україні внесла повний безлад і деморалізувала шведську армію» [4, с.383].

Навіть знаковий в аспекті розвитку української державної ідеї перехід частини запорожців, очолюваних Костем Гордієнком, на бік Мазепи і Карла XII не став порятунком для союзників. Понад те, «щоб забезпечити собі зв'язки з Запорожжям, Карл вирушив ще глибше на Україну і застряв під Полтавою, яка не здалась йому і перегородила шлях на Запорожжя» [4, с.383].

Нарешті, чи запрограмований був політичний виступ мазепинців на невдачу? М. Грушевський дає ствердну відповідь: «Політику Мазепи стріло повне фіяско... Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропачий. Його льояльна політика, яку він тягнув до останньої хвилі, понищила всі ті опорні точки, на яких міг опертися український рух проти московської зверхности...» [1, с.96].

Та водночас у вже неодноразово цитованій статті «Виговський і Мазепа» вчений висловлює судження, що почасти заперечують раніше ним висловлене: «Вдумуючися в тодішню ситуацію, приходжу до переконання, що властиво комбінація Мазепи могла мати будучність, якби не викопав їй могилу сам Мазепа своєю боязкістю, якби не задавила її перемога Петра під Полтавою. Більше мала шансів, ...ніж Гадяцька унія» [1, с.97].

Тобто, на думку М. Грушевського, політична ситуація на початку XVIII ст. була значно сприятливішою, ніж у середині XVII ст., щоби Україні під протекцією Швеції «...стати неутральною державою між Польщею і Московщиною...» [1, с. 97].

Аргументи вченого такі: за півстоліття по смерті Б.Хмельницького «політична і соціальна структура... Гетьманщини значно ствердла; розуміється... коштом приборкання і апатії народних мас, але й сі народні маси могли тільки виграти від того, якби не наступило те, що наступило по катастрофі 1709 року». Це — по-перше. По-друге, «в сфері культурнонаціо-

Секція 1

нальній українське громадянство Гетьманщини значно емансипувалося від польських впливів, а не підпало ще пізнішому зросійщенню» [1, с. 97]. По-третє, «протекція Швеції, держави далекої, територіяльно відокремленої, не могла б вносити в українське життя ніяких значних труднощостей, могла бути явищем тільки скороминучим. Польща була дезорганізована і ослаблена, так що не могла б ставити ніяких серйозних плянів на завоювання Східньої України...» [1, 97]. Звідси — висновок М. Грушевського про ймовірність успіху шведсько-українського альянсу і постановня в перспективі суверенного Гетьманату, суттєвого чинника геополітичної стабільності в означеному європейському регіоні.

Загалом же, віддаючи належне тогочасному поколінню «...поборників національної правди, які б не були, вірні чи невірні, їх рахунки...» [6, с.55-56], вчений першопричиною поразки вважає наявний в українському суспільстві соціальний антагонізм, відсутність тієї відносної громадянської гармонії, що за доби Б. Хмельницького на хвилях Національної революції гармонізувала з'яву Української козацької республіки.

Мазепине повстання трактується М. Грушевським як антироялістський виступ знаті (козацької старшини), а не масовий рух українства. Об'єктивно національна еліта виступала оборонцем державності, оскільки в збереженні політико-правового статусу Гетьманату вбачала підґрунтя своєї могутності. Звісно, що за сприятливих геополітичних обставин вона вповні виконала б своє призначення — рушійного чинника побудови національної держави. Та історія не знає умовного способу, а відтак перспективний, взаємовигідний воєнно-стратегічний альянс України зі Швецією не став прорванком для союзників.

Полтавська катастрофа перекреслила плани Мазепи та Карла XII (наразі зауважимо, що Петро I здобув дипломатичну перемогу ще до 27 червня 1709 року, бо невдачі зазнав амбіційний проект гетьмана з організації антимосковського виступу «меншин» у новопосталій Російській імперії та залучення воєнної потуги Ханату).

М. Грушевський ділиться з читачами роздумами стосовно місця Полтавської битви в історичній долі України, Росії, всієї Центрально-Східної Європи.

Насамперед «союз Мазепи зі шведським королем мав величезні наслідки для українського життя» [4, с. 388]. «Представители центрального правительства, — продолжает учений, — постарались возможно раздуть это событие для того, чтобы, воспользовавшись им, произнести смертный приговор всему старому строю Гетьманщины, её автономии и казацкому самоуправлению, якобы дискредитировавшим себя «изменою» Мазепы» [3, с.244].

Секція 1

Грушевський указує на значущість «Полтавського Рубікону» в геополітичному утвердженні Росії як імперії: «...побіда 27.VI. дала царству Російському не тільки рішучу перевагу в Східній Європі, але й пхнула його на стежку імперіалізму, екстенсивної політики, все нових і нових завоювань і прилучень на цілі два століття» [1, с.97].

Дослідник виокремлює далеко неоднозначні, навіть негативні наслідки Полтавського триумфу Петра I для Росії: імперськість «...не тільки принесла політичну смерть цілому ряду політичних організмів, які могли б жити і по нинішній день, але дуже шкідливо вплинула на внутрішню еволюцію самої Російської держави і державної народності великоруської, відтягнувши всі засоби від внутрішнього, суспільного і культурного прогресу і віддавши їх на завдання зверхнього неустанного розширення» [1, с.97].

На увагу заслуговують міркування М. Грушевського щодо ймовірного розвитку українсько-російських взаємовідносин у разі успіху мазепинців. Учений переконаний, «...що якби Україна була визволена від примусового московського централізму і нівеляції, то в ній (і так само на Білоруси) розвинулися б свободні потяги (гравітація) до великоруського світу, як найближчого, тісно пов'язаного культурною спільністю, історичною традицією, спільною спадщиною Києва. Коли б на місце немилосердного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по р.1708-1709, прийшло б хоч кількадесят літ свободного розвою Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, не мало б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів — заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 року) протягом всього дальшого часу» [1, с.98].

У Грушевського немає сумнівів, що вся «...внутрішня еволюція великоруського життя могла б піти іншою дорогою, коли б крім бюрократично-централістичного московського устрою поруч нього жив і розвивався свободний, виборний, конституційний устрій український. Народні маси не тільки українські, а й великоруські може б не пережили тих страхів крипацтва, яке привелося їм пережити в століття по скасуванню останків українського устрою. І тяжка спадщина російського централізму й імперіалізму нас може б обминула» [1, с.98].

Подібні сентенції щодо українсько-російського державного співжиття здаються несподіваними й навіть дивними з-під пера такого Вченого. Та їм є пояснення. Мажорна перспектива українсько-російського зближення органічно випливала з федералістичних переконань Грушевського-політика, яких він дотримувався аж до початку 1918 року (саме тоді, в розпал

Секція 1

російсько-української війни, вчений виступив зі статтею «Кінець московської орієнтації»).

Кінцева ж оцінка «Полтавської перемоги» — доволі промовиста й звучить як присуд: вона «була тріумфом тільки російського імперіялізму, а не тріумфом російського життя, не тріумфом поступу і культури навіть з становища всього східнослов'янського, чи ще ширше — всього слов'янського світу, його гармонійного розвою, його свобідного і дружнього поступу. З становища... Слов'янства... було б ліпше, якби день 27.VI. не приніс з собою того вікопомного тріумфу» [1, с.98].

Література

1. Грушевський М. Виговський і Мазепа//Вивід прав України/М. Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін. — Львів: МП «Слово», 1991. — 128с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., Наукова думка, 1998. —Т. 10. —408 с.
3. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. —К.: Лыбидь, 1990. —398 с.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями/Укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. —Донецьк: Тов. ВКФ «БАО», 2006. —736 с.
5. Грушевський М., Уманець Ф.М. Гетман Мазепа, историческая монографія. —С.-Пб., 1897//Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. —Львів, 1898. —Т.21. —С. 20-23 [далі — ЗНТШ].
6. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р.// Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. —К.: Веселка, 1992. —С. 42-56.
7. Грушевський М. «Мазепинство» і «Богданівство»// Літературно-Науковий Вісник. —Львів-К., 1912. —Т.LVII. —Січень-березень 1912. —С. 94-102.
8. Грушевский М. Ветхий прах//Украинская жизнь. — Москва, 1915. —№10. —С. 8-12.
9. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського// Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. —К.: Наукова думка, 1991. —Т.1. —С.XLI-LXXIII.
10. Смолій В.А., Сохань П.С. Видатний історик України// Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. —К.: Наукова думка, 1991. —Т. 1. —С.VIII-XXXIX.

Олександр Єрмак (Полтава, Україна)

Гетьманування Івана Мазепи в оцінці Володимира Антоновича

Гетьман Іван Степанович Мазепа — одна з найяскравіших і разом з тим найсуперечливіших постатей в історії України. Цим пояснюється той непересічний інтерес, який ось уже три століття виявляли і виявляють до нього політики, державні діячі, науковці, митці. В історичній науці вже склався цілий дослідницький напрямок — Мазепіана, представлений іменами видатних вітчизняних і зарубіжних вчених. Серед них слід назвати В.Б.Антоновича, який по праву займає найповажніше місце в українській історіографії ХІХ століття.

Сенсом наукової роботи і громадської діяльності В. Антоновича було служіння ідеї національного відродження. Вся його творча спадщина пов'язана з вивченням минулого України. Однак, на відміну від своїх попередників, він у вивченні вітчизняної історії постійно орієнтувався на кращі здобутки європейської історіографії, що дало підставу нашому сучаснику, історик М. Брайчевському назвати В. Антоновича «європейцем рідної історії» [1, с. 6].

Як відомо, попередником В. Б. Антоновича у вивченні постаті І. С. Мазепи був М. І. Костомаров, фундатор народницького напрямку в українській історіографії, праці якого мали велике значення для пробудження інтересу до рідної історії і розвитку національної свідомості в Наддніпрянській Україні і в Галичині. У 1882 і 1884 рр. історик опублікував свої монографії «Мазепа» і «Мазепинцы», які вперше познайомили широкі кола читачів із бунтівним українським гетьманом і його сподвижниками. Проте в цілому М. Костомаров охарактеризував І. Мазепу як польського пана, кар'єриста й егоїста, що в першу чергу керувався своїми особистими інтересами, а не благом України, яку хотів віддати Польщі. Костомаров називає Мазепу «злочасним зрадником». Він особливо підкреслював, що «зраду Мазепи ніяк не можна ідентифікувати з українським (в оригіналі «малоросійським») народом». Мазепа не був улюбленцем народу і мусив себе охороняти найманним військом з чужинців, сердюками.

Над причинами такого негативного ставлення М. Костомарова до Мазепи розмірковувало чимало істориків, переважно державницького нап-

Секція 1

ряму української історіографії. Б.Крупницький вважає, що М. Костомаров перебував під впливом шведського історика А. Фрікселя, який, вперше у шведській історіографії оцінивши негативно Карла XII, так само оцінив і Мазепу. [2, с. 24].

Більш виважене пояснення ставлення до І. Мазепи з боку М. Костомарова, що випливало з історико-політичної філософії останнього, подав Д. Дорошенко. Дорошенко підкреслює: Костомаров стояв на позиціях федеративно-республіканського світогляду. Тому йому однаково були не до вподоби як монархічно-абсолютистські нахили князів Київської Русі, так і пізніші змагання козацьких гетьманів за утворення Української держави, яка б базувалася на привілейованій козацькій старшині. У своєму фундаментальному творі «Огляд української історіографії» (1923) історик-державник Д. Дорошенко з цього приводу писав так: «Маючи сам досить туманний ідеал федеративної спілки усіх слов'янських народів (хоча б і під кермом імператора всеукраїнського), Костомаров не бачив в історії козацького періоду на Україні ніякого державницького стремління, і всі змагання Богдана Хмельницького, Виговського, Дорошенка, Мазепи пояснював або особистими мотивами честолюбства, або вузькоєгоїстичною політикою старшини, чий, мовляв, інтереси заступали ці гетьмани» [3, с. 103].

В. Б. Антонович, як і М. І. Костомаров, належав до народницького напрямку історіографії. Та у методології обох учених є суттєві відмінності. На це звернув увагу історик-державник Б. Крупницький, автор монографії «Гетьман Мазепа та його доба». Він вважає, що В. Антонович своїм народницьким світоглядом наближався до М. Костомарова, «але ідеологічні основи у них різні: на зміну романтикові прийшов в особі Антоновича реаліст» [4, с. 91].

Автор передмови до збірника вибраних історичних та публіцистичних творів В. Б. Антоновича «Моя сповідь» В. Ульяновський навів ряд оціночних суджень відомих українських істориків щодо історіософії Антоновича. На відміну від М. І. Костомарова, вважав В. Домницький, у Антоновича «більше критики, аналізу, об'єктивізму, більш освітлення подій і з'явищ доби, яку він малює. В його працях вражає гармонія між ідеєю й фактом». Він не подає наперед жодної готової думки, а групує матеріал так логічно, «в такій ясній перспективі, що ідея встає перед вашими духовними очима сама... і, не вважаючи на сухий виклад, факти заставляють читача не тільки думати, але й почувати та виявляти собі час, події й людей, про які в них іде мова». А О. Гермайзе робить висновок, що Антонович замикає в українській історіографії період етнографізму та романтизму і починає новий період, «де більше було наближення до спізнання об'єктивної істини в минулому» [5, с. 56].

Секція 1

Як історик, В. Антонович висував на перший план не політичні, а соціально-природничі чинники. Позитивістська теорія «факторів», яку він послідовно проводив, передбачала всебічне висвітлення ходи історичного процесу, всіх сторін і проявів життя різних соціальних верств. Основними напрямками історичних студій вченого були соціальні відносини: козацтво (як суспільна сила), селянство й шляхта (як стани), міська громада, соціальні рухи, колонізаційні процеси.

Будучи представником народницької школи, В. Антонович у пошуках рушійної сили історії основну увагу звернув на народні маси. Однак при цьому розглядав не суцільну масу, а різні її групи й соціальні начала, боротьба яких і витворювала цілі історичні явища та епоху. У передмові до своєї праці «Коротка історія Козаччини» Антонович наголосив, що кожен народ у своєму історичному розвитку реалізує певну і лише йому властиву «провідну ідею». Так, провідною ідеєю російського народу він бачив абсолютизм, польської нації — втілення принципу аристократизму. «Українському народові, — вважає Антонович, — що сидів посередині між польським та великоруським, прийшовся до типу третій принцип: принцип вічевий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства» [6, с. 17].

Своїми поглядами на провідну ідею українського народу В. Антонович протистояв панівній за його часів державницькій школі російської історіографії (К. Кавелін, Б. Чичерін, С. Соловйов), яка виділяла «історичні» та «неісторичні» народи.

Разом з тим, Антонович явно недооцінював роль держави в історичному процесі. Типовим для українського народу він вважав вічовий громадський устрій. Цей ідеальний для нього устрій знайшов своє повне відображення в українському козацтві. У козащині Антонович вбачав продовження старої вічової громади Київської Русі. У козацьких війнах він вбачав вияв боротьби за збереження обчинного соціального устрою проти руйнування цих начал Річчю Посполитою. Ці війни відображали сутички двох національних ідей — демократичної і шляхетсько-аристократичної. Антонович підкреслював, що найбільші здобутки у цих війнах та у захисті своїх станових прав козаки отримували тоді, коли зверталися за допомогою до селянства. Та з часом козацька старшина зводить усе нанівець, прагнучи створити нове шляхетство на польський взірець.

У В. Б. Антоновича немає спеціальних праць про І. С. Мазепу, окрім невеликої статті «Молдавские сведения о месте погребения и могиле Мазепы» (1885). Оцінку діяльності гетьмана він подає у контексті загальної історії козацтва у циклі лекцій «Виклади про козацькі часи на Україні» (1895-1896) та в опублікованій у 1895 р. українською мовою його магіс-

Секція 1

терській дисертації «Останні часи Козаччини на Правобережжі».

На відміну від більшості тогочасних українських істориків, а за ними й української громадськості, які брали у Мазепи лише останній його політичний акт — розірвання з Москвою і союз зі Швецією, Антонович подає загальну характеристику задумів гетьмана, їх втілення в життя та наслідків для українського народу. Він цілком відмовився від характерного для М. Костомарова моралізування щодо вчинків Мазепи. У нього повністю відсутні такі поняття, якими широко оперували стосовно гетьмана Мазепи українські й російські історики, як «зрада», «зрадник», «зрадництво». Натомість він дає глибокий аналіз соціальних витоків політики Мазепи у контексті всієї історії українського народу.

У передмові до «Викладів про козацькі часи на Україні» В. Антонович дав загальний огляд української історії від часів сформування козащини. Період козащини він обрав для дослідження через те, що «в йому найвиразніше за все визначилася та провідна ідея, що виявила собою жадання народу» [6, с. 16].

Час гетьманування І. Мазепи у «Викладах...» почав висвітлювати, давши характеристику лівобережної козацької старшини у кінці XVII століття. «То були часи найбільшої деморалізації серед старшини, коли вона виробляла із себе привілейований дворянський стан: кожний загарбував землю, де і скільки можна було, і грабував народ усякими правдами і неправдами» [6, с. 99]. Формування дворянського стану прискорив гетьман Мазепа, який своїм авторитетом привабив до себе всю старшину.

В. Антонович високо оцінив І. Мазепу як особистість, наділивши його такими принадами епітетами, як «чоловік найбільш освічений серед українських діячів», «єдиний з поміж діячів XVII століття справжній політик». У примітках Антонович дає пояснення, що він розуміє під терміном «політик»: «талановитим політиком зветься той чоловік, котрий у своїй діяльності береться за досягнення такої мети, яку у тім часі можна досягнути» [6, с.99-100].

Називає Антонович Мазепу і дуже щирим і гарячим патріотом, бо «завжди дбав про повну автономію свого краю» [6, с. 100]. Але, поставивши перед собою таку мету і прямуючи до неї, на думку Антоновича, гетьман помилився у виборі шляху: «Він цілком не зважав на демократичні ідеали народної маси, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його у боротьбі з московським урядом» [6, с. 100].

Мазепа, дбаючи «про повну автономію свого краю», думав організувати Україну на зразок сусідніх держав (Польщі, Угорщини, Волощини), де скрізь бачив монархів і аристократію, яка їх підтримує. Отож, і Мазепа

Секція 1

поставив собі за найголовнішу мету своєї діяльності витворити таку аристократію в Україні як соціальну базу незалежної держави. Протягом двадцяти двох років свого гетьманування Мазепа з метою творення власної аристократії щедро роздавав старшині землі, надавав їй важливі посади в державному апараті, турбувався, щоб дворянство було культурним, цивілізованим. Саме цим обумовлювалось заснування ним нових шкіл, піднесення ролі Києво-Могилянської академії, надсилання старшинських дітей за кордон на навчання.

Однак, будучи захоплений проведенням продворянської політики, Мазепа не рахувався з інтересами народних мас. Кілька разів йому довелось відчувати протест з боку селян, міщан і козаків. Уперше в 1687 р., коли, «скинувши з гетьманства І. Самойловича на Коломацькій раді, Мазепа жорстоко розправився з міськими низами», невдоволеними старшинськими поборами. Удруге Мазепа зустрівся з негативною реакцією посполитих, козаків і навіть частини козацьких полковників, коли став на перешкоді народній колонізації Правобережної України. І, нарешті, втретє свій протест висловила молода старшина на чолі з П. Петриком. Цей рух теж був придушений Мазепою.

Спроба І. С. Мазепа в 1708-1709 рр. перетворити Україну на самостійну державу закінчилася крахом. Полтавська битва поклала кінець цьому наміру гетьмана. Сталося це передусім внаслідок того, що козаки і простий народ не підтримали його. Мазепу, — за словами В. Б. Антоновича, — постигла кара за те, що не зважив на народні бажання. «Все лихо Мазепа залежало від того, що він ігнорував народні інтереси, а може, не розумів їх, а мріяв тільки про установаження на Україні аристократичної держави. Коли б Мазепа не був засліплений цією ідеєю, народ був би підпер його» [6, с. 103].

До речі, М. Грушевський цілком сприймав цю тезу В. Антоновича. Він теж, як і Антонович, оцінював увесь період гетьманування Мазепа, вважаючи, що дії Мазепа до 1708 р., прислужування московському цареві перекреслили успіх нової орієнтації. Народ і навіть велика частина провідної верстви не були підготовлені до радикальної зміни української політики, а страх перед російськими репресіями позбавив гетьмана народної підтримки, що і довело до катастрофи під Полтавою [7, с. 136].

Важливо підкреслити, що оцінка гетьманування І. С. Мазепа у «Викладах про козацькі часи на Україні» була зроблена В. Б. Антоновичем майже в кінці творчого шляху вченого і є всебічно виваженою авторською позицією. Вона допомагає нам зрозуміти і трагедію самого Мазепа, і трагедію українського народу, який спізнав «лютий для України період царської помсти» [6, с. 103].

Секція 1

Цілий ряд істотних характеристик постаті І. Мазепи В. Антонович подав у своїй ранній праці — магістерській дисертації «Последние времена козачества на правой стороне Днепра по актам 1679-1716 гг.» (1868). У перекладі українською мовою дисертація виходила з друку єдиний раз під назвою «Останні часи Козаччини на Правобережжі» як додаток до XVII тому «Руської історичної бібліотеки» (Львів, 1895), у якому публікувались праці М. Костомарова «Мазепа» і «Мазепинці».

У центрі уваги магістерської дисертації В. Антоновича — передумови конфлікту Варшави і Фастова як центру козацтва на Правобережжі та взаємовідносини гетьмана Івана Мазепи і ватажка правобережного козацтва полковника Семена Палія. Автор підкреслює, що Мазепа і Палій опирались у своїх діях на різні соціальні сили: гетьман — на шляхту, фастівський полковник — на козаків.

Характеризуючи І. Мазепу, Антонович наголошує, що майбутній гетьман отримав прекрасну освіту, «але цю освіту він придбав у Польщі. У душі колишнього королівського пажа та придворного міцно засіли відомі державні ідеали, першообразом яких була шляхетська Річ Посполита» [6, с. 196]. Як державного діяча, І. Мазепу дивувало прямування народу до рівноправності, ненависть до панства та мужицькі інстинкти. Гетьман гадав, що «брак шляхетства на Україні і ненависть народна до панства склалися не історичними подіями, коріння отих зв'язків він не шукав у племінних рисах двох народностей, а вбачав їх у темності народній і у недостачі цивілізації» [6, с. 196]. Саме цим і обумовились заходи Мазепи по формуванню родової аристократії насамперед за рахунок бунчужних товаришів, куди потрапляли сини козацької старшини з гетьманського вибору. Ці бунчужні товариші, разом із значковими та військовими товаришами, стали «зав'яззю родового дворянства на Лівобережжі».

Що ж до полковника Семена Палія, то він, на думку В. Антоновича, з початку 80-х років XVII століття висунувся в керівники народної колонізації опустілих районів Придніпров'я і відновлення там козацтва. За закликом Палія сюди стали переселятися збігли селяни і козаки. Опорним пунктом став Фастів, де переселенці побудували укріплення й успішно відбивали напади татар і турків. Протягом 1688-1704 рр. С. Палій вів переговори про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною, але уряд Московщини, зв'язаний з Річчю Посполитою «вічним миром» (1686), не дав згоди на цю акцію. У 1702-1704 рр. Палій очолив козацькі антипольські повстання на Київщині, Брацлавщині, Поділлі та Волині. У 1704 р. на Правобережжя вступили лівобережні козацькі полки під проводом Мазепи. Палія було заарештовано, а повстання придушено. Царський уряд відправив Палія на заслання до Тобольська, де той перебував у 1705-

Секція 1

1708 рр. Після переходу І.Мазепи на бік Карла XII С. Палій був повернений в Україну і на посаді білоцерківського полковника взяв участь у Полтавській битві 1709 р. на боці Петра І.

Кожну тезу у своєму дослідженні В. Антонович намагається підкріпити фактами, документами, вперше опублікованими в «Архиве Юго-Западной России» (ч. III, т. II). У ньому, окрім документів, опубліковано і дослідження Антоновича «Содержание актов о казаках на правой стороне Днепра (1679-1716)». Документи підтверджують, що здача Петром І Правобережжя Польщі і внутрішня політика стосовно шляхти провокували конфлікт між Палієм і Мазепою і були використані російським урядом як привід для арешту і заслання Палія до Сибіру. У праці Антоновича Семен Палій характеризується як послідовний борець зі шляхтою, «заступник інтересів селянства та козацтва». Як справжній прихильник Гетьманщини, він категорично не визнавав шляхетських порядків, до останнього борючись за введення козацького устрою: «Він був, — писав В. Антонович, — останній заступник давно зародженої і перенятої чуттям народу політичної та громадянської мети і пильнував до неї жвавіше та щиріше за усіх інших козацьких ватажків; тим-то і став лицарем народним» [6, с. 188]. «Оскільки нарід не любив Мазепи, остільки ж серце його лежало до Палія. На думку голоти, один тільки Палій і розумів її потреби, її бажання, один тільки він і достоїн був унаслідувати назву «козацького батька», що дано колись Хмельницькому» [6, с. 198].

Мазепа і Палій в історичній концепції Антоновича виступають як представники двох шляхів розвитку українського суспільства. А от Московія постає в праці сторонню, яка вже давно відкрито ігнорує інтереси українського народу [1, с. 14].

Народницька історіографія, яка протягом другої половини XIX та на початку XX століття займала провідні позиції в українській історичній науці, пройшла складну й тривалу еволюцію щодо оцінки місця і ролі гетьмана Івана Мазепи в історії України. Заслуга В. Б. Антоновича як «одної з найбільших фігур української історіографії, справжнього її Нестора» [4, с. 127] полягає в тому, що він першим серед істориків-народників відмовився від однозначного негативного ставлення до постаті гетьмана, подолав емоційно-моралізаторський підхід до його особистості, зробив вдалу спробу показати І. Мазепу через призму інтересів широких верств народу.

Література

1. Глизи І. Мудрий президент української ідеї / Антонович В.Б. Коротка історія Козаччини. — К.: Україна, 2004. — С. 5-14.
2. Мацьків Т. «Щирості тут було мало...» // Україна . — 1994. — № 7. — С. 22-24.

Секція 1

---

3. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. —К.: Українознавство, 1996. —255 с.
4. Крупницький Б. Історіографічні проблеми України. —Мюнхен: УВУ, 1959. — 217 с.
5. Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. —К.: Либідь, 1995. —С. 5-76.
6. Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини. —К.: Україна, 2004. —301 с.
7. Жуковський А. Гетьман Мазепа в оцінці М. Грушевського // Український історичний журнал. —1998. —№ 6. —С. 134-145.

Konrad Bobiatyński (Warszawa, Polska)

Stosunki Stanisławem Leszczyńskiego z Iwanem Mazepą w polskiej historiografii

Teresa Chynczewska-Hennel, pisząc niedawno artykuł o stanie badań polskiej historiografii nad biografią Iwana Mazepy, w podsumowaniu z smutkiem stwierdziła, iż ciągle brakuje dobrych prac na ten temat, a postać hetmana kozackiego nadal oczekuje na swojego badacza¹. Sytuacja ta jest o tyle niezrozumiała, iż różne aspekty działalności Mazepy były jednym z najchętniej podejmowanych problemów badawczych przez zajmujących się XVIII wiekiem historyków ukraińskich, którzy poświęcili tym zagadnieniom szereg monografi naukowych i wydawnictw źródłowych². Odrębne studia nad polskimi aspektami polityki hetmana, w tym również jego stosunkom ze Stanisławem Leszczyńskim poświęcili przede wszystkim: M. Andrusiak³, D. Doroszenko⁴, O. Ohloblyn⁵ czy też T. Mackiv⁶.

Postać hetmana cieszyła się również ogromnym zainteresowaniem wśród historyków rosyjskich, a następnie sowieckich. Już Sergiusz Sołowjow, na podstawie bardzo szerokiej bazy źródłowej, nakreślił co prawda tendencyjny, ale bardzo wartościowy pod względem faktograficznym obraz kontaktów dyplomatycznych pomiędzy Stanisławem Leszczyńskim i Iwanem Mazepą. Dzisiaj jest on dla polskich historyków jednym z podstawowych źródeł informacji na ten temat⁷.

---

¹ T. Chynczewska-Hennel, *Mazepa w polskiej historiografii*, [w:] *Иван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять*, Київ 2008, s. 50-61.

² Ostatnio tematykę tą przedstawił T. Ciesielski, *Stosunki polsko-ukraińskie w XVIII w. w historiografii polskiej i ukraińskiej*, [w:]

³ М. Андрусяк: *Звязки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка»*, т.152, 1933, s.35-61; tenże, *Мазепа и Правобережжя*, Львів 1939.

⁴ Д. Дорошенко, *Мазепа в историчній літературі*, [в:] *Мазепа. Збірник, ч.1*, Варшава 1938; *Hetman Mazepa sein Leben und Wirken*, «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte», Hft.7, 1933.

⁵ О. Оглоблин, *Гетьман Мазепа та його доба*, New York-Paris-Toronto 1960.

⁶ Т. Мацьків, *Iwan Mazepa. Hetman der Ukraine und Reichsfürst des Heiligen Römischen Reiches /1639-1709/*, München 1984.

⁷ С. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. VII, Москва 1961.

Секція 1

Pierwszym polskim historykiem, który w oparciu o źródła archiwalne podjął naukowe badania nad dziejami Rzeczypospolitej w pierwszym dziesięcioleciu wojny północnej był Kazimierz Jarochowski. W swojej ostatniej, nieukończonych zresztą pracy, która miała obejmować lata 1704-1709, historyk ten nie zamieścił jednak ani analizy ukraińskiej polityki Karola XII oraz Stanisława Leszczyńskiego, ani nawet nie przedstawił zarysu kontaktów dyplomatycznych króla polskiego z Mazepą⁸.

Tematyka ta zainteresowała polskich badaczy dopiero w okresie międzywojennym. Tematyka ukraińska znalazła swoje miejsce przede wszystkim w pracach dwóch najwybitniejszych znawców epoki saskiej tego okresu – Józefa Feldmana i Władysława Konopczyńskiego.

Stawiając w swojej najlepszej pracy poświęconej wielkiej wojnie północnej pytanie o cele polityki wschodniej Leszczyńskiego, Feldman doszedł do wniosku, iż forsowany przez króla program odzyskania zadnieprzańskiej Ukrainy miał mu przede wszystkim pomóc w zjednoczeniu całego narodu wokół własnej osoby. Historyk ten datował początek kontaktów dyplomatycznych Leszczyńskiego z Mazepą na jesień 1705 roku, kiedy «wyprawił Stanisław cichaczem z Warszawy emisariusza w habicie, mającego pozyskać Mazepę obietnicą znacznych sum pieniężnych oraz pierwszego wakującego województwa». Od tego czasu obaj politycy utrzymywali w miarę stałe relacje, a hetman kozacki, którego stosunki z władzami moskiewskimi ciągle się pogarszały, miał coraz przychylniej służyć polskim propozycji, widząc w sojuszu z Karolem XII i Leszczyńskim szansę na zapewnienie Ukrainie dużo większej autonomii niż w ramach Państwa Rosyjskiego⁹.

Feldman uważał, iż decyzja Mazepy o przejściu na stronę Szwedów musiała zapaść jesienią 1707 roku – po powrocie wojsk szwedzkich z Saksonii do Rzeczypospolitej. 28 X 1707 r. hetman miał ujawnić swoje postanowienie sekretarzowi Filipowi Orlikowi, tłumacząc mu, iż jego wybór ma służyć dobru Ukrainy: «wojska zaporoskiego i narodu małopolskiego». Rok później wysłannik Mazepy zawarł traktaty z Karolem i Leszczyńskim «z pierwszym natury czysto wojskowej, z drugim politycznej. Cała Ukraina z Siewierszczyzną, Kijowszczyzną, Czernichowszczyzną i Smoleńszczyzną powrócić miała do Rzptej. Kozaczyzna otrzymać miała dawne wolności, w nieokreślonych bliżej

---

⁸ K. Jarochowski, *Dzieje panowania Augusta II. Od elekcji Stanisława Leszczyńskiego aż do bitwy Pułtawskiej (1704-1709)*, «Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego», t. XVII, z.1, 1890, s. 1-150.

⁹ J. Feldman, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704-1709*, Kraków 1925, s. 302-304.

Секція 1

---

granicach. Samemu Mazepie przyobiecano nagrodę w postaci księstwa lennego na wzór Kurlandji, wykrojonego z województw witebskiego i połockiego»¹⁰.

Warto też wspomnieć, iż w dalszej części tej pracy Feldman pokrótce przedstawił przyczyny klęski polityki Mazepy w latach 1708-1709, jak również fiaska całej wschodniej (nie tylko ukraińskiej) polityki zarówno Karola XII, jak i Leszczyńskiego.

Natomiast do zagadnień tych historyk ten w zasadzie nie nawiązywał już w swojej kolejnej książce, stanowiącej chronologiczne przedłużenie poprzedniej. Nieco uwagi poświęcił za to innemu aspektowi wschodniej polityki Leszczyńskiego, ściśle związanemu z jego planami ukraińskimi, mianowicie staraniom o zapewnienie współdziałania militarnego i politycznego Turcji i Chanatu Krymskiego w wojnie z Rosją. Feldman zwrócił uwagę, iż to właśnie król Polski, a nie Karol XII, który ewidentnie nie doceniał wagi sojuszu z Portą dla zwycięskiego zakończenia wyprawy na Moskwę, kierował akcją dyplomatyczną w Stambule. Choć Turcja nie wsparła zbrojnie Szwedów przed bitwą połtawską, to działania emisariuszy Leszczyńskiego – zdaniem tego historyka – położyły pewne podstawy pod przyszłą współpracę obu państw przeciwko Piotrowi I¹¹.

Nieco miejsca stosunkom Leszczyńskiego z Mazepą Józef Feldman poświęcił również w swojej ostatniej pracy – biografii króla Stanisława, zwracając po raz kolejny uwagę na duże zainteresowanie monarchy sprawami kozackimi. Historyk ten uznał Leszczyńskiego za spadkobiercę dawnej polityki wschodniej Jana III Sobieskiego, który zmierzał do zacieśnienia kontaktów (wymierzonych przeciwko carowi) z Mazepą i Ukrainą Lewobrzeżną. Feldman podkreślał po raz kolejny dążenia Leszczyńskiego do podjęcia bliskiej współpracy politycznej i wojskowej z Turcją oraz Chanatem Krymskim. Pozytywnie oceniając ten aspekt działalności politycznej króla, próbował też zdecydowanie na wyrost widzieć w nim: «wykonawcę programu politycznego, który złączyć miał wspólnym węzłem antymoskiewskim Polskę z odległą Szwecją na północy, z Kozaczyzną, Krymem i Turcją na południu»¹².

Oczywiście Feldman wspomniał również o układzie podpisanym przez Leszczyńskiego z Mazepą przed rozpoczęciem wyprawy Karola XII na Moskwę, dodając jednak, iż plany rewindykacji utraconych prowincji nie miały żadnych szans na realizację, gdyż «w chwili gdy Stanisław wskrzeszał wizję przeszłości,

---

¹⁰ Tamże, s. 304-308.

¹¹ J. Feldman, *Polska a sprawa wschodnia 1709-1714*, Kraków 1926, s. 23-25.

¹² J. Feldman, *Stanisław Leszczyński* oprac. i wstępem poprzedził J. Staszewski, Warszawa 1984, s. 82-83.

Секція 1

---

rzeczywistość zadała jej okrutny kłam. Mazepa, opuszczony przez swoich, przywiódł do obozu szwedzkiego ledwo garść straceniów»¹³.

Stosunkowo niewiele miejsca kontaktom Leszczyńskiego z Mazepą, powtarzając przeważnie ustalenia Feldmana, poświęcił w swoich pracach inny wybitny znawca epoki saskiej – Władysław Konopczyński. W książce o stosunkach polsko-szwedzkich napomknął, iż już w latach 1705-1706 «z Ukrainy przez Polskę zaleciały pierwsze pokusy od Mazepy». Dalej poświęcił nieco uwagi układowi, jaki hetman miał zawrzeć przed kampanią 1708 roku ze Szwedami, a który miał być ucieleśnieniem «idei polsko-ukraińskiego zbliżenia pod patronatem szwedzkim». Na jego mocy Mazepa «miał na dalszą przyszłość podciąć potęgę Rosji odrywając od niej i łącząc z Rzplitą Polską Kijów, Czernihów z całą resztą Ukrainy i Smoleńskiem, przy czym on sam, jako hetman uwolnionych z pod jarzma moskiewskiego kozaków, zarazem otrzymałby od Polski tytuł księcia i lenno połocko-witebskie». Warunki te – jak sądził Konopczyński – zostały wypracowane w trakcie kilkuletnich, tajnych negocjacji ze Stanisławem Leszczyńskim. Historyk ten jednak zaraz krytycznie stwierdził, iż wiadomości o tym pakcie nie są do końca wiarygodne, gdyż pochodzą z «niedość sprawdzonej relacji»¹⁴.

Natomiast pisząc monografię na temat stosunków polsko-tureckich w XVII i XVIII w. Konopczyński tylko wspomniał, iż w 1705 roku «zaczynają się tajne konszachty między Mazepą a Leszczyńskim, zaczyna burzyć Turków na cara poseł francuski Ferriol», a następnie od razu przeszedł do omówienia misji dyplomatycznych emisariuszy króla Stanisława do Turcji¹⁵. Obszernie interesujące nas zagadnienia potraktował w syntezie dziejów Polski w epoce nowożytnej. Znalazł się tam krótki fragment o nawiązaniu w 1705 roku przez Leszczyńskiego kontaktów z Mazepą dzięki pośrednictwu księżny Anny Wiśniowieckiej, wdowy po marszałku w.lit. Janie Karolu Dolskim. Zdaniem Konopczyńskiego, Mazepa «poczuł w sobie jakowyś pęd do obrony niepodległości ukraińskiej, od kiedy carski faworyt Mieńskiżkow zagroził jego hetmaństwu». Sytuację tą miał wykorzystać Leszczyński, doprowadzając do zawarcia w 1708 roku z Mazepą układu wzorowanego na unii hadziackiej, z Ukrainą na obu brzegach Dniepru w granicach Rzeczypospolitej»¹⁶.

---

¹³ Tamże, s. 83-84.

¹⁴ W. Konopczyński, *Polska a Szwecja. Od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660-1795*, Warszawa 1924, s. 56-57, 62.

¹⁵ W. Konopczyński, *Polska a Turcja 1683-1792*, Warszawa 1936, s. 58-59.

¹⁶ W. Konopczyński, *Dzieje Polski Nowożytnej* wyd. I, Kraków 1936 (tu wykorzystano wyd. II, oprac. J. Dziegielewski i M. Nagielski, Warszawa 1986, t. II, s. 102).

Секція 1

Bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej panowanie Augusta II cieszyło się raczej umiarkowanym zainteresowaniem wśród polskich historyków. Nic zatem dziwnego, iż stosunki Leszczyńskiego z Mazepą długo pozostawały na uboczu głównych nurtów badań nad wielką wojną północną. Jan Wimmer, pisząc swoją monumentalną pracę o wojsku Rzeczypospolitej w pierwszych dwóch dekadach XVIII wieku, co prawda dokładnie omówił przebieg działań militarnych (również na Ukrainie) w latach 1708-1709¹⁷. Pomiął jednak przy tym wschodnie aspekty polityki króla Stanisława, praktycznie w ogóle nie powiązane z tematem książki.

Najobszerniejszą w polskiej historiografii analizę stosunku społeczeństwa Rzeczypospolitej wobec problemu Ukrainy na przełomie XVII i XVIII wieku przeprowadził jak dotąd Jan Perdenia. Autor m.in. dokładnie omówił bardzo złożoną sytuację wewnętrzną (zarówno pod względem politycznym, jak i społecznym) na Ukrainie bezpośrednio po stłumieniu powstania Semena Palija, a także przedstawił kulisy interwencji Mazepy i wojsk rosyjskich na Prawobrzeżu w latach 1703-1704¹⁸. Niestety, kontakty dyplomatyczne hetmana zaporoskiego z Leszczyńskim, jak również koncepcje polityki wschodniej polskiego króla znalazły się właściwie poza sferą jego zainteresowań. Perdenia wspomniał jedynie, iż «według umowy zawartej przez emisariusza Mazepy z królem Leszczyńskim, Smoleńszczyzna, Kijowszczyzna, Siewierskie i Czernihowszczyzna miały wrócić do Polski, za co Mazepa rządziłby jako lenny książę w Połocku», a także przedstawił postawy ludności prawobrzeżnej Ukrainy wobec konfliktu szwedzko-rosyjskiego w 1709 roku¹⁹.

Kolejnym historykiem, którym w swoich pracach poruszał zagadnienia związane z ukraińską polityką Stanisława Leszczyńskiego, był Andrzej Kamiński. Badając politykę konfederatów sandomierskich wobec Rosji, zwrócił on uwagę na zadania, jakie stawiał sobie Mazepa, nawiązując kontakty i szukając porozumienia z polskim królem i stojącymi za nim Szwedami. Głównym celem polityki hetmana było podważenie układów zawartych przez Rzeczpospolitą z Moskwą w 1667 i 1686 roku oraz zjednoczenie całej Ukrainy w swoich rękach. Do zerwania z carem – zdaniem tego historyka – skłaniała Mazepę nie tylko polityka wewnętrzna Piotra, która zagrażała samodzielności Kozaczyzny. Niemniej ważną rolę odegrały też ponawiające się żądania, wysuwane przez obóz sandomierzan i coraz wyraźniej popierane przez Rosję,

---

¹⁷ J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej* Warszawa 1956, s. 315-344.

¹⁸ J. Perdenia, *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII-XVIII w.* Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 206-236.

¹⁹ Tamże, s. 236-239.

Секція 1

---

aby hetman wycofał się z prawobrzeżnej Ukrainy, zajętego przez niego w trakcie pacyfikacji powstania Palija. Ich wypełnienie sprawiłoby bowiem, iż główne koncepcje polityczne Mazepy ległyby w gruzach²⁰.

Próbę nowego spojrzenia na kontakty Leszczyńskiego z Mazepą podjął też Józef Andrzej Gierowski. Historyk ten doszedł w swoich badaniach do częściowo różnych wniosków niż Feldman. Powtórzył za nim, że hasło rewindykacji Ukrainy służyło dla Leszczyńskiego przede wszystkim jako środek do zjednoczenia wokół siebie podzielonego na dwa wrogie obozy społeczeństwa Rzeczypospolitej, w którym ciągle żyły jeszcze nadzieje na odzyskanie terytoriów utraconych na mocy rozejmu andruszowskiego. Z drugiej strony całkowicie słusznie zauważył, iż Mazepa, dla którego głównym celem było zapewnienie Kozaczyźnie niezależności, nigdy nie traktował negocjacji z polskim królem jako wiążących działań dyplomatycznych. Co było jeszcze bardziej istotne, swojego stanowiska w sprawie przyszłości Ukrainy długo nie chciał ujawnić Karol XII, a gdy wreszcie po połączeniu się z Mazepą został do tego przymuszony, nie zamierzał poprzeć pretensji swojego polskiego sojusznika do terytoriów na lewym brzegu Dniepru. Autor wielokrotnie podkreślał, iż możliwości prowadzenia samodzielnej polityki międzynarodowej przez Leszczyńskiego – również na kierunku ukraińskim – były bardzo ograniczone i prawie zawsze zależały od aktualnych planów i koncepcji króla szwedzkiego²¹.

Gierowski bardzo sceptycznie oceniał zatem możliwości wprowadzenia w życie ukraińskich planów Leszczyńskiego, zresztą chyba niezbyt wysoko oceniając ich wartość. Zwracał uwagę na mało entuzjastyczny, poza najbliższym otoczeniem monarchy, stosunek większości magnatów i szlachty do tych koncepcji, również na zdecydowany sprzeciw obozu sandomierzan, który zmierzał do jak najszybszego wycofania się kraju z wojny, zachowania przyjaznych stosunków z Rosją oraz zerwania sojuszu ze Szwecją. Do fiaska polityki ukraińskiej Leszczyńskiego, a przede wszystkim do klęski powstania Mazepy, w znaczącym stopniu przyczyniły się też – zdaniem tego historyka – nieudane próby hetmana kozackiego przeciągnięcia na stronę Karola XII hetmana w. kor. Adama Sieniawskiego, którego postawa odgrywała decydującą rolę w rozwoju sytuacji na Prawobrzeżnej Ukrainie²².

W swoich innych pracach Gierowski praktycznie nie nawiązywał do tych zagadnień, nie uważając ukraińskich planów Leszczyńskiego za istotny składnik

---

²⁰ A. Kamiński, *Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzki 1706-1709*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1969, s. 32-33, 40-42, 128-131.

²¹ J.A. Gierowski, *W cieniu ligi północnej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 24-25, 45-47.

²² Tamże, s. 46-49, 71.

Sekcja 1

---

polityki międzynarodowej w tym okresie. Warto jednak zaznaczyć, iż opracowując syntezę historii polskiej dyplomacji w okresie saskim, zwrócił jedynie uwagę, iż «poważniejsze wysiłki dyplomatyczne [Leszczyńskiego – K.B.] można obserwować tylko w odniesieniu do obszaru czarnomorskiego, w misjach na Krym i do Turcji, gdzie przedstawicielom Stanisława przypadła dość samodzielna rola, a także w rokowaniach z Mazepą, prowadzonych zresztą tajnymi kanałami»²³.

Sporo miejsca różnym aspektom polityki Mazepy poświęcił w swoich badaniach Władysław Andrzej Serczyk. Szkoda, iż nie ukazała się całościowa biografia hetmana pióra tego historyka, która miała zostać opublikowana w 1989 roku w ramach serii biograficznej Ossolineum. W syntezie dziejów Ukrainy Serczyk wielokrotnie podkreślał, że głównym celem Mazepy było zjednoczenie w swoich rękach Prawo- i Lewobrzeżnej Ukrainy. Pomimo tego stosunkowo niewiele miejsca poświęcił kulisom jego relacji z królem Stanisławem, wspominając tylko, iż przed 1708 r. «zwolennicy Leszczyńskiego kilkakrotnie usiłowali nakłonić Mazepę do przejścia na jego stronę», ale działania te zakończyły się niepowodzeniem, a emisariuszy polskiego króla hetman wydawał w ręce Rosjan. Nieco uwagi poświęcił również rozgrywkom wewnątrz elit kozackich. Zwrócił uwagę, iż o podejrzanych kontaktach hetmana z królem Polski car został powiadomiony już na początku 1708 r. przez wrogów Mazepy – sędziego generalnego Iwana Koczubeja i pułkownika połtawskiego Iwana Iskrę. Piotr I jednak nie dał wiary tym oskarżeniom – donosiciele zostali skazani na śmierć i straceni²⁴.

Znacznie więcej miejsca nieznanie w polskiej historiografii szczegóły z biografii Mazepy, zaczerpnięte z pracy Sołowjewa, zajęły w kolejnej książce Serczyka, poświęconej bitwie pod Połtawą. Została w niej podważona dawna hipoteza Feldmana, który genezę kontaktów hetmana z Leszczyńskim widział jeszcze w jego dawnych kontaktach z Sobieskim. Serczyk uznał, iż nie tylko nie ma żadnych dowodów na to, iż Mazepa szukał porozumienia z Janem III, ale próby nawiązania obustronnych relacji były prawdopodobnie prowokacją przeciwników hetmanów, którzy zamierzali skompromitować go w oczach Rosji²⁵. Dużo dokładniej niż jego poprzednicy, historyk ten omówił również kontakty Leszczyńskiego z Mazepą, poczynszy od nieudanej misji emisariusza

---

²³ J.A. Gierowski, *Dyplomacja polska doby saskiej (1699-1763)*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. II (1572-1795), opr. J.A. Gierowski, J. Michalski, H. Wisner, Z. Wójcik (pod red. Z. Wójcika), Warszawa 1982, s. 410.

²⁴ W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 167, 173-174; por. W.A. Serczyk, *Hajdamacy*, Kraków 1972, s. 45-47.

²⁵ W.A. Serczyk, *Połtawa 1709*, Warszawa 1982, s. 64-65.

Секція 1

---

polskiego króla – Franciszka Wolskiego w 1705 roku oraz rozmów z księżną Dolską, a także niuanse polityki hetmana wobec cara i Szwedów w latach 1707-1709²⁶. Serczyk poddał również w wątpliwość podpisanie przez Mazepę w 1708 roku układów z Karolem XII i (szczególnie) z Leszczyńskim, gdyż wiadomości o nich pochodzą z drugiej ręki (oryginały porozumień nie zachowały się) i «nie wydaje się prawdopodobne, by tak inteligentny, zręczny i wytrawny gracz polityczny, jakim był Mazepa, zdobył się na ryzyko pozostawienia wyraźnych śladów swych kontaktów z przeciwnikiem»²⁷.

Pomimo że na przestrzeni ostatnich 20 lat ukazało się sporo cennych prac polskich historyków poświęconych różnym aspektom zewnętrznej i wewnętrznej sytuacji Rzeczypospolitej w pierwszej dekadzie XVIII wieku, to stosunkowo niewiele wniosły one, jeśli chodzi o stan wiedzy na temat stosunków Leszczyńskiego z Mazepą oraz ukraińskiej polityki Karola XII i króla Stanisława.

Bardzo enigmatycznie o ukraińskich aspektach polityki Leszczyńskiego pisał w niedawno wydanej biografii króla Stanisława Edmund Cieślak. Nieco miejsca poświęcił projektowi polskiego monarchy z listopada 1705 roku. Leszczyński zaproponował w nim Karolowi XII, aby ten przekazał ewentualne zdobycze w wojnie z Rosją – ziemię smoleńską i kijowską – nie Rzeczypospolitej (choć były to jej dawne terytoria, utracone ostatecznie w 1686 roku) – ale jemu samemu w dożywotnie władanie. W ten sposób Leszczyński zamierzał wzmocnić podstawy, bardzo słabe dotychczas, swojej władzy w kraju, a także zyskałby źródło poważnych dochodów, a pieniędzy – jak wiemy – permanentnie mu w tych latach brakowało²⁸. Lakonicznie Cieślak potraktował stosunki Leszczyńskiego z Mazepą w kontekście wyprawy wojsk szwedzkich w głąb państwa rosyjskiego w latach 1708-1709. Napomknął jedynie, iż król Stanisław «już od 1705 r. prowadził różnymi kanałami pertraktacje z Mazepą», a także, iż na mocy rozkazów Karola XII Leszczyński miał po pokonaniu konfederatów sandomierskich połączyć się z Kozakami i razem z Mazepą zaatakować od południa Moskwę, współdziałając oczywiście z wojskami szwedzkimi²⁹.

Sprawy ukraińskie praktycznie znalazły się na uboczu zainteresowań badawczych Jarosława Porazińskiego, który omówił orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w pierwszym okresie wielkiej wojny północnej³⁰.

---

²⁶ Tamże, s. 74-100.

²⁷ Tamże, s. 92-94.

²⁸ E. Cieślak, Stanisław Leszczyński Wrocław-Warszawa-Kraków 1994, s. 47-48.

²⁹ Tamże, s. 57, 60.

³⁰ J. Poraziński, Epiphania Poloniae. Orientacje i postawy polityczne szlachty pdskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702-1710) Toruń 1999.

Секція 1

Żadnej wzmianki o kontaktach dyplomatycznych pomiędzy Mazepą i Leszczyńskim nie znajdziemy też ani w najnowszej biografii Augusta II, której autorem jest Jacek Staszewski³¹, ani w zbiorze studiów poświęconych różnym aspektom wielkiej wojny północnej na ziemiach Rzeczypospolitej³².

Natomiast stan wiedzy na temat ukraińskiej polityki Karola XII i Leszczyńskiego niewątpliwie uległ poprawie dzięki badaniom Teresy Chynczewskiej-Hennel na temat recepcji idei unii hadziackiej na Ukrainie w pierwszej dekadzie XVIII wieku. Autorka – idąc śladem Feldmana i Serczyka – omówiła tajne negocjacje, jakie już od końca 1705 roku prowadził ze Szwedami przywódca kozacki, obiecując nawet załatwienie uznania przez Piotra I elekcji nowego władcy polskiego, a potem (od 1707 roku) sondując możliwości zerwania z Rosją i przejścia na stronę Karola XII. Przy okazji poddała w wątpliwość podawane w literaturze warunki tajnego układu, jaki miał zostać zawarty w Smorgoniach pomiędzy Mazepą a królem szwedzkim, a szczególnie punkty mówiące o nadaniu hetmanowi kozackiemu księstwa lennego, w skład którego miały wchodzić ziemie połocka i witebska. Zwróciła natomiast uwagę na ogromne zainteresowanie w tym czasie wśród elit kozackich ideą unii hadziackiej. W bibliotece Ławry Peczerskiej szukano oryginalnych akt porozumień zawartych pomiędzy Rzeczpospolitą i Kozaczyzną w latach 1658-1659 i analizowano je na zlecenie Mazepy pod kątem przydatności w aktualnej sytuacji politycznej. Według Autorki nie jest wykluczone, że hetman poważnie myślał nad wprowadzeniem w życie wielu rozwiązań wypracowanych w Hadziaczu po wyzwoleniu Ukrainy spod władzy cara. Co warto podkreślić, Chynczewska-Hennel zaznacza, że w tym okresie raczej nierealna była koncepcja reaktywowania Księstwa Ruskiego w granicach Rzeczypospolitej, gdyż «na Ukrainie związek z Polską nie był popularny, natomiast lepiej mógł być przyjęty sojusz ze Szwecją»³³.

Stan badań polskiej historiografii nad układem, jaki w 1708 roku miał zostać zawarty pomiędzy Leszczyńskim i Mazepą, podsumował ostatnio Zbigniew Anusik: «Niektóre źródła wspominają również o zawarciu przez Mazepę osobnego porozumienia z Leszczyńskim, na mocy którego w przyszłości cała Ukraina miała się znaleźć w granicach Rzeczypospolitej, a sam hetman miał zostać wynagrodzony udziałnym księstwem wykrojonym z województw witebskiego i połockiego. Wielu historyków wątpi jednak, by negocjacje pomiędzy Leszczyńskim a Mazepą zostały kiedykolwiek sfinalizowane w

---

³¹ J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1998.

³² *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej* pod red. J. Muszyńskiej, Kielce 2001.

³³ T. Chynczewska-Hennel, *Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później*, «Kwartalnik Historyczny», t. CIX, 2002, z. 3, s. 135-146.

Sekcja 1

---

formalnej umowie. Nie ulega wszakże najmniejszej wątpliwości, że hetman przez kilka lat prowadził tajne negocjacje z wrogami cara i niejednokrotnie wyrażał w czasie ich trwania gotowość do otwartego wystąpienia przeciwko Rosji». Historyk ten zaznaczył jednak, iż Mazepa nie zamierzał przedwcześnie ujawniać swoich zamiarów, czekając na wynik starcia pomiędzy Szwecją i Rosją, aby dopiero w decydującym momencie stanął u boku zwycięzcy³⁴.

Na zakończenie warto dodać, iż informację o układzie z 1708 roku znajdziemy również w najnowszej polskiej syntezie dziejów Rzeczypospolitej Obojga Narodów, której autorką jest Urszula Augustyniak: «Karol XII nie miał więc w Rzeczypospolitej solidnej bazy dla planowanej ofensywy na wschód. Dlatego (w porozumieniu z Leszczyńskim) usiłował pozyskać lewobrzeżną Kozacyznę i zawarł tajny układ z podległym Rosji hetmanem I. Mazepą, który pod polską zwierzchnością miał odbudować wielką Ukrainę i (w zamian za umożliwienie mu stworzenia państwa lennego) przyłączyć znowu do Rzeczypospolitej całe Zadnieprze»³⁵.

Stosunki Stanisława Leszczyńskiego z Iwanem Mazepą do dzisiaj nie należą do dobrze opracowanych zagadnień z dziejów dyplomacji wielkiej wojny północnej. Nawiązujący do tej tematyki polscy historycy ciągle opierają się na faktografii zaczerpniętej z XIX-wiecznej historiografii rosyjskiej i dawnych prac Józefa Feldmana, próbując jedynie dokonać na nowo jej interpretacji. W polskiej historiografii ciągle brakuje monograficznych studiów, które oparte by były na szeroko zakrojonej kwerendzie źródłowej, obejmującej zarówno polskie, jak i rosyjskie, szwedzkie, ukraińskie materiały archiwalne. Pytanie jednak, czy ze względu na stan zachowania źródeł, a przede wszystkim tajny charakter relacji króla Stanisława z hetmana kozackim, podjęcie takich badań jest jeszcze w ogóle dzisiaj możliwe.

---

³⁴ Z. Anusik, *Karol XII*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2006, s. 211-212.

³⁵ U. Augustyniak, *Historia Polski: 1572-1795*, Warszawa 2008, s. 780.

Лариса Рева (Київ, Україна)

**Іван Мазепа та продовжувачі його справи
у творчості Лька Борщака
(за архівними матеріалами Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського)**

Лько Борщак — це псевдонім Іллі Львовича Баршака. Народився він 1895 р. на Херсонщині в єврейській родині шкільного вчителя. Після закінчення Херсонської гімназії був студентом історичного, філологічного та юридичного факультетів у Петербурзькому, Київському та Одеському університетах. Ця різнофаховість прислужилась йому в подальшій науковій роботі.

Протягом 40-річного (1919-1959) періоду, перебуваючи у вимушеній еміграції, переважно в Парижі, займався науково-дослідною, популяризаторською, журналістською та викладацькою роботами. У 20-і роки заснував гурток українознавства в Парижі, Спільку українських громадян Франції, видавав її друкований орган «Українські вісті».

У 30-50-і роки професор І. Борщак викладав історичні мовознавчі дисципліни в Національній школі живих східних мов у Парижі, створив там кафедру українознавства.

1946 р. випустив французькою мовою підручник української мови. 1943-1953 рр. видавав українознавчий журнал «Україна». Одночасно здійснював у зарубіжних архівах і бібліотеках невтомні пошуки документальних писемних пам'яток про Україну та її багатотисячлі зв'язки з країнами Європи, написав понад 400 наукових праць.

Помер 14 вересня 1959 р.

З початком 20-х років захопився дослідницько-творчою роботою в галузі історії України, зосередившись на вивченні визвольних змагань українців за утвердження своєї самостійної держави у XVII-XVIII ст., започаткував ґрунтовне дослідження проблеми «Україна в історичних зв'язках із країнами Західної Європи» — Францією, Англією та ін. Опрацьовував першоджерела архівосховищ Франції, Англії, Бельгії, Голландії, Німеччини, Австрії, Ватикану. Свої історичні розвідки публіку-

Секція 1

вав в українській періодичній пресі Польщі, Австрії, Чехословаччини, Німеччини¹.

Коло історичних зацікавлень І. Борщака було дуже широке. Неоціненною його заслугою була популяризація української проблематики, зокрема життя та діяльності видатних українських діячів у франкомовному науковому середовищі. Він писав про козаччину XVII ст., Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького... Епоха гетьмана Б. Хмельницького і пізніша Руїна відбилися в серії статей². Він плідно розробляв життєписи І. Мазепи, його небожа А. Войнаровського, П. Орлика і його сина Григора, К. Розумовського, Вольтера, Наполеона, історію української дипломатії та ін. Усе це ґрунтувалося на широкій джерельній базі. У всіх своїх працях (а вони так чи інакше торкалися України) І. Борщак досліджував, якщо не прямо, то опосередковано, долі великих українців. А якщо постаті, про які писав учений, були не українського походження (як, скажімо, Вольтер^{*}, Наполеон^{**}), то він говорив про їхній вплив чи участь в еволюційних процесах Батьківщини.

Та найбільший внесок І. Борщак зробив у дослідження періоду, пов'язаного з діяльністю гетьмана Івана Мазепи (1639 - 1709) і продовжувачів його справи. І. Борщака можна по праву вважати одним із першопрохідців у ґрунтовному дослідженні цієї надзвичайно важливої проблеми, на вивчення якої і за часів царизму, і за радянського тоталітаризму фактично було накладено табу³.

В українській історіографії, незважаючи на подекуди критичні оцінки особи й окремих моментів діяльності І. Мазепи, його ім'я залишилося як символ великого патріота-державника, а часи його гетьманування названі добою мазепинського ренесансу. За свого гетьманування І. Мазепа сприяв розвитку культури, мистецтва й літератури в Україні. На його кошти споруджено кілька храмів у Києві: церкви Богоявленська Братського монастиря на Подолі, Миколи, дві церкви на території Києво-Печерської лаври; Вознесенську церкву в Переяславі та ряд церков в інших містах. Було завершено відбудову Софійського собору в Києві. І. Мазепа збудував також нові корпуси Києво-Могилянської академії. Окрім цього, І. Мазепа є автором пісень «Ой, біда, біда чайці-небозі», яка стала народною, «Дума гетьмана Мазепи» («Всі покою щиро прагнуть»), «Ей, поповичу-гетьмане», «Псальма» («Бідна моя головонька...») та ін.

^{*} Вольтер і Україна: За невиданими документами // Україна. — 1926. — Кн. 1.

^{**} Наполеон і Україна. — Львів, 1937.

Секція 1

Крім нарисів,⁴ І. Борщаків належить романізований життєпис І. Мазепи, написаний у співавторстві з французьким літератором Рене Мартелем, про який ми згадували і який є у наших фондах. Книга вперше побачила світ у Парижі 1929 р., свідченням її популярності було те, що вона витримала п'ять видань. Українською мовою роман вийшов у Львові 1933 р. в авторизованому перекладі Михайла Рудницького, відомого письменника і літературознавця: «Перекладаємо оту книжку тому, що у рідній мові не маємо досі кращої короткої монографії про Мазепу», — писав М. Рудницький у передмові до видання⁵. «Цей скромний, простий життєпис Мазепи, написаний Борщаком і Мартелем, не відбирає нітрохи чару романтичного героя, коли зв'язує його вчинки з дійсними подіями та реальними спонуканими...»⁶.

Житєпис І. Мазепи свідчить про прагнення авторів показати Мазепу не тільки як гетьмана-патріота, а як глибоко освічену людину зі складним непересічним характером, що опікується письменством, наукою, мистецтвом, церквою. «Безсумнівним лишається одно: велика індивідуальність з не одною несамовитою рисою, що роз'яснює нам силу сугестії [лат.: навіювання], з якою вона впливала на уяву митців, істориків і звичайних смертних»⁷.

Важливою є оцінка українознавчих дослідів І. Борщака редактором «Енциклопедії українознавства» Володимиром Кубійовичем, який називає вченого «єдиним дієвим представником української історичної науки у міжвоєнний період у Франції»⁸.

Р. Кириченко, завідувачка сектору зарубіжної літератури відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, на жаль, нині покійна, аналізуючи долю приватних бібліотек, говорила, що «книжки, наукові праці вітчизняних учених французькою насамперед свідчать про те, що українці, куди б не закинула їх доля, робили свій вагомий внесок у науку, культуру не тільки тієї країни (у даному випадку Франції), де вони мешкали, а найперше дбали про свою рідну культуру, щоб світ пізнав і належно оцінював Україну та її народ, їхню роль у світовому товаристві»⁹.

У наш час твори І. Борщака видаються і перевидуються¹⁰. Вони стали надбанням широкої наукової громадськості. У Національній бібліотеці України ім. В.І Вернадського НАН України до послуг читачів є праці І. Борщака в загальному книгосховищі, у відділі стародруків та рідкісних видань, в залі зарубіжної україніки. В Інституті Рукопису НБУВ зберігаються чотири документи, твори І. Борщака, зокрема «Орликіана» та уривок статті «Україна в Парижі», праці «Шведчина і французька дипломатія», «Вольтер і Україна», у яких ідеться про І. Мазепу та його роль у процесах державотворення України. Хоча ці документи у свій час і були вид-

Секція 1

рукувані в зарубіжній і вітчизняній пресі, вони залишаються майже невідомими читачам України, тому ми вважаємо за необхідне познайомити наукову громадськість з архівними реліквіями, одним із них — «Вольтер і Україна», уривки з якого ми подаємо в «Додатку».

Вольтер у своїй книзі «Історія Карла XII» (Париж, 1785) прихильно ставиться до І. Мазепи і його героїчної боротьби за визволення України з-під влади московського царя. На жаль, поразка шведського й козацького війська під Полтавою звела ці наміри нанівець.

Враховуючи інтерес наукової громадськості до книги французького філософа, І. Борщак пише статтю «Вольтер і Україна» (по невиданих документах).

Історія і час дадуть належну оцінку творчості Ілька Борщака. Безсумнівно, ім'я автора, що приніс до української історіографії не лише цілком небуденні теми і відкрив невідомі до нього сторінки історії України, але й прикрасив її одночасно важковловимим, але таким блискотливим духом елегантної французької історичної творчості», — займе своє місце в історичній науці¹¹.

Про інтерес французьких письменників і журналістів до постаті І. Мазепи та його діяльності свідчить те, що в коментованій бібліографії праць про нього і Полтавську битву зареєстровано понад 40 позицій¹².

Література:

1. Сарбей В. Хто він — Ілько Борщак? // Історичний календар. — К., 1998. — С.302.
2. Борщак І. Хмельниччина і тодішня французька преса // Укр. трибуна. — Варшава, 1921. — №157-158; Франція й Україна. Козаки Б. Хмельницького під Дюнкирхеном (1645 р.). За невиданими документами архівів Військового Міністерства й Міністерства закордонних справ у Парижі. — Там само. — 1922. — №5 та ін.
3. Сохань П. С. Видатний український історик, джерелознавець і бібліограф // Борщак І. Україна в літературі Західної Європи. — К., 2000. — С. 15.
4. Борщак І. Мазепа. Людина і історичний діяч // ЗНТШ. — Львів, 1932. — Т. 152; Борщак І. Мазепа. — Орлик. — Войнаровський: Історичні есе. — Львів: Червона калина, 1991; Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана. — Львів, 1933. 1991 р. роман перевидано видавництвом «Радянський письменник». Б-ка журналу «Київ».
5. Рудницький М. Романтичний сюжет: Передмова до видання 1933 року // Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана. — К., 1991. — С. 16.
6. Рудницький М. Там само. — С.19.
7. Рудницький М. Там само. — С. 19.
8. Кубійович В. Сучасні проблеми української науки // Сучасне і минуле. — Мюнхен — Нью-Йорк. — 1948. —31. —С. 6.
9. Кириченко Р. Французька книжка з приватних бібліотек: доля, склад, історико-

Секція 1

- книгознавча реконструкція (з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського // Вісник Книжкової Палати. — 2003. — №11 (88). — С.39).
10. Рева Л. Ілько Борщак про Івана Мазепу та його сучасників: за фондами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського // Іван Мазепа та його доба: Історія, культура, національна пам'ять / Матеріали Міжнар. наук. конф.; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К.: Темпора, 2008. — [С. 271 - 282]. — 488 с.
11. Дашкевич Я. Ілько Борщак, історик: Передмова до видання // Борщак І. Мазепа. — Орлик. — Войнаровський: Історичні есе. — Львів. — 1991. — С.4.
12. Борщак І. Україна в літературі Західної Європи. — К., 2000. — С. 294 —328.

Додаток

Ф.Х. — №16885. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Борщак Ілько Вольтер і Україна (По невиданих документах)

{Стаття}

1926 р.

В 1726 р. після Бастилії, куди попав Вольтер за сварку з князем Роганом, вигнаний з Парижа автор «Генріади» поїхав до Англії, де задумав написати історію Карла XII шведського, слава якого починала вже зростати в легенду¹. Ця праця стає незабаром «найулюбленишим твором» Вольтера². Він документується найдокладнішим робом, що у ті часи романтичної історії бувало дуже рідко... Сучасна нам критика може лише підтвердити думку маршала Моріса Саксонського: «немає жадного факту в історії Карла XII, з приводу якого не зібрав би Вольтер відомостей очевидців»³.

Дослідник, читаючи сторінки Вольтера, що присвячені Україні, зразу захоплюється тоном і змістом її, тим більше, що вони різко відрізняються від нечисленної до-Вольтерівської літератури про відносини Карла XII з Мазепою. Зовсім природньо з'являється питання, в деякій мірі розв'язане самим Вольтером, що в численних листах та нотатках вказує на них⁴. На підставі отих вказівок та розслідування відповідного тексту можна встановити, що Вольтер користувався для своїх українських сторінок головню творами кавалера Beaujeu⁵, Tende de Caspar'a⁶, Боплана, Кантемира⁷, Пуффендорфа⁸, Лімієра⁹.

Всі ці праці дали Вольтерові лише загальні відомості про Україну (те-

Секція 1

риторія, кордони, минуле козаччини...). Але де джерело симпатій Вольтера до шведсько-українського союзу 1708 р. і до самого Мазепи? Звернемося до свідків-інформаторів, що грали ту чи іншу роль в подіях Північної війни. 6 осіб з-поміж зазначених Вольтером очевидців мусять зразу ж звернути на себе нашу увагу. То є граф Дезайер, Станислав Лещинський, Понятовський, маршал Шуленбург, де Круасі і барон Фабрис. Граф Дезайер, на якого покликується Вольтер і від якого заховалися рукописні листи, був у 1710 р. французьким амбасадором у Туреччині і як такий мав зносини з Орликом, разом з яким вів дипломатичну акцію в Царгороді¹⁰.

Дезайер, певно, як і усі тоді в Європі, цікавився постаттю Мазепи й мусив дещо дізнатися про нього від Орлика, але не знайдено досі ніяких доказів, що Дезайер дав Вольтерові якісь матеріали в українській справі. Все, що збереглося, стосується лише до періоду побуту Карла XII в Туреччині. Також стоїть справа з де Круасі, французьким абасадором у Стокгольмі, що хоч зустрічався з Орликом, але не дав Вольтерові ніяких інформацій у цій справі.

Станислав Лещинський міг би був багато дечого розповісти Вольтерові, але питання про його інформації треба зразу ж зняти, бо Вольтер увійшов з ним у зносини геть пізніше по появі у світ «Історії Карла XII»¹¹.

Проте заслуговують нашої уваги останні три особи, згадані Вольтером як інформатори і очевидці, і в першу чергу барон Фабрис. Приятель англійського короля Георга I, як відомо також і Ганноверського князя, Фабрис проживав у Лондоні, де досить часто зустрічався з Вольтером. Отже, цей самий Фабрис рівночасно переписувався з Пилипом Орликом, тоді інтернованим за вимогою царського уряду в турецьких Салоніках. Фабрис познайомився з Орликом та іншими українськими емігрантами в 1710-1713 рр. в Бендерах, де перебував за посла гольштинського князя¹¹. Зберігши великий пієтет до пам'яті Карла XII, а з другої сторони заприятелений з Орликом, міг Фабрис у невідомий якийсь нам спосіб зблизити Вольтера зі Солунським вигнанцем. Кажемо міг, бо безпосередніх доказів на це немає¹².

Але поза цею лише гіпотезою щодо ролі Фабриса в зближенні Орлика з Вольтером маємо, на щастя, інші безпосередні докази, що такий зв'язок дійсно існував. 29/12 1729 р. писав батькові Григор Орлик, що перебував у Франції під прибраним йменням шведського старшини: «... Я довідався, що якийсь французький шляхтич (sic!) складає докладну історію життя Карла XII¹³. Яким робом міг довідається Григор про літературні проекти Вольтера? На це бачимо дві можливості. Літературний місячник «*Mercure Galant*» (14) сповістив своїх читачів про скору публікацію «Історії Карла XII». Ми знаємо із інших листів Григора, що він пильно перечитував

Секція 1

зшитки «Mecsurea» і, ясна річ, що факт негайної появи праці про його «Добродія і Протектора» не міг не звернути уваги молодого Орлика¹⁵.

Але міг довідатися й іншим шляхом Григор про працю Вольтера над історією Карла XII. Вольтер мав у Парижі інтимного приятеля Мезона¹⁶, якого він дуже любив і з яким постійно радився у своїх літературних плянах. Вказівки Мезона були для Вольтера свого роду «Magister dixit». Отже, в листі з 18/ 2 1732 р. до батька читаємо у Григора: «Мезон, що був до мене такий ласкавий в 1729 р., помер від страшної хвороби — віспи, яка лютує тут»¹⁷.

Значить, Григор був близьким до Мезона у 1729 р. З другого боку, Вольтер з Англії жваву кореспонденцію провадив з Мезоном, прохаючи у його весь час нових матеріалів для своєї історії. Справжнє ім'я Григора було відомо Мезонові і, певно, що він прохав у його матеріалів, а Григор, у свою чергу, звернувся до батька.

У кожному разі 6/3 1730 р. Григор пише батькові: «Всі ваші інструкції одержав; щодо вашої дедукції, я передав її хранителеві печатки (Шовеленові), а матеріали для життєпису короля Карла XII я також передав у належні руки. Дуже вдячний вам за ці інструкції, тут дуже задоволені ними. Що особливо цікаво, це відомости про гетьмана Мазепу й те, що ви розповідаєте про його проекти. Тільки Ваша ексценція, що знає досконало цей проект, могли так це виложити. Як життєпис Карла XII побачить світ, а те ще невідомо, бо книга міститиме багато неприємних річей для короля Августа — всі дізнаються про справжній проект блаженної пам'яті гетьмана Мазепи й старшин козацької нації, які досі так жорстоко страждають»¹⁹.

Із цього цінного для нашого питання листа ясно видно, що Григор докладно знав, як стоїть справа з друком Вольтерівської «Історії»... і що він дістав від батька якісь матеріали. Ці матеріали, за листом Григора, мусіли трактувати про зносини Карла XII з Мазепою. На великий жаль, не знайдено досі тих матеріалів; із усього видно, що Вольтер не використав їх усіх, але вони вияснюють симпатії автора «Історії Карла XII» до Мазепи й на їх кошт ми можемо віднести все те, що торкається України й чого немає ні у згаданих вже друкованих джерелах, ні у самовидців, про яких мова буде далі²⁰.

На цьому місці ми повинні зупинитися на нотатках Вольтера до своєї «Історії», що переходять у рукописному відділі у Паризькій Національній бібліотеці²¹. Між ними головне місце займають питання, які задавав собі Вольтер і з якими звертався до різних осіб. Ось ці нотатки — питання і відповіді — в такому вигляді, як вони збереглися у рукописах Вольтера:

— Чи правда — чому я мало вірю, що король спочатку відмовився трак-

Секція 1

тувати з козаками, бо казав, що не хоче допомоги народові, який повстав проти свого володаря?²².

— Не було нічого відомо про якийсь договір з козаками. Ті, що були відданими Мазепі, шукали разом зі своїми старшинами протекції шведського короля без ніяких інших подробиць, і король подав їм цю протекцію, коли був у їх країні²³. Отже, Вольтера займає, перш за все, питання перетрактацій Карла XII з Мазепою і в цьому він лише був речником всієї європейської opinio, дуже заінтригованої преліминарними шведсько-українського союзу 1708 р... Проте важко зрозуміти відповідь спеціально підкреслюючи, неначе то не було ніякого попереднього договору між Карлом XII і Мазепою, і що тільки вже на Україні прийшло до якогось акту, згідно якому Карл XII прийняв під свою протекцію козаків. Тепер відомо, що такий договір таки був і саме Пилип Орлик подає в своєму «Виводі прав України» головні його точки. Ні у своїх друкованих джерелах, ні у Шуленбурга та Понятовського Вольтер не міг знайти нічого про договір. Але якщо це Орлик, що дав відомості про договір, то чому таке категоричне заперечування в нотатках Вольтера? На це не беремося відповісти, а зазначаємо лише цю суперечність, яку варто у всякому разі дослідити. Але для цього необхідні нові документи, що, мабуть, десь ще сплять по архівах.

— Що за край Україна? Чому вона спустошена? Що за людина був Мазепа?

— Україна зовсім не спустошений край, навіть її можна вважати за одну з найбільш родючих країн у світі — тільки на межах Туреччини ай Криму вона трохи спустошена, з огляду на часті наїзди цієї нації. Мазепа мав гідність польського шляхтича, змолоду був пажом короля Яна Казимира, при дворі якого мав змогу ознайомитись з військовою штукою, бо був завжди в оточенні цього володаря, який окрім війни зі шведами мусів ще витримати горожанську війну у своїм краю з кн. Любомірським. Мазепа був і невеликого і немалою росту. Обличчя мав дуже негарне й таке приблизно, як малюють в римській історії Великого Манлія; зодо його характеру, то був відважний аж до нерозсудку, завзятий, прозорливий, жорстокий, жвавий, і великий працьовник. Як гетьман, став таким господарем краю, що був у ньому більш абсолютним від самого царя²⁶.

У цих нотатках два місця звертають нашу увагу. Перше — це портрет Мазепи, якого Вольтер не використав у своїй історії, друге — це абсолютна влада гетьмана «більша від самого царя». Останній факт Орлик завжди підкреслює в своїх листах, нотах і т.і. Як згадати також, що п. Орлик дуже любив покликатися на приклади з римської історії і що був одним з улюблених авторів його, можна на сьому місці поставити питання, чи не від Орлика йдуть ці інформації? Кажемо лише «поставити собі питання», бо від-

Секція 1

повідсти на нього позитивно ще не можна... Але що ми знаємо напевно, це те, що Орлик відіграв ролю у наближенні до Вольтера двох першорядних самовидців Шведчини — Шуленбурга й Понятовського. У вересні 1730 року писав Григор Орлик до батька з Царгороду: «... Мій друг Де Ляріа одержав з Франції листа в справі матеріалів про шведського короля Карла XII. Я назвав йому за вказівки Вашої екселенції п. Бонака²⁷, генерала Понятовського²⁸, графа Дезайера та маршала Шуленбурга»²⁹.

Оцей Де Ляріа був драгоманом французького посла у Царгороді й інтимним приятелем Григора Орлика, якому багато допомагав під час його дипломатичної акції в Царгороді. Із листування Вольтера ми дійсно знаємо, що він інформувався у Де Ляріа про матеріали для своєї праці³⁰. Отже, чи то безпосередньо через Григора, чи то через самого Де Ляріа, у кожному разі Пилип Орлик причинився до нав'язання контакту Вольтера з Шуленбургом та Понятовським. Про останнього маємо певний доказ — це його лист до Пилипа Орлика десь при кінці 1730 р.: «... Я виконав Вашу комісію відносно французької історії Карла XII, хоч це все було вже так давно...»

Заглянемо у рукописні нотатки Вольтера і побачимо, що властиво дали йому Шуленбург і Понятовський. У власноручному меморіалі першого читаємо: «Король вирішив повернути на Україну, країну козаків, володар якої з титулом гетьмана називався Мазепою. Він з'єднався таємно зі шведським королем, щоби прискорити кінець цареві, щоби скористатись з цього й стати самостійним володарем... (Слідують події, що не стосуються до нашого сюжету)... Мазепа з'явився, врешті, до короля, але скорше як втікач, ніж могутній союзник. Цар, що запідозрив вірність Мазепа, вислав князя Меншикова зі 2000 драгонів, щоби захопити Батурын, столицю козаків, де було 2000 залоги. Город спалено геть до щенту й порозстрілявано усіх мешканців; усіх старшин, що попали у руки московитів, повішувано й посаджено на палі. Портрет Мазепа було прибито до шибениці³¹. Цей приклад так вплинув на козаків, що вони не могли виконати волі свого володаря (Мазепа), так що з того боку шведський король не мав чого сподіватися». Далі оповідаються відомі річі про люту зиму 1708-1709 років на Україні, про взяття Гадяча, про Полтаву й ролю Мазепа під час утечі через Дикі Поля: «Це Мазепа порадив королеві й деяким вельможам рятуватися через пустелю на 50 миль, що межує з Туреччиною».

Щодо Понятовського, то у його записці, з Вольтерівських нотаток, читаємо: «... Король відкинув усі інші поради й пішов на Україну, країну родючу й обильну, де мав зв'язки з козацьким гетьманом Мазепою, що тайною кореспонденцією обіцяв королеві пригорнути весь край до його»...

Після Полтави король запитав Мазепу, куди відступити — в Туреччину чи у Крим? І думка Мазепа переважила думки шведських генералів, бо

Секція 1

він знав край. При переправі через Дніпро ескорт Мазепи перейшов перший, а за ним король, якого вели Мазепині люди»³².

Розібравши, оскільки це можливо в умовах сучасного Вольтерознавства, джерела «Україніки» у автора «Історії Карла XII», перейдемо до самих сторінок, що присвячені безпосередньо Україні. Поруч з перекладом Вольтерівського тексту, ми вказуємо належне, на нашу думку, джерело, причому знов нагадуємо, що Орликовські матеріяли для «Історії Карла XII» досі не знайдені і дуже можливо, що в них заховано багато з того, що мається у Вольтера і про що ми не в стані вказати джерела³³.

«Україна, край козаків, знаходиться між Кримським ханатом, Московією й Польщею, вона має більше ста наших миль з півдня на північ і майже стільки же від сходу до заходу; Бористен, що пересікає її, розділяє її на дві майже рівні частини. Найдальше на північ висунута частина загосподарьована ай багата. Південна частина, що лежить при 48 градусах — одна із самих родючих країн світу, але при сьому найбільша пустеля. Погане врядування придушило все те добре, що природа дала тут людям... Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Московією, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора в одній із тих трьох держав. Україна піддалася спочатку Польщі, яка поводитися з нею зовсім, як з поневоленою країною, відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як це завше є звичаєм у московитів. Спочатку користувалися українці (les Ukrainiens) привілеєм обирати собі володаря під назвою гетьмана, але скоро позбавили їх того права й гетьмана стала призначати Москва. Той, що правив у ті часи, називався Мазепа й мав колись рангу шляхтича Польщі, бо родився на Поділлі. Слава Мазепи причинилась до того, що цар іменував його володарем України. Одного разу, як Мазепа був у Москві, звернувся до нього цар, щоби він (Мазепа) поміг зробити козаків більше залежними. Мазепа відповів, що становище України і характер її нації є непереможні перешкоди для здійснення царських плянів. П'яний цар назвав Мазепу зрадником і загрозив, що посадить на палю. Повернувшись в Україну, вирішив Мазепа повстати. Він хотів стати незалежним володарем й утворити могутнє королівство з України й відламків Росії. Це була відважна людина, далекозора, невтомна у праці, хоч поважного вже віку. Він з'єднався таємно зі шведським королем, щоби прискорити кінець царя.

Шведські старшини нічого не знали про договір короля з козаками...

Мазепа врешті з'явився до шведів, але скорше як втікач, ніж могутній союзник. Московити відкрили й попередили його пляни; вони напали на козаків і знищили їх до щенту, видані приятелі Мазепи, захоплені зі зброєю в руках, загинули в кількості тридцяти чоловік на колесі. Його міста спопеліли,

Секція 1

його скарб загарбали, зброю й постачання, що приготовлено для шведського короля, було захоплено.

Мазепа міг ледве сам врятуватися з 6-ма тисячами козаків і кількома кіньми, навантаженими золотом та сріблом. Одначе він приніс йому надію на підтримку своїм розумом тій невідомій країні та любов'ю усіх козаків, що роз'юшені на московитів, прибували відділами у шведський табір...

Один лише козацький гетьман володар Мазепа дав змогу втриматися шведам. Без його допомоги шведська армія загинула б від голоду та мізерії.

Цар запропонував Мазепі повернутися під його владу, але козак залишився вірним своєму новому союзникові; чи боявся страшних катувань колесом, від яких загинули його друзі... Цар Петро, що добре поставився до полонених шведів, колесував всіх козаків, що попали до його в полон»³⁴.

Розглядаючи «Історію Карла XII», відомий французький скандинавіст часів другої імперії Жофруа³⁵ висловив певність, що вічною залишиться завдяки Вольтерові пам'ять про Мазепу. Дійсно, протягом двох століть поети, письменники, маляри, композитори славили Мазепу, і почин всьому цьому дав Вольтер.

Багато років пізніше, у 1759 р., Вольтер знов мав нагоду згадати про Україну та Мазепу. На цей раз він писав історію щасливого переможця Карла XII-ого і того, хто заховав українську вільність — царя Петра. Російський уряд задля своєї пропаганди замовив Вольтерові скласти життєпис фундатора могутності невірної Росії. Історія ця написана цілковито по інструкціям і матеріалам петербурзького уряду, що й досі переховуються в Ленінграді, в Публічній книгозбірні.

«Мазепа, — читаємо в «Історії Петра Великого» — козацький гетьман, стара людина, 70 років, або незадоволений царем або певний в силі Карла XII, хотів стати незалежним. Він відкрився у своїх плянах козакам, коли знаходився в 30 милях від Десни, але ці відважні люди не захотіли піти за ними»...

І все, бачимо, як оці рядки відмінні від того, що Вольтер писав колись в «Історії Карла XII».

Дамо місце тут уже згаданому Жофруа. «Вольтер, — пише він, — розповідаючи в «Історії Петра Великого» про Мазепу, знаходиться в утрудненому стані. Він повинен умовчати тут, що цар — як Вольтер сам писав в «Історії Карла XII» — обізвав Мазепу зрадником і загрожував захопити його край. Вольтер перекичує тут факти, щоби подобатися росіянам, бо в «Історії Карла XII» оповідає, що Мазепа прийшов до шведів з невеликим силами, тому що попереджені московити знищили до щенту його козаків,

Секція 1

колесували його друзів і захопили його міста»...

Та і як інакше — додамо від себе — міг Вольтер писати про Мазепу в «Історії», «обидва томи якої були абсолютно згідні інструкціям Шувалова» (лист до нього Вольтера від 19 листопада 1761 р.)?

Але цікаво, що в лєнінградських паперах Вольтера переховується рукопис під назвою «Анекдоти про зрадника Мазепу, вибрані із меморіалу його секретаря Орлика, який був надісланий в 1721 р. до Рязанського митрополита». Справа йде, видко, про уривки з відомого листа Пилипа Орлика до Стефана Яворського³⁶, і вибрані були ці уривки, як і назва «Анекдоти...» самим Шуваловим з державного архіву, де переховувалися. Мета цього джерела Шувалівського ясна, звичайно, — очорнити в той чи інший спосіб Мазепу. Можливо, що рукопис Орлика був перекручений, у всякому разі, його варто було б перевірити з шувалівською копією.

Як ми вже бачили вище, Вольтер, що торкається питання Мазепи, пішов цілковито назустріч Шувалову і цариці, бо любив надто багатства та гонор у могутніх цього світу. Цю рису характеру Вольтера відмічають всі біографи і критики його. Але ніколи «Історія Петра Великого» не мала такого успіху, як «Історія Карла XII». Ся вічно залишиться чудовою лектурою про Карла XII-го та його союзника Мазепу.

Франція. 1920-1924.

Примітки:

- 1). Voltaire... in England, by Y. Churton. — London. 1906.
- 2). Лист до Thieriot, приятеля та видавця Вольтера, від 14/ VIII 1729 р. (Листування Вольтера в виданні Malond'a I, 207). Вперше Вольтер згадує про те, що пише «Історію Карла XII», в листі від 1/IV 1729 р. до того ж Thiriota. (L. Faulet. Correspondance de Voetaire. Paris, 1913. — С. 194).
- 3). Навіть відомий своєю ворожою до Вольтера критикою сучасник його абат Desfontaines повинен був ствердити, що «Вольтер працював на підставі меморіалів та оповідань кількох старшин, що служили у північного завойовника» («Le Nouvel-iste du Parnasse». — Paris, 1734. — т. II. — С. 444).
- 4). Див. особливо його «Conseils a un journaliste» та в передмові до видання 1748 р. «Історії Карла XII».
- 5). Memoires du Chevalier Beaujeu Contenant les vayages en Pologne, en Allemagne, — en Hongrie. — Paris. 1698. — 12 ; Amsterdam, 1700.
- 6). Relation Historique de la Pologne par le Sieur de Hauteville (псевд. Tende de Caspar'a). — Paris, 1685. 16; Amsterdam, 1686, 87, 1697.
Англійською — 1698 р., німецькою — 1697 р.; п'ятий розділ був присвячений Україні.
- 7). History of the Growth and Decay of the Othoman Empire. Translated from the Latin. — London, 1734-35. (Французьке видання — 1743 р.). Ця праця молдавського господаря Кантемира, союзника Петра й батька відомого російського поета та дип-

Секція 1

ломата Антіоха Кантемира. Вольтер ознайомився в Лондоні з латинським оригіналом в рукописі, написаному геть раніше появи в світ самої праці.

8). *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege Gestis*. 1-2. Norimbergae 1696. 4; французький переклад — там же, в 1697 р.

9). *De Limiers. Histoire de Suede sous la regne de Charles XII*. Amsterdam. 1721. — Svol. 80.

Книгозбірня Вольтера, що переховується в Ленінградській публічній бібліотеці, напевно, дала б більші вказівки щодо друкованих джерел його «Україніки», але досі ще не існує наукового опису цієї книгозбірні. Може, хтось з українських досліджувачів в Ленінграді, якому попадуться наші рядки, порушить це питання. По смерті Вольтера цариця Катерина, що не пропустила жадного випадку зробити собі рекламу в Європі, закупила у племінниці письменника всю його книгозбірню й рукописи, що переховувалися в Фернеї. Все це було перевезено до Петербурга, зберігалось спочатку в Ермітажі, а потім — в Публічній бібліотеці. Доступ до Вольтерівської збірки був дуже утруднений царським урядом, і навіть Устрялов, офіційльний історіограф, і той не міг нею користуватися. Устрялов, між іншим, вважав, що рукописи Вольтера загинули. Французький вчений Leouzon Ledue з доручення свого уряду оглядав, але дуже поверхово, Вольтерівську книгозбірню, знайшов її нецікавою ні по змістові, ні з бібліофільського боку (*Archives des Missions Scientifiques et Litteraires*, I, 39). До такого твердження треба поставитися з резервою, бо Leouzon Ledue не знайшов нічого цікавого також в рукописах Вольтера, тоді як вчений, російський бібліограф Мінцловдав в 1872 р. частинному інвентареві Вольтерівських рукописів надавав надзвичайного інтересу. (*Pierre Le Grand dans la litterature etrangere*. — St. Petersburg, 1872. 4. — С. 63-77).

10). Див. нашу розвідку «Гетьман Пилип Орлик і Франція» в «Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка». — Т. 134-135.

11). Під час своєї місії в Бендерах Фабрис листувався з бароном Герцем і гольштинським князем і в своїх листах не раз згадував про мазепинців. Листи ці були надруковані в 1759 р. німецькою мовою і в 1760 р. — французькою. Оригінали, здається, переховуються в Кильському державному архіві. — Порівн. нашу «Гетьман Пилип Орлик і Франц...»

12). Головну причину того, що Вольтер не згадує в своїй праці про Орлика, треба шукати в тогочасній політичній обстановці. Французький двір мав таємні зносини з Орликом, але офіційно давно вже признав короля Августа і тому не допустив до друку твір Вольтера, в якому, як відомо, особа Августа не висвітлюється в прихильних тонах. Друк «Історії Карла XII», що почався в Парижі в кінці 1730 р., був сконфіскований урядом, і книгу прийшлося друкувати у великій таємниці в Руані і теж під прибраним іменем видавця.

13). Лист в родинному архіві Дентевилів. Про нього див. нашу «Вивід прав України», «Стара Україна», 1924 р., і окрему відбитку.

14). 1729 р. Травень. — С. 973-979.

15). Цікавої постаті молодого Орлика ми торкалися вже за кілька разів в різних виданнях. Йому присвячуємо окрему студію.

16). Jean Rene de Longueil marquis de Maisons. З приводу його смерті Вольтер пи-

Секція 1

сав 27/ IX 1731 р. «Я загубив мого друга, мою підтримку і мого батька» (Malond, переписка Вольтера. — I, 225).

17). Мејон помер 13/IX 1731 р. З Мезоном Григор міг познайомитись в Шамборі при дворі Станіслава Лещинського, з церемонмайстером якого бароном Мешекком Мезон був у великій приязні. Лист Григора писаний з Марселю і переходується в паперах Орлика в архіві МЗС.

18). Мова йде про «Вивід прав України» П. Орлика.

19). Лист в архіві Денгевілів, звідки походила дружина Григора Орлика Олена. Про цей архів див. наш «П. Орлик. Вивід прав України», «Стара Україна», 1725 р. — I.

20). Відносно того, яким чином ці матеріали потрапили до Вольтера, ми припускаємо наступне: 2-го квітня 1730 р. Вольтер писав до Тієрота: «Я Вас прошу передати через п. Мезона шведську рукопись» (Foulet. — Op. Cit. — С. 196). Як видно з дальнішого, Вольтер і не знав шведської мови (він не має на увазі рукопис шведською мовою, а сховану у шведського посла барона Гедди). «Ви, — пише далі Вольтер, — можете піти до шведського посла, або до його секретаря, або до до капеляна, і спитати першого з них, кого зустрінете, цікаву реляцію про шведського короля... Бачимо, існувала якась рукопись — реляція, зв'язана зі шведським посольством, Мезоном Тієротом. Григор Орлик був частим гостем посольства, він мав шведський паспорт і приятелював з Геддою, родину якого знав ще в Швеції. В 1732 р., згадуючи в листі до батька цього Гедду, Григор пише: «... це йому особисто передав я Ваші інструкції про козаків». Оці «інструкції» і могли бути матеріалами, про які згадує Вольтер в зв'язку зі шведським посольством.

21). Оці надзвичайно важні матеріали, досі ще як слід не простудійовані [про них згадують лише Desnottiers в «Atheneum Francais» під 1849 р. Geoffroy в «Revue des deux mondes» за 1863 р. та Бенческо в своїй клясичній 3-х-томній бібліографії «Voltaire. Bibliographie de les oeuvres». Paris, 1882. — I, 372. — уявляють з себе великий (in fol. том в обкладинці під шифром fr. 9722, на якій напис: «La Pologne, la Turquie, la Suede». (Оце умовчання імені Вольтера і було, мабуть, причиною, що вольтеристи не звернули на ці матеріали належної уваги. Том цей містить два мемуари маршала Шуленбурга, мемуар графа Понятовського, листи полковника de Villelongu'a, запитання Вольтера ріжним особам і їх відповіді відносно тих чи інших моментів Північної війни, нотатки самого Вольтера англійською мовою, листи Дезайєра, Понятовського, Шуленбурга, реляції з Царгорода, Трансильванії, тексти договорів й т. ін.

22). Est il vray (ce qui est peu probable) qu'il ait d'abord refuse de traiter avec les Cosaques paree qu'il disoit qu'il ne vouloit point etre secouru par un peuple rebele a son souverain.

23). Il ne fut point mention d'auqun traite'e avec les Cosaques, ceux qui etoient attachez a Mazeppa cherchoient la protection du Roy de suide avec leurs chefs sans aucune autre particularite', et il la leurs accorda lorsqu'il fut dans le pais.

24). Інші пункти не стосуються до нашої теми.

25). Ouel pays est e'Ukraine? Pourquoi est il devasté? Ouel homme etoit Mazeppa?

26). Le pais de l'Ukraine n'est point devasté et meme il peut etre compare aux plus fertiles contrees de tout le monde si non vers les frontieres de Tartares et de Turquie qui

Секція 1

est un peu deserte a cause des incursions frequentes de cette nation. Mazeppa etoit un gentilhomme polonais dans sa jeunesse a ete page du Roy de Pologne Jean Casimir a la cour duquel il a eu occasion de prendre quelque tincture de la guerre etant toujours a la suite de ce Prince qui outre la guerre de Suede a eu une guerre civile a entretenir dans son pais avec le Prince Lubomirski. La figure de Mazeppa etoit d'une taille ni grande ni petite fort laid de visage et tela peu prez comme on depeint dans l'histoire Romaine le grand Manlius, a l'egard de son caractere et oit hardy jusqu'a la temerite; entreprenant, prevoyant, cruel, vif et laborieux. General des Cosaques il se rendit tellement maitre qu'il en etoit plus absolu que le czar meme.

27). Бонак був французьким послом при Станіславі Лещинському. Під час Шведчини і його реляції не раз торкаються Мазепи (це обговорюємо в спеціальній студії «Слідами Мазепи у Франції»). Пізніше посол в Туреччині Бонак посередничав між царем Петром і султаном. В своїх споминах, виданих вперше в Гамбурзі в 1756 р. (є видання 1894 р. у Парижі), Бонак говорить також про Мазепу.

28). Понятовський був замішаний в перетрантаціях Мазепи і Карла XII. Потім їздив від Карла XII в Царгород і був близький до всієї родини Орликів. У нього один час Григор Орлик служив осаулом бург.

29). Шуленбург (1661-1747) – маршал Августа Саксонського, побитий в 1706 р. Реншильдом. 15/ IX. 1740 р. Вольтер знов листом питає у Шуленбурга його погляд «про марш Карла XII на Україну», чим хотів скористатися для полеміки з Нордбергом, автором відомої праці про Карла XII. Зі Шуленбургом Орлик почав листуватися вже зі Салонік через Флемінга, міністра Августа.

30). Voltaire. Oeuvres inedites par F. Caussy. – Paris, 1914. – С. 188.

31). Це сталося не в Туреччині, а пізніше, в Глухові.

32). Тут же в паперах Вольтера його власноручна замітка на англійській мові «Ukraine by the tartars bugiak fertile land but deserte because exposed to the incursions of Valaks Moscovity» (Україна біля буджанських татар – родюча країна, але спустошена, бо відкрита для набігів московитських (sic!) валахів... 8/V 1729 р. Вольтер прохав листовно у Тієроти мапу України.

33). Повна назва першого видання «Histoire de Charle XII, Roi de Suede. Par M. De V***, Basle Christoph Revis (в дійсності в Руано у Жор'а, 1731. – 2 vol. 12. – I-IV+ 355 і одна ненум. сторінка. – II – 363 с. і 2 ненум. сторінки. Примірник Паризької бібліотеки має шифр М. 17082А 1-2.

Бенческо налічує до 1877 р. 107 видань, не рахуючи перекладів на більшості європейських мов. Цікаве видання 1733 р. – Амстердам, 2 vol. 8. – 208 і 269 сторінок (докладна рецензія зі згадками про сторінки, присвячені Україні, в тогочасному літературному журналі «Bibliothèque française». – Amsterdam, 1734. – т. XIX. – С. 123-148), яке містить полеміку Вольтера з французьким мандрівником Ля Мотрєйом. Останній в своїй «Remarques historiques et critiques sur l'histoire de Charles XII. Par La Motraye. – London, 1732» оспорював, між іншим, ролю Мазепи під час втечі за Дніпро.

Про цього Ля Мотрєя, що знав особисто Орлика і Войнаровського, порівн. нашу розвідку «Андрій Войнаровський», що саме нині друкується в Ювілейній збірці НТШ.

Секція 1

---

34). Ясно, що слово «джерело» треба тут розуміти в самому широкому смислі. Вольтер брав у згаданих авторів лише головний факт, який уже потім розробляв сам. Останні рядки про відношення до полонених козаків з'являються лише з другого видання.

35). В «Revue des Deux Monde», 1869. – 15/ XI.

36). Видруковано в «Основі» за 1862 р.

P.s.: я згадав більше-менше всі джерела, якими користувався, але не міг назвати всі ті, що довелося переглянути. Та не можна замовчати про восьмитомну біографію Вольтера, що її написав Desnoiresterres. Вона – невичерпане джерело для всіх, хто торкається Вольтера все одно з якого боку...

Людмила Бабенко (Полтава, Україна)

Деякі аспекти взаємин Карла XII і гетьмана Івана Мазепи у працях істориків української діаспори

На початку XVIII століття події Північної війни істотно вплинули на хід вітчизняної історії. Її ключовим моментом став союз гетьмана І.Мазепи і шведського короля Карла XII. З цього часу ім'я українського гетьмана було свідомо перетворене офіційною російською історіографією на символ зрадництва, а Карл XII став впливовим суб'єктом української політики. Тривалий час українці послуговувалися точкою зору російської історіографії, яка не визнавала українсько-шведської альтернативи. Законним було дублювання цієї оцінки радянською історіографією. Остання будь-які спроби дезінтеграції імперської держави в минулому розглядала різко негативно.

На цьому тлі виокремлювалися праці істориків української діаспори, з якими український читач одержав змогу ознайомитися лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років. Численні статті, збірники, монографії, біографічні нариси розкривали перипетії політичної та воєнної історії періоду Північної війни. Прикметною рисою їх змісту є державницька концепція оцінки внутрішньої і зовнішньої політики І. Мазепи. Для сучасних дослідників деякі наукові висновки і навіть політичні акценти наукових праць істориків діаспори стали базовими в створенні україноцентричної моделі вітчизняної історії. Окремі праці, наприклад О. Оглоблина, О. Субтельного, Т. Мацьківа, стали хрестоматійними для сучасного читача. Разом з тим чимало праць співвітчизників за кордоном переобтяжені романтичною ідеалізацією гетьмана та зберігають переважно фактологічну цінність. М. Андрусяк, І. Борщак, М. Возняк, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Т. Мацьків, Н. Полонська-Василенко, Д. Оляничин — це далеко неповний перелік істориків, які видавали свої праці у Лондоні, Парижі, Варшаві, Празі, Нью-Йорку, Мюнхені.

Тематично дослідження сконцентровані в площині подій навколо гетьмана Мазепи, його оточення, політичних планів та інтересів. Постать шведського короля розглядається скорше в контексті подій вітчизняної історії. Проте це не заважає завдяки цим дослідженням скласти цілісне

Секція 1

уявлення про нього як про політика, дипломата, полководця, військового стратега. Передусім істориками високо поцінована досягнута могутність молодого шведського короля, якого порівнюють зі славетним Олександром Македонським. З опису його зовнішності перед читачами постає загартована в боях, горда, впевнена у собі, сповнена почуття власної гідності людина. Ілько Борщак так описує Карла XII в очікуванні першої зустрічі з гетьманом І. Мазепою: «Його непорушна, майже кам'яна постаць випрямлена, з волоссям відкинутим позаду, його бліде незворушне обличчя нічим не виявило глибокого зацікавлення тією надзвичайною нагодою. Він мав на грудях великий шнур ордену Святого Духа, який Густав Адольф дістав колись, хоча і протестант, від кардинала Рішельє. На руках мав високо затягнені рукавиці і легко спирався на свої довгій шпазі» [1, с. 67-68]. Разом з тим автор наголошує й на тому, що шведський король у zenіті своєї слави був здатним гідно оцінити нового союзника. Його, великого прихильника етикету, вразили розум, шляхетна витонченість, прекрасна латинська мова Івана Мазепи. Виявом поваги до українського гетьмана було те, що Карл вів розмову стоячи, коли той сидів у кріслі.

Дослідники не приховують захоплення військовими і дипломатичними успіхами Карла XII на початковому етапі Північної війни, наголошують на вмілому використанні політичних суперечностей усередині табору противника. Так, у 1700 році несподіваним розгромом Данії він зруйнував створену Петром I коаліцію; цього ж року під Нарвою з 8-тисячною армією він розгромив 40-тисячне російське військо. Як «велику силу в цій війні» характеризує Карла німецька сторона [6, с. 58]. У Польщі він зумів скористатися підтримкою прошведського магнатсько-шляхетського угруповання на чолі з С. Лещинським і закріпити свої позиції. Однак Н. Полонська-Василенко вважає, що, скерувавши усі свої сили на Польщу, Карл припустився помилки, бо тим самим дав час російському цареві збільшити, реформувати і переозброїти армію. Як наслідок, з 1703 року не забарилися перші військові успіхи Петра I у воєнних операціях у Прибалтиці [8, с. 62].

Принципове значення для розуміння причин майбутніх невдач Карла XII має зауваження Д. Дорошенка з приводу недооцінки свого противника саме на цьому етапі. Після нарвської поразки Петро не занепадав духом, а навпаки, відчув «приплив енергії і непохитну рішучість провадити війну далі. Він почав наново збирати свої сили для нової боротьби», на що Карл вчасно не відреагував [2, с. 137]. У свою чергу російський цар також побоювався успіхів свого противника. У зв'язку з цим актуалізувалася «українська карта» в Північній війні. Д. Дорошенко пише, що цар «був готовий

Секція 1

віддати Україну як компенсацію кому завгодно — полякам, шведам, аби тільки купити собі цією ціною шматок побережжя Балтійського моря» [2, с. 142-143].

В Україні виникло занепокоєння, що в разі походу Карла на Гетьманщину цар залишить її напризволяще, щоб урятувати свої північні володіння. Гетьман та його найближче оточення шукали найбільш сприятливі для України політичні альтернативи.

Головна проблема, яка не обійдена увагою в жодній з праць, опублікованих у зарубіжжі, — укладення українсько-шведського союзу. Дослідники одностайні у визначенні причин, котрі зумовили його появу. О.Оглоблин окреслив передумови, що склалися, досить різко, зазначивши, що Україна опинилася між двох вогнів, і хто б з противників не переміг — український народ втрачав свою державу [7, с. 71]. Переважна більшість дослідників схиляється до думки, що ідея союзу зі Швецією зародилася в середовищі козацької старшини, обуреної кривдами і непосильним тягарем війни з боку Москви. Дмитро Дорошенко навіть переконаний, що «перехід на бік Карла XII був, можна сказати, нав'язаний Мазепі самою старшиною».

Сама історія українсько-шведських відносин мала на той час тривалу традицію, започатковану гетьманом Богданом Хмельницьким і королем Карлом X півстоліття тому. Для українського гетьмана Швеція, котра не межувала безпосередньо з Гетьманщиною й не мала з нею ніяких спірних питань, була найвигіднішим союзником, якого на той час можна було знайти. І.Борщак називає Швецію «ідеальним союзником» в ситуації, яка склалася.

М. Андрусяк та Є. Маланюк зазначають, що ініціатива у виборі нового політичного союзника виходила від І.Мазепи, і його теоретичні розрахунки були правильні: «Карло XII саме року 1707 є в zenіті воєнної слави. В очах сучасної Європи — то новітній Олександр Македонський. Союзу з ним шукає могутня Франція і, навперейми, Англія» [5, с. 13].

Набагато стриманіші в оцінці воєнної сили шведського короля німецькі і французькі джерела, які аналізує у своїй праці Теодор Мацьків. Більшість німецьких джерел оцінюють Карла до поразки під Полтавою як велику силу, але пов'язують це з опорою на українські сили: в цій війні Карл має перевагу, бо отримав по свою сторону Мазепу [6, с. 58-59].

Критично, хоч і з співчуттям, аналізують стан армії Карла напередодні укладення союзу французькі дипломати: «Рішення йти в Україну — це єдиний рятунок для шведської армії, щоб не згинуть з голоду». Як зазначає Т. Мацьків, французький король відверто скептично ставився до перспектив українсько-шведського союзу, оскільки за Мазепою на бік шведів не пішла більшість козацького війська [6, с. 106-107].

Секція 1

Карл XII у своїй дипломатії не міг не рахуватися з позицією Польщі, яка ніколи не полишала думки про повернення під свою владу України і стала третьою стороною українсько-шведського договірного процесу. Орест Субтельний навіть вважає, що «порозуміння зі Станіславом проклало шлях Мазепиним контактам із Карлом XII» [9, с. 28].

Власну версію мотивів зростання інтересу шведів до І. Мазепи запропонував історик Олександр Оглоблин. Плани Карла XII полягали в тому, щоб позбавити трону Петра I, як це вдалося йому зробити в 1706 році з Августом II. Щоб домогтися цього, король потребував підтримки старої московської аристократії, відомої критичним ставленням до Петрового правління. Український гетьман, який мав тісні зв'язки з цією аристократією, зокрема з фельдмаршалом Б. Шереметевим та користувався популярністю серед високопоставленого духовенства, міг суттєво вплинути на формування антипетровської опозиції в Росії [7].

Серед істориків діаспори немає одностайності з приводу того, чи була до вступу шведів в Україну підписана офіційна угода між Мазепою і Карлом XII. Це має принциповий характер, оскільки може дати відповідь на питання, у якій мірі обидві сторони були в ній зацікавлені. Наприклад, О. Субтельний стверджує, що лише «8 квітня 1709 року в Будищі Карл XII підписав із ними врешті просту, відверту угоду». Поштовхом до цього стали рішучі дії запорожців на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком, які визнали Мазепу за свого володаря і перейшли на бік шведів. Як зауважує Дмитро Дорошенко, приєднання запорожців було останнім успіхом Карла XII в Україні [2, с. 153].

Загалом українсько-шведський союз, констатує Т. Мацьків, викликав велику сенсацію в тодішньому політичному світі на Заході. Не меншою несподіванкою він був і для широкого українського загалу, і для Петра I.

Які враження про молодого короля склалися у самого гетьмана? І. Борщак пише, що І. Мазепа «говорив про шведського короля з пошаною, але вважав його занадто молодим для закріплення успіху в політиці». Він довго вивчав психологію короля, отримуючи різного роду інформацію та спілкуючись особисто, пильно стежив за успіхами шведів. Старий досвідчений гетьман помітив у характері Карла такі риси, як непередбачуваність, авантюризм, честолюбство, любов до лестощів, впертість, властиві молодим політикам, які рано досягли успіху і слави. Мазепа користувався впливом на короля і іноді навмисно грав на його честолюбних настроях. Один з таких характерних епізодів наводить І. Борщак, коли, перебуваючи біля містечка Валки на Харківщині, Мазепа, цей «великий майстер компліментів», переконав Карла, що звідси «до Азії не далі як вісім миль» (маючи на увазі Московію —*авт.*), де нещодавно відкритий пам'ятник

Секція 1

культувої для короля фігурі — Олександру Македонському [1, с.38, 80]. Разом з тим вплив Мазепи на короля в оцінці І.Борщака видається дещо перебільшеним.

Українські історики з'ясовують також, як сприймався Карл XII з своїм військом українським населенням, коли увійшов на його землі. Гнат Хоткевич цитує текст універсалу короля, в якому той декларує свої наміри: «... я ввійшов у землю козацьку, але не для завоювання її або ради її багатства, а тільки для того, щоб вернути українцям давні їх права і свободи» [10, с.101]. Далі король засуджує жорстокість московського царя і обіцяє зробити Україну самостійною і незалежною державою. І хоч автентичність цього документу мало ймовірна, приклади гуманності в поведженні з місцевим населенням знаходимо і в інших публікаціях. Зокрема, достовірним є факт розпорядження шведського короля не грабувати, не вимагати, а купувати у населення продукти харчування і фураж. Проте виконання останнього ускладнилося «тактикою випаленої землі», здійснюваної за наказом Петра. Очевидно, наступні події дали привід до неоднозначних оцінок цього аспекту взаємовідносин. Т. Мацьків наводить свідчення німецьких джерел про «вороже ставлення шведів до місцевого населення, з яким обходилися не як із союзником, але як із ворогом, тож не диво, що й ставлення цього населення змінилось на вороже» [6, с. 61]. Це також стверджують Н. Полонська-Василенко і Д. Дорошенко.

Важливе місце в працях істориків належить оцінці Карла XII як полководця і військового стратега. Дослідники одностайні, що це був «король наступу», який добре володів наступальною тактикою ведення бою [3, с. 229]. Військові невдачі призводили до його розгубленості. Він мало прислухався до свого оточення при ухваленні рішень, і навіть «найближчі міністри й генерали ніколи не могли вгадати зміни його волі та зрозуміти її проявів», — цитує С. Томашівського Т. Мацьків.

Триумфальний початок Північної війни і її фатальне завершення для Карла XII породило майже одностайний погляд українських істориків зарубіжжя на нього як хороброго воїна, який, однак, не володів талантом стратега. Тактичні прийоми і вчинки під час війни визнавалися за яскравий зразок авантюрної стратегії, яка привела до загибелі армії, завдала великих збитків Швеції і, власне, завершила її великодержавну епоху.

Д. Дорошенко звертає увагу, що шведські історики ХХ століття розставили нові акценти. Вони вважають, що причиною катастрофи була не тільки помилкова стратегія короля, а й фатальний збіг зовнішніх обставин.

Поширеною є точка зору, якої притримуються Б. Крупницький, І. Борщак та інші, про нездатність провідних шведських воєначальників поступатися власними амбіціями, що зашкодило загальній справі і вплинуло на

Секція 1

прийняття помилкових рішень короля. Їх чванливість, інтриги, неузгодженість дій мали особливо тяжкі наслідки на полі бою під Полтавою, «коли головна шведська команда і генеральний штаб зчезали серед тієї метушні, зведені нанівець» [1, с.89]. Самі ж шведи говорили, що король міг би мати успіх, якби шведські генерали своєчасно виконували бойові завдання.

Однією з стратегічних помилок Карла XII дослідники вважають недооцінку ним свого супротивника. Т. Мацьків пише, що «шведський король, недооцінивши можливостей царя, вірив у своє воєнне щастя та був переконаний, що російська армія не відважиться ставити поважного опору шведам». Його думку поділяє Д. Дорошенко: «...в особі царя Петра Карл XII мав собі гідного противника, котрий добре використав увесь попередній досвід, усі свої колишні невдачі: московська армія була вже не та, яку десять років перед тим так легко розгромив Карл під Нарвою».

Позитивно характеризує Карла XII його поведінка під час Полтавської битви. Король боляче переживає поразку, відступ з поля бою для нього — ганьба, він будь-що хоче залишитися з армією і взяти реванш. І. Борщак відзначає, що шведські воїни безмежно любили свого короля, під кулями вносили його, пораненого, з поля бою на перехрещених списах. Благородні людські якості Карла виявилися в тому, що він не залишив без опіки вмираючого гетьмана І. Мазепу, з почестями проводжав його в останню путь.

Карл XII відіграв активну роль у долі української еміграції. Зокрема, Б. Крупницький вважає, що вирішальну роль в обранні гетьманом Пилипа Орлика відіграла його підтримка. Він також задекларував схвальну оцінку проекту Бендерської козацької конституції, що створювало певні гарантії для майбутньої Української держави. Б. Крупницький з жалем констатує, що для Пилипа Орлика це була дипломатія постійних компромісів, тому що Карл все ж більше переймався інтересами своєї держави. Тим не менше, він опікувався долею родини Орликів, яка тривалий час проживала у Швеції. Король до своєї смерті у 1718 році продовжував виступати як патрон щодо козацької еміграції. І хоча, як зазначає О. Субтельний, він поступово втрачав віру в перспективу відродження козацької держави, «честь не дозволила йому зовсім знехтувати своїми зобов'язаннями перед українцями» [9, с.109].

Підсумовуючи короткий аналіз персонологічного аспекту незначної частини опублікованих в Україні праць істориків української діаспори, слід констатувати, що, створені на широкій джерельній базі, вони не втратили свого значення. Принаймні цілий ряд оцінок стали базовими у створенні сучасної історіографії Північної війни, Мазепіани, дозволили всебічно охарактеризувати таку визначну постать, як шведський король Карл XII.

Секція 1

Література:

1. Борщак І., Рене Мартель. Іван Мазепа. — Київ, 1991 / Репринтне відтворення видання. — Львів, 1933.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — Київ, 1992 / Репринтне відтворення видання. — Мюнхен, 1966.
3. Історія українського війська. Част. 1. — Київ, 1992 / Репринтне відтворення видання. — Львів, 1936.
4. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. — Київ, 1991 / репринтне відтворення видання. — Мюнхен, 1956.
5. Маланюк Є. Ясновельможний пан Мазепа: тло і постать. — Київ, 1991 / Репринтне відтворення видання. — Нью Йорк, 1960.
6. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687 — 1709. — Мюнхен, 1988.
7. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1960.
8. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т.2. — Київ, 1992 / Репринтне відтворення видання. — Мюнхен, 1966.
9. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку ХУІІІ ст. / Переклад з англ. В.Кулика. — Київ, 1994.
10. Хоткевич Г. Два гетьмани. — Київ, 1991 / Репринтне відтворення видання. — Київ, 1991.

СЕКЦІЯ №2

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 РОКУ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЄВРОПИ XVIII СТОЛІТТЯ ТА МІСЦЕ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ СЕРЕДИНИ XVII-ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Александр Воробьев (Могилев, Беларусь)

Украина в международных отношениях последней трети XVII века

Последняя треть XVII века для Украины была весьма непростым временем в ее истории. Именно в этот период украинские земли стали, говоря на языке геополитики, «перекрестным полем» [1, с. 32]. Это означало, что Украина стала предметом раздора между своими ближайшими на то время (и достаточно сильными) соседями (Речью Посполитой, Россией и Османской империей (Турцией)). Первыми в борьбу между собой за украинские земли в середине XVII века вступили Россия и Речь Посполитая. Во время войны 1648-1654 годов часть Украины во главе с гетманом Б. Хмельницким де-факто стала независимой от Речи Посполитой, однако де-юре поляки продолжали считать эту часть украинских земель своей мятежной провинцией и всячески стремились не допустить реальной ее независимости или перехода этой территории в состав другого государства. Гетман Б. Хмельницкий, понимая, что идея абсолютно независимого казацкого государства на Украине невозможна в тогдашнем ее окружении более сильными государствами, обратился за помощью к России. По итогам войны 1654-1667 годов по Андрусовскому перемирию Россия смогла удержать под своим контролем Левобережную Украину с Киевом на правом берегу Днепра. Киев, правда, отходил к России только на два года [2, с. 270]. Таким образом, часть украинской казачьей старшины попросила создать основу своего государства под протекторатом России.

Секція 2

При этом необходимо отметить, что Россия в то время не вмешивалась во внутреннюю жизнь земель Левобережной Украины. Казаки на ее территории могли сами избирать себе гетмана, а крепостное право, закрепленное в России Соборным Уложением 1649 года, на украинские земли не распространялось, и украинские казаки и крестьяне по-прежнему продолжали переходить от одного феодала к другому. Однако поляки еще не собирались окончательно уступать эти территории Украины России, поскольку перемирие не являлось завершением войны, а только знаменовало собой завершение боевых действий, на продолжение которых ни у Речи Посполитой, ни у России не было сил. В самой России вскоре началось очень крупное народное восстание под руководством С. Разина, и ей и вовсе стало не до выяснения отношений с поляками, которое было отложено на более позднее время. Кроме того, следует отметить, что на взаимоотношения между Речью Посполитой и Россией повлияло вмешательство в спор за украинские земли Османской империи, которая последний раз в своей истории предприняла попытку масштабного захвата соседних земель именно в последней трети XVII века. Воспользовавшись фактическим поражением Речи Посполитой в войне против России и украинского казачества (1654-1667 гг.), Османская империя в союзе с гетманом Правобережной Украины П. Дорошенко захватила часть земель Правобережной Украины, входивших в ее состав (Подолию) [3, с.190-191]. Попытка П. Дорошенко перевести земли Правобережной Украины из-под польского протектората под протекторат турецкий оказалась неудачной. Турки не желали ни с кем делить власть на захваченных землях. Далее турки обратили свои взоры на украинские земли в составе России, планируя отторгнуть у нее только недавно присоединенные земли Левобережной Украины с Киевом. За эти земли России пришлось вести так называемую Чигиринскую войну (1676-1681 гг.) с Османской империей и ее давним союзником и вассалом Крымским ханством [2, с.271]. Так и не сумев захватить украинские земли, находившиеся в составе России, Турция и Крымское ханство были вынуждены заключить в 1681 году Бахчисарайский мирный договор с Россией, признав вхождение земель Левобережной Украины в состав России. События Чигиринской войны стали последней крупной военной акцией турок на украинских землях. Впрочем, это было обусловлено тем, что турки в начале 80-х годов XVII века провели переориентацию своей внешней политики с востока на запад (с Украины и Польши на Австрию, предприняв поход на Вену). Неудача Османской империи и Крымского ханства в борьбе за украинские земли с Россией, очевидно, произвела большое впечатление на правящие круги Речи Посполитой и других европейских стран, которые с большим трудом от-

Секція 2

бивались от нападений турок, пытаясь создать широкую антитурецкую коалицию, в которую они очень хотели вовлечь Россию. Именно поэтому Речь Посполитая пошла в 1686 году на подписание с Россией «вечного» мирного договора, по которому к России окончательно отходила Левобережная Украина и город Киев на правом берегу Днепра [3, с.196]. Таким образом, в результате вхождения России в состав антитурецкой коалиции украинские земли вновь оказались в эпицентре крупнейших политических событий в регионе Восточной Европы.

Очень скоро союзники потребовали от России конкретных наступательных действий против Османской империи и ее вассала (Крымского ханства).

По планам союзников, Россия должна была сковать своими силами войска крымского хана и не дать ему возможности перебросить их на помощь турецкому султану. С этой целью в 1687 году Россией был предпринят первый Крымский поход, направленный против Крымского ханства. В этом походе участвовали и украинские казаки под руководством гетмана Левобережной Украины И. Самойловича. Поход был неудачен из-за поджога крымскими татарами сухой травы в степи прямо перед двигавшимися русскими войсками, которым пришлось спешно уходить назад на север перед сплошным морем огня [3, с.196]. Вместе с тем следует отметить, что крымский хан, опасаясь прорыва русских войск вглубь Крымского полуострова, не смог послать войск в помощь своему сюзерену (турецкому султану), и свои союзнические обязательства Россия выполнила. Первый Крымский поход привел к смене гетмана Левобережной Украины. Вместо И. Самойловича, на которого взвалили вину за неудачу (по одной версии, он сообщил крымским татарам о походе и те подожгли сухой травостой в степи, а по другой, это сделали по его приказу украинские казаки), гетманом стал И. Мазепа [3, с. 207].

Избрание И. Мазепы гетманом произошло благодаря взятке в десять тысяч червонцев, которые были переданы им руководителю похода князю В. Голицыну, являвшемуся фаворитом правительницы России царевны Софьи. Такой точки зрения придерживались и придерживаются многие историки. В наше время украинский историк О.Ковалевская таковой факт отрицает, отметив в своей работе, что взятка была дана И. Мазепой В. Голицыну не за избрание гетманом, а за поддержку в будущей деятельности на посту гетмана [4, с.38]. Не вдаваясь в подробности данного события, отметим то, что И. Мазепа, будучи гетманом Левобережной Украины, принимал участие, вместе с подчиненными ему украинскими казаками, в подготовке и проведении второго Крымского похода в 1689 году. Второй поход, как и первый, завершился тем, что русская армия не дошла до

Секція 2

Крымского полуострова, однако вновь Россия выполнила свой союзнический долг, оттянув на себя все войска крымского хана. В 90-е годы XVII века, поскольку война против Турции и Крымского ханства продолжалась, земли Левобережной Украины были объектом нападений на них крымских татар. Активных боевых действий против Крымского ханства Россия в этот период времени не вела, сосредоточив главные свои силы на взятии турецкой крепости Азов, которую удалось взять в 1696 году, во время второго Азовского похода (первый поход в 1695 году был неудачным). К этим походам украинские казаки уже не привлекались в таком количестве, как к крымским, так как надо было защищать украинские земли от набегов крымских татар. Завершилась для России война против Турции и Крымского ханства в 1700 году подписанием Константинопольского мирного договора, который подтвердил принадлежность земель Левобережной Украины России, что ранее было сделано по условиям Бахчисарайского мира 1681 года.

В завершение можно сделать следующие выводы: 1. на всем протяжении последней трети XVII века украинская казачья старшина, не имея возможности реализовать идею независимого украинского государства, но стремясь к максимальной самостоятельности в тогдашних условиях, пыталась реализовать идею ограниченного суверенитета через протекторат одного из соседних могущественных соседей; 2. сначала среди украинской казачьей старшины боролись два направления протектората, со стороны Речи Посполитой (это направление было представлено последователями Б. Хмельницкого на гетманском посту на территории Левобережной Украины и старшиной реестрового казачества на территории Правобережной Украины) и со стороны России (со времени гетманства на Левобережной Украине Б.Хмельницкого, а потом, после победы России в войне 1654-1667 годов, гетманства И. Самойловича); 3. в последующем казачья старшина Правобережной Украины во главе с гетманом П. Дорошенко попыталась добиться установления над этой территорией протектората со стороны Османской империи (Турции); 4. делая некоторый экскурс в начало XVIII века, следует отметить, что в период Северной войны у части казачьей старшины Левобережной Украины во главе с гетманом И. Мазепой возникла идея установления над украинскими землями протектората со стороны Швеции, которая и привела Мазепу в стан шведского короля Карла XII; 5. справедливости ради следует отметить и то, что тяга простого украинского народа была отнюдь не к Речи Посполитой, Турции и, тем более, к очень далекой Швеции, а к очень близкой по этническому, духовному и конфессиональному единству России; 6. все эти причины явились основанием того, почему в итоге украинский народ

Секція 2

не поддержал идей казачьей старшины протекторатов над Украиной со стороны Польши (Речи Посполитой), Османской империи (Турции) и Швеции, а остался, в массе своей, верен союзу с Россией; 7. власти России, надо признать, долгое время учитывали такое отношение украинского народа, что выразилось в меньшем в два раза, по сравнению с территорией самой России, размером подушной подати и окончательном установлении крепостного права на территории Левобережной Украины царскими указами 1783 и 1796 годов (тогда как на территории Правобережной Украины, как, впрочем, и на территории Беларуси, крепостное право было установлено еще раньше, чем в России — к началу XVI века).

Литература.

1. Нартов Н. А. Геополитика.— М., 2002.
2. История дипломатии, сб., сост. А. Лактионов.— М., 2005.
3. Субтельный О. Украина. История.— Киев, 1994.
4. Ковалевская О. Иван Мазепа в вопросах и ответах.— Киев, 2008.

Krzysztof Kossarzecki (Warszawa, Polska)

Wielkie Księstwo Litewskie wobec Ukrainy doby Iwana Mazepy. Próba porównania z okresem hetmaństwa Bohdana Chmielnickiego i Iwana Wyhowskiego

Okres hetmaństwa Iwana Mazepy (1687-1709) przypadł na szczególny okres w dziejach Rzeczypospolitej. Był to już schyłek panowania Jana III Sobieskiego. W niczym nie przypominał on opromienionego blaskiem zwycięstw okresu pierwszych lat jego rządów. Okres ten naznaczony był niepowodzeniami militarnymi w walkach z Turkami i Tatarami, ogromnym osłabieniem pozycji państwa polsko-litewskiego na arenie międzynarodowej, a w stosunkach wewnętrznych narastającą anarchizacją życia politycznego oraz stałym wzrostem siły opozycji wobec rządów Sobieskiego i jego żony, Marii Kazimiery. Okres datujący się od śmierci króla w czerwcu 1696 r. aż do wyboru na tron Augusta Wettyna, to czas zacieklej walki elekcyjnej oraz działalności konfederacji wojskowej Piotra Baranowskiego. Także pierwsze lata rządów Augusta II nie przyniosły uspokojenia. Właśnie wtedy doszło do eskalacji wrogości pomiędzy faktycznie rządzącymi od ponad 15 lat Wielkim Księstwem Litewskim Sapiehami a litewską szlachtą a następnie zbrojnego rozstrzygnięcia konfliktu w bitwie pod Olkiennikami w listopadzie 1700 r. W wyniku pogromu Sapiehów szlachta uroczyście pozbawiła ich urzędów, praw i majątków na Litwie. Nic zatem dziwnego, że niedługo potem poparli oni sprawę wkraczających w granice Rzeczypospolitej Szwedów, licząc na odzyskanie przy ich pomocy utraconej pozycji. Kolejne lata to okres wyniszczających walk na ziemiach Rzeczypospolitej w ramach kolejnej wojny północnej.

Jak widać, lata hetmaństwa Iwana Mazepy były niezwykle bogate w doniosłe dla ziem Rzeczypospolitej wydarzenia. Zaskakującym przy tym jest fakt, że jest to zarazem jeden z najsłabiej opracowanych w polskiej historiografii okresów. W porównaniu do lat wielkich wojen połowy XVII wieku ilość prac poświęconych przełomowi XVII i XVIII wieku jest naprawdę uboga. Szczególnie dotyczy to ostatnich lat panowania Jana III Sobieskiego. Pewne zainteresowanie daje się zauważyć dopiero dla lat bezpośrednio związanych z wojną północną. Pomimo tego wiele opracowań zaledwie sygnalizuje poszczególne problemy, nie wdając się w ich dokładniejszą analizę. Można się tu odwołać do starszych prac, które nierzadko dostarczają cennych informacji, na ogół jednak ich ujęcie problemów pozostawia wiele do

Секція 2

życzenia. Wskazać można tu chociażby na prace Kazimierza Jarochońskiego¹ czy Władysława Konopczyńskiego i Józefa Feldmana². Bliższe naszym czasom jest imponujące rozmiarami dzieło Jana Wimmera poświęcone wojsku Rzeczypospolitej podczas wojny północnej, czy nowsza, wstępna próba ujęcia tego zagadnienia na polu litewskim, autorstwa Tomasza Ciesielskiego³. Omawiają one pobieżnie również ich działania zbrojne. W ostatnich dziesięcioleciach ukazało się nieco prac, które niosą nadzieje na rozwinięcie badań nad interesującym nas okresem. Koncentrują się one raczej nad zagadnieniami związanymi z polityką okresu wielkiej wojny północnej, zmieniającymi się sojuszami, zarówno tymi dotyczącymi wewnętrznych stosunków panujących w Rzeczypospolitej, jak i o zakresie międzynarodowym. Warto tu zwrócić uwagę chociażby na prace Józefa Andrzeja Gierowskiego czy Jarosława Porazińskiego⁴.

Przy tak skromnym zainteresowaniu polskich historyków powyższym okresem jeszcze większym zaskoczeniem okazuje się kompletny niemal brak opracowań dotyczących Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jest to niezwykle zadziwiające, zwłaszcza że mamy do czynienia z latami (szczególnie od roku 1701) nadzwyczaj barwnymi i burzliwymi, jak i bogatymi w wydarzenia. Lata 1682-1700 to okres bezwzględnej hegemonii Sapiehów na Litwie, ich zacieklej opozycji wobec króla Jana III, następnie walki o pozycję w Rzeczypospolitej w dobie elekcji a następnie w pierwszych latach panowania Augusta II przy nasilającym się zbrojnym oporze litewskiej szlachty⁵. Okres po ich klęsce pod Olkiennikami naznaczony został działaniami obozu antysapieżyńskiego a niedługo potem również usiłowaniami odbudowy u boku Karola XII własnej pozycji przez Sapiehów. Wojna ze Szwecją, której wojska

¹ Przykładowo: K. Jarochoński, *Z czasów saskich: spraw wewnętrznych, polityki i wojny* Poznań 1886; tenże, *Dzieje panowania Augusta II od wstąpienia Karola XII na ziemię polską aż do elekcji Stanisława Leszczyńskiego* (1702-1704) Poznań 1874.

² W. Konopczyński, *Polska a Szwecja. Od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej 1660-1795* Warszawa 1926 (szczególnie do strony 75); J. Feldman, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704-1709*, Kraków 1925.

³ J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700-1717)*, Warszawa 1956; T. Ciesielski, *Wojsko litewskie w latach 1698-1709*, [w:] «Wojny północne w XVI-XVIII wieku», pod red. B. Dybasia, Toruń 2007.

⁴ J. A. Gierowski, «Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością», Wrocław 1953; tenże, *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław 1971; J. Poraziński, *Epiphania Poloniae. Orientacje i postawy polityczne szlachty polskiej w dobie wielkiej wojny północnej (1702-1710)* Toruń 1999; tenże, *August II, Piotr I i Karol XII. Polityczne koncepcje trzech monarchów a Rzeczpospolitą w dobie wielkiej wojny północnej (1702-1710)*, w: «Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej», pod red. J. Staszewskiego, K. Mikulskiego i J. Dumanowskiego, Toruń 2002.

⁵ A. Rachuba, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [w:] «Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVII-XVIII wieku», pod red. J. Urwanowicza, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003.

Секція 2

już w 1701 roku weszły z Inflant na Litwę, doprowadziła do wewnętrznego rozbitcia w Wielkim Księstwie Litewskim. Osoby nominowane na urzędy odebrane Sapihom zazwyczaj stawały w szeregu ich przeciwników a tym samym i Szwedów, dochowując wierności Augustowi II. Dawni zaś poplecznicy pokonanych pod Olkienikami magnatów w pewnej części opowiedzieli się po ich stronie. Kolejne lata były jednak świadkami przerzucania się wielu głównych aktorów sceny politycznej z jednego obozu do drugiego. Dotyczyło to nie tylko Litwy, gdyż w Koronie działo się podobnie. Wraz z wkroczeniem na ziemie litewskie armii rosyjskiej oraz wspomagających ją Kozaków Iwana Mazepy, mających wspomagać króla Augusta II walczącego ze Szwedami i ich polskimi i litewskimi sojusznikami, zamieszanie tylko przybrało na sile.

Wspomniane wydarzenia mają swoje odbicie w archiwalnym materiale źródłowym. Doznamy jednak zawodu, gdy założymy, że znajdziemy w nim bogatą ilość informacji odnoszących się do relacji społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wydarzeń na Ukrainie czasów Iwana Mazepy. Rozczarowanie może być tym większe, jeśli wspomnimy na zachowaną wielką ilość źródeł z okresu hetmanów Bohdana Chmielnickiego i Iwana Wyhowskiego, które pozwalały nam poddać dogłębnej analizie stosunek różnych warstw społeczeństwa litewskiego do Kozaczyzny, czy opisać wzajemne kontakty i współpracę, jak i konflikty. Podobnie rzecz się przedstawia w wielotomowych XIX- i XX-wiecznych edycjach źródłowych. Można zadać pytanie o przyczyny tak wielkiej różnicy w ilości źródeł w dwóch równie przecież burzliwych okresach. Niewątpliwie w ogromnej mierze wynikły one ze zmiany w położeniu politycznym zarówno Wielkiego Księstwa, jak i Ukrainy. Na najważniejsze z nich, będziemy chcieli zwrócić uwagę.

Zgodzić się trzeba, że pierwsze lata hetmaństwa Mazepy nie były bogate w wydarzenia, które w jakiś sposób stymulowały by zaistnienie szczególnych relacji pomiędzy Litwą a Ukrainą Lewobrzezną. Były to lata względnego spokoju w stosunkach pomiędzy Rzeczpospolitą a Rosją, co potwierdzone zostało już w 1686 roku traktatem Grzymułtowskiego. Traktat oznaczał załamanie pozycji Rzeczypospolitej na Wschodzie, był zaś sukcesem Rosji, która otrzymywała trwałe potwierdzenie wszystkich swoich wcześniejszych zdobyczy na Litwie i na Ukrainie. Dzięki temu usunięty został stan niepewności w stosunkach pomiędzy Moskwą a Warszawą, który po rozejmie andruszowskim z 1667 r. niejednokrotnie zdawał się grozić wybuchem otwartego konfliktu, czego szczególnie obawiano się na Litwie. Tymczasowy rozejm został zastąpiony trwałym pokojem, choć nieratyfikowanym przez

Секція 2

sejm, i ustaleniami o współpracy wojskowej przeciwko Turkom i Tatarom. Dzięki temu, zgodnie z polityką Kremla, militarna uwaga i zaangażowanie podległej mu Kozaczyzny skoncentrować się miała na walce z muzułmanami. Dla Litwinów oznaczało to stabilizację na przylegających do Ukrainy Lewobrzeżnej ziemiach litewskich, które od 1648 r. były przedmiotem walk z Kozakami, którzy później, od czasu ich zagarnięcia w 1654 r., ku niezadowoleniu władz carskich oraz oczywistego sprzeciwu Warszawy, rościli sobie do nich pretensje. Jeszcze w ostatnich latach wojny Rzeczypospolitej z Moskwą (1654-1667) wierni carowi Kozacy z Czernihowszczyzny i Siewierszczyzny niejednokrotnie tamtędy wpadali w południowo-wschodnie rejony Litwy, skutecznie destabilizując sytuację na dopiero co odbitych Rosji przez wojska litewskie i koronne ziemiach. Trzeba pamiętać, że znajdowały się na nich ogromne posiadłości Sapiehów, Radziwiłłów, Połubińskich, którzy byli żywo zainteresowani uspokojeniem sytuacji w tym regionie. Ogromnym krokiem naprzód w urzeczywistnieniu tych pragnień było zakończenie wojny z Rosją w 1667 r. Jednak wobec nieustannych tarć wśród samych Kozaków i niepewnej postawy Kremla, na Litwie jeszcze w latach 70-tych obawiano się o bezpieczeństwo ziem położonych w sąsiedztwie Ukrainy Lewobrzeżnej i pilnie obserwowano nastroje wśród Kozaków na Siewierszczyźnie i Czernihowszczyźnie⁶. Obawy te jednak zdają się zanikać w latach późniejszych, w każdym razie nie dostrzegamy tego w materiale źródłowym. Zapewne związane było to z początkiem konfliktu pomiędzy Rosją a Turcją, który odsunął punkt ciężkości polityki Kremla, a za tym i siły kozackie, od granic litewskich. Największe znaczenie miał jednak wieczny pokój zawarty przez Grzymułtowskiego. Choć niekorzystny dla Rzeczypospolitej, to dla Litwinów niósł on jednak nadzieję na osiągnięcie pewności trwałego pokoju od strony Ukrainy Lewobrzeżnej. W ich oczach gwarantem tego stanu rzeczy stawała się rosnąca w siłę Rosja.

Warto również wspomnieć, że w tym czasie wydatnie zmalał nacisk luźnych watah chłopskich («desunów») i kozackich od strony Polesia na południowe powiaty litewskie. Związane to było z pacyfikacją tych ziem przez wojska litewskie, od strony zaś Ukrainy przez koronne.

Można przypuszczać, że właśnie to uspokojenie od strony ziem ukraińskich w największym stopniu zaowocowało szybką utratą zainteresowania na Litwie sytuacją na pozostającą poza granicami Rzeczypospolitej Ukrainą Lewobrzeżną. Miejsce tak widocznej w połowie XVII w. potrzeby

---

⁶ Lietuvos Mokslu Akademijos Centrine Biblioteka, Vilnius (dalej – LMAB), fond 139-3031 – pięć listów Jerzego Nieczaja z Łojowa i okolic z lat 1675-1676 do Aleksandra Hilarego Połubińskiego, informującego go m.in. o sytuacji w Rosji oraz wśród Kozaków na Siewierszczyźnie.

Секція 2

utrzymywania kontaktów z elitami kozackimi, zajęły inne problemy związane z dramatycznym rozwojem sytuacji na Litwie. Głównym z nich stały się rządy Sapienhów i łamanie przez nich praw szlacheckich, co szybko wzbudzało narastającą opozycję, która w ostatnich latach XVII w. zamieniła się w otwartą wojnę domową. Nic zatem dziwnego, że przy eskalacji problemów wewnętrznych i równoczesnym pokoju od strony Ukrainy Lewobrzeżnej, sprawy ukraińskie straciły dla opinii litewskiej na znaczeniu. Niewątpliwie przyczynił się do tego stanu rzeczy także obniżający się poziom kultury i wykształcenia szlacheckiego społeczeństwa litewskiego, co przekładało się na zacieśnienie horyzontów politycznych.

Zrozumiałe zatem, że w porównaniu z połową XVII wieku, kontakty elit litewskich z Ukrainą prezentują się nadzwyczaj skromnie. Na zasadzie analogii wypadało by sądzić, że przynajmniej przedstawiciele rodów magnackich, władający ogromnymi majątkami w pobliżu ziem ukraińskich będą zainteresowani w utrzymywaniu ściślejszych kontaktów z Mazepą i starszyzną kozacką. Niektórzy z magnaterii należeli przecież do opozycji antysapieżyńskiej, i można by się spodziewać, że będą szukać wsparcia po stronie kozackiej. Tymczasem trudno coś takiego stwierdzić. Co najwyżej, natkniemy się na informacje o kontaktach, ale tylko gospodarczych i handlowych. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy szukać także w zmienionych warunkach politycznych. Ukraina Chmielnickiego i Wyhowskiego, nawet pomimo demonstrowanej przez Moskwę zwierzchności, przejawiała wyraźne tendencje do samodzielności, starając się być partnerem w toczących się międzynarodowych rozgrywkach politycznych. Ponadto władza hetmanów kozackich rozciągała się wówczas także na Prawobrzeżu, sięgając po Wołyń. Ich siłę i znaczenie doceniano na Litwie. Dla wielu magnatów Ukraina była nie tylko partnerem w sprawach gospodarczych, ale również politycznych i wojskowych. Przykładem tego była działalność księcia Bogusława Radziwiłła, który wszedł nawet w dość ścisłe kontakty z Czehryniem, stając się w pewnym okresie pośrednikiem pomiędzy Chmielnickim a królem szwedzkim czy elektorem brandenburskim. Również hetman wielki litewski Paweł Sapienha musiał utrzymywać kontakty z Kozakami, a to z racji ich silnej pozycji na Białorusi i ich wybitnej roli we wspólnej walce z Rosją w latach 1658-1659. Ponadto wielość walczących stron w połowie XVII stulecia w tej części Europy dawała szerokie możliwości Ukrainie Chmielnickiego i Wyhowskiego wiązania się sojuszami z różnymi partnerami. Natomiast długoletnie usadowienie się Kozaków na znacznych południowych i wschodnich obszarach Litwy, wobec jednoczesnej słabości na nich administracji zarówno rosyjskiej, jak i litewskiej, stworzyło

Секція 2

wyjątkowe możliwości powstawania różnorodnych powiązań pomiędzy szczególnie miejscową szlachtą litewską a Kozakami.

W odróżnieniu od epoki lat 50- i 60-tych XVII stulecia ogólna sytuacja polityczna końca XVII w. i pierwszych lat XVIII nie stwarzała na Ukrainie odpowiednich warunków do nawiązania ściślejszych relacji z Litwą, podobnych tym z okresu wcześniejszego. Pozycja hetmana kozackiego na Lewobrzeżu była zupełnie inna od tej jaką posiadał Chmielnicki czy Wyhowski. Władza terytorialna Iwana Mazepy była ograniczona do części Lewobrzeżnej Ukrainy, przez co bezpośrednia styczność przez granice z Litwą została wybitnie ograniczona. W swoich poczynaniach hetman był w zdecydowany sposób ograniczony przez kolejne umowy z rządem carskim, wykonywanie których nieustannie było kontrolowane przez opozycję wśród starszyny i oficerów carskich. Nie wchodziło zatem w grę podejmowanie przez niego działań o zakresie międzynarodowym. Pokój zaś pomiędzy Rosją a Rzeczpospolitą uniemożliwiał jakiegokolwiek działania na rzecz poszerzenia władztwa kozackiego o ziemie litewskie, do których niegdyś rościł sobie prawa Chmielnicki. Zanik kontaktów z Litwą jest widoczny chociażby na przykładzie zawartości edycji uniwersałów hetmanów kozackich. Jeśli wśród tych autorstwa B. Chmielnickiego i I. Wyhowskiego znajdziemy sporo pism kierowanych bezpośrednio do szlachty i magnatów litewskich, to w obszernych tomach poświęconych Iwanowi Mazepie nie znajdziemy ich prawie wcale. Stan ten znajduje również potwierdzenie w zasobie Archiwum Radziwiłłowskiego w AGAD w Warszawie. Znajdziemy tam korespondencję Radziwiłłów z Chmielnickim i Wyhowskim, znajdziemy ich listy do Radziwiłłów i ich urzędników. Okres Mazepy na tym tle przedstawia się nadzwyczaj ubogo⁷.

Należy zwrócić uwagę również na inny bardzo ważny czynnik. Nie można stopnia zainteresowania Litwinów sprawami ukraińskimi porównać z koronnym. Ukraina stanowiła część Korony, na jej ziemiach znajdowały się ogromne majątki najpotężniejszych magnackich rodów polskich i mnóstwo szlacheckich. Zrozumiałe jest więc stałe zainteresowanie szlachty polskiej ich odzyskaniem. Natomiast Litwinów ziemie ukraińskie przestawały interesować z chwilą, gdy zniknął problem niebezpieczeństwa kozackiego na granicach Wielkiego Księstwa. Różnica ta związana była z różnicą w ogólnym stosunku do Kozaczyzny. W odróżnieniu od Koroniarzy, Litwini zupełnie nie byli

⁷ Universali Bohdana Chmielnickiego, pod red. I. Krip'jakievich, I. Butich, Kiiv 1998; Універсали Івана Мазепи 1687-1709, ред. П. Сохан, Київ-Львів 2002; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах, упорядник С. Павленко, Київ 2007; К. Коссаржецький, Джерела Архіву Радзивілів (АГАД) про стосунки князя Богуслава Радзивіла з козацькою Україною в 1655-1669 роках, [w:] «Україна в Центрально-Східній Європі», 6(2006), s. 548-568.

Секція 2

zainteresowani jakąkolwiek ideą autonomii Ukrainy w ramach Rzeczypospolitej. Szczególnie uwidoczniło się to już przy okazji prac nad ideą Unii Hadziackiej⁸. Niechęć ta wynikała przede wszystkim z obaw o reakcję Moskwy i pozycję Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tymczasem opinia litewska w latach 60-tych coraz gwałtowniej dopominała się o zawarcie z Rosją pokoju nawet za cenę poważnych ustępstw, a w latach późniejszych ostatecznego unormowania stosunków ze wschodnim sąsiadem, które by usunęło wiszącą nieustannie groźbę nowego konfliktu, areną którego w pierwszym rządzie stałyby się ziemie litewskie. Przy tak pacyfistycznej postawie trudno było od społeczeństwa litewskiego wymagać większego politycznego zainteresowania ziemiami lewobrzeżnej Ukrainy. Nie był to bowiem problem Litwinów, dla nich były to ziemie utracone przez Koronę. Litwinów, szczególnie tych związanych z ziemiami bliskimi Ukrainie interesowało przede wszystkim zaprowadzenie na nich pokoju i znośnych warunków gospodarowania. Nic więc dziwnego, że nie widać wśród nich przygnębienia z powodu rozciągnięcia przez Rosjan władzy nad utraconym Lewobrzeżem i stopniowego ograniczania swobód kozackich. Można nawet przypuszczać, że jeżeli te działania władz carskich prowadziły do zaprowadzenia bezpieczeństwa i spokoju, to spotykały się wręcz z aprobatą opinii litewskiej.

W pierwszym okresie rządów Mazepy pojawiały się doniesienia o potajemnych próbach Mazepy nawiązania kontaktów z królem polskim Janem III Sobieskim czy również usiłowań przeciągnięcia Mazepy przez tegoż króla na stronę Rzeczypospolitej⁹. Za jednym razem wieść o zamiarze jego przejścia na stronę polską wzbudziła wielkie ożywienie w Warszawie. Trudno powiedzieć ile w takich informacjach było prawdy, a ile prowokacyjnych działań ze strony kozackich wrogów Mazepy, którzy w ten sposób próbowali rzucić na niego cień carskich podejrzeń o tajne kontakty z zagranicą¹⁰. Nie mamy także w dostępnych źródłach żadnej wskazówki by w okresie poprzedzającym wybuch wojny ze Szwecją litewscy republikanci w swojej walce z hegemonią Sapiechów wiązali jakiegokolwiek nadzieje na pomoc ze strony Kozaków. Jest to zrozumiałe, mając w pamięci tradycyjną niechęć

⁸ Zob. К. Коссаржецький, Велике князівство Литовське і Гадяцька унія, [w:] Гадяцька унія 1658 року, ред. П. Сохань, В. Брехуненко, Київ 2008, s. 177-227.

⁹ I. Mazepa do Piotra I, Zamość 13 X 1705, [w:] «Писма и бумаги Петра Великого», Т. 3, Санкт-Петербург 1893, s. 474-475. Należy zwrócić uwagę, że Mazepa wspominał o wydarzeniach z 1688 roku. Trudno powiedzieć na ile wiernie przedstawił wypadki sprzed 18 lat, zamierzając je jako argument, wykorzystać w nowej sytuacji.

¹⁰ W. Majewski, Mazepa Jan (Iwan), Polski Słownik Biograficzny (dalej – PSB), Wrocław 1975, t. XX, s. 295; W. Serczyk, Połtawa 1709”, Warszawa 1982, s. 64-65.

Секція 2

szlachty wobec nich, wzmożoną napływającymi doniesieniami z Ukrainy o wzmagających się tam wystąpieniach zbuntowanych Kozaków Semena Palija i Samusia oraz narastającemu z ich strony zagrożeniu dla południowych powiatów litewskich, a zwłaszcza groźby zaistnienia pod wpływem Kozaków ukraińskich, buntów wśród podatnych na nie poddanych z ziem białoruskich¹¹. Obawy te nie były bezpodstawne, a niedługo potem Litwini, niezależnie od swoich sympatii politycznych musieli w okolicach Starego Bychowa, Mozyra i Borysowa oraz Dąbrowny tłumić wystąpienia chłopskie. Rozbijali również zapuszczające się z Ukrainy w te strony oddziały Kozaków¹². W grę natomiast absolutnie nie wchodziło Kozacy z Lewobrzeża, co do których miano pewność, że bez pozwolenia carskiego nie wejdą na ziemie litewskie.

Podobnie ubogo w źródłach przedstawiają się kontakty z Kozakami na szczeblu szlachty zbierającej się na sejmikach. Czas wojen i ekspansji kozackiej w połowie XVII w. wymuszał takie kontakty, gdyż znacznej części szlachty przychodziło żyć wśród Kozaków, w ich pobliżu lub zmagać się z napadami zkozaczonych watah chłopskich. Obraz wzajemnych relacji jest uchwytany w źródłach, zarówno w prywatnej korespondencji, jak również w laudach sejmikowych. Inaczej w okresie o 50 lat późniejszym. Kontakty stają się sporadyczne, szlachta nie styka się z problemem kozackim, nie widać jej zainteresowania politycznymi wydarzeniami na Ukrainie. Ewentualne kontakty związane były przede wszystkim z handlem zbożem, które tradycyjnie sprowadzano z Ukrainy. I co najważniejsze, w tego rodzaju kontaktach brała udział szlachta mieszkająca najbliżej ziem ukraińskich. Im dalej od nich, tym mniejsza styczność z Kozakami, tym gwałtowniej spadało zainteresowanie sytuacją na Ukrainie.

Wybuch wielkiej wojny północnej zastał Wielkie Księstwo Litewskie kompletnie rozbite na zwalczające się stronnictwa sapieżyńskie i przeciwnych im republikantów, które zajęły zupełnie różne stanowiska wobec pojawiającego się konfliktu. Dodatkowa trudność w ustosunkowaniu się do inwazji szwedzkiej polegała na tym, że przez jakiś czas nie wiadomo było czyja to była wojna. Król nie miał zgody od sejmu Rzeczypospolitej na atak na posiadłości szwedzkie w Inflantach, wszystko więc wskazywało na to, że była to prywatna awantura Augusta Wettyna jako elektora saskiego i jego nowego

¹¹ K. J. Sapieha, hetman wielki litewski do Stanisława Niezabitowskiego, bm., 1697 [brak daty dziennej i miesięcznej], Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej – AGAD], Archiwum Radziwiłłowskie [dalej – AR], dz. V, nr 13847/I, s. 137.

¹² M. S. Wiśniowiecki do K. S. Radziwiłła, w Lubieżu 3 VII 1701 tamże, nr 17503/I, s. 87-88; L. Pociąg do K. S. Radziwiłła, w Przyłukach 8 VII 1701 tamże, nr 11913/I, s. 54-55; zob. też list z 7 IX 1701, s. 77-78; Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666-1721) wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862, s. 210.

Секція 2

sojusznika, cara rosyjskiego, Piotra I¹³. Niuanse te nie były jednak w stanie przesłonić faktu wtargnięcia w granice litewskie wojsk szwedzkich, razem z którymi wkraczali niedawno pokonani Sapiehowie. Obawy przed represjami z ich strony i wspomagających ich Szwedów, automatycznie stawiały republikantów w szeregach przeciwników Karola XII. Piotr I, który po serii porażek w walkach ze Szwedami, gwałtownie poszukiwał sojuszników, najbardziej liczył na skłonienie Rzeczypospolitej do przystąpienia do wojny. By to uzyskać, gotów był we wrześniu 1701 r. nawet poczynić obietnice pewnych ustępstw terytorialnych na rzecz Litwy i Korony kosztem pułków kozackich. Nie wzbudziło to jednak zachwyty Mazepy, który chyba bardziej realistycznie patrzył na ówczesną sytuację w Rzeczypospolitej. Przekonywał, że wystarczy pozyskać kilku czołowych magnatów, którzy faktycznie rządzą Rzeczpospolitą. Na Litwie, jego zdaniem, nie było co dyskutować z pozbawionym autorytetu podkanclerzym litewskim Stanisławem Antonim Szczuką, a starać się pozyskać znanego przeciwnika Sapiehów, starostę żmudzkiego Grzegorza Ogińskiego i szlachtę litewską, która była o wiele bardziej od koronnej skłonna do współpracy z carem¹⁴. Spostrzeżenie to nie było żadną nowością, zwłaszcza że wraz z ogarniającą ich ziemię wojną przeciwnicy Sapiehów byli zainteresowani carską pomocą. Obawiali się bowiem powrotu na szwedzkich bagnietach Sapiehów, a wraz z nimi ich hegemonii. Już w 1702 r., poza wiedzą Rzeczypospolitej przywódcy stronnictwa republikantów, negocjowali z Piotrem I warunki jego pomocy dla Litwy. Uzyskali jej zapewnienie, a ze swojej strony zobowiązali się do przymuszenia szlachty do walki przeciwko Szwedom i Sapiehom. Wobec równoczesnych klęsk Augusta II i upadku jego pozycji w Polsce, gwałtownie osłabła pozycja Litwy wobec Piotra I. Na skutek tego car w stosunku do przywódców stronnictwa republikantów przyjął stanowisko protektora, pojawiała się nawet myśl przejścia Litwy pod kuratelę Rosji. Piotr I nie był jednak jeszcze pewny swojej pozycji w wojnie ze Szwecją, nie przekonał się też w pełni o skali słabości Rzeczypospolitej. Nadal liczył na nią jako pożądanego sojusznika. Stąd, gdy w 1704 roku doszło do podpisania sojuszu pomiędzy Rosją a Rzeczpospolitą, plany te upadły¹⁵.

W kręgach rosyjskich jak i litewskich zdawano sobie jednak sprawę, że znaczna część szlachty, nawet tej wrogiej Sapiehom, nie była zainteresowana udziałem w nowym konflikcie, inna zaś związana była z Sapiehami. Ci ostatni

¹³ Zob. J. Staszewski, August II Mocny, Wrocław 1998, s. 110-112; J. Feldman, Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704-1709, Kraków 1925, s. 1-8, 16-17.

¹⁴ Доба гетмана Івана Мазепи в документах , nr 294, s. 262-265; J. Feldman, s. 10-11.

¹⁵ J. Poraziński, August II, Piotr I i Karol XII..., s. 133.

Секція 2

szczególnie silną pozycję mieli właśnie na ziemiach południowo-wschodniej Litwy, gdzie znajdowały się ich olbrzymie dobra i forteca w Starym Bychowie. Dlatego już w lipcu 1701 roku przewidywano, że wkraczający na Litwę wraz ze Szwedami Sapiehowie udadzą się albo właśnie tam, albo w kierunku swoich dóbr podlaskich¹⁶. Na reakcję nowych sojuszników nie trzeba było długo czekać. W początkach 1702 r. Piotr I w ramach przygotowywanych działań w Inflantach oprócz wojsk rosyjskich, wprowadził z Czernihowszczyzny na Litwę również kilka tysięcy Kozaków Mazepy. Zgodnie z poleceniem carskim kierowali się ku Inflantom, ale po drodze mieli rozprawiać się ze zwolennikami Szwedów. W lutym i marcu 1702 r. znaleźli się pod Starym Bychowem, kompletnie rujnując tamte okolice¹⁷. Przypuszczać należy, że dalsza ich droga przez ziemie litewskie niczym się nie różniła od przemarszu wojsk w ówczesnej epoce i znaczone były najróżniejszymi nadużyciami wobec miejscowej ludności. Pewna część Kozaków pod wodzą pułkownika starodubowskiego i hetmana nakaźnego Michała Miklaszewskiego, pozostała pod Starym Bychowem, wspomagając oddziały litewskie Kazimierza Bończy Sienickiego. Niebawem z Zadnieprza dołączyły do nich kolejne. Niedługo potem razem z Litwinami zajęli Stary Bychów, pod którym szczególnie wyróżnił się Miklaszewski¹⁸.

Z okresu pobytu na ziemiach białoruskich wojsk kozackich Miklaszewskiego pochodzi bardzo ciekawy dokument, opublikowany po raz pierwszy w 1928 r., ostatnio w 2007 r. w zbiorze dokumentów z doby hetmana Iwana Mazepy. Wzbudza on spore zainteresowanie, a niedawno szereg uwag poświęcił mu ukraiński historyk Taras Tschuhlib¹⁹. Mógłby on być pewnym przykładem kontaktów wąskich kręgów elit litewskich i kozackich, jednak ze względu na jego specyfikę warto mu się nieco uważniej przyjrzeć.

Dokument składa się z 17 punktów. Miały być one zapisem ustaleń powstałych podczas tajnych rozmów, które odbywać się miały w 1703 r. pomiędzy kasztelanem trockim Michałem Kazimierzem Kotłem a pułkownikiem starodubowskim Michałem Miklaszewskim. Kocień przedstawiony został jako inicjator rozmów a zarazem jako reprezentant strony polskiej, Miklaszewski zaś ukraińskiej. Ich celem miało być uzyskanie dla Ukrainy takich samych wolności, jakich zażywała Korona i Wielkie Księstwo Litewskie. Uzyskać zaś je miała przez wyrwanie się spod zwierzchnictwa cara

¹⁶ M. S. Wiśniowiecki do K. S. Radziwiłła, w Lubieżu 3 VII 1701AGAD, AR, dz. V, nr 17503/I, s. 88.

¹⁷ M. S. Wiśniowiecki do K. S. Radziwiłła, z Wołożyna 5 III 1702amże, nr 17503/II, s. 23-24.

¹⁸ Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy... s. 216.

¹⁹ Zob. T. В. Чухлиб, Мазепинська Україна між російською та шведською коронами: диле ма вибору протекції, [w:] «Український Історичний Журнал», nr 2(2009), s. 26-27; Доба гетмана Івана Мазепи в документах, nr 295, s. 265-268.

Секція 2

rosyjskiego i uznanie władzy króla polskiego. Wówczas Ukraina by stała się trzecią składową częścią Rzeczypospolitej. W widoczny sposób przedstawiona w dokumencie wizja Ukrainy nawiązywała do idei Unii Hadziackiej sprzed prawie 50 lat. Kocięł miał zapewniać, że Rzeczpospolita wesprze te działania nawet zbrojnie, gdy tylko doprowadzi do pokoju z królem szwedzkim. Do tego czasu domagał się zachowania treści rozmów w jak największej tajemnicy, wskazując że oprócz niego, po polskiej stronie wie o nich tylko hetman Wiśniowiecki, król i dwóch koronnych magnatów. Prosił jednak by sondować otoczenie hetmana Mazepy i jego samego w celu przedstawienia im tych planów.

Powyższy dokument powstał w dość podejrzanych okolicznościach, o czym pisał już O. Ogloblin²⁰. Mazepa miał już od 1702 r. sporo powodów by niepokoić się doniesieniami o wchodzeniu przez Miklaszewskiego w zbyt zażyłe kontakty z przywódcami litewskich republikantów. Hetman kozacki dobrze zdawał sobie sprawę z opozycji znacznej części starszyny wobec swoich rządów. O taką postawę nietrudno było podejrzewać Miklaszewskiego. Jego kariera wojskowa rachowała się od 1671 r., więzy rodzinne łączyły go ze znaczącymi rodami, wrogimi lub co najmniej niechętnymi Mazepie, takimi jak Samojułowicze czy Czetwerthyńscy, a także ze Szwejkowskimi, przedstawicielami szlachty smoleńskiej. Cieszył się niewątpliwie dużym autorytetem wśród kozackiej starszyny, rosnącym wraz z sukcesami na Litwie. Tam również nawiązał szereg kontaktów z przywódcami republikantów. Już w 1702 r. Mazepa o tym informował Piotra I, rzucając wyraźne podejrzenia pod adresem Miklaszewskiego. W końcu zaczął wprost sugerować potrzebę odwołania go z Litwy a nawet oddania pod sąd w Baturynie, poprzestając w końcu na zamiarze pozbawienia go funkcji dowódczej i zesłania do jego dóbr w Głuchowie. Bez wątpienia Mazepie chodziło o pozbycie się zdobywającego zbyt wielką popularność pułkownika. Car nie zdecydował się na tak ostre kroki, gdyż wiedząc o opozycji wobec Mazepy, nie chciał w tak napiętej dla siebie sytuacji wywoływać jakichś niepokoїв wśród kozackiej starszyny oraz podejrzeń wśród bliskich Miklaszewskiemu Litwinów. Nakazał jedynie przypatrywać się jego postępowaniu.

Mazepa jednak nie porzucił swoich zamiarów i postanowił dopiąć swego, zwłaszcza że nadarzyła się ku temu dobra okazja. Zatrzymano posłańca Kocięła do Mazepy, szlachcica Kropiwnickiego. Niedługo potem do kasztelana trockiego wysłano podstawionego pisarza pułkowego

²⁰ O. Ogloblin, До історії української політичної думки на початку XVIII ст. , [w:] «Записки історико-філологічного відділу ВУАН», Київ 1928, т. XIX, s. 232-233.

Секція 2

starodubowskiego Afanasa Pokrowskiego, któremu wręczono sfalszowany list Miklaszewskiego, w którym zalecał on Kociełowi Pokrowskiego, by z nim otwarcie rozmawiał o wcześniej omawianych tajnych kwestiach. Pokrowski dotarł do Kocieła w Mołodecznie i po rozmowie z nim spisał plan działań, który wcześniej miał ustalić kasztelan trocki i pułkownik starodubowski. Pokrowski niezwłocznie dostarczył dokument Mazepie. Ten zaś odesłał go Piotrowi I jako dowód zdradzieckich działań Miklaszewskiego, jego zaś samego zaraz kazał sprowadzić do Baturyna i aresztować²¹.

Treść dokumentu jest niezwykle zaskakująca. Równie zaskakujący jest fakt, że jednym z głównych jego autorów miał być kasztelan trocki Michał Kazimierz Kocieł. Mając na uwadze jego wcześniejsze i późniejsze działania polityczne należałoby stwierdzić, że zupełnie nie pasuje on do roli głównego autora planu wyrwania Ukrainy spod panowania Rosji i poddania jej pod władzę króla polskiego. Wspomnijmy, że Kocieł należał do grona najbardziej zaciętych przeciwników Sapiehów na Litwie i stronników Augusta II podczas wojny północnej. Już przed Olkiennikami naraził się Sapiehom do tego stopnia, że w 1700 r. doprowadzili oni do nieudanego zamachu na jego życie. Wkroczenie w 1701 r. Szwedów na Litwę niosło realne niebezpieczeństwo odbudowy hegemonii Sapiehów. Nic zatem dziwnego, że od początku wojny Kocieł stał zdecydowanie po stronie Sasów. Okazał się wówczas również jednym z najwierniejszych zwolenników ścisłego sojuszu z carem. W 1704 r. przystąpił do konfederacji sandomierskiej i pozostał jej wierny nawet po abdykacji Augusta II. Co ciekawe, wierności tej nie zachwiały nawet pojawiające się od 1706 r. podejrzenia rosyjskie o jego chęć przejścia na stronę szwedzką, w wyniku których Rosjanie spalili mu majątki w powiecie oszmiańskim i w województwie mińskim²². Nie porzucił Sasów i Rosji nawet wtedy, gdy na wieść o przejściu Mazepy na stronę Karola XII zastała go w Lubczu, a stojący tam Kozacy zaczęli napadać na jego ludzi i rabować mu majątek²³.

Wiązanie się Kotła z Rosją nie było zachowaniem odosobnionym. Wobec szybko następujących klęsk Augusta II i porzucania go przez elity koronne upadała dla republikantów litewskich nadzieja na jakąkolwiek pomoc ze strony Polski. W tej sytuacji najbliższym sojusznikiem w walce ze Szwedami, a zwłaszcza stojącymi po ich stronie Sapiehami, okazać się mógł tylko Piotr I. On sam zresztą zdawał sobie dobrze z tego sprawę i, sam usilnie szukając

²¹ Tamże, s. 232-236.

²² J. Gierowski, Kocieł Michał Kazimierz, PSB, t. XIII, s. 223-224.

²³ К. А. Кочегаров, Политика русского правительства на Гетманщине после измены И. С. Мазепы, [w:] В. А. Артамонов, К. А. Кочегаров, И. В. Курукин, «Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г.», Санкт-Петербург 2008, s. 154.

Секція 2

sojuszników, już w 1702 r. proponował sojusz litewskim wrogom Sapiehów, który republikanci zawarli, choć wiedzieli, że dzieje się to wbrew prawu, gdyż bez wiedzy i zgody całej Rzeczypospolitej. W bezpośrednich rozmowach wąskiej grupy szlacheckich republikantów z carem uczestniczył także Kocieli²⁴. Efektem tego sojuszu było pojawienie się pod sapieżyńskim Starym Bychowem, wysłanych przez Piotra I wojsk Mazepy, które wraz z litewskimi przeciwnikami Sapiehów przystąpiły do oblężenia tej fortecy. Podobnie dla będącego w ciężkiej sytuacji szczególnie po klęsce pod Kliszowem króla Augusta II sojusz z Rosją był na rękę. W ówczesnej sytuacji wobec potęgi zwycięskiej Szwecji August II stawał się jedynym sojusznikiem Piotra I i na odwrót. Do zawarcia oficjalnego sojuszu miało dojść 30 sierpnia 1704 r. pod obleganą przez Rosjan Narwą.

Czy mogły istnieć przyczyny, dla których jeden z głównych wrogów Sapiehów i zwolennik sojuszu z Rosją nagle przystępował do snucia planów, które ewidentnie uderzały w Rosję i prostą drogą prowadzić musiały Litwę, a za nią całą Rzeczypospolitą, do rozpętania z nią wojny? Na podstawie posiadanych przez nas źródeł trudno znaleźć jakikolwiek powód, dla którego Kocieli miałby na poważnie rozważać plany odebrania Rosji Ukrainy wraz z zamiarem wciągnięcia w nie hetmana Mazepy. Przeciwno jego zaangażowaniu w nie przeczą nawet wydarzenia mające miejsce parę miesięcy po spisaniu 17 punktów. W 1704 r. Kocieli przystąpił do konfederacji sandomierskiej, która przecież oficjalnie udzieliła poparcia sojuszowi z Rosją przeciwko Szwedom i ich stronnikom. Pod znakami tej konfederacji wytrwał nawet pomimo oskarżeń o sprzyjanie Szwedom.

Trudno uwierzyć by w 1703 r., w chwili szczególnego narastania niebezpieczeństwa szwedzkiego i możliwości restauracji rządów Sapiehów na Litwie ktoś z grona ich najzaciętszych wrogów myślał o działaniach, których oczywistą konsekwencją była utrata jedyne go sojusznika, a nawet uczynienie z niego zdecydowanego wroga. Dla autorów planu spisanego w 17 punktach musiało być wiadomym, że jakiegokolwiek plany wyrwania Ukrainy spod władzy cara doprowadzą do jego gwałtownej i wrogiej reakcji. Podobnie bowiem było już w przypadku przeciągania Ukrainy na stronę polską w 1658 r., co zaowocowało wznowieniem wojny pomiędzy sprzymierzonymi wówczas również przeciwko Szwecji, Rosją a Rzeczypospolitą. Podobnie w przypadku jakiegokolwiek prób realizacji planów z 1703 r. należało się liczyć z pewnym wybuchem wojny z Rosją i trudno chyba przypuszczać, że ktokolwiek na Litwie czy nawet w całej Rzeczypospolitej wierzył, że może

²⁴ J. Poraziński, August II, Piotr I i Karol XII..., s. 133.

Секція 2

być inaczej, że car odda Ukrainę zaledwie na skutek żądań kozackich popartych demonstracją zbrojną wojsk polskich i litewskich.

Z tego powodu wydaje się mało prawdopodobne by Kocięł w 1703 na poważnie snuł plany przyszłych, w sojuszu z Kozakami, działań wymierzonych w Rosję. Dodatkowo należy wskazać na silną na Litwie niechęć do konfliktów zbrojnych ze wschodnim sąsiadem. Straszne doświadczenia wojny sprzed 50 lat jasno ukazały, że czas łatwych zwycięstw nad nim minął, a kolejna wojna może przynieść jedynie zniszczenia i klęskę. Poza tym wydarzenia toczącej się akurat wojny ze Szwecją ukazywały słabość militarną i ogromną skalę wewnętrznego skłócenia na tyle wyraźnie, by bez problemu przekonać każdego, że Rzeczpospolitej jeszcze długo nie będzie stać na jakikolwiek konflikt z Rosją. Osobnym problemem było planowane współdziałanie z Kozakami. Litwini nie darzyli ich sympatią szczególnie od czasów kozackich najazdów w okresie powstania Chmielnickiego. Poza tym już w czasach Unii Hadziackiej zdawano sobie sprawę z ówczesnego wewnętrznego rozbicia Kozaczyzny. Podobnie w początku XVIII w., nie było tajemnicą istnienie silnej opozycji kozackiej wobec rządów Mazepy. Wyraźnie o tym wiedzieli autorzy naszego dokumentu, wpisując w jego nakaz zachowania powstających planów w wielkiej tajemnicy i zakładając potrzebę szukania zwolenników w otoczeniu Mazepy. Dawali tym samym dowód, że znaczna część Kozaków, a nawet starszyny, nie poprze idei porzucenia cara i przejścia pod władzę króla polskiego. Nie tylko Kocięł, ale od ponad pół wieku każdy z nawet przeciętnie orientujących się w sprawach kozackich Litwinów zdawał sobie sprawę z wewnętrznego rozbicia Kozaczyzny, a do tego doświadczenia wojen z połowy XVII w. uczyły, iż masy kozackie, szczególnie z Lewobrzeża, były przeciwne wiązaniu się z Rzeczpospolitą²⁵. Dotyczyło to także znacznej części starszyny. Wiedziano także, że niewiele trzeba było, by przy umiejętnej agitacji i zbrojnej moskiewskiej interwencji zwróciły się one przeciwko zwolennikom ugody z Polską, jak to niedługo po Konotopie przydarzyło się Wyhowskiemu.

W całej sprawie najbardziej dziwić może zaangażowanie Kotła. Jakie bowiem w ówczesnej sytuacji politycznej mógł on widzieć korzyści dla Wielkiego Księstwa Litewskiego wynikające z realizacji owych 17 punktów? Żadnych. Natomiast całkowicie pewnym następstwem próby wcielenia w życie tych planów było wplątanie Rzeczypospolitej po zakończeniu wojny ze Szwecją, w kolejną wojnę, tym razem z Rosją. Kocięł doskonale musiał sobie zdawać sprawę, że po strasznych doświadczeniach z połowy XVII stulecia

---

²⁵ О. Оглоблин, Гетьман Іван Мазепа та його доба, Нью Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто 2001, s. 249.

Секція 2

wojna ta nie zyskałaby nawet cienia poparcia społeczeństwa litewskiego, podobnie jak absolutnie poparcia w Rzeczypospolitej nie zyskiwały królewskie plany wojny ze Szwecją. Poza tym trudno jest przyjąć, by Litwini zgodzili się narażać na tak wielkie niebezpieczeństwo w imię planów ukraińskich. Jakie korzyści mogły wyniknąć dla Wielkiego Księstwa w razie ewentualnego włączenia Ukrainy jako trzeciej równoprawnej części w skład Rzeczypospolitej? Żadne. Natomiast wzorem czasów debat nad projektem Unii Hadziackiej mogli się obawiać zachwiania na rzecz silnej Ukrainy pozycji Wielkiego Księstwa Litewskiego w systemie Rzeczypospolitej a nawet wznowienia podnoszonych już w czasach Chmielnickiego pretensji kozackich do niektórych ziem litewskich²⁶.

Osobną kwestię stanowiła w 1703 r. postawa hetmana Iwana Mazepy. Na jakiej podstawie Kocięł czy inni przywódcy republikantów mieli wiązać nadzieje na jego przystąpienie w przyszłości do działań przeciwko Rosji? W tym roku Mazepa miał jak najgorszą opinię w Koronie, która znana była i na Litwie. Pamiętać także należy o tym, że w 1703 r. w najlepsze trwało na Prawobrzeżnej Ukrainie powstanie Palija i Samusia, które ogarnęło także Podole i Wołyn²⁷. W Polsce i na Litwie podejrzewano, że powstańców wspomaga Mazepa, mając na celu opanowanie polskiej Ukrainy. Domyślano się nawet, że ma w tym tajne poparcie cara. Trudno przypuszczać, by w takim momencie w hetmanie kozackim posądzanym o chęć zagarnięcia polskiej części Ukrainy raptem dostrzeżono przyszłego sojusznika w dziele oderwania od Rosji Ukrainy Lewobrzeżnej i poddania ją pod zwierzchnictwo Rzeczypospolitej. Mazepę postrzegano jako hetmana oddanego Piotrowi I. Wiedzano, że wysyłając swoich Kozaków do Inflant czy pod Stary Bychów, Mazepa wypełnia rozkazy carskie. Szlachta koronna czy litewska w 1703 r. nie miała żadnych przesłanek, by móc liczyć na porzucenie przez Mazepę cara a co większa, na jego wystąpienie przeciwko niemu w celu poddania się pod władzę Rzeczypospolitej.

Zwrócić należy również uwagę na to, że realia roku 1703 nakazywały zarówno królowi, jak i carowi dbać o relacje z rosyjskim sojusznikiem. Szczególnie dotyczyło to Augusta II. Na jego to bowiem ziemiach Karol XII nadal kroczył od zwycięstwa do zwycięstwa i zdobywał sobie coraz to nowych zwolenników, nieustannie w ten sposób osłabiając pozycję Wettyna, a w dalszej kolejności republikantów na Litwie. W obliczu trudnej sytuacji, pomimo licznych zastrzeżeń, w końcu August II musiał zgodzić się na

²⁶ Zob. К. Коссаржеський, Велике князівство Лито вське і Гадяцька унія, s. 177-227.

²⁷ E. Otwinowski, s. 15-16, 42-43; J. Feldman, s. 18-19, 302; W. Serczyk, Historia Ukrainy, Warszawa 2001, s. 134-135.

Секція 2

przymierze z Piotrem I, które zawarł 10 października 1703 r., zobowiązując się wciągnąć do niego także Rzeczpospolitą²⁸. W kontekście tego niezmiernie zaskakiwać powinna informacja podana przez Pokorskiego jakoby oprócz Kocięła zwolennikami powrotu Ukrainy do Rzeczypospolitej byli także król August II oraz hetman wielki litewski Michał Serwacy Wiśniowiecki. Wiśniowiecki, podobnie jak Kocięł, był w 1703 r. jednym z filarów stronnictwa antysapieżyńskiego na Litwie. W pierwszym okresie wojny trzymał się nieco na uboczu. Republikantom i dyplomacji carskiej bardzo zależało na pozyskaniu tego magnata i w końcu udało się to, gdy zaczęto kusić go buławą wielką litewską. Odtąd stał się zarówno niezwykle gorliwym wrogiem Sapiehów, jak i gorącym zwolennikiem sojuszu z Rosją, gdyż wiedział komu zawdzięcza swój awans²⁹.

Pułkownik starodubowski na pewno dobrze się orientował w nastrojach starszyny kozackiej i dobrze wiedział, że jakaś jej część nie jest zbyt przychylnie nastawiona do Mazepy i do Rosji i z chęcią by poparła rozluźnienie związków z nią. Podczas działań pod Starym Bychowem musiał bardzo szybko wejść w zażyłe kontakty z przywódcami litewskich republikantów, zdobyć ich zaufanie i uznanie, na co w punkcie 11 wskazywał wyraźnie sam Pokrowski. Po kapitulacji fortecy w końcu 1702 r. doprowadził do objęcia jej na imię Augusta II przez załogę litewską. Było to wbrew intencjom jego przełożonych, gdyż już wcześniej car miał zamiar obsadzić główne fortece litewskie swoimi oddziałami. Musiało to wzbudzić niezadowolenie Piotra I i pewne podejrzenia, poparte doniesieniami. Zapewne także i z tego powodu już w pierwszej połowie 1703 r. Piotr I nakazywał Mazepie przyglądać się postępowaniu Miklaszewskiego³⁰. W trakcie zażytych kontaktów z Litwinami mogło nie jeden raz dojść z udziałem Miklaszewskiego do rozmów na temat położenia Kozaków pod władzą carską, narzekań na okrojenie dawnych swobód a także na angażowanie Kozaków w mało zrozumiałą dla nich wojnę ze Szwedami. Pewnym jest, że nie tylko Kocięł czy Miklaszewski słuchali najróżniejszych nowin politycznych i o nich rozmawiali. Dziwne raczej by było, gdyby tego nie czynili. Ówczesne skomplikowane i nieustannie zmieniające się realia polityczne były doskonałym gruntem do pojawiania się wielu koncepcji politycznych. Istnieją przecież dane by przyjąć, że już w latach 1702-1703 Szwedzi obiecali Polakom zwrot Kijowa i Smoleńska, czego warunkiem było wcześniejsze

²⁸ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej* Warszawa 1996, s. 515.

²⁹ J. Feldman, s. 12.

³⁰ Писма и бумаги Петра Великого, т. 2, Санкт-Петербург 1889, s. 195; О. Оглоблин, Гетьман Іван Мазепа..., s. 246-247; Т. В. Чухлиб, Мазепинська Україна..., s. 38, прызр. 96; J. Feldman, s. 11, 14.

Секція 2

pokonanie Rosji³¹. To zaś musiało nad Dnieprem budzić pytania o losy Ukrainy. Nic dziwnego więc, że o tym nawet wiele rozmawiano, że rozważano różne opcje nawet ze wspomnieniem Unii Hadziackiej włącznie. Czy powodowało to jakieś następstwa? W realiach 1703 r. na pewno żadnych. Pokrowski mógł od Kocięła usłyszeć właśnie takie rozważania, wyłowić z nich, co mu było wygodne, ubarwić je a przede wszystkim dodać zapis o planie wyrwania Ukrainy spod władzy carskiej i możliwości zbrojnego wystąpienia Ukrainy i Rzeczypospolitej przeciwko Rosji.

Patrząc przez pryzmat posiadanego dokumentu i osoby kasztelana trockiego zamieszanego w jego powstanie możemy przyjąć, że najbardziej chętnymi do prowadzenia w wielkiej tajemnicy takich rozmów byli właśnie Kocięł i Miklaszewski. Jak się okazało, toczyły się one w bardzo wąskim kręgu, w dodatku otoczone były najściślejszą tajemnicą. Nie mamy dowodów potwierdzających, by z tymi wizjami miał jakiegokolwiek poważne związki Wiśniowiecki a tym bardziej August II. Mając to na uwadze wypada zwrócić uwagę na zapis w dokumencie, iż Kocięł był „z polskiej strony”. Już samo to sformułowanie stawia jego treść w świetle podejrzeń. Bo niby kto Kotła upoważnił do reprezentowania „polskiej strony”? Kto się krył za tą „polską stroną”? W każdym razie zapis ten nie daje nam powodów do wniosku, że Kocięł reprezentował jakieś szersze grono. Nie posiadamy również żadnego potwierdzenia, że on sam przejawiał dłuższe zainteresowanie nakreślonym programem. Na przeszkodzie stały twarde realia epoki a także rychłe odwołanie i uwięzienie Miklaszewskiego przez Mazepę. Okazało się wówczas jasno, że kozacki pułkownik nie miał żadnego poparcia ze strony hetmana. Ciekawe, że Miklaszewski długo w więzieniu nie siedział. Wybronił go brak zainteresowania ze strony Kremla tą sprawą. Zapewne raz jeszcze Piotr I uznał ją za przejaw walki Mazepy z opozycyjną starszyzną, poza tym represji nie chciał podejmować z tych samych powodów, dla których nie robił tego przy wcześniejszych doniesieniach z Baturyna. Niewątpliwie taka reakcja Kremla była dla Mazepy zaskoczeniem. Chcąc, nie chcąc musiał wycofać się z całej niewygodnej sytuacji, by z powodu braku poparcia cara nie zadrząniać relacji ze opozycyjną częścią starszyzny. W 1704 r. wydał uniwersał, w którym wskazywał na wcześniejsze wielkie zasługi Miklaszewskiego i w końcu przywrócił mu pułkownikostwo starodubowskie a nawet wysłał go na Litwę, gdzie w 1706 r. poległ pod Nieświeżem w walce ze Szwedami³².

³¹ О. Оглоблин, До історії української..., s. 231. Podobnymi obietnicami odzyskania utraconych na rzecz Kozaków i Rosji ziem Wschodzie Szwedzi kusili szlachtę polską i litewską w 1655 r.

³² Т. В. Чухлиб, Мазепинська Україна..., s. 22, 27; О. Оглоблин, Гетьман Іван Мазепа..., s. 252, przyp. 11.

Секція 2

Najpewniej także w Moskwie nie znaleziono podstaw do tego by poważnie traktować doniesienia o zamiarach czołowych republikantów i Augusta II oderwania od Rosji Ukrainy i poddania jej pod zwierzchnictwo króla polskiego. Fakt, że Miklaszewskiemu pozwolono powrócić na Litwę, zdaje się zdecydowanie za tym przemawiać. Dodatkowo ukazuje to, jak w małym stopniu na Kremlu obawiano się z jego strony potajemnych spisków, bardziej natomiast liczone na jego wypracowane kontakty w środowisku litewskich przeciwników Sapiechów. Nie widać także jakichś szerszych szczególnych oznak podejrzliwości czy niechęci carskiej wobec przywódców republikantów. Ich ofiarą stał się wprawdzie Kocieł. Doszło do tego jednak dopiero w 1706 r. Wprawdzie po 1703 r. da się zaobserwować spadek jego aktywności w porównaniu z takimi czołowymi republikantami jak Wiśniowiecki czy hetman polny Grzegorz Ogiński, to jednak nie mamy dowodów na to, by spadek jego aktywności i podejrzania carskie wiązać z jego działalnością sprzed trzech lat.

Jak zatem traktować ten dokument spisany przez Pokrowskiego? Niewątpliwie był to tekst pisany niejako na zamówienie. Nie sposób się oprzeć wrażeniu, że Pokrowski podejmując się misji do Kocieła na pewno wiedział, że musi przywieźć Mazepie tekst obciążający Miklaszewskiego. Tekst, który będzie potwierdzał, że w niepokojąco zażytych kontaktach pułkownika starodubowskiego z Litwinami, na które tak często carowi zwracał uwagę Mazepa, znajdują się plany jawnej zdrady z największą szkodą oczywiście dla Rosji. Doniesienie miało wstrząsnąć carem i w jego oczach usprawiedliwić rozprawę z Miklaszewskiem. Można przyjąć, że Pokrowski podczas odpowiednio prowadzonej rozmowy z Kociełem mógł usłyszeć słowa o kozackim niezadowoleniu z ówczesnego położenia Ukrainy czy rozważania na temat zmian różnych koncepcji politycznych. Z dużym jednak prawdopodobieństwem należy chyba przyjąć, że ostateczny tekst został odpowiednio zredagowany przez Pokrowskiego, a być może nawet w obecności samego Mazepy w celu maksymalnego obciążenia Miklaszewskiego a może także podkopaniu wiary Piotra I w sens wiązania się z elitami Rzeczypospolitej. Wiedziano bowiem dobrze w Baturynie, że car, usilnie dążący do pociągnięcia państwa polsko-litewskiego do przystąpienia do wojny ze Szwecją gotów jest płacić jego elitom powstrzymaniem zapędów kozackich na Ukrainie Prawobrzeżnej, do której coraz ambitniejsze plany miał Mazepa.

Spisany przez Pokrowskiego tekst w żaden sposób nie może ilustrować ogólnego stosunku szlachty litewskiej wobec Ukrainy Iwana Mazepy. Powstał bowiem jako zamierzony wykaz winy Miklaszewskiego. Zawierał jednak tak wybitnie obce Litwinom postulaty, tak nierealne w ówczesnej sytuacji, że nic

Секція 2

dziwnego, iż w Moskwie nie wzbudziły większego niepokoju. Znaczenie dokumentu polega na czym innym. Jest dowodem na to, że w środowisku starszyny kozackiej na Lewobrzeżu, nawet tej w 1703 r. wiernej Moskwie, dobrze pamiętano o idei Unii Hadziackiej. Nie wiemy jakie reakcje w otaczającym wszystko wielką tajemnicą Mazepie powodowały w latach 1702-1703 doniesienia o niezadowoleniu Kozaków ze służby carskiej. Być może w sekrecie w jakimś stopniu się wówczas z nimi zgadzał a idee zawarte w znanych mu 17 punktach mogły być kolejnym impulsem kierującym go w stronę coraz poważniejszych, choć na razie utrzymywanych w jak największej tajemnicy, rozważań nad problemem wyrwania Ukrainy spod władzy Moskwy i oddania jej pod inną, znośniejszą protekcję³³.

W latach 1704-1705 liczne oddziały Mazepy z rozkazu carskiego opanowały Wołyń, Ruś Czerwoną, wkroczyły do województwa lubelskiego. Wieści o nadużyciach z ich strony docierały na Litwę. W rok później kolejna fala wojsk kozackich przetoczyła się przez ziemie litewskie. Z rozkazu carskiego Mazepa ponownie wkroczył do Wielkiego Księstwa, zajął Mińsk, obsadził również fortece w Nowogródczyźnie. Następnie ruszył by oblegać Mohylew i ponownie Stary Bychów. Nie podjął jednak poważniejszych działań by wspomóc swoje garnizony, gdy zostały one oblężone przez Szwedów i pod koniec roku przez nich rozbite³⁴. Obecność wojsk kozackich obok oddziałów rosyjskich miała trwać na ziemiach litewskich do końca zbrojnych zmagañ wojny północnej.

Działalność Kozaków na ziemiach litewskich okresu wielkiej wojny północnej mogła wśród Litwinów przywoływać jak najgorsze wspomnienia z połowy XVII wieku. Pamiętać należy, że dla wielu z nich, tych popierających Stanisława Leszczyńskiego, zarówno Rosjanie, jak i Kozacy byli oczywistymi wrogami. Wraz z przejściem na stronę Leszczyńskiego Michała Serwacego Wiśniowieckiego, grupa ta zwiększała swoją liczebność. Rabunki i gwałty, jakich doznała Litwa od Rosjan, Kozaków i Szwedów musiała dodatkowo wzmacniać wrogość wobec obcych. Wspomnieliśmy już wcześniej o tradycyjnej niechęci Litwinów wobec Kozaków. Była ona silna do tego stopnia, że w 1703 r. na wieść o rozbiciu przez chorągwie koronne znacznego oddziału kozackiego, Michał Serwacy Wiśniowiecki nie ukrywał swojej radości³⁵. A przecież był on wówczas zwolennikiem Augusta II, rozbici zaś Kozacy formalnie jego sojusznikiem. Podobną do niechęci tego magnata wobec

³³ O propozycjach płynących w kolejnych latach szczególnie od Stanisława Leszczyńskiego i stosunku do nich Mazepy, zob. J. Feldman, s. 27-33.

³⁴ L. Pocię do K.S. Radziwiłła, w Czarnawczycach 3 IV 1706 AGAD, AR, dz. V, nr 11913/II, s. 32; W. Majewski, s. 295-296.

³⁵ M. S. Wiśniowiecki do K. S. Radziwiłła, z Zabierza 10 II 1703 AGAD, AR, dz. V, nr 17503/II, s. 94.

Секція 2

Kozaków przejawiały również masy szlacheckie. W ogniu działań wojennych odżyły wszelkie negatywne stereotypy związane z postrzeganiem Kozaków, nabrało nowej mocy dawne postrzeganie Kozaczyzny jako reprezentanta siły wrogiej Rzeczypospolitej, swawolnej, niszczyielskiej, nieprzewidywalnej, nie dającej się ujarzmić.

Z drugiej strony nie ma śladów by do nawiązania bliższych relacji z elitami czy szlachtą litewską dążył Mazepa. Przypadek Miklaszewskiego wskazuje, że w 1703 r. był wręcz im przeciwny, zwłaszcza gdy samowolnie nawiązywali je jego pułkownicy. W późniejszym okresie uwaga Mazepy skoncentrowała się bardziej na teatrze koronnym. Mamy dowody na nawiązywanie przez niego kontaktów z Leszczyńskim i elitami koronnymi, trudno natomiast o takie na gruncie litewskim. Także po stronie litewskiej nie znajdziemy wyraźniejszych śladów inicjatyw na rzecz nawiązania ściślejszych związków z Mazepą. Można stwierdzić, że dla obu stron zetknięcie się w ramach toczonej wojny było złem koniecznym, bez woli nawiązania poważniejszej współpracy. Realia te różniły się znacząco od rodzaju wzajemnych relacji z połowy XVII wieku. Wówczas po okresie wzajemnej wrogości doszło do nawiązywania licznych nici współpracy. Na Litwie wyraziła się ona wspólnym wystąpieniem szlachty i Kozaków Iwana Nieczaja przeciwko Rosji. Jednak zanim do tego doszło obie strony miały dostatecznie dużo czasu na dostrzeżenie zagrożenia płynącego ze strony rosnącego w siłę wschodniego sąsiada i zrozumienia potrzeby wspólnego przeciwstawienia się carowi. W czasie kolejnej wojny północnej Mazepa również w końcu wystąpił przeciwko Moskwie. Jednak jego zamiary nie były znane szerszemu ogółowi. Kontakty starszyny kozackiej z przywódcami republikantów litewskich były mało zobowiązujące, a efekty, jak w przypadku Miklaszewskiego, mogły raczej w oczach Litwinów potwierdzać fakt wierności Mazepy wobec cara i jego niechęci wobec bliższych kontaktów starszyny z nimi. W następstwie tego rosnący w liczbę litewscy zwolennicy Leszczyńskiego nie mieli pojęcia o prawdziwych zamierzeniach kozackiego hetmana. Przyczynił się do tego również otaczanie przez Mazepę swoich zamierzeń szczelną tajemnicą, co powodowało brak przepływu informacji. Uniemożliwiło to zbudowanie jakiegokolwiek wymierzonej w Rosję współpracy pomiędzy Litwą a Ukrainą Mazepy, podobnej do tej, jaka zaistniała pod koniec lat 50-tych XVII wieku. O prawdziwych zamiarach Mazepy dowiedziano się dopiero, gdy Karol XII wkraczał na ziemie ukraińskie³⁶. Klęska pod Połtawą szybko zakończyła okres jawnej antyrosyjskiej

³⁶ Fakt otaczania przez Mazepę swoich planów politycznych wielką tajemnicą był powszechnie znany, zob. O. Оглоблин, Гетьман Иван Мазепа и Москва, [в:] „Иван Мазепа и Москва”, Київ 1994, s. 44.

Секція 2

---

działalności Mazepy. Był on na tyle krótki, że nie miał szans na przekonanie społeczeństwa litewskiego do Kozaków i idei współpracy z nimi.

Niewątpliwie problem wzajemnych relacji pomiędzy Litwą a Kozaczyzną epoki Iwana Mazepy wymaga dalszych pogłębionych badań. Chodzi tu zarówno o relacje pomiędzy elitami, jak również o te na szczeblu niższym, pomiędzy szlachtą z jednej strony, a starszyzną kozacką z drugiej. Należy zbadać nie tylko kwestie kontaktów politycznych i militarnych, ale również gospodarczych, handlowych, kulturalnych, które by świadczyły o przenikaniu się obu środowisk w czasach pokoju i stabilizacji. Niewątpliwie pozwoli nam to na udzielenie odpowiedzi na szereg frapujących pytań, a przede wszystkim rzuci nieco światła na tak mało dotąd zbadaną epokę. Problemem może być skromna ilość źródeł. Wypada jednak mieć nadzieję, że dogłębna kwerenda archiwalna pozwoli rozwiązać i tę przeszkodę.

Наталія Беседіна, Віктор Рибачук (Полтава, Україна)

Полтавська битва — важливий чинник формування нового зовнішньополітичного курсу Османської імперії

На початку XVIII ст. відбулися серйозні зрушення у геополітичній конфігурації сил на міжнародній арені. Особливо значний вплив вони мали на долю однієї із наймогутніших держав Середньовіччя — Османської імперії, яка саме у XVIII ст. вступила в критичну фазу своєї історичної еволюції. Занепад військової могутності імперії Османів на тлі політичного посилення європейських держав, особливо Росії після перемоги над армією Карла XII під Полтавою, призвів до її поступового перетворення з великої й впливової держави Старого світу на периферійний елемент світової капіталістичної системи. Формування нового зовнішньополітичного курсу Порти на початку XVIII ст., поза всяким сумнівом, було пов'язане з пошуком адекватної реакції на нові умови існування імперії, на нейтралізацію зростаючих негативних чинників, на збереження територіальної цілісності держави і підтримку її престижу в очах європейських монархів.

Історії взаємовідносин Османської імперії з європейськими державами присвячена досить значна література. Водночас вивчення цієї проблеми виявило наявність низки дискусивних питань і неоднозначних, а інколи й протилежних, оцінок найважливіших процесів і подій в історії Османії першої третини XVIII ст. Ідеться насамперед про співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників занепаду Османської імперії [1], про характеристику стану держави (занепад чи структурна криза) [2], про самостійність чи залежність зовнішньої політики Порти в першій половині XVIII ст. [3].

Пропонована стаття присвячена вивченню початкового етапу в історії османської дипломатії. Автор ставить за мету розглянути передумови та наслідки формування нового зовнішньополітичного курсу Порти на початку XVIII ст. Необхідність висвітлення цієї проблеми тим більш очевидна, що досліджуваний період вирізняється появою нових засад політичних взаємовідносин у Європі, специфіка яких відобразилася на всій їх наступній історії.

Секція 2

Історичну еволюцію створеної на межі XV-XVI ст. Османської імперії можна поділити на кілька етапів: етап «наступу» (1453-1579), коли внаслідок військової експансії турків-османів були завойовані території від Нільських порогів до воріт Відня і від Марокко до Ірану. Після взяття Константинополя (1453) османська держава перетворилася на світову провідну силу в міжнародній політиці. В епоху Відродження велика євразійська Османська імперія стала лідером мусульманського Сходу і головним ворогом християнської Європи. Вона мала найсильнішу і найдосконалішу військову систему у Середземномор'ї. Про її ефективність свідчить той факт, що з 1281 по 1682 рік османи не зазнали жодної великої поразки, збільшивши розміри держави з 4,8 тис. кв. км до 4,5 млн. кв. км і перетворивши її на одну з найбільших імперій світу [1, 20]. Варто зазначити, що на постосманському просторі розмістилося понад 30 незалежних сучасних держав [4, 40].

Стабільні військові успіхи османів спиралися на ідеали гази, тобто священної війни, та постійного поширення царства ісламу на весь світ [5, 17]. Блискуча Порта, усвідомлюючи свою військову могутність, у відносинах з європейськими державами не бажала дотримуватися загальноприйнятих поміж ними норм і правил дипломатії. Переважало мусульманське уявлення про християнські країни як про «світ війни», у яких «невірні» лише покірністю та сплатою податку могли купити мир з мусульманами. Тому угоди про військову допомогу та співробітництво, на зразок тих, що були укладені з французькими королями Франциском I і Генріхом II, сприймалися османськими діячами як прояв покірності, повної васальної залежності, а отримані від союзників гроші — як данину васалів. Торговельні привілеї для іноземних купців уявлялися як пільги для покірних васалів [6, 39]. У 1569 році підписано франко-османський договір про капітуляції (статті), згідно з яким французьким купцям надавалися торгові привілеї (низькі ввізні мита, право екстериторіальності, податковий імунітет). Пізніше аналогічні угоди були укладені з іншими європейськими країнами. Капітуляції надавалися як милість султана і діяли лише на період його правління.

Отже, в період могутності зовнішня політика Османської імперії базувалася на військових методах вирішення конфліктних ситуацій, на військовій експансії та зверхньому ставленні до світу «невірних».

Наступний етап в історії Османської військово-теократичної держави — етап «зупинки» (1579-1683), коли внаслідок внутрішніх негараздів та перших проявів кризи османської державності був паралізований наступальний порив турків у Європі. Незважаючи на криваві стабілізаційні реформи Мехмеда Кьюпрюлю (1656-1662) та відновлення військової експансії в Європі, імперія Османів у 1683 році зазнала катастрофічної пораз-

Секція 2

ки під Віднем. Це було очевидним доказом неефективності реваншистської зовнішньої політики Порти, особливо з огляду на посилення Заходу, що зрештою обумовило поразку мусульманського світу у війсьній конфронтації ісламу та західного християнства [7, 69]. Так розпочався третій етап еволюції Османської держави, етап «відступу» (1683-1739). Битва під Віднем 1683 року та Карловицький мир 1699 року означали не тільки припинення османської експансії в Європі, а й перший територіальний розподіл держави Великого Турка. Порта втратила такі важливі для неї території, як Морея, частина Далмації та острови Архіпелагу, які відійшли до Венеції; Азов, який перейшов до Росії; майже всю Угорщину, Трансильванію, Бачку і Славонію, які опинилися під владою Австрії; Подолію і частину України, захоплені Польщею. Водночас на землях імперії значного поширення набула система капітуляції. Розпочинаючи з XVII ст., до текстів капітуляційних угод вносяться корективи щодо святих місць Палестини, а також перебування в них католицьких пілігримів та священників [8, 58]. Надані іноземцям привілеї призвели до загрози для цілісності Османської імперії експансії на Близький Схід європейських дипломатичних, торговельних та релігійних місій.

Неабияке занепокоєння Порти викликала Росія, яка ставала дедалі міцнішою, особливо після вирішальної перемоги над Швецією під Полтавою у 1709 році. Увага до Росії пояснювалася й тією обставиною, що ще з другої половини XVI ст. у розвитку відносин Османської імперії з Московією, окрім торговельних та дипломатичних зв'язків, виникають два нових аспекти — релігійний і військовий. У XVI ст. московський уряд перебрав на себе роль захисника поневолених народів православного Сходу. Причому ця доктрина поширювалася як на балканські, так і на близькосхідні православні народи [6, 38]. Крім того, на цей час обидві держави територіально суттєво наблизилися одна до одної. Для відвернення небезпеки, посилення та зміцнення Московії кримським ханам особливим наказом султана надавалася можливість здійснювати напади на неї, навіть тоді, коли сама Порта з Москвою не ворогувала [9, 14]. У середині XVI ст. османи вже певною мірою усвідомили небезпеку московського просування на південь, що загрожувало їхнім позиціям у басейні Чорного моря і на Кавказі. Адже Російська держава поширювалася здебільшого на Схід, у межі проживання етнічно, релігійно й лінгвістично близьких до турків-османів тюркських народів, завоювавши їхні держави: Казанське, Астраханське і Сибірське ханства [10, 147]. Баланс сил між обома державами вдалося встановити лише у 1642 році, коли Москва повернула османам фортецю Азов [9, 16]. Наприкінці XVII ст. дещо слабшають позиції Туреччини на Чорному морі. У 1695 році Петро I відновив війну проти Криму на нових стратегічних засадах:

Секція 2

захопивши турецькі фортеці по нижній течії Дніпра та Азов, він закріпив домінування російського флоту на Азовському морі. Свої подальші плани цар пов'язував із виходом в Чорне море. Незважаючи на поступки Росії за умовами Константинопольського договору 1700 року, Петро I не відмовився від реалізації своїх амбітних планів, основою яких стало подальше нарощування військової могутності Росії: побудова нових фортець на Чорному морі, вимоги від османів свободи навігації на Чорному морі, передачі їй Керчі. Дипломатичні поступки Порти лише розігріли політичні амбіції Петра I, тому Стамбул був украй занепокоєний перспективою військового зіткнення з Росією [9, 17]. Деякі представники Високої Порти були свідомі того, що проведення усталеної європейської політики, яка базувалася на османському нарцисизмі, небажанні вступати в союзи з християнськими державами, військового експансіонізму, у подальшому призведе до більш катастрофічних наслідків [2, 186]. З огляду на це, впродовж першого десятиріччя XVIII ст. стає помітним прагнення частини османських сановників до більш обережної та реальної політики в Європі. Якщо раніше всі конфлікти вирішувалися за допомогою війн, то з початку XVIII ст. військові демонстрації поступаються конференціям з послами та обміну «меморіалами». Порта прагне бути поінформованою про міжнародну обстановку й тому активно використовує практику посольств до Франції, Швеції, Польщі, Росії, Австрії. Це стало «першою прогалиною в османській залізній завісі» [2, 182]. Значення османської місії до Відня (1719), посольства до Франції (1720-1721), делегацій до Росії (1722-1723, 1729), Швеції (1726), перебування першого турецького резидента у Відні (1725-1732) входило за межі звичайних зовнішньополітичних актів Порти. Ці поїздки сприяли подоланню традиційного для османських політичних діячів переконання в османських перевагах [2, 183]. Прикметно, що османські дипломати поводитися за кордоном «не як турки, але як міністри у християнстві»: їх не стільки цікавили ціни на раритетні товари, скільки закордонні порядки, культура, військова справа [2, 184]. Посольська діяльність османських дипломатів сприяла розвитку інтересу до картографії, книг, європейської преси, заактивізувала роботу з перекладу творів європейських авторів: істориків, географів, астрономів.

Таким чином, у зовнішньополітичній поведінці Османської імперії у першій чверті XVIII ст. відбувається перехід від воєнної конфронтації з європейськими країнами до «інтелектуальних контактів між двома світами» [11, 66]. Інтерес османів до європейського досвіду особливо зростає після 1718 року (після Пожаревацького договору з Австрією), коли настав період мирних відносин з європейськими країнами, який сприяв розвитку дипломатичних і наукових контактів з Європою. Особливі відносини склали-

Секція 2

ся в Османської імперії з Францією. Цьому сприяла насамперед міжнародна обстановка на початку XVIII ст. Туреччина і Франція не мали прямих зіткнень, вони мали спільного суперника — Австрійську імперію. Тому основною метою османського посольства до Франції у 1719 році було зміцнення турецько-французьких відносин і переговори про укладення союзу проти Австрії. Крім офіційних завдань, османський представник Мехмед-ефенді отримав особливе й незвичне для турецького посольства до «невірних» завдання — вивчити основи цивілізації та освіти Франції та поінформувати про можливість їх запозичення Османською імперією [11, 69]. Це було одним із найперших проявів нового ставлення османських державних діячів до європейського досвіду. Мехмед-ефенді виявив неабиякий інтерес до науки і культури Франції, відвідав королівську Академію, мануфактуру, обсерваторію, бібліотеку, Будинок інвалідів, госпіталі. Крім Парижа, посол відвідав Ліон і Марсель, ознайомився з мануфактурним виробництвом камчатної тканини та оксамиту.

Отже, інтерес османів до європейських країн свідчив про те, що в першій чверті XVIII ст. частина османського суспільства почала усвідомлювати військово-політичне та культурне відставання імперії від країн Західної Європи. [12, 123]. З метою посилення держави та запобігання її територіальному розподілу Порти вперше впродовж 1718-1730 років започаткувала впровадження новацій за європейським зразком, відомих під назвою «ляля деврі» («епоха тюльпанів»). Саме в цей час була відкрита перша турецька друкарня, з'явилися різноманітні проекти створення військових і навчальних закладів, розвитку в імперії мануфактур і заохочення наук; столична знать взялася за будівництво замських палаців на зразок Версала, Марлі й Фонтенбло; увійшло в моду вирощування тюльпанів, бульби яких спеціально ввозилися з Голландії [2, 174]. Завдяки зусиллям перших османських «західників» з'являються нові підходи до вирішення проблеми дефіциту державної казни, внаслідок чого були віднайдені альтернативні джерела фінансування держави, що дозволяли компенсувати втрату доходів від торгівлі, передусім за рахунок посилення оподаткування, іноземних позик, розвитку національної промисловості, надання пільг іноземному капіталові [1, 20].

Під впливом нової міжнародної обстановки та внаслідок відкритості османів до західного світу відбуваються перші зміни і в структурі центральної влади імперії, найважливішою з яких було виокремлення з двірцевої служби державних установ, на які відтепер покладалася вся відповідальність за внутрішню та зовнішню політику [2, 142].

Водночас зовнішньополітичний курс Порти у першій чверті XVIII ст. був досить складним і суперечливим. Загроза територіальних втрат та ре-

Секція 2

акція на неї з боку консервативних сил, які зберігали старі категорії релігійної свідомості (мусульманський світ – християнська Європа), призводили до відносності османського миролюбства. Курс на відмову від війн у Європі зовсім не означав відмови від агресивної політики загалом. Заклики традиціоналістів до відкритого протистояння з «невірними» підсилювалися як внутрішніми труднощами, так і зовнішнім тиском, намаганнями Франції, Польщі та Австрії спровокувати Османську імперію до війни з Росією [13, 58]. Цими обставинами були обумовлені російсько-турецький конфлікт 1710-1711 років і війни 1714-1718 років проти Венеції та Австрії [14, 99]. Активно долучаючись до європейської політики, Порта все більше втягувалася у боротьбу європейських суперників. Обрана султанською владою орієнтація на Францію могла обернутися загостренням відносин Стамбула з Петербургом і Віднем. Найбільш далекоглядні та помірковані турецькі державні діячі добре усвідомлювали небезпеку зіткнення з двома наймогутнішими сусідами імперії і намагалися запобігти йому [15, 386]. Однак сама логіка європейської політики Порти призводила до неминучості цього конфлікту. Переконливим доказом цього була війна Османської імперії проти Росії та Австрії у 1735-1739 роках і російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст.

Таким чином, формування нового зовнішньополітичного курсу Стамбула було наслідком суттєвих змін у співвідношенні сил на міжнародній арені наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Катастрофічні поразки турецької армії у війні 1684-1699 років з державами Священної ліги та усвідомлення наростаючої, незважаючи на невдалий Прутський похід Петра I, загрози з боку Росії переконали Порту у неможливості продовжувати традиційну зовнішню політику в Європі, побудовану на силі зброї. Тому замість колишньої постійної османської агресивності формується вичікувальна тактика, з'являється більше гнучкості, бажання досягти поставленої мети за рахунок суперечностей між європейськими державами. Головним засобом реалізації зовнішніх планів Порти стає стратегія балансування між провідними державами та проведення політики «рівнонаближеності» до Росії та Заходу, тобто досягнення розумного балансу як шляху до виживання. У цьому ж сенсі варто розглядати й прагнення османів до вивчення та запозичення європейського досвіду в «епоху тюльпанів».

Література:

1. Закат імперий. Семинар. Часть II. Аксиология // Восток.— 1991. —№5. —С. 10-24.
2. Мейер М. С. Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса. — М.: Наука, 1991. — 261 с.

Секція 2

---

3. Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М.: Наука, 1971. — 204 с.
4. Лазарев М. Как тяжело быть генералом // Азия и Африка сегодня. — 1998. — №10. — С. 40-42.
5. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Пер. з англ. О. Галенка. — К.: Критика, 1998. — 284 с.
6. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. — М.: Наука, 1984. — 299 с.
7. Шеремет В. И. Становление Османской империи. XIII - XVI вв. // Новая и новейшая история. — 2001. — №1. — С. 60-69.
8. Кобищанов Т. Ю. Между кануном и шариатом // Вести. Моск. Ун-та. Сер. 13. Востоковедение. — 2005. — №4. — С. 52-69.
9. Шишкіна В. Чорноморський вектор зовнішньої політики Туреччини: історична ретроспектива і сучасність // Людина і політика. — 2004. — №1. — С. 12-26.
10. Ю. Кадырбаев А. Ш. Османская и Российская империи: общее византийское и золотоордынское наследие // Восток. — 2003. — №2. — С. 145-155.
11. Витол А. В. Османская империя (начало XVIII в.). — М.: Наука, 1987. — 133 с.
12. Модернизация арабского мира // Восток. — 2007. — №2. — С. 118-130.
13. Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата). — М.: Наука, 1977. — 102 с.
14. Рыжов К. В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV — XX вв. — М.: Вече, 2004. — 544 с.
15. История Востока. Т. III. Восток на рубеже Средневековья и нового времени. XVI — XVIII вв. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2000. — 696 с.

Ніна Цехмістро (Полтава, Україна)

**Донесення австрійського посла
у Туреччині М. Тальмана про стан
російсько-шведсько-турецьких відносин
після Полтавської битви
(1709-1710 роки)**

Упродовж трьохсот років події Північної війни цікавлять дослідників багатьох країн. Ще у XVIII-XIX століттях історики приділяли увагу міжнародним відносинам, питанням дипломатичної історії. Значний внесок у дослідження проблеми зробили радянські історики [1]. Основна увага в їх роботах приділялася дослідженню історії російської дипломатії, зокрема прагненню Росії на першому етапі Північної війни уникнути військових дій на два фронти — на півночі зі Швецією, на півдні — з Туреччиною. Швеція ж була зацікавлена у спільних діях з Кримом і Туреччиною проти Росії. Відносини Швеції і Туреччини на початку XVIII століття в сучасній українській і російській історіографії досліджені недостатньо. В історіографії утвердилася думка про те, що шведи почали встановлювати зв'язки з Туреччиною і Кримом під час походу в Росію. Насправді спроби шведської дипломатії залучити Туреччину до активних дій проти Росії сягають початку Північної війни. Австрійський канцлер Кауніц у 1702 році мав відомості про те, що польські супротивники короля Августа II за підтримки шведів добиваються від султана оголошення війни Росії [2, 39]. Правлячі кола Османської імперії насторожено зустріли вторгнення шведів у Росію, бо, не сумніваючись у перемозі Карла XII, передбачали неминучість відродження Великої Польщі. Це для Туреччини було таким же небажаним, як і просування Росії до Чорного моря. Тому султан Ахмед III в категоричній формі заборонив великому візиру і татарському хану сприяти здійсненню планів польського короля.

Після полтавської поразки Карл XII разом з Мазепою переправився через Буг і отримав притулок у Бендерах. Сучасник подій, французький офіцер Моро-де-Бразе писав: «Вся Європа бачила кінець нещасливого походу і падіння короля, до того непереможного. Військо його було знищене або захоплене у полон. Його рада, чиновники, які пішли вслід за ним,

Секція 2

мали ту ж долю; сам король, щоб не потрапити до рук своїх ворогів, пробився з трьомастами кіннотників у турецьку землю, за Дністер, у сусідство до буджацьких татар і шукав притулок у Бендерах» [3, 402].

Цей період діяльності Карла XII та його найближчого оточення недостатньо висвітлений в історіографії. Причиною цього є обмежене коло історичних джерел, доступних для вивчення. Компенсувати це деякою мірою може звернення до опублікованих донесень австрійського дипломата Йогана Міхаеля фон Тальмана. З 1700 року він перебував у Туреччині спочатку як секретар австрійського посольства, а з 1704 і до 1712 року як посланник імператора. Його повідомлення дають можливість розкрити плани Карла XII після поразки, яка спіткала його під Полтавою, дати відповідь на питання про причини тривалого перебування короля у Туреччині. Пояснити це лише болісним соромом Карла, який не бажав з'являтися на батьківщині після втрати майже всієї армії і втечі з поля бою, не можна, хоча такі тлумачення у свій час давалися в історичній літературі. Існує можливість документально підтвердити, що у Карла після прибуття до Бендер виник план схилити султана, візира і весь Диван до оголошення війни Росії, стати на чолі великої турецької армії і повести її проти російського царя. Підставою для таких планів шведської дипломатії було те, що турки не хотіли миритися з утратою Азова і Азовського моря і тому, як розраховував Карл XII, війна Туреччини з Росією — справа цілком можлива.

Шведська дипломатія доклала немало зусиль для здійснення своїх планів щодо створення антиросійського шведсько-турецького союзу. У донесенні М. Тальмана від 18 липня 1709 року говориться про звернення Карла XII, С. Лещинського та І. Мазепи через своїх посланників — Отто Вільгельма фон Клінковстрема та Адама Тарло за допомогою до Туреччини і Криму ще до Полтавської битви. «В листах, — пише М. Тальман, — обидва названих королі переконливо просять татарського хана за сприятливих умов усунути московитів від кордонів Криму і не тільки виставити проти московитів підпорядкованих йому татар, а й вплинути на Туреччину, щоб вона з боку турецьких провінцій з достатньою кількістю військ завдала б цим своїм ворогам по можливості найбільший збиток» [3, 41].

Надії на допомогу татар і турків мали підстави, бо ще у 1707 році С. Лещинський послав своїх людей у Порту, і Туреччина відповіла дружніми грамотами на ім'я Карла XII і С. Лещинського. Султан Ахмед III запропонував шведському королю свою дружбу. У подяку за те, що Карл XII у 1704 році звільнив турків, які перебували у польському полоні, султан наказав викупити у росіян сто шведських полонених. У відповідь на чергове звернення в 1709 році і запобігаючи можливим вторгненням Росії, Туреччина почала пересування військ і озброєння до російсько-ту-

Секція 2

рецьких кордонів. У розпалі військових приготувань до Порти надійшла звістка про події під Полтавою. Австрійський посланник повідомляє, що «досягнута московітами перемога значно порушила здійснені Туреччиною заходи на користь Швеції і увела турецьке міністерство у велике збентеження» [4, 44].

Після Полтавської битви Туреччина зайняла вичікувальну позицію. Порта зі східною увічливістю прийняла короля, коли його переслідував генерал Волконський і Карлові дивом удалося переправитися через Буг та не потрапити у полон. Проте султан не поспішав з початком військових дій проти Росії, хоча усіяко допомагав її ворогам. Порта схвально поставилася до пропозиції Карла XII прийняти шведського посла у Стамбулі й почала підтягувати війська та озброєння до кордонів Росії.

М. Тальман докладно описує, як реагував турецький уряд на звістку про розгром шведів під Полтавою. Шведський же король намагався зобразити полтавську поразку як тимчасову тактичну невдачу, яку можна швидко виправити, спираючись на шведські війська в Польщі, Померанії, Лифляндії, Естляндії, Фінляндії, Швеції та на могутній військово-морський флот. До того ж, Карл XII розраховував найближчим часом підштовхнути Туреччину до війни з Росією, а це, на його думку, дало б можливість шведам сконцентрувати зусилля на петербурзькому напрямі. Не змінила задумів короля й звістка про капітуляцію генерала Левенгаупта під Переволочною, проте якщо раніше туркам і татарам у планах Карла XII відводилася допоміжна роль, то з цього часу зв'язки з Кримом і Туреччиною набули вирішального значення.

Карл XII ще по дорозі у Бендери відправив М. Нейгебауера у Стамбул. М. Тальман підкреслював, що М. Нейгебауер отримав від Карла XII листа, в якому той повідомляв султана про поразку, просив притулку в турецьких володіннях і пропонував союз проти Росії. [4, 51]. У донесенні від 5 серпня М. Тальман писав, що король просив султана дати йому можливість переправитися до Франції через Чорне і Середземне моря, проте це прохання було відхилене, хоча Юсуф-паша отримав наказ забезпечити Карла XII та його свиту всім необхідним і вести підготовку для безпечного їх повернення у Швецію [4, 44-45].

Із донесення від 21 серпня ми довідуємося про постійне листування Карла XII з С. Лещинським, татарським ханом з Бендер Юсуф-пашою. Їх спільною метою було підштовхнути Туреччину до активних дій проти Москви [4, 47]. Наближені Карла XII розгорнули в Туреччині бурхливу діяльність. 27 вересня із Бендер до Стамбула прибув С. Понятовський, який привіз листа від шведського короля, де М. Нейгебауеру надавалося звання надзвичайного посла. Він подав турецькому уряду офіційний документ під

Секція 2

назвою «Причини, за якими є вигідним для Туреччини давати опір занадто великим успіхам московського царя». М. Нейгебауер запропонував об'єднати шведські й турецькі сили і нав'язати Росії війну на два фронти. За його планом, татари повинні діяти з боку Азова в напрямі Києва і Москви, а шведи і турки — вторгнутися на територію Польщі і звідти йти на Москву. М. Нейгебауер висловив надію, що «цар не буде в змозі давати опір двом монархам одночасно» [4, 60-61]. «Рятівні засоби», запропоновані Карлом, не знайшли схвального відгуку у Порти, бо загін короля у Бендерах був невеликим, а військо Крассау з Польщі відійшло у Померанію.

У Стамбулі розгорнулася гостра дипломатична боротьба. Російський уряд і після Полтавської битви був зацікавлений у мирних відносинах з Туреччиною. Росія намагалася добитися видачі Карла XII і Мазепа як гарантії збереження миру. У Стамбулі ж були переконані у тому, що, закінчивши війну зі Швецією, цар почне військові дії проти Туреччини. Цю точку зору активно підтримували і розвивали агенти Карла XII і представники ряду західних держав. Проте на той час Туреччина не була готова до конфронтації з Росією, тому в січні 1710 року після тривалих переговорів султан викликав російського посла і вручив йому ратифікаційну грамоту, в якій підтверджувався Константинопольський мирний договір. Туреччина і Росія підписали угоду про повернення шведського короля на батьківщину. Карл XII повинен був повертатися у Швецію через Польщу, де його супроводжуватиме російський загін.

У повідомленні від 19 грудня 1709 року М. Тальман доповідав, що шведський король вилікувався від поранення настільки, що може знову їздити верхи, полювати і займатися спортом. «Але начебто унаслідок свого теперішнього важкого становища він упав у меланхолію, бо не знає, яким чином знайде він вихід з турецького лабіринту, вхід у який Туреччина залишила відкритим, вихід із якого без ускладнень дозволяється тільки дуже небагатьом» [4, 59].

Поступово М. Нейгебауеру і С. Понятовському вдалося залучити турків на свій бік. У Бендерах Карл XII наказав скласти на ім'я султана меморандум, у якому великий візир був зображений зрадником, підкупленим Росією. 7 лютого 1710 року з цим документом до Стамбула прибув С. Понятовський. Він кілька разів зустрічався зі шведським послом і турецькими сановниками. У донесеннях М. Тальмана повідомлялося, що представник шведського короля, відданий французам і «угорським заколотникам», веде детальне листування з французьким послом і Ракоци та добивається, щоб Порта надала Карлу декілька тисяч турків і татар, з якими він вторгнеться в Угорщину, а далі, за сприяння прибічників Ракоці, просунеться в Померанію [4, 67]. Разом з С. Понятовським зі Стамбула до

Секція 2

Бендер вирушив загін із 6 тис. кінноти для охорони короля.

Карл XII під час перебування в Бендерах отримував від султана регулярну грошову допомогу й щедрі подарунки. Про один такий випадок згадувалося у листі французького купця, знайденому ще Ю. Афанасьєвим у Паризькому національному архіві й опублікованому на сторінках «Киевской старины» в 1889 році. У листі, датованому 1 березня 1710 року, вказувалося, що король шведський все ще в Бендерах. «Султан послав йому в подарунок 30 коней, із коїх на двох збура прикрашена оксамитками і перлами, шаблю і султан (aigrette), прикрашені коштовними каменями» [5, 642]. Тому емісари Карла мали можливість діяти усіма каналами. Головним засобом впливу на турецький уряд були, як і завжди, гроші. В історичній літературі нерідко висловлювалася думка про те, що дипломатія М. Нейгебауера і С. Понятовського виявилася ефективнішою за дипломатію П. Толстого, бо у шведських емісарів було більше грошей, ніж у російських представників. Прибічникам шведів при дворі султана вдалося в червні 1710 року усунути з посади великого візира Алі-пашу, який проводив стриману політику щодо Росії. Наступним візиром став Нуман-паша. Високопосадовці при дворі змінювалися часто. Разом з новим візиром приходило й інше впливове угруповання урядовців, яке спрямовувало всю політику Туреччини. 20 червня Нуман-паша викликав для переговорів С. Понятовського, а 21 червня — М. Нейгебауера. Після цього великий візир порадився з вищими сановниками Порти і прийняв рішення про те, що «авторитет Османської імперії» зобов'язує її надати шведському королю армію з 50 тисяч турків і татар, щоб «він міг дати гідну відсіч своїм ворогам» [4, 71-73]. Обстановка в Стамбулі стала ще більш напруженою. Нуман-паша утримався при владі всього два місяці і був замінений Балтаджи Мехмед-пашою — ще палкішим прибічником Швеції. З нагоди свого призначення він, згідно зі звичаєм, запросив на прийом усіх іноземних послів, за винятком одного — П. Толстого.

3 листопада 1710 року в Стамбул за викликом султана прибув для консультації кримський хан Девлет-Гірей, який давно вимагав війни з Росією. С. Понятовський і М. Нейгебауер швидко знайшли з ним спільну мову. Як підбив підсумки М. Тальман: «Зрозуміло, яку резолюцію прийме Порта з татарським ханом стосовно шведських і московських справ» [4, 79].

Султан, обговорюючи питання війни і миру, неодноразово радився з Девлет-Гіреєм, великим візиром, іншими турецькими міністрами. 18 листопада 1710 року було прийнято рішення про розірвання мирних відносин з Росією, а 20 листопада, після дотримання усіх формальностей, оголосили війну [4, 81-83].

Оголошення війни, як на той час, було лише формальним актом, а воєнні дії проявлялися поки що лише в арешті у Стамбулі П. Толстого й ро-

Секція 2

сійського посольства. У турецькій столиці продовжувалася гостра політична боротьба навколо проблеми війни з Росією. Султанський уряд, Карл XII, кримський хан були безпосередніми її учасниками, що діяли відкрито. За кулісами велику роль відіграла дипломатія європейських держав: Франції, Австрії, Англії, Голландії.

Плани Карла XII не здійснилися повною мірою, бо було зрозуміло, що Туреччина воюватиме не у Польщі чи Україні, а у східних степах між Бугом і Дністром; Порта почне війну не для того, щоб добитися перемоги для Карла і повернути Швеції Прибалтику, а для того, щоб повернути собі Азов. Тим більше, що реальні сили Карла XII Туреччина оцінювала досить низько. До того ж, король здійснював безглузді вчинки, як, наприклад, дику збройну криваву бійку в Бендерах з турецьким загоном у 1713 році. Після цього його попросили остаточно і по можливості невідкладно залишити володіння повелителя правовірних.

Донесення М. Тальмана — значущі документи, в яких наведено багато цікавих деталей, відсутніх в інших джерелах, а головне — достатньо чітко простежується лінія шведської й турецької дипломатії того часу.

Література:

1. Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого / Молчанов Н. Н. — М.: Междунар. отн., 1986. — 445 с.; Бобылев В. С. Внешняя политика России эпохи Петра I / Бобылев В. С. — М.: УДН, 1990 — 168 с.; История Северной войны. 1700 — 1721 г.г. / [Ростунов И. И., Авдеев В. А., Осипова М. Н, Соколов Ю. Ф.] — М.: Наука, 1987. — 212 с.
2. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / Сергей Михайлович Соловьев — М.: АН СССР, 1962. —(Сочинения: в 17 кн. / С.М. Соловьев; кн. VIII).
3. Пушкин А. С. Записки бригадира Моро-де-Бразе (касающиеся до турецкого похода 1711 года) / Александр Сергеевич Пушкин — М.-Л.: Худож. лит., 1951 — (Полное собрание сочинений: в 10 т. / А. С. Пушкин; т. VIII).
4. Турция накануне и после Полтавской битвы / [перевод, введение и прим. Шутной В. Е.]. — М.: Наука, 1977. — 103 с.
5. К пребыванию Карла XII в Бендерах // Киевская старина. — 1889. — декабрь (№ 12). — с. 642.

Віталій Павлов (Полтава, Україна)

**Хронологія експансії північно-західних
Прибалтійських земель
протягом XVII - початку XVIII століть:
висвітлення проблематики
радянською історіографією**

Південна частина сучасної Швеції зберегла стародавню назву – Гьоленд, тобто землі готів. Північніше від неї, біля озера Меларен (середня Швеція) мешкали свеї, тобто шведи. Але для більшості народів материкової Європи мешканці Скандинавії, у тому числі і шведи, виступали під загальним ім'ям «нормани» – дослівно «північні люди». Поєднуючи Гермесову справу з піратством, нормани під керівництвом вікінгів (військових ватажків) з кінця VIII століття активно просуваються на схід від Варязького моря. Наслідком цих походів та осідання частини військової еліти в нових землях було посилення культурно-політичних зв'язків між країнами Скандинавії та Київською Руссю. Економічною основою двосторонніх відносин виступала торгівля, яка велась вздовж берегів найбільших річок Східної Європи: Німану, Зах. Двіни та найвідомішим торговельним шляхом «із варяг у греки» (Фінська затока – р. Нева – оз. Ладозьке – р. Волхов – р. Ловать – р. Куня – р. Зах. Двіна – р. Капля – р. Дніпро – Чорне море). Столиця нашої держави Київ стає місцем неодноразових відвідин багатьох відомих норманів, серед яких Олаф II (1028 р.), його син Магнус Добрий. Київський князь Ярослав Мудрий бере шлюб з донькою шведського короля Інгігердою. Характер цих відносин, їхня тривалість призводять до появи припущення, що «династичний зв'язок Русі зі Скандинавією до монгольського вторгнення був, мабуть, тіснішим, ніж з будь-якою іншою державою Західної Європи» (10, с. 20).

Найбільш сталими «кордонами» ранньофеодальної держави були північно-західні. Встановлені на початку X століття, за Олега, вони продовжували бути незмінними до кінця XII століття. Сусідами Київської Русі, що мешкали в прибалтійських землях, були корела, воль, чудь (ести), ліви, курші, жемайти, пруси. Залежність деяких із них, здебільше від Новго-

Секція 2

рода та Полоцька, виявлялась у періодичній сплаті данини. Вихід до східного узбережжя Балтики Великим київським князям був не потрібен. Новгород володів лише тонкою лінією річки Нева, яка ще до IX століття стала початком «великого річкового шляху». Найзахіднішим руським містом в Прибалтиці стає місто Юр'єв за 120 км від узбережжя, засноване у 1030 році на місці стародавнього естонського поселення.

Отже, у період розквіту державності – добу правління Ярослава Мудрого – руська експансія не досягла узбережжя Балтійського моря.

З часом намічена ще в роки правління Володимира Мономаха відцентрова тенденція поміж Новгородом та Києвом посилюється. Новгород все рішуче звільняється від опіки «стольного граду». На думку багатьох учених, 1136 — це рік народження новгородського республіканського устрою (21, с. 177). Зі смертю Мстислава Великого (1132 рік) все вільнішою стає зовнішня політика Новгороду. Перераховуючи сусідів останнього, літописець говорить: «Всі волості Новгороду: плесковичі, ладожани, карела, іжора, вожани» (13, с.14). Останні три безпосередньо мали вихід до Фінської затоки. З розвитком феодалних відносин Карельська земля у 70-х роках XIII століття відокремлюється в самостійну адміністративну область Новгородської республіки (2, с.464). Землі ж вожан та іжори — новгородські волості, відомі ще як «Водська п'ятина» — єдині торговельні ворота купецької республіки. Щоправда, «Водська п'ятина» не мала жодного укріпленого пункту на узбережжі, а найбільшу людиність у цій місцевості мав острів Фомін — «острів на Неві біля моря» — 36 чоловік (21, с.333). Усе це свідчить про те, що східне узбережжя Фінської затоки, а разом з тим і річка Нева використовувались новгородцями лише як транзитний коридор для торговельної діяльності з центром у Новгороді та для його головних міст-супутників — Ладоги та Пскова.

Перша шведська військова (морська) акція проти Новгороду, здійснена у 1164 році, була невдалою (14, с.523). Дружина новгородського князя Святослава розбила шведів Карла Сверкерсона біля Ладоги. «З часів Рюрика, — пише С. Соловйов, — шведи не турбували руських володінь, і було помічено, що такою безпекою північно-західні волості були зобов'язані внутрішньому неспокою у Швеції» (14, с.522). Серед головних причин останнього — запекла боротьба поміж королівськими родами Едвардсона та Сверкерла. Проте і влада новгородського князя Мстислава Удалого також була далекою від взірця верховної влади через внутрішню боротьбу з боярами та зі своїми володимиро-суздальськими сусідами на чолі з Юрієм та Ярославом Всеволодовичами. Внаслідок чого кілька вдалих походів Мстислава протягом 1211-1214 років проти чуді обмежувалися, незважаючи на вихід «до самого моря», лише звичайною даниною (14, с.607). Та-

Секція 2

ким чином, Мстислав Удалий повторює помилки своїх новгородських попередників: здійснюючи походи до Естонії, не закріплює свої успіхи будівлею укріплень-міст.

1223 року похід 20-тис. війська батька Олександра Невського Ярослава Всеволодовича до Ревеля (руська назва міста — Коливань) закінчується також невдачею. Військова акція князя є останньою спробою у домонгольський період здійснити превентивну війну з метою утримання Юр'єва. Місто вже з 1219 року не має постійного руського гарнізону, а у 1222 році перетворюється на німецький Дерпт, що і спричиняє акцію новгородського князя (1, с.35). 1234 року Юр'єв/Дерпт стає резиденцією естонського єпископа, в місті будується новий замок і католицький собор. Таким чином, був втрачений єдиний руський оплот західніше Чудського озера.

Уперше німецькі купці, внаслідок просування торговельних факторій на схід, з'являються в Прибалтиці наприкінці 50-х років XII століття. Ними були купці міста Вісбі з о-ва Готланд та міста Бремен. 1184 року німецький чернець Мейнард отримує дозвіл полоцького князя Володимира на будівництво у гирлі річки Двіни першої церкви. Остання, з благословення архієпископа Бременського, у 1186 році стає центром нової Східної єпархії. Навколо церкви будується нове місто Гольм (2, с.382). Уже в часи третього католицького єпископа в Лівонії Альберта фон Аппельдерна, за підтримки римського папи та датського короля Вальдемара, організовується перший хрестовий похід до цих земель. Замість далеких та небезпечних походів до Єрусалима з'являється новий маршрут — Південно-Східна Прибалтика. Походи до Лівонії набувають широкого розмаху після четвертого Єрусалимського (1202-1204 рр.), коли римський папа Інокентій III привітнює їх до останніх. Як і єрусалимські, хрестові походи до Прибалтики здійснювались під виглядом релігійного дійства. З метою більшої ефективності німецькі лицарі 1202 року об'єднуються в Орден Мечоносців під керівництвом магістра Альберта фон Аппельдерна.

У нових землях будуються і нові міста: Рига (1201 р.), Венден, Феллін. Датський король Вальдемар II захоплює замок естів Лінданіссу, відтоді він перетворюється на Ревель. Дії ж руських князів обмежувались звичайними прикордонними сутичками та придбанням здобичі — худоби чи то грошового відкupu. «Здається дивним, — задається питанням М. Тихомиров, — яким чином полоцькі князі дозволили німцям утвердитися у підвладних їм областях», але відразу ж знаходить відповідь: «...пояснення цьому ми, перш за все, знаходимо у слабкості полоцьких князів і малочисельності руського елементу в гирлі Двіни». Окрім того, продовжує історик: «...неабияку роль відіграла вигода, що відкривалась для полоцької торгівлі з німецькими містами, зокрема з Бременом та Любеком» (21, с.313).

Секція 2

Таким чином, до 1210 року підкорення Лівонії німецькими лицарями було завершено. Полоцький князь Володимир, згідно з договором із Ригою 1212 року, втрачав право збирати данину з лівів, втрачав він і землі Південно-Західної Латгалії. Після шлюбу його доньки з братом єпископа Альберта з 1213 року постійним місцем проживання Володимира стає Рига. «Що ж новгородці, — ставить питання С. Соловйов, — перенесли спокійно знищення руських володінь в Чудській землі? Їхні походи на чолі з князем Всеволодом у 1219, 1222, 1223 роках під Венден та Ревель типові для руського війська: «повоювавши всю Чудську землю, полону привели без числа, золота багато узяти, але фортець не взяли і повернулися всі по здорову» (14, с. 640). Навіть ці походи були скоріше винятком із правила, ніж правилом. Адже «розмир'є» з лівонськими містами призводило до підвищення цін на товари, що робило ці військові акції непопулярними серед населення Північно-Західної Русі. У 1228 році новопризваний новгородцями князь Ярослав планує похід на Ригу, проте він не відбувся. Серед головних причин — докір новгородців: «...ви до Коливаня (Ревеля) ходили, взяли срібло... міста не взяли, також і у Кесі (Венден), і у Ведмежій Голові (Оденпе), і за те нашу братію німці побили на озері, а інших до полону взяли. Німців ви тільки роздратували, а самі пішли геть, а ми попла-тилися» (14, с.643).

На початку 20-х років XIII століття загострюється боротьба за Естонію поміж німецьким Орденем та данцями, останні вперше з'являються в цих землях у 1219 році. Після поразки датського короля Вальдемара II Ревель у 1228 році стає ординським містом. Але зі смертю єпископа-магістра Альберта (1229 р.) колишня велич Ордену Мечоносців починає повільно занепадати. По Стенбійському договору з червня 1238 року Ревель знову опиняється під юрисдикцією Данії. Новий магістр Ордену Фолькуїн починає переговори з главою Тевтонського Ордену Германом фон Зальцем про об'єднання двох орденів. Підсумком переговорного процесу стає папська булла Григорія ІХ, датована 12 травням 1237 року, яка звітувала про поглинання мечоносців Тевтонським Орденем.

Отже, до монголо-татарської навали Прибалтійські землі були повойовані німецькими та датськими лицарями. Відтоді їхні володіння досягли річки Нарви, Чудського озера, середньої течії Зах. Двіни, впритул наблизившись до руських кордонів.

До середини XIV століття новгородська земля ще зберігала свою самостійність як від татар, так і від німців. Найбільшим випробуванням для неї був 1240 рік, коли папська булла доручає шведам почати хрестовий похід проти Новгороду. Їхня спроба утвердитися на річці Неві того ж року була невдалою. Просування шведського регента ярла Бюргера 15 липня 1240 року було зупи-

Секція 2

нене біля гирла річки Іжори, що впадає у Неву, військами новгородського князя Олександра (відтоді Олександра Невського).

На відміну від скандинавських хрестоносців, військові акції Тевтонського Ордену мали успіхи. Того ж 1240 року німці взяли Ізборськ, а Псков було віддано князем Герполком (Ярополком) у володіння Ордену. Копор'є у межиріччя Нарови та Неви стає базою для подальшого німецького просування углиб новгородських земель. Німецькі лицарі опиняються північно-західніше від Новгороду на відстані 32-х кілометрів, в селищі Тьосове. Секрет надзвичайної швидкості у тому, що «...німці використовували протиріччя між новгородцями та вожанами» (21, с.333-334). Під загрозою втрати своєї самостійності волелюбний Новгород повертає Олександра Невського, за допомогою якого у 1241 році руйнує німецьке Копор'є. Наступний рік приносить нові успіхи: відвойовані Псков та Ізборськ. Західніше останнього починалась земля Ордену. Олександр Невський вирішує вступити до неї і дати головний бій. Відносно місця «Льодового побоїща» в історичній літературі немає єдності (бій відбувся на західному узбережжі Чудського озера чи на східному), проте перемога, одержана на чолі з Олександром Невським 5 квітня 1242 року, безумовно, стримує на деякий час проникнення до новгородських земель західних сусідів. До часу правління Олександра Невського відносять і «розмежовуючі грамоти», що встановлювали «кордони між володінням конунга Норвегії (тобто шведськими землями) і конунга русів» (8, с.134).

Внаслідок загострення внутрішньої боротьби між братами Олександром та Андрієм Новгород в ідеологічному розумінні втрачає землі Воді та Іжори. 1253 року римський папа Олександр IV призначає окремого єпископа для Воді — відтоді Вотланд, Іжори — Інгрії та Карелії (21, с.337). Навіть превентивні походи русичів в орденські землі протягом 60-х років XIII століття не змінюють ситуацію на краю.

З початку 80-х років XIII століття починається справжній «біг до моря» — боротьба за вихід та закріплення на узбережжі Фінської затоки. Кожна зі сторін: німці, шведи, русичі (новгородці) — планувала першою закріпитися на східному його узбережжі. Син Олександра Невського Дмитрій першим із русичів проводить в цьому регіоні будівельно-відновлювальні роботи над колишнім німецьким замком Копор'є. Але шведам вдається закріпитися в більш важливому зі стратегічної точки зору районі — в гирлі Неви. Кам'яна фортеця Нієншанц, тобто Невський шанець (інколи — Ландскроне, Вінець землі), будується біля впадіння річки Охти в Неву. Новгород відразу відчуває незручності від такого сусідства, про що свідчить його грамота до німецького міста Любека. Березнева 1301 року грамота-звернення є бажанням новгородців долучити німців до цієї

Секція 2

справи як посередників. «Якщо король шведський відніме у вас і у нас шлях уздовж Неви, — пишуть новгородці, — чи то... відмовиться від того і поверне землю... зруйнує фортецю, яку він побудував, або цього не зробить, надсилайте до нас своїх послів заради багатой справи» (5, с. 62-63).

Таким чином, як за допомогою посередницької діяльності німецького торговельного союзу Ганзи, так і завдяки власній військовій силі вирішується питання щодо належності східних земель Фінської затоки. Лише за сорокарічний період, з 1283 по 1328 рік, було зафіксовано п'ятнадцять великих сутичок русичів зі шведами (13, с. 20). Жодна зі сторін не змогла міцно утвердитися в цих землях. Окрім багаторазового знищення та відбудови міст-фортець Ніеншанцу (весна 1301 р.), Ладоги, Кексгольма (весна 1313 р.), ефективність останніх походів була незначною.

1322 року вперше організовується похід проти шведської фортеці Виборг (відома з 1293 року) (10, с. 36). Наслідком цієї невдалої компанії є поява біля витоків Неви руської фортеці Орешек. Місто стає місцем підписання першого шведського-новгородського миру, відомого під назвою Ореховецького. «Хресні грамоти», підписані 12 серпня 1323 року новгородським князем Юрієм та ярлом Магнусом, зафіксували відхід гирла Неви до Новгороду за умови вільної торгівлі протягом її течії та заборонили ставити нові фортеці в Карелії (5, с. 67-68).

Новим етапом розвитку експансії Прибалтійських земель стає XV століття: на політичну арену все упевніше виходить Московське князівство. Іван III оголошує колишні землі Київської Русі спадщиною Московського князя. Серед головних здобутків цієї агресивної політики є приєднання Новгороду у 1478 році (13, с. 21). Окрім Вічевого дзвону, лише за рік, з 1487 по 1488, із Новгороду до Москви перевезено більш ніж сім тисяч новгородців, п'ятдесят кращих купецьких сімей переселено до Володимира (15, с.34).

До часу правління Івана III (1462-1505 рр.) належить і поява бажання Московії утвердитися на широкому фронті Східної Балтики: від північного узбережжя Фінської затоки до річки Нарова. У березні 1492 року на правому березі річки московський князь будує фортецю Іван-город. Старі псковсько-новгородські кордони стають північно-західними кордонами Московської держави. У стратегічному районі — Іжорських землях — чотири руських поселення: Іван-город, Ям, Копор'є, Орешек.

Завершеної форми Московське царство набуває у період правління Івана IV. До часу його правління належить найвідоміша спроба закріплення в Прибалтиці Московії у допетровський час — Лівонська війна. Рішучий крок у напрямку останньої Іван IV робить у 1554 році, коли висуває вимогу сплати так званої «юр'євської дані» та безмитної торгівлі Московії

Секція 2

у Лівонії (11, с. 44). До столиці Івана IV було привезено 66 тис. талерів (вимагалось — 40 тис.), проте ці гроші не рятують Лівонію від війни. 12 травня 1558 року війська Шуйського взяли Нарву. Тільки-но про це дізнався Іван IV, він відмовляється від лівонських грошей. Липень 1558 року приносить здобуття Дерпта-Юр'єва. Загальна чисельність підкорених лівонських фортець того непереможного року становила близько 20, за винятком Ревеля (15, с. 507).

Стрімка хода Московії в Лівонії примушує прискорити переговорний процес останньої з Польщею. 31 серпня 1599 року Сигізмунд II бере під свою протекцію Орден, розпочавши фактично справу його розподілу (9, с. 177). Крім Польщі, до послабленої Лівонії поспішає датський король Магнус, який 1560 року захоплює о-в Езель. Син Густава Вази шведський король Ерік XIV захоплює Естляндію з центром у Ревелі. Остаточо Лівонська держава секуляризується, тобто розподіляється, 28 листопада 1561 року. Центральна Лівонія, відтоді Ліфляндія, відходить до Польщі. 46-й і останній магістр Ордену Готгард Кетлер отримує титул герцога Курляндського — провінції, залежної від польсько-литовської держави.

Під час другого етапу Лівонської війни (1562-1570 рр.) московський цар змушений був перейти від наступу до оборони. Причина — турецько-татарська загроза південним кордонам Московії (12, с.22). В умовах тотального терору опричини на початку 1565 року Іван IV планує нові військові компанії в Лівонії, проте останні через напад татар на Астрахань залишаються нездійсненими. Улітку 1570 року розпочинається похід на Ригу. Семимісячна облога фортеці (з серпня 1570 по березень 1571 року) під загрозою знищення татарами Москви знята. Постійне турбування татар Девлет-Гірея змушує Івана IV змінити тактику щодо своєї лівонської політики: робиться спроба заміни безпосередньої присутності в цих землях на опосередковану через династичний союз. За допомогою шлюбу датського принца та своєї племінниці Іван IV планував створити васальне королівство в Естляндії, повновладним господарем якого бачив лише себе. Планом Івана IV не судилося здійснитись, незважаючи на те, що васальне королівство проіснувало до 1577 року. Датський принц Магнус, намагаючись звільнитися від надмірної опіки свого набридливого родича, переходить на бік Польщі.

Водночас Іван IV пропонує свою кандидатуру на польський престол. Ванкантне місце з'явилося у 1572 році зі смертю останнього представника династії Ягеллонів Сигізмунда II Августа. У листі до Польщі цар пише: «Стосовно Лівонії, то коли буду вашим государем, Лівонія, Москва, Новгород та Псков єдино будуть. А якщо мене в государі взяти не захочуть, то хай ваші послы приїздять до мене заради розмови. Я за Полоцьк не стою (полоцька

Секція 2

компанія царем ведеться з 1563 року) і з усіма його пригородами, відступлюся і свого Московського, хай тільки поступляться мені Лівонією по Двіну...» (15, с.621). Проте вкотре райдужним планам Івана IV не судилося здійснитися. Новий король Польщі Стефан Баторій розпочинає вдалі компанії 1578-1580-х років проти Московії від Сіверської України до Прибалтики. Протягом цього часу Івана IV втрачає 24 лівонських міст та Полоцьк.

Слабкістю Московії користується Швеція, яка активно просувається Новгородщиною. Не маючи можливості вести війну на два фронти, Іван IV 15 січня 1582 року підписує мир з поляками, залишаючи Лівонські землі. Підписання миру (біля с. Ківерова Гора, південніше Пскова) не рятує Іжорські землі від шведської експансії. У травні 1583 року на річці Плюссі підписується шведсько-московське перемир'я. Міста Іван-город, Ям, Копор'є, Карела (Кексгольм) відходять до Швеції, балтійське узбережжя втрачено (3, с. 494).

На початку XVII століття так зване «балтійське питання» — боротьба за торгове та політичне панування в Прибалтиці, — набуває особливої гостроти. Так чи інакше, «балтійське питання» було присутнє і в період 30-літньої війни (1618-1648 рр.). На початку століття, в період «Смутного часу», Московія утримувалась від надмірно активних дій в цьому регіоні. Борис Годунов, вінчаний на царство у 1598 році, успадковує дії свого попередника Івана Грозного щодо закріплення в Прибалтиці шляхом династичного союзу: сватає доньку Ксенію спочатку за Густава шведського, сина Еріка XIV, а потім за Іоана датського, брата короля Христіана. В обох випадках наполегливість царя виявилась даремною (16, с. 238-239).

У часи правління Василя Шуйського (1606-1610 рр.) з'являється загроза інкорпорації московських земель поляками. Водночас діють двоє дивом врятованих синів Івана IV. Найбільша загроза була від Лжедмитрія II, відомого під прізвиськом «тушинський вор». Сусідство поляків за 12 км від Москви прискорює налагодження зносин зі Швецією. Згідно з Виборзьким договором, підписаним племінником царя Скопіним-Шуйським у 1609 році, Московія вже вкотре декларувала відмову від Ліфляндії за умови військової допомоги шведів у протистоянні з Польщею (7, с. 797-798). Цікаво, що саме в цей час новгородські бояри розігрують свою партію, визнаючи своїм господарем одного із синів шведського короля Карла IX (8, с. 292). Умови Виборзького договору ще раз підтверджуються у Москві у березні 1610 року після тріумфального в'їзду шведського полководця Якова Делагарді та Скопіна-Шуйського. Після падіння влади Шуйського, у період Семибоярщини, на московський престол претендують одразу три кандидати: король Польщі Сигізмунд III, його син Владислав та син шведського короля Карла IX принц Карл-Філіп. У чер-

Секція 2

вні 1611 року «від імені московського уряду» Василій Бутурлін та Делагарді підписують договір про обрання шведського принца на московський престол (7, с. 860).

Під загрозою втрати своєї державності в Московії народжується нова «партія». На відміну від прошведської або пропольської, прибічники цієї партії вважали за потрібне обрання на престол «свого», тобто московита. У лютому 1613 року на престол обирають 16-літнього Михайла Романова (його батько митрополит Філарет доводився двоюрідним братом останньому із Рюриковичів цареві Федору Івановичу). В цих умовах шведський принц Карл-Філіп поспішає до Новгороду, але звістка про смерть батька Карла ІХ навздогоняє його у Виборзі, звідки він вимушений був повернутися до Стокгольма (17, с.73). Невдала псковська компанія наступного шведського короля Густава Адольфа завершується підписанням Дедірінського перемир'я між сторонами у січні 1616 року. Згідно з останнім, Московія поступалася Новгородом з усіма його передмістями, натомість були зняті зазіхання Карла-Філіпа на московський престол (17, с. 82-83). Остаточні умови шведсько-московського миру були вироблені в селищі Столбово (неподалік Тихвіна) 27 лютого 1617 року. Іжорські землі з містами Іван-город, Ям, Копор'є, Орешек, Карела відходили до Нарвської губернії шведської корони. Швеція повертала Новгород, Ладогу, Гдов, Порхов. «В Москві і в Стокгольмі, — пише С. Соловйов, — були дуже задоволені Столбовським миром, повернення Новгороду та позбавлення від шведської війни під час небезпечної війни з Польщею робили невідчутною втрату декількох міст: тоді було не до моря!» (17, с.95).

На 1630 - 1635 роки припадає шведський період 30-літньої війни. За підсумками жовтневого 1648 року Вестфальського миру Швеція закріпила за собою Західну Померанію, міста Вісмар, Верден, Бремен, о-ви Рюген, Готланд, Езель (Саарема), гирла східноєвропейських річок, що впадають в Південну Балтику. З урахуванням контролю над Ботнічною затокою та Фінською, над Інгерманландією, Естляндією, Ліфляндією та здобутими територіями в Південній Балтиці Балтійське море перетворилося на «шведське озеро» (4, с.145).

Суперечки поміж шведськими та польськими королями через Прибалтику вилились у наступний військовий конфлікт, який увійшов в історію під назвою I-ї Північної війни (1655-1660 рр.), яку більшість істориків вважають прелюдією до Великої Північної війни 1700-1721 років. Окрім Швеції, Польщі, Данії, в конфлікт у травні 1656 року ув'язується Московія. Спочатку воєнна компанія була успішною: здобуті Нотебург, Нієншанц, Дерпт, Кокенгаузен, з липня по серпень 1656 року була оточена Рига. Проте сидіння під Ригою поступово охолоджує «жар до війни» зі шве-

Секція 2

дами (16, с.667). Окрім того, як зазначає академік Є. Тарле: «Для Західної Європи прибалтійські землі вважалися шведськими, а не російськими» (20, с. 410). До того ж військова удача Карла X не залишала ніяких сумнівів. Розумів це і Олексій Романов, розпочинаючи у березні 1661 року мирні переговори в місті Кардісі (поміж Дерптом та Ревелем). «Віковичний мирний договір» — Кардиський трактат, підписаний між Карлом XI та О. Романовим, повертав Швеції всі міста, «взяті» у Лівонії та Інгерманландії (18, с.77).

Новим етапом в експансії Прибалтійських земель є бажання Петра I «прорубати вікно в Європу» (19, с.524). Напрямок цього вікна був заданий звабливою силою Балтійського моря. Міжнародне становище кінця XVII – початку XVIII століття сприяло здійсненню завойовницьких планів Петра I. Провідні західноєвропейські держави були зайняті підготовкою до вагомшої для них війни — за «іспанську спадщину». У цей час Петро I вдало використовує протиріччя поміж Швецією та її сусідами Данією і Польщею при створенні Північного союзу — військового союзу, спрямованого проти Швеції. Із самого початку військоове об'єднання було хитким: кожна із сторін будувала свої плани, намагаючись їх втілити за рахунок іншої.

Нападом 12 лютого 1700 року саксонських військ Августа II на Лівонію розпочинається Велика Північна війна. У березні до неї вступає Данія Фрідріха IV. Із запізненням більш ніж на чотири місяці щодо своїх зобов'язань перед союзниками, після врегулювання турецьких справ, «неодмінна воля Петра розповсюдити свої кордони до Балтійського моря» підштовхує його 19 серпня 1700 року оголосити війну Швеції Карла XII (6 с.174). Як привід Петро I висуває формальні звинувачення «численних неправд шведського короля і особливо те, що під час государевої ходи через Ригу (мається на увазі рух «Великого російського посольства» 1697 року) від ризьких мешканців чинилися йому противності та неприємності» (19, с.619). Початкова мета війни для Росії непорівнянна з підсумками Ніштадського миру 1721 року. Петра I вабила шведська Інгрія, тобто Іжорські землі, завдяки яким цар планував отримати свою частку Східної Прибалтики, завоювавши східне узбережжя Фінської затоки поміж річками Нева та Нарова.

Література:

1. Бескровный Л.Г. Очерки по источниковедению военной истории России. — М., 1957.
2. Всемирная история. Под ред. Н.Сидоровой. Том I II. — М., 1957.
3. Всемирная история. Том IV. Под ред. М.Смирнина. — М., 1958.

Секція 2

---

4. Всемирная история. Том V. Под ред. Я.Зутиса. – М., 1958.
5. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. Под ред. С.Валка. – М.Л., 1949.
6. Герен Г. Руководство к истории политической системы европейских стран и их колоний. Часть II. – СПб, 1834.
7. Долина О. История шведского государства. Том II. – СПб, 1807.
8. История дипломатии. Том I. Под ред. В.А.Зорина. – М., 1959.
9. История Польши. Том I. Под ред. В.Королюка. – М., 1954.
10. Кан А.С. История скандинавских стран. – М., 1980.
11. Коротков И.А. Иван Грозный. Военная деятельность. – М., 1952.
12. Новосельский А. Борьба Московского государства с татарами в XVII ст. – М.-Л., 1948.
13. Очерки истории Ленинграда. Под ред. М.Вяткина. Том I (период феодализма) – М.Л., 1955.
14. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 1 (Том 1-2). – М., 1963.
15. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 3 (Том 5-6). – М., 1963.
16. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 4 (Том 7-8). – М., 1960.
17. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 5 (Том 9-10). – М., 1963.
18. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 6 (Том 11-12). – М., 1963.
19. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. 7 (Том 13-14). – М., 1963.
20. Тарле Е. Сочинения. Том X. – М., 1959.
21. Тихомиров М.Н. Древняя Русь. – М., 1975.

Микола Тараненко (Київ, Україна)

Деякі напрямки внутрішньої і зовнішньої політики Івана Мазепи як причини поразки його антиросійських змагань

За тривалий період свого гетьманування Іван Мазепа показав себе блискучим політиком, талановитим полководцем, щедрим меценатом, послідовним будівничим вітчизняної культури та освіти. Саме він одним з перших вітчизняних державотворців виплекав ідею самостійної Української держави, підняв її на рівень історичної мети. Але в ході антиросійського виступу ця мета, на жаль, виявилася недосяжною.

В чому ж полягали основні прорахунки гетьмана І. Мазепи, що привели до катастрофи Гетьманщини, а український народ — до багаторічних репресій з боку царя Петра I та його наступників на російському троні? Чому у вирішальний момент гетьмана підтримала лише невеличка група однодумців з числа козацької еліти?

На думку вітчизняних дослідників, однією з головних причин, що спричинили поразку І. Мазепи, була його внутрішня політика, насамперед її соціальна спрямованість. Найвища в державі посада відкрила гетьману широкі можливості для швидкого збагачення. Як наслідок, за доволі короткий строк свого гетьманування він швидко з дрібного шляхтича перетворився на одного з найбагатших європейських можновладців.

Водночас із володіннями гетьмана зростали багатства його найближчих прибічників — козацької верхівки. Критикуючи Мазепу за те, що він не дбав про прихильність народних мас, В. Антонович чітко вказував на головну соціальну мету гетьмана — утворити міцний і надійний привілейований прошарок — старшинську еліту [1, 294-295]. Саме на неї він в першу чергу розраховував спертися в ході будівництва очолюваної ним гетьманської держави.

З метою створення спадкової «родової» козацької верхівки І. Мазепа продовжує активно і послідовно зміцнювати започатковану ще за часів гетьманування І. Самойловича традицію створення окремої елітарної верстви так званих «бунчукових товаришів». Нашадкам козацької старшини він надає маєтки, їх стан робить спадковим і привілейованим. До обов'язків цієї верстви належать тільки почесні функції: учать у гетьманському

Секція 2

почті, дипломатична робота, виконання окремих доручень гетьмана. Окрім «бунчукових», за часів І. Мазепи з'являються ще й «значкові» та «військові» товариші, які відіграють аналогічну роль при генеральній старшині і полковниках.

Формуючи новий соціальний прошарок українського суспільства — старшин-землевласників, Мазепа постійно дбав про його освітній і культурний рівень. За його активного сприяння козацька старшина посилає своїх синів на навчання до Київської академії, колегіумів, за кордон. З цією ж метою Мазепа запрошує до себе на службу освічених чужоземних дворян. Така цілеспрямована станова політика значно зміцнює владу гетьмана, а старшини-землевласники стають основною її опорою [9, №7]. По суті, І. Мазепа створює в межах Гетьманщини власну Річ Посполиту, яка завжди була для нього ідеалом суспільно-політичного і державного устрою.

По-друге, водночас із збагаченням української еліти протягом 90-х років XVII ст. в Україні повільно, але послідовно зростає соціальне і економічне напруження. Поруч із традиційними податками відроджується ліквідована Б. Хмельницьким панщина, що викликало справедливе невдоволення посполитих.

Універсалом І. Мазепи 1701 р. узаконювалася дводенна панщина для селян Ніжинського полку. Внаслідок цього гетьманського акту над селянством Лівобережжя нависла реальна загроза закріпачення. Варто зазначити, що гетьман ніколи не співчував «заколотникам» і «злочинцям». За наказами І. Мазепи наймані полки жорстоко розправлялися з найменшими виявами протесту, придушували народні виступи і повстання. Ось чому, на думку В. Антоновича, український народ протягом двадцяти років не жалував свого гетьмана, який тримався при владі лише завдяки найманим полкам і московським стрільцям [1, 295-296]. За словами М. Грушевського, у народних масах Мазепа ніколи не був популярний, його вважали в Україні за гетьмана панського, старшинського, вірного прислужника московському уряду. Цікаві думки з цього приводу висловлював і відомий український історик М. Брайчевський, який вважав, що І. Мазепа був переконаним репрезентантом феодалних тенденцій і, як ніхто інший, реально служив реставрації феодално-кріпосницьких порядків у краю. Саме це, а не так звана «зрада» (союз із шведським королем Карлом XII проти Петра I) було причиною непопулярності гетьмана в широких масах українського народу [2, 101-102].

По-третє, не додав палкої любові простого народу до І. Мазепи і його тривалий конфлікт із Семеном Палієм — одним із організаторів українського визвольного руху на Правобережній Україні. Ідеться не лише про їх симпатії чи антипатії, не лише про відверту заздрість Мазепи до широ-

Секція 2

кої популярності фастівського полковника. Тут, за словами В. Смолія, фактично зіткнулися два полярні погляди на суспільно-політичний лад України — справді демократичний, козацький С. Палія і аристократичний, панський І. Мазепи [10, 392]. У цьому протистоянні конкретно ставиться питання про владу і справжнього господаря України.

Варто зазначити, що з відродженням козацького устрою на Правобережжі польський уряд активно підтримував усі заходи Семена Палія. Але коли наприкінці 80-х років поляки спробували суттєво обмежити козацькі вольності, Палій у відповідь розпочав народне повстання. Козацький ватажок ставив собі за мету ліквідувати польське панування на Правобережній Україні і воз'єднатися з її лівобережною частиною в складі Російської держави. Ще в 1688-1689 рр. він через гетьмана Івана Мазепу неодноразово звертався до російського царя з проханням прийняти Правобережну Україну під свою владу. Але російський уряд не відгукнувся на цю пропозицію, посилаючись на умови «Вічного миру» 1686 р.

Врешті-решт польський сейм вирішив покінчити з козацтвом, що стало небезпечним для Польської Корони. Згідно з його рішенням, козаки були поставлені поза законом. У цих умовах Палій знову звернувся до Івана Мазепи з проханням об'єднати зусилля й відродити Українську державу часів Богдана Хмельницького. При цьому він засвідчував свою готовність відразу ж прийняти підданство російського царя. Але Мазепа серйозно побоювався фастівського полковника, бачив у ньому реального конкурента в боротьбі за владу в Україні. Тому й діяв дуже обережно, вичікуючи сприятливого моменту для прийняття остаточного рішення.

У травні 1704 р., отримавши наказ від Петра I допомогти польському королю Августу II, Іван Мазепа переправився з козацьким військом на Правобережжя. Проте він не бажав порозумітися з Палієм, щоб об'єднатися у спільній боротьбі за Українську державу, а пішов легшим і випробуваним шляхом, скомпрометувавши в очах царського уряду можливого опонента і претендента на гетьманську булаву. В результаті Семена Палія було звинувачено у зраді й відправлено до Москви, а згодом — на заслання до Сибіру. Мазепа проголосив себе єдиновладним правителем як Лівобережної, так і Правобережної України.

По-четверте, однією з найважливіших причин поразки визвольних змагань І. Мазепи, які закінчилися катастрофічними наслідками для нього і України в цілому, була також практична реалізація його союзу із шведським королем Карлом XII і польським правителем С. Лещинським. Успішні дії шведської армії проти Росії в ході Північної війни підштовхнули гетьмана до укладення цих угод. На думку В. Смолія та В. Степанкова, вони були узгоджені на початку 1708 р. в Сморгонях [11, 209]. Варто зазначи-

Секція 2

ти, що зміст цих договорів і досі залишається не до кінця з'ясованим, оскільки оригінали документів не збереглися. Але завдяки копіткій праці М. Андрусяка та Т. Мацьківа їх основні положення були реконструйовані. Зокрема, за словами М. Андрусяка, встановлено, що українсько-шведський договір торкався лише військового аспекту протистояння з Росією: гетьман зустрів короля в межах Сіверщини й передавав йому Стародуб, Новгородок та інші міста-фортеці. Армія Карла XII зупинялася тут на зимовий постій, а І. Мазепа повинен був зібрати все козацьке військо, прилучити до себе слобожанські полки й донських козаків, а також укласти союз з калмицьким ханом. Під час походу шведського короля на Москву Мазепа приєднувався до нього і зобов'язувався поставляти шведам харчі та фураж [3, 46-48].

Деяко інший характер мала українсько-польська угода. Вона передбачала: передачу І. Мазепою Карлу XII Сіверщини; повернення інших українських земель (Київщини та Чернігівщини) під владу польського короля й одержання гетьманом як винагороди за це Полоцького і Вітебського воеводств «на таких самих правах, як курляндський герцог»; зобов'язання гетьмана вирушити з військом на перший поклик короля й прилучити до цього союзу слобідських і донських козаків та калмицького хана. Виходячи з цього, цілком логічно виникає питання, на якій юридичній основі мало відбутися входження України до складу Речі Посполитої.? На думку М. Андрусяка та Т. Мацьківа, вона мала об'єднатися з Польщею з такими ж правами, як і Литва. Таким чином, мова йшла про фактичну реанімацію головної ідеї Гадяцької угоди (1658 р.) І. Виговського з Польщею щодо створення триєдиної федеративної держави, яка, за словами О. Оглоблина, в нових умовах вже не задовольняла гетьмана І. Мазепу [4, 44]. Тому цей договір, як вважає Т. Мацьків, можна вважати своєрідним тактичним маневром, який мав захистити українські землі від військової руїни на випадок шведської перемоги, з одного боку, а з другого — надавав Україні мінімум прав у державній системі Речі Посполитої. У свою чергу договір з Карлом XII давав можливість Україні отримати шведську гарантію забезпечення її політичних прав, що передбачалися українсько-польською угодою [7, 217].

5 листопада 1708 р. І. Мазепа на чолі 4-5 тис. козаків зрадив Петра I і перейшов на бік його супротивника — шведського короля Карла XII. Зрозуміло, що, здійснюючи цей відповідальний і ризикований крок, гетьман ретельно прорахував усі можливі його наслідки. Але наступні події засвідчили, що він все ж таки не до кінця визначив свої конкретні практичні дії і не передбачив жажливих наслідків, пов'язаних з їх провалом.

Як з'ясувалося, І. Мазепа, заручившись підтримкою аж занадто вузького кола козацької старшини, цілком знехтував необхідністю проведення попередньої підготовчої роботи у полках, сотнях, серед рядового козацтва,

Секція 2

духовенства, міщанства та селянства. На думку В. Смолія та В. Степанкова, ці прорахунки гетьмана були не випадковими. Адже слабкою рисою Мазепи як державного діяча було відверте ігнорування важливої ролі народних мас в боротьбі за українську державність [11, 210-211]. На жаль, І. Мазепа обрав головним і єдиним виключно зовнішньополітичний фактор, розраховуючи не на власні сили, а на перемогу Швеції в боротьбі з Росією. В цих умовах Україна перетворювалася на звичайного пасивного спостерігача, а не активного учасника військових дій, що відбувалися в той час. Іншими словами, як вважають згадані вище дослідники, гетьман в першу чергу поклався на звичайний перебіг подій, сподіваючись скористатися можливими сприятливими обставинами, ніж активно впливати на них, щоб досягти поставленої мети. Окрім цього, І. Мазепа вочевидь недооцінив справжньої сили російської армії, таланту російського царя як державного діяча, його вміння швидко мобілізуватися і діяти у вирішальний момент вміло і рішуче.

Поки Карл XII і Мазепа радились, як спільно боротися проти Петра I, останній, не втрачаючи часу, діяв надзвичайно енергійно і результативно. Уже 8 листопада 1708 р. з'явився царський маніфест, який сповіщав населення Гетьманщини про «зраду» Мазепи, демагогічно декларував тезу вольності і свободи «малоросіян». Цим підступним політичним актом російський цар зумів привернути на свій бік багатьох мешканців Гетьманщини.

Після обрання І. Скоропадського новим гетьманом українське і російське духівництво проголосує Мазепі вічне прокляття і анафему. Згодом у Лебедині почалися жакливі масові тортури й страти. «мазепинців», які своїм розмахом, жорстокістю і жакливістю налякали населення України, чим значно зменшили кількість прихильників бунтівного гетьмана.

Гетьман І. Мазепа також звертається з універсалами до українського народу, пояснюючи різним верствам населення причини розриву з царем і переходу на бік шведів і закликаючи українців на боротьбу з Росією. Звернувшись з маніфестом до українського народу і союзник Мазепи Карл XII, в якому повідомив, що прибув в Україну, щоб допомогти місцевому населенню звільнитися з-під жорстокого московського ярма. У своєму маніфесті шведський король закликає український народ підтримати гетьмана І. Мазепу в його визвольній боротьбі проти російського царизму [6, 264].

Проте така малоефективна агітаційна діяльність гетьмана та його шведського союзника зазнала повної невдачі. На думку В. Смолія та В. Степанкова, її причина полягала не лише в деморалізуючих наслідках царського терору, а насамперед у психологічному стані тогочасного українського суспільства та негативних наслідках соціально-економічної політики гетьманського уряду. Суть цих соціально-психологічних явищ поля-

Секція 2

гала в тому, що тогочасні «малороси» ставили свої особисті інтереси значно вище державних і не могли ними пожертвувати [11, 213]. Можливо, яскравим прикладом для них був і сам гетьман І. Мазепа під час усунення свого потенційного опонента в боротьбі за гетьманську булаву С. Палія. Тому не випадково у вирішальний момент гетьманських антиросійських змагань козацька старшина і верхівка духовенства заради збереження свого соціального статусу та матеріального становища залишила Мазепу і опинилася на боці прихильників Петра І. Прикро, що до них згодом приєдналися і колишні однодумці бунтівного гетьмана: полковники Данило Апостол, Гнат Галаган, Дмитро Зеленський, генеральний суддя Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович та багато інших. У цих надзвичайно складних умовах на боці І. Мазепи на початку 1709 р., за даними Б. Крупницького та Т. Мацьківа, залишилося лише 300-600 козаків [7, 217]. Щоправда, гетьмана наприкінці березня 1709р. підтримав кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко, який раніше постійно конфліктував з Мазепою, але Росію вважав великим злом в умовах, що склалися на той час в Україні. Як наслідок, на підтримку гетьмана і шведського короля прибуло 8 тис. запорожців.

На думку ряду дослідників доби гетьмана І. Мазепи, саме в цей час укладається нова українсько-шведська угода. На жаль, її тексту вони не мають. Основні положення нового договору відтворені у працях придворного проповідника шведського короля Й. Нордберга та у «Виводі прав України» П. Орлика. У ньому передбачалось створення у межах українських земель (не згадувалася Правобережна й Західна Україна) Українського князівства на чолі з І. Мазепою під номінальною протекцією Швеції. На думку фахівців, це не було випадковістю, адже крім новоукладеної угоди вже існували договори Карла XII та І. Мазепи з польським королем С. Лещинським. Ось чому суть і зміст нової угоди залишаються до цього часу дискусійними. На наш погляд, окремих детальних роздумів вимагає 6 пункт цієї українсько-шведської угоди, в якому говорилося, що на час війни і пов'язаної з нею небезпеки І. Мазепа передавав шведам міста Стародуб, Мглин, Полтаву, Гадяч і Батурин (гетьманську столицю!!!). У цьому зв'язку постає цілком слушне питання: а чи повернув би шведський король ці території Лівобережної України Мазепі після перемоги над Росією? Адже не секрет, що молодий і амбіційний Карл XII мріяв про створення власної імперії, і зазначені вище українські землі могли опинитися в її складі. У цьому контексті напрошується й інше питання. Навіщо шведському королю класти своїх солдатів у боротьбі з Росією? Заради здобуття самостійної України? На жаль, історія подібних аналогів не має.

Усі ці суперечливі і складні обставини врешті-решт зумовили те, що

Секція 2

переважна більшість українського населення у вирішальний момент не підтримала виступу гетьмана І. Мазепи проти Петра І.

Як відомо, шведські війська вступили в Україну в жовтні 1708 р. біля села Дроків на Стародубщині. Уже перші тижні перебування шведів на українських землях виявили справжні настрої різних верств населення України щодо новоспечених союзників І. Мазепи. Незважаючи на зростаючу в умовах Північної війни ненависть українців до росіян і неприховане невдоволення російською присутністю в Гетьманщині, прихід в Україну нових «визволителів» від царського гноблення – шведів був зустрінутий місцевим людом спочатку із застереженням, а потім і відверто вороже. Українці шведів взагалі не знали, бачили в них насамперед іновірців – лютеран, еретиків і вважали звичайними іноземцями-загарбниками. З хлібом-сіллю нових «визволителів» зустріли лише в с. Атюші неподалік Кролевця. Як правило, селяни кидали свої села, забирали майно і розходилися в різних напрямках. Замість обіцяного І. Мазепою фуражу і продовольства шведська армія зустрічала спустошені і безлюдні землі. Зрозуміло, що це була також одна з причин провалу українсько-шведського договору.

На початку листопада 1708 р. населення Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверська, ряд сотень Прилуцького, Миргородського та Лубенського полків звернулися до Петра І з чолобитною, заявляючи про бажання боротися проти чужоземних загарбників [6, 257]. Почувши про наближення ворога, мешканці міст ремонтували та відновлювали міські укріплення, озброювалися і відбивали напади. Так було у місті Стародубі, де мешканці «запершись, всякі заходи проти ворога шведа робили». У невеликому місті Мглин «шведів, що прийшли під місто... багато побито і з міста прогнано». Таку саму стійкість виявили й мешканці Пирятина; під час шведського нападу вони «мужньо проти тих стояли і в місто не пустили і багатьох шведів побили, а деяких у полон взяли». Відбили шведські атаки й жителі міста Недригайлова, що не пустили ворога в укріплений центр-«замок», заявивши, що «в місто не пустять, хоч смерть приймуть...». Збройні сутички сталися також біля м. Терни, Красний Кут, Зіньків, Опішня та ін.

Інкони мешканцям міст вдавалося протягом тривалого часу відбивати атаки ворога, що переважав числом та був добре озброєний. Прикладом такої оборони є місто Веприк. Це невеличке місто було в ті часи фортецею, погано укріпленою й незручною для оборони. До того ж вал був без бастионів, рів мілкий, занесений снігом. Але атаки шведів у грудні 1708 року було відбито. Гарнізон та мешканці міста категорично відхилили пропозицію шведського короля про капітуляцію. На початку січня 1709 р. шведи відновили штурм, зазнавши значних втрат. Під час штурмів у січні було вбито й поранено близько 1200 шведів. Захоплений після дов-

Секція 2

гої й упертої облоги Веприк з наказу розлюченого Карла XII було спалено [6, 270-271].

Протягом кількох днів відбивали шведські атаки жителі м. Смілого. У боях полягло близько 200 шведських солдатів та офіцерів; особливо жорстокі бої були біля міських воріт. Мешканці Олешні спочатку відбивали атаки в передмісті, потім підпалили дерев'яне передмістя і пішли під захист міських укріплень [6, 273].

Як зауважував шведський історик Адлерфельд: «Ми несподівано були змушені битися як з ворогами з мешканцями того краю, куди ми увійшли» [6, 265]. Найбільш далекозорі з генералів Карла XII бачили в цьому погану ознаку завершення військової кампанії в Україні в цілому.

Як бачимо, головними причинами провалу укладеного на початку XVIII ст. українсько-шведського договору були численні помилки і особисті тактичні і стратегічні прорахунки гетьмана І. Мазепи. Серед них насамперед було повне ігнорування чинника простого народу і опора винятково на стан аристократів-землевласників, відверта антинародна соціальна політика, непомірний потяг до абсолютної влади. До цього слід додати невдалу реалізацію союзу І. Мазепи з шведським королем Карлом XII, якого простий люд розглядав як чергового чужоземця-загарбника, а не визволителя України від російського ярма. Усе це врешті-решт спричинило крах задумів І. Мазепи і наступні катастрофічні наслідки для Гетьманської держави і українського народу в цілому.

Література

1. Антонович В.Б. Козаччина. Гайдамаччина//Моя сповідь — К.: Либідь, 1995.
2. Брайчевський М. Конспект історії України — К.: Знання, 1998.
3. Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ — Львів, 1933. — Т. 152.
4. Іван Мазепа і Москва. Історичні розповіді і статті. — К.: Рада, 1994
5. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1992.
6. Костомаров. Н.И.Мазепа. — М.: Республіка, 1992.
7. Мазепа: Збірник — К. : Мистецтво, 1993.
8. Матеріали міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15-17 жовтня 2008 р. Київ — Полтава) — К., «Темпора», 2008.
9. Мельник Л. Гетьманство Івана Мазепи// Історія України — 1997. — № 7, 11, 14, 18, 21, 22.
10. Смолій В., Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К.: Варта, 1994. — С. 385-402.
11. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. — К., 1997.

Віталій Щербак (Київ, Україна)

Імперські перетворення в Гетьманщині після Полтавської битви

Рубіж XVII-XVIII ст. посідає особливе місце в процесі українського державотворення ранньомодерної доби. Завершення громадянського конфлікту і прихід до влади освіченої і авторитетної особи — Івана Мазепи відкривало широкі можливості зміцнення позицій Гетьманщини. Водночас у сусідній Росії, володар якої виступав сюзереном Війська Запорозького, дедалі утверджувався абсолютистський режим. Петровські реформи стосувалися всіх аспектів суспільного життя, в тому числі й уніфікації державного управління, яке не передбачало специфіки регіонів.

Потужним поштовхом до радикальних перетворень у Гетьманщині стала перемога росіян над шведами у Полтавській битві. Хоча їх початки простежуються вже з часу обрання Івана Скоропадського гетьманом восени 1708 р. Фактичне призначення царем стародубського полковника на найвищу посаду в Україні не супроводжувалося формальним визначенням його статусу. Замість традиційних «статей» гетьман мав керуватися «Маніфестом» Петра I від 1 листопада 1708 р., в якому декларувався намір надати Війську Запорозькому вольності, права і привілеї, аналогічні угоді 1654 р. Відповідно і в присязі на вірність цареві від імені народу «малоросійського» І. Скоропадський зобов'язувався «быть во всяком верном подданстве у его царского величества и наследников его... по поставленным статьям, каковы состоялись у первого гетмана» [1, 183]. Однак звернення до імені першого керманича козацької України не підкріплювалося реальними можливостями політичної діяльності. Навпаки, остання обмежувалася введенням посади царського резидента при гетьмані.

Першим резидентом російського монарха в Україні став Андрій Ізмайлов. При призначенні він отримав у Санкт-Петербурзі від Петра I офіційну інструкцію, в якій деталізувалося спільне управління з Іваном Скоропадським. Разом з гетьманом резидент мав приймати іноземних послів, переписувати їх листи і переправляти копії на ім'я царя. Без згоди останнього І. Скоропадському не дозволялося роздавати та відбирати у старшин землі і маєтки. На випадок непокори в гетьманській резиденції розташовувалася військова залага з двох російських полків. Без царського ука-

Секція 2

зу заборонялося обирати нових старшин та страчувати за скоєні злочини. Сама резиденція переносилася ближче до кордону з Росією у містечко Глухів. Важливою ланкою контролю передбачався нагляд за Запорозжям для недопущення зібрання там «свавільців» [1, 228-231]. Згідно з таємною інструкцією, резидент мав постійно стежити за гетьманом і старшиною, виявляти їх справжню прихильність до царя і перешкоджати можливим стосункам із турками, поляками та шведами. Крім того, під наглядом А. Ізмайлова мала перебувати вся фінансова система Гетьманщини.

Отже, запровадження посади резидента, без якого гетьман не мав права вчинити будь-якого важливого кроку, було першим значним обмеженням не лише гетьманської влади, але й політичної самостійності козацької України.

Непевне правове становище гетьман Іван Скоропадський спробував виправити відразу після Полтавської битви. 17 липня 1709 р. він подав царю проект статей з 14 пунктів з проханням формально підтвердити права і вольності Війська Запорозького. Однак Петро I, покликаючись на попередній «Маніфест», заявив, що таке підтвердження існує з часів Богдана Хмельницького, а до конкретизації окремих положень він повернеться, «скільки скоро время допустит». Так вперше російською владою було фактично проігнороване прагнення української сторони узаконити взаємовідносини традиційним документом, що відкривало широкі можливості для зловживань.

Наслідки невизначеності проявилися насамперед у втручанні у внутрішні справи Гетьманщини. Резидент А. Ізмайлов, намагаючись вплинути на регіональну адміністрацію, почав підписувати разом із гетьманом універсали, що не могло не обурити не лише старшину, але й деяких царських сановників. Зокрема, державний канцлер Г. Головкін у листі до І. Скоропадського від 30 вересня 1710 р. вказував на необхідність одноосібного підпису гетьмана у справах із запорозжцями без втручання А. Ізмайлова. На думку російського історика С. Соловйова, саме ця подія зумовила відставку першого царського резидента і призначення на посаду стольника Федора Протасьєва. Формально останній мав би займати при гетьмані посаду, рівнозначну полковнику, та ще й з дорадчим голосом. Проте поступово діяльність резидента так розширилася, що виникла потреба утворити в Глухові Канцелярію міністерського правління з контрольними функціями.

Кожний наступний рік правління гетьмана І. Скоропадського приносив нові обмеження його влади. Так, спроба призначити київським полковником у 1712 р. генерального хорунжого І. Сулиму не увінчалася успіхом. Наступного року Ф. Протасьєв писав до Санкт-Петербурга про до-

Секція 2

цільність заміни полковників лубенського В. Савича та прилуцького І. Носа. Відповідь прийшла позитивна з аргументацією такої заміни — «через похилий вік». У грамоті Петра I 1715 р. йшлося про заборону обрання старшин у полках і сотнях вільним голосуванням без попереднього узгодження із Ф. Протасьєвим та прямого дозволу царя. Відтепер і призначення полковників стає прерогативою російського уряду. Окрім українців, ці посади поступово займали і представники «великоросіян». Ніжинським полковником Петро I призначив Петра Толстого, а київським — Антона Танського. Російські урядовці поводитися незалежно від гетьмана, зневажали місцеву владу, що зумовлювало поповнення старшинської верхівки відступниками від української державної ідеї, прислужниками російського уряду та сприяло деморалізації. Пришвиджується процес згасання патріотизму та волі до боротьби за інтереси Вітчизни.

Зважаючи на втручання російської влади у справи козацької України, І. Скоропадський у 1718 р. подав до колегії іноземних справ «Прошение», в якому намагався відстояти право на гетьманський уряд. Зокрема, Скоропадський домагався заборони київському губернатору надсилати на його ім'я укази, якими українцям «чинятца великие тяготы» [1, 281]. Пропонувалося скасувати у Глухові посаду коменданта і передати його функції полковнику, заборонити присилати в Гетьманщину іноземців, зменшити побори з населення.

Така позиція І. Скоропадського викликала незадоволення царського резидента, який у листі до Колегії іноземних справ звертав увагу, що нібито гетьман порушує попередні угоди і самостійно листується із «посторонніми монархами». Протасьєв рекомендував також, кого із вірних царю старшин можна пропонувати на різні адміністративні посади. З іншого боку, заохочувалася практика взаємних доносів та розпалювання чвар в середовищі козацької еліти.

Одночасно посилюється втручання з боку російського уряду в економічне життя Гетьманщини. Зокрема, все частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялося займатися закордонною торгівлею. При цьому на багато видів товарів вводилася державна монополія. Широко впроваджувалася практика обов'язкової закупівлі товарів винятково у російських купців. Центральною владою визначалися місця торгівлі і ярмарків у Росії, де могли торгувати українці. Так, князь Д. Голіцин, посилаючись на царський указ, писав І. Скоропадському у 1714 р.: «дабы малороссийского народа купеческие люди товаров, а именно: пеньки, юфта, сала — в чужие пристани не возили, но возили в Ригу и в прочие гавани его величества, стоящие на Балтийском море» [2, 57].

Секція 2

Під сувору заборону підпадала торгівля із Запорожжям. За її порушення передбачалося заслання до Сибіру. До економічних санкцій проти Гетьманщини можна віднести й заходи царського уряду щодо збуту на її території «лихих» мідних грошей. Срібні й золоті монети мали б залишатися для обслуговування обігу населення Росії. Постійне ведення бойових дій зумовлювало потребу у виробництві селітри — основного компоненту для виготовлення пороху. У 1713 р. вийшла заборона продажу селітри на території Гетьманщини. Збувати цей стратегічний товар можна було тільки на артилерійських складах Москви та Санкт-Петербурга.

Потужним обмежувальним заходом царського уряду стала централізація всієї митної системи козацької України. З цією метою на її кордонах було додатково збудовано пропускні пункти з належними до них заставами. Збирання мита за наказом Петра I було передано «на відкуп» царському сановнику С. Рагузинському, хоча офіційно він вважався у підпорядкуванні гетьманського уряду.

Серйозним тягарем для економічної стабільності Гетьманщини стали російські гарнізони. Після Полтавської битви їх чисельність майже подвоїлася і досягла більше 10 тисяч. Військові залоги утримувалися головним чином за рахунок податків з місцевого населення, які зростали швидкими темпами. Неодноразові прохання І. Скоропадського до Петра I вивести російські полки з Лівобережжя залишилися без відповіді. З іншого боку, українські козаки використовувалися на території Росії не лише у військових потребах, а насамперед при веденні будівельних робіт, від чого багато їх гинуло.

Великою проблемою для гетьмана України залишалося Запорожжя. Перехід його за умовами «Вічного миру» 1686 р. у підпорядкування московського царя не зняв напруги у взаємовідносинах між Січчю та Гетьманщиною. За часів І. Мазепи неодноразово мали місце навіть збройні конфлікти. Проте саме І. Скоропадському після переходу запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком на бік Карла XII довелося організувати каральний похід. У травні 1709 р. компанійський полк Гната Галагана та російський загін Петра Яковлева зруйнували Чортомлицьку Січ. За наказом Г. Головкина гетьман мав оголосити про це універсалом «всему малоросійському народу». Безумовно, такий захід не додавав авторитету І. Скоропадському й погіршував його відносини із запорожцями. У 1710 р. гетьман звернувся до них із закликком залишити Кам'янську Січ і перейти на бік московського царя. У відповідь отримав гнівного листа, підписаного кошовим отаманом Йосипом Кириленком, де І. Скоропадський іменується гетьманом не українським, а «московським», якого запорожці на уряд не обирали. Тобто вони вважали гетьмана неле-

Секція 2

гітимним правителем, який добровільно втягував Україну в московське ярмо. Дісталось і козацьким старшинам, які заради власних майнових інтересів пішли на службу до царя-тирана.

Навесні 1711 р. слова низовиків трансформувалися в дії, коли вони разом із кримським ханом Девлет-Гіреєм взяли участь у поході на Слобідську Україну. За розпорядженням київського генерал-губернатора князя Д. Голіцина І. Скоропадський під керівництвом генерала І. Бутурліна виступили в похід і розгромили противника поблизу Кам'яного Затону. Кам'янська Січ була зруйнована, що змусило козаків шукати нове місце мешкання на території, підвладній кримському хану. У наступні роки заporожці спільно з татарами неодноразово нападали на землі Гетьманщини. Таким чином, використовуючи суперечності між Запорозжям і Гетьманщиною, російська влада продовжувала зміцнювати свої позиції на південних рубежах у боротьбі за вихід до Чорного моря.

Наступ російського самодержавства після Полтавської битви стосувався і гуманітарної сфери. Було завдано серйозного удару по освіті. Сенат видав спеціальну постанову, щоб у Гетьманщині «надалі книжок ніяких, крім церковних попередніх видань, не друкувати» [3, 120]. Десятки вчених, богословів, письменників і педагогів примусово переводилися з Києва до Москви, Санкт-Петербурга та інших міст Росії. При цьому їх часто заохочували високими церковними посадами. Через політичний тиск українська еліта змушена була усним та писаним словом прославляти царя та його політику і паплюжити співвітчизників, насамперед гетьмана І. Мазепу. Визначний філософ, математик і письменник Феофан Прокопович став автором концепції російського абсолютизму. Крім того, простежувався систематичний вивіз в Росію історичних пам'яток, рідкісних рукописних та друкованих книг. У 1720 р. цар надіслав з цього приводу спеціальний наказ київському генерал-губернатору.

Петровські реформи у конфесійній сфері суттєво змінили і становище Київської церковної митрополії, заснованої за князя Володимира. З 1718 р. було заборонено обрання київського митрополита. Тепер призначав духовного владику церковний Синод, але вже з титулом архієпископа. Тобто Київська митрополія перетворилася на звичайну єпархію Російської Православної Церкви.

Не залишилася поза увагою російської влади і судова система Гетьманщини. З метою її дискредитації заохочувалися доноси на ім'я царя щодо роботи окремих судів. Спроби підпорядкування судочинства неодноразово здійснювалися з боку Ф. Протасьєва. Зрештою у листопаді 1721 р. Петро І надіслав І. Скоропадському грамоту з вказівкою заснувати у Глухові підпорядковану російським чиновникам судову канцеля-

Секція 2

рію. Наступного року головним суддею в Україні був призначений С. Вельямінов.

Своєрідним підсумком перетворень в Україні після Полтавської битви стало фактичне знищення політичної автономії через заснування в квітні 1722 р. Першої Малоросійської колегії. Гетьманщина виводилася з підпорядкування Колегії іноземних справ і підпорядковувалася Сенату, як звичайна імперська провінція.

Література

1. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — М., 1859. — Ч.2. — С.183.
2. Материалы для отечественной истории. — К., 1855. — Т.2. — С.57.
3. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С.120.

Сергей Сезин (Кременчуг, Украина)

Привычка присягать

Целью работы было исследование трансформации отношения к присяге на верность в Гетманате, выявить особенное отношение гетманов к этому акту и влияние этого особенного отношения на политику государства. Сделана попытка проанализировать это поведение в контексте европейской истории и провести аналогии между наемниками и теми представителями казачества, для которых присяга является ничего не означающим актом.

Для начала напомним два довольно известных факта.

Как принимали в казаки. Основное — перекреститься, остальные детали варьируют. Часто упоминается выпитая горилка.

Как писал о себе Богдан Хмельницкий : «...малый человек, но мне Бог дал, я являюсь единовладцем и самодержцем русским».

Два менее известных факта:

1. Как принимали в наемники. Нужно было поставить подпись, выпить стакан пива или вина и пройти через ворота, составленные из копий.

2. Как писал о себе Вернер фон Урслинген: «Я, герцог Вернер, начальник Великой Роты, враг жалости, Бога и милосердия...» [3].

К этим группам фактов мы вернемся в конце работы.

Мы уже отмечали своеобразное отношение казаков к юриспруденции. Одним из «своеобразий» является легковесное отношение к присяге.

Присяга на верность — один из опорных столпов феодальной эпохи, на ней основана вся иерархия отношений между монархом и держателем лена, между крупным феодалом и зависимым от него мелким феодалом, да и право на прибавочную стоимость труда своих крестьян феодал получает именно в результате этой присяги. Присяга крайне важна, и на разрыв ее следует идти только в особых случаях. Разумеется, находились люди, которых обязательства тяготили и пытавшиеся уклониться от выполнения обещанного. Поэтому летописи полны назидательных примеров, как нарушение вассальной присяги приводило к малым и великим войнам, а когда нарушившего клятву постигала заслуженная кара, это специально подчеркивалось, что он был покаран небом именно за это (один Владимирко Галицкий чего стоит). Летописям вторила художественная литература. Рыцар-

Секція 2

ские романы клятвопреступление признавали только за недостойными, а главный герой этого себе позволить не мог. В балладах описывается, как герой, дав опрометчивую клятву, должен идти на смерть, но соблюсти ее. Очень характерна баллада о Германе Гладенсвене. Он вследствие опрометчивого обещания матери обещан чудовищу. Ни мать, ни он даже не рассматривают возможность не исполнить клятву. Он лишь просит отсрочки, чтобы повидать невесту и, повидав ее, возвращается на смерть [4].

Для благородного человека отказ от выполнения клятвы становится оправданным значительно позднее, чем времена феодализма, когда авторы ставят человека в положение, что выполнение этой клятвы противоречит другой. Вот как Сенкевич Кмицица, когда герой вынужден решать, что для него важнее — клятва Радзивиллу или Родине. Заметим для себя также, как Кмициц, выбрав второе, действует — едет на защиту религиозной святости, Кроме того, он фактически отрекается от своего имени и снова называется им, только когда полностью оправдан. И здесь не только мимикрия — он смыкает грех отступления от клятвы участием в святом деле и отречением от проклинаемого имени (весьма болезненная вещь для человека, которого с детства приучали гордиться своим родовым именем).

Таким образом, нарушение клятвы — равнозначно крушению внутреннего мира. От этого спасти может только **ВЫСШАЯ СИЛА** — для него **БОГ и РОДИНА**.

Следует также сказать, что XVII век стал переломным для осознания широкими массами того, что сепаратизм знати опасен для страны и всех. В Швеции этот сепаратизм в заметных размерах сохранился только в провинциях за Балтийским морем, в Дании знать, прекратившая сопротивляться вторжению шведов, политически обанкротилась. История Франции XVII века написана прямо-таки в назидание вельможам-фрондерам, ибо как только они поднимали голову, то получали жестокий урок. В Московии серьезный сепаратизм аристократии полностью дискредитировал себя в Смутное время. Ракоци и Стюарты сохранились как политическая сила только вследствие переплетения их борьбы с национально-освободительной борьбой.

Речь Посполита осталась здесь позади общего потока истории. В ней шляхтич и магнат зорко глядели, не желает ли король хоть чуть ограничить их свободу и не пора ли по этому поводу собираться на рокош. Вот из-за этого Владиславу пришлось тайно заниматься интригами, дабы поучаствовать в войне с Турцией, тайно переговариваясь с казаками, дабы те спровоцировали войну. Чтобы у магнатов и шляхты, получивших турецкий ультиматум, не было возможности уклониться. Какое унижение для «Первого среди равных» — заниматься мелкими интригами... Ян-Казимир

Секція 2

даже в жутких условиях «Кровавого потопа» не смог убедить шляхту хоть чуть-чуть поступиться своеволием. Система прямо-таки формировала из королей лиц, ничего не могущих поделать. Она же показывала, что самое главное — не наличие «надстройки» в виде комплекса договоров, прав, взаимных обязательств, а сила. Поэтому Вишневецкий, имеющий эту силу, мог игнорировать то, что пишут в своих универсалах короли насчет прав казаков и православных. Король обойдется внешним почитанием. И в бессилии будет говорить жалобщикам на невыполнение его указов: «А разве у вас нет сабель?». Фактически этим он признавал, что для наведения порядка нужно нырнуть в еще больший хаос гражданской войны.

Эта философия — тоже часть «польского наследства», оставшегося в Гетманате. И Хмельницкий, и Выговский, и Мазепа, будучи шляхтичами по происхождению, сохранили это наследство в себе.

Хмельницкий, когда осознал, что своих сил не хватит, так рьяно занялся поисками протектора, что чуть не стал слугой двух господ. Алексею Михайловичу, естественно, не стал рассказывать о полученном от султана кафтане. А вскоре после Переяслава снова нырнул в пучину интриг с другими монархами. А что означает писать иностранному монарху, что он специально не занимает городов, дабы его сюзерен-русский царь не мог претендовать на них потом по схеме — «кто чем владеет»? Прямая измена или привычка интриговать и лгать стала второй натурой и действует по-прежнему?

В любом государстве того времени за это полагался эшафот.

Проведем некоторый подсчет — Владиславу IV он присягал. Восстание при некоторой натяжке можно считать междоусобной войной, хотя при этом надо забыть про поражения и гибель коронных войск. Яну-Казимиру тоже, ибо с ним заключены договоры, в которых признана власть короля над украинскими землями. Далее были присяги Турции и Москве. Всего четыре присяги, и все нарушены.

Выговский — присягал Владиславу. Вместе с Хмельницким признал власть Яна-Казимира. Далее присяга в Переяславе. Став гетманом, должен был принести присягу и как гетман. Далее Гадячский договор, признающий верховную власть Яна-Казимира. После он выступил против московских войск, взят в плен под Киевом и вновь присягнул Алексею Михайловичу. Отпущен, вновь взялся за свое. Под Конотопом присягнул крымскому хану. Будем считать, что после ухода в Польшу еще раз присягать не понадобилось. Итого шесть присяг, из них только присяга Владиславу соблюдалась.

Мазепа — присягал польскому королю. Присягал Алексею Михайловичу, Федору Алексеевичу, Ивану и Петру Алексеевичам. Возможно, что

Секція 2

и Софье Алексеевне. На закате жизни вступил в переговоры с польским королем. Присягнул Карлу.

Присяга обычно приносилась «перед лицом Бога», используя Писание, обстановку церкви и т. д. Присягавший человек публично сообщал, что клянется в том-то и призывал в свидетели Бога и иных небожителей. Теперь предположим, что поклявшийся должен разорвать присягу по каким-то уважительным причинам. Он публично должен заявить, что обращается к Богу с целью отрешить его от клятвы, по таким-то причинам (возможно и обратиться с просьбой к духовенству об отрешении от клятвы). Необходимо также уведомить сюзерена о том, что присяга разрывается по этим же причинам.

Что сделали указанные лица?

Хмельницкий: с формальной стороны поступок Чаплинского по отношению к нему (ибо последний является местным представителем королевской власти) — это основание для разрыва присяги королю. Поскольку он обратился к представителю королевской власти в старостве и не получил правосудия, будем считать, что он публично обратился к сюзерену через посредство его представителя о разрыве. Публичное обращение к Богу и духовенству не зафиксировано. Хотя в воззваниях есть ссылки на Божью волю.

В дальнейшем при возобновлении войны с Яном-Казимиром сюзерену предъявлялись претензии о нарушении обещанного и таким образом легитимизировались свои действия. К духовенству публично об отречении от присяги не обращался.

Маневры со шведским королем протекают без всякого прикрытия — в письмах царю он жалуется на всякие нарушения, но не отказывается от присяги и не обращается к духовенству об отрешении от нее.

Выговский — нарушения присяги проводятся без обращения к сюзерену об отказе от него, к посредству духовенства об отрешении от присяги не обращается.

Мазепа — переход на сторону казаков не описан с подробностями. Переход на шведскую сторону совершен тоже с маскировкой, хотя в итоге Петру послано сообщение об уходе из-под его власти. Но все было договорено еще при внешнем соблюдении прежней присяги. К духовенству обращения с его стороны не было, и быстро организованная Петром церковная анафема стала неприятной неожиданностью. Это сильно испортило дело Мазепе, поскольку теперь Мазепа и те, кто ему поможет, приравнялись к Иуде. А любой христианин Иуду презирал.

Создается впечатление, что гетманы чем дальше, тем больше не отягощали себя соблюдением формальностей и не вмешивали небо в свои дела,

Секція 2

чисто формально произносятся нужные слова о Боге. При этом они атеистами не были. В Речи Посполитой был только один атеист (К. Лыщинский), гетманом не являвшийся, да и уже казненный в 1689 году [2]. Еретиков и диссидентов было много, а атеистов больше не было. Или это тоже украинский философский принцип — не вмешивать Бога в дела земные?

Но, кроме «европейски образованных» и многомудрых гетманов, были еще простые казаки, в коллегиях не учившиеся, но евангельские тексты читавшие и слышавшие, народные думы слышавшие и слагавшие. Им далеко не все равно было, кто они такие — христианские воины — защитники родины или наемники без Бога и совести, которым можно поручить все, абы деньги вовремя платили.

И если послушно следовать извещениям гетманской политики, то разница между ними и наемниками куда-то пропадает. И появляется подозрительное сходство между двумя категориями людей, рассказ о которых начался в начале этой статьи.

Простому человеку приходилось выбирать между двумя категориями людей, присяга которых отличалась только крестным знаменем. Этот жест говорил о желании жить по общечеловеческим правилам, а не по внутрикорпоративным законам.

В итоге все казаки определились, с кем они — со своей страной или очередным «врагом жалости, Бога и милосердия» местного производства.

Следует добавить, что поголовное истребление наемных полков под Батогом, под Нежином [1], в Батурине, очевидно, происходило не просто так.

Вывод: легковесное отношение к акту присяги на верность, свойственное казацким гетманам, пагубно отражалось на политике Украинского государства того периода, подрывало веру простого народа в свое руководство и зачастую оборачивалось против самих носителей власти, лишая их доверия к ним как внутри страны, так и за ее пределами. К сожалению, уроки истории постоянно забываются украинской элитой.

Литература

1. Аркас М.М. История України-Руси. — К.: Вища шк., 1993. — С. 222.
2. Большая энциклопедия / Редактор С.Южаков. Т.12 — СПб, 1902. — С.484.
3. Военная энциклопедия в 18 томах. — М.: Изд-во Сытина, 1912 (электронная версия).
4. Скандинавская баллада. — Л., Наука. 1978. — С. 98.

Олег Репан (Дніпропетровськ, Україна)

Козацьке питання в європейській політиці постмазепинського періоду

Місце козацької проблематики в європейській політиці постмазепинського періоду залишається багато в чому невизначеним. Російська історіографія, розглядаючи міжнародні відносини у 30-х рр. XVIII ст., основну увагу приділяла діям власної дипломатії та урядів союзних або ворожих держав [1, 2, 3, 4, 5]. Звернення до українського фактора було фрагментарним, він вписувався у більш широкий контекст [6, 7]. Такі ж підходи властиві вітчизняній історіографії, коли складові української проблематики у 1730-х рр. розглядаються переважно ізольовано [8, 9, 10]. Системний погляд на проблему запропонував О. Субтельний, але для цього дослідника вивчення козацького чинника в європейській політиці не є головним [11].

Логічним виглядає розглядати козацький чинник в протистоянні Росії та її суперників, адже саме на суперників Російської імперії вимушені були робити ставку ті українські політики, які прагнули актуалізувати українське питання в європейському контексті. З іншого боку, для Росії «козацьке питання» було як внутрішньою справою, так і (завдяки мазепинській еміграції) зовнішньою. Нижче буде розглянуто політику Російської імперії стосовно Гетьманщини, Війська Запорозького та гетьмана у вигнанні П. Орлика, які в означений час і представляли «козацьке питання». Саме вони розглядались російським урядом як суб'єкти, чия лояльність або нейтралізацію слід забезпечити для реалізації власних намірів на чорноморському напрямку імперської геополітики.

Підготовка до ревізії наслідків Прутського миру (1711) та Константинопольського договору (1712) тривала досить довго. Російський уряд, обираючи союзників у Європі, зважав на потребу війни з Туреччиною. У серпні 1726 р. Росія уклала з Австрією угоду, за умовами якої Петербург визнавав права жіночої лінії на успадкування віденського престолу. Зі свого боку Австрія гарантувала непорушність європейських кордонів Росії. Договір містив у собі ще й секретну частину, яка передбачала взаємодопомогу в разі війни. Сторони зобов'язувалися виставити для допомоги одна одній тридцятитисячний корпус. Підписання цієї угоди викликало велике занепокоєння у Туреччині [1, с. 124].

Секція 2

На початку 1730-х рр. Росія хиталася між уже існуючим союзом з Австрією та можливою угодою з Францією. Жодним чином не втрачала для російської політики актуальності турецька проблема, але до неї додалося питання про обсадження польського престолу після смерті Августа II зручною для Петербурга особою. Фельдмаршал Мініх у середині 1732 р. намагався з'ясувати, наскільки далеко Франція може зайти, шукаючи союзу з Росією. Він пропонував французькому уряду підтримати можливу війну Росії з Туреччиною. У свою чергу Росія могла б підтримати зручну для Франції кандидатуру на польський престол за відмови Польщі від претензій на Лівонію та перетворення Курляндії на незалежне герцогство. Відповідь Парижа була надзвичайно обтічною, що ускладнювало дії Б. Мініха, спрямовані на укладення союзу із Францією [7, с. 279-282].

Натомість позиції прихильника союзу з Австрією графа Остермана зміцнилися. Він нагадував імператриці, що Франція відмовилась підтримати претензії Росії до Туреччини, натомість російсько-австрійський договір продовжував діяти і Петербург мав всі засоби для того, щоби примусити Австрію його виконувати. Крім того, російські інтереси у Польщі набагато краще узгоджувалися з австрійськими, аніж з французькими. У 1732 р. було укладено угоду між Росією, Прусією та Австрією стосовно координації дій після смерті Августа II. У 1733 р. Росія та Австрія спільно підтримали як кандидата на польський престол Августа III [7, с. 283-285, 330-332].

Польські події прискорили початок російсько-турецької війни. Певною мірою до цього долучилася Франція, яка за умови протистояння з російсько-австрійським альянсом сподівалася створити санітарний кордон, що складався б з Туреччини, України, Польщі та Швеції [11, с. 132]. За повідомленнями російського посланника у Стамбулі І. Неплюєва, французький посол Ж. Вільнев надзвичайно активно схилив Високу Порту до війни з Росією [7, с. 377]. Антиросійську позицію займали і представники шведського уряду в Туреччині Гепкен та Карлсон [12, с. 141].

Неоднозначно діяли представники англійського зовнішньополітичного відомства. У лютому 1734 р. британські посланники у Петербурзі отримали інструкції, які повідомляли про велику занепокоєність короля Георга II можливим конфліктом Росії та Туреччини і пропонували вжити всіх заходів для відвернення війни [13, с. 175]. З іншого боку, посол Великої Британії у Стамбулі лорд Кінуль активно сприяв укладенню антиросійського союзу Швеції та Туреччини [7, с. 383-384].

Польська проблема, задля зручного вирішення для себе якої французький уряд сплітав мереживо інтриг у Східній Європі, була присутня і в російсько-турецьких відносинах. За одним з пунктів ненависного для Пе-

Секція 2

тербурга Прутського договору, Порта виступала гарантом невтручання Росії у польські справи [1, с. 116]. Різкий демарш султана з приводу намагання посадити на польський престол Августа III на певний час збентежив російський уряд наприкінці 1733 р., але надійшла звістка про перемогу перської армії над турками і занепокоєння зникло [13, 157]. Туреччина проте не знімала польського питання з черги денної, і російські резиденти доповідали про можливість втручання османів у проблему вибору нового короля [14, с. 22].

Водночас серед російської еліти ширилась думка про те, що саме зараз настав зручний час для ревізії Прутського договору. Важливу роль у поширенні таких настроїв відігравали представники Російської імперії при дворі Високої Порти І. Неплюєв та А. Вешняков. Вони переконували імператрицю у слабкості турецької армії. Послаблювало турецькі позиції також усунення радника султана Мухамеда III і реформатора збройних сил Порти Алі-паші [14, с. 63]. Після відкликання внаслідок хвороби восени 1735 р. І. Неплюєва тональність рапортів А. Вешнякова не змінилася, хоча навіть в умовах розпочатих бойових дій турецькі чиновники звертали ся до нього з пропозиціями про врегулювання конфлікту без великомасштабної війни [7, с. 405-406].

Активно підтримував війну фельдмаршал Мініх, який розглядав її як шанс для зміцнення свого впливу при дворі [15, с. 63-64]. Схожу позицію зайняв кабінет-міністр А. Остерман, якого спостерігачі підозрювали у спробах відвернути таким чином увагу від недружніх щодо Росії дій Пруссії. Війна на південних кордонах унеможлиблювала конфлікт з цією державою [13, с. 165, 462]. Але не можна не згадати, що обидва ці політичні діячі вважали доцільним якнайдовше дезінформувати Туреччину, представляючи наявні бойові дії як прикордонний конфлікт між козаками та татарами [16, с. 528]. Остаточне рішення про підготовку до війни було прийнято 16 червня 1735 р. Кабінет-міністри А. Остерман, П. Ягужинський та А. Черкаській, а також А. Ушаков, П. Шафіров, Бірон та Г. Головін підписали «Рассуждение...», у якому оцінювали дії Туреччини в Персії як підготовку до антиросійського виступу. Передбачалися заходи негайної протидії (похід генерал-аншефа Вейсбаха на Перекоп), які б зв'язали руки кримським татарам і дозволили зберегти Персію як союзника в боротьбі з Туреччиною. Крім того, починалася активна підготовка до широкомасштабної війни [14, с. 25-30].

Приводом для початку бойових дій стали пересування кримських військ. Таке вже було восени 1733 р., коли Феті-Гірей, йдучи на перський театр війни, зіткнувся з російськими військами під командуванням князя Гессен-Гомбургського [15, с. 63]. Татари все ж прорвалися, а Росія почала

Секція 2

висувати претензії щодо дій кримчаків перед Стамбулом. Непорозуміння було пов'язане також зі статусом кабардинських земель, які і Російська імперія, і Кримське ханство вважали своїми [7, с. 368-372]. У 1733 р., коли абсолютно незрозумілим був хід справ у Польщі, Росія не ризикнула розпочинати війну. Проте у 1735 р., після аналогічних дій татарських військ, корпус генерал-лейтенанта Леонтьєва вирушив до Перекопу, що фактично і стало початком російсько-турецької війни, офіційно оголошеної лише у 1736 р. [15, с. 63].

У 20-х – першій половині 30-х рр. XVIII ст. можливий конфлікт з Османською імперією, під владою якої перебували запорожці та гетьман-емігрант П. Орлик, примушував російський уряд уважніше стежити за обстановкою в Гетьманщині, тим більше, що українські землі повинні були стати плацдармом для просування Російської імперії на південь.

Ставлення російського уряду до запорожців не було однозначним. З одного боку, вони вважалися зрадниками. Ізоляція від Гетьманщини мусила запобігти поширенню цієї «зарази» між лівобережними козаками. Велику стурбованість Петербурга влітку 1731 р. викликала звістка гетьмана Д. Апостола про заселення січовиками Кодака. Як повідомляли гетьману полтавської купці, цей процес йшов доволі швидко і здійснювався з дозволу кримської влади. Уряд пропонував Д. Апостолу перетинати шлях можливим віткачам з Гетьманщини; ввійманям загрозувала смертна кара [17, арк. 35].

Обов'язковою умовою звільнення у 1731 р. Д. Горленка, який свого часу підтримав І. Мазепу, була підписка, за якою колишній прилуцький полковник зобов'язувався не мати жодних контактів ані з запорожцями, ані з П. Орликом. Гетьману доручалося слідкувати за виконанням цієї умови та не призначати Д. Горленка на офіційні посади [18, арк. 5-6].

Російський уряд не визнавав жодних причин, які б могли виправдати контакти старшин з Січчю. Київський полковник А. Танський, інтригуючи проти гетьмана Д. Апостола, дізнався про наявність у Коші листів І. Мазепи та тоді ще миргородського полковника Д. Апостола до К. Гордієнка. Він відрядив на Січ козака Ф. Грошевського, який мусив придбати ці листи. Поїздка виявилася безрезультатною, але про неї дізналися у Петербурзі. Покарання було швидким. А. Танського оштрафували на 200 карбованців. Очевидно, намагання очорнити гетьмана все ж певною мірою послужило виправданням, оскільки більш жорстких заходів до полковника не вживали. Козака було бито киями, а ченця, який повідомив А. Танського про листи, ув'язнили у російському монастирі. Це рішення Колегія іноземних справ мотивувала самовільною поїздкою ченця на Запоріжжя, після чого йому жодним чином не дозволялося залишатися в Гетьманщині [17, арк. 68, 112].

Секція 2

Справді, російський уряд мав усі підстави для обережності, оскільки на початку 1730-х рр. значно активізувалася діяльність П. Орлика. Наприкінці 1729 р. київський воєвода Юзеф Потоцький та його брат Теодор, примас Польщі, налагодили зв'язок з Григором Орликом. Ці прихильники кандидатури С. Лещинського на польському троні вважали за потрібне залучити на його бік П. Орлика та запорожців. Подорож Г. Орлика до Парижа була успішною. Незважаючи на прохолодний прийом, який у 1730 р. чекав на молодого Орлика у Стамбулі, його активність не зменшувалася. У 1732 р. він у Бахчисараї провів переговори з Каплан-Гіреєм, і хан, давній противник Росії, обіцяв Г. Орлику всебічну підтримку [11, с. 132-140].

Проте російську політику щодо Січі жодним чином не можна назвати однозначною. Наприклад, вже у 1715 р. Петербург дозволив запорожцям оселятися у містах та селах Гетьманщини. Звичайно, такий дозвіл не передбачав повернення Війська як цілості, а за січовиками мусили уважно стежити місцеві урядовці. Проте їх обіцяли не переслідувати, а на прохання переходу під владу Росії посланцям пояснили, що це поки що неможливо через міжнародні угоди [19, с. 1-3]. Схожу відповідь отримали представники проросійської партії на Запоріжжі у 1728 р. Одночасно російський уряд наказав дати козакам надію на повернення при зміні міжнародної обстановки. Прихильників Росії утримували від негайного виступу і заохочували грошима [19, с. 4-6]

Боротьба проросійської та протатарської партії на Січі була тривалою. Тривалий час перевагу мала остання, а кошовому К. Гордієнку вдавалося переконувати козаків у хибності орієнтації на Росію. Не завжди взаємини між партіями були мирними. Програвши вибори кошового у 1728 р., проросійська партія застосувала проти своїх опонентів силу [19, с. 8]. Перевага перейшла на бік цієї партії на початку 1730-х рр., коли предметно почали вестися переговори щодо переходу запорожців під російську юрисдикцію. Знаковим втіленням перемоги проросійської орієнтації стало згадування у церковних службах на Січі не П. Орлика, а Д. Апостола [11, с. 138].

У той же час не варто применшувати вагу протатарської партії, прихильники якої залишалися впливовими на Січі. Наприклад, І. Неплюєв у 1734 р. радив якомога швидше приймати запорожців під владу Російської імперії, оскільки затягування не тільки могло відштовхнути січовиків, а й примусити замислитися й гетьманців [6, с. 82]. Остаточне рішення Петербург прийняв після повідомлення про звільнення П. Орлика з Салонік і його намір негайно вирушити на Січ. У травні 1734 р., незважаючи на ще триваючий конфлікт у Польщі і побоювання все ж таки спровокувати Порту на початок війни, Анна Іоанновна прийняла Кіш під свою «високу руку» [11, с. 146].

Секція 2

Часткою козацької проблеми для Петербурга була діяльність Пилипа та Григора Орликів. З одного боку, офіційна влада на Січі явно відкидала будь-які спроби П. Орлика та кримського хана Каплан-Гірея схилити Кіш на свій бік, їхні листи пересилалися російським урядовцям. Проте навряд чи Петербург міг бути абсолютно спокійним, враховуючи те, що на вірність імператриці присягнуло трохи більше 7 тисяч запорожців, а їхня загальна чисельність оцінювалася в 20 тисяч осіб [19, с. 13]. Дещо заспокоювали повідомлення про те, що влітку 1735 р. разом з П. Орликом у Бендерах було не більше 700 козаків [8, с. 63]. Але одночасно граф Вейсбах доносив про листи П. Орлика до козаків та «о запорожцах-ворах», які прислухаються до агітації гетьмана у вигнанні [20, с.202].

«Головного болю» перед війною додавали російському уряду повідомлення стосовно французьких зусиль, спрямованих на підготовку козацького повстання [3, с.42, 72], а також консультації П. Орлика з Каплан-Гіреєм [7, с. 378]. Окреме попередження щодо ймовірної активності Г. Орлика отримав представник Росії при польському дворі барон Кейзерлінг [6, с. 83].

Можливість виступу запорожців на боці Туреччини, звичайно, була неприємною для Росії, але такий виступ не ніс стратегічної загрози. Існувала небезпека кардинального ускладнення ситуації у випадку підтримки дій січовиків з боку Гетьманщини, що змушувало російський уряд постійно враховувати це у своїй політиці щодо Лівобережжя. Як аргумент ця проблема могла використовуватися навіть під час полеміки з приводу організації влади в імперії. У 1730 р. граф А. Остерман, виступаючи за самодержавну владу, акцентував саме на цьому [21, с. 86].

Певне пом'якшення російського ставлення до Гетьманщини спостерігається в середині 1720-х рр. Крім внутрішньополітичних обставин, на такий поворот мали вплив і зовнішньополітичні. Після утворення у 1726 р. у Європі двох ворожих коаліцій — австро-російської та союзу Франції, Англії, Пруссії, Голландії і Данії — шанси на масштабну війну значно збільшилися. Знову були актуалізовані претензії С. Лещинського на польський престол, і він за підтримки Франції відновив свої контакти з П. Орликом [11, с.126-127].

У вищих російських урядових колах існували різні підходи до політики щодо Лівобережжя. Голова Малоросійської колегії С. Вельямінов пропонував зробити членів колегії незмінними, а Військова колегія радила надати 10 регулярним полкам, які перебували в Гетьманщині, права на постійне розташування. Член Верховної таємної ради П. Толстой застерігав від будь-яких поступок українцям в умовах загострення стосунків з Туреччиною. Проте більшість цієї Ради у лютому 1726 р. подала імперат-

Секція 2

риці пропозиції, які в переддень російсько-турецької війни, що на неї очікували, мусили прихилити лівобережних козаків до Росії. Роком пізніше було скасовано податки, які впровадила Малоросійська колегія, та подушний податок на утримання російських військ, дозволено відновити інститут гетьманства [11, с.141-143].

Цей «флірт» з українцями не був тривалим. Вже у 1730-1731 рр. уряд розмірковував над шляхами подальшого обмеження автономії [21, с. 244]. Проте приборати гетьмана не вважали за доцільне, хоча повної довіри до нього уряд не мав. Занепокоєння викликали контакти Д. Апостола з Кримським ханством, за якими Петербург доручив слідкувати полковнику Тургеневу [17, арк. 36]. Росіяни-полковники взагалі були «головним боєм» для гетьмана. Скарги стародубських старшин на введення полковником А. Дуровим російських порядків Д. Апостол вимушений був проігнорувати. Він відповідав скаржникам, що не може судити полковника, оскільки той — росіянин [22, с. 54-55].

Ставлення цих урядовців до місцевих порядків яскраво демонструє відмова ніжинського полковника І. Хрущова йти в похід на Польщу в 1733 р. під командуванням генерального обозного Я. Лизогуба. І. Хрущов наполягав на тому, що козацька старшина для нього не може бути командиром. Д. Апостол міг хіба апелювати до Анни Іоанновни, звертаючи її увагу на існуючі українські порядки і попереджаючи про те, що така позиція є образливою для досвідчених козацьких старшин, які брали участь у багатьох битвах [23, с. 150-151]. Цікаво, що на цей час центральна влада була схильна піти на певні поступки. Після розслідування Іноземною колегією було прийнято рішення про відповідність козацьких рангів та регулярних чинів, яке офіційно не було затверджене, але неофіційно діяло, принаймні генеральний обозний Я. Лизогуб отримував жалування нарівні з генерал-майором [24, с. 417-418]. Проте у такому протистоянні гетьман міг розраховувати хіба на локальні успіхи, як це було у 1728 р., коли йому вдалося вивести з-під влади все того ж І. Хрущова засейменські сотні. Д. Апостол, пояснюючи це давньою традицією, перевів їх безпосередньо під гетьманську владу [25, с. 50].

Ставлення козацької старшини до російської влади яскраво проявилось у 1733 р., коли внаслідок хвороби гетьмана старшина спробувала перебрати правління Гетьманщиною на себе, відсторонивши від вирішення цього питання резидента. Завдяки втручання С. Нарішкіна та О. Шаховського ГВК перейшла у відання С. Нарішкіна, хоча вже хворий Д. Апостол намагався опиратися [7, с. 564-566].

Після смерті гетьмана Петербург, незважаючи на ймовірність війни з Туреччиною, вирішив кардинально обмежити автономію Гетьманщини. У

Секція 2

життя впроваджувалися заходи, які мусили сприяти поглинанню української системи влади російською. Князь О. Шаховської очолював Правління гетьманського уряду, яке складалося з рівного числа російських офіцерів і українських старшин [17, арк. 17-18]. Старшини були виразно незадоволені цим рішенням, оскільки явно сподівалися на вибори нового гетьмана [7, с. 569]. Реальна влада зосереджувалася в руках голови ПГУ, без нього ця установа не могла вирішити навіть дрібних справ, пов'язаних з втечями козаків та селян [26, арк. 3-9]. Українські справи були перенесені з Колегії іноземних справ до Сенату, а О. Шаховської отримав право про важливі речі писати прямо до Кабінету Міністрів [24, с. 424]. Кабінет-міністри надавали О. Шаховському широкі повноваження. Наприклад, він мав право самостійно визначати особу командира, який очолить лівобережні полки у далекому поході [27, с. 212-213; 20, с. 75].

Поряд з перебиранням головою ПГУ фактично гетьманських повноважень зміни передбачалися в різних сферах. Така дражлива для старшин справа, як надання маєтків, з 1734 р. перейшла до виключної компетенції Петербурга [28, с. 217]. Відбувалося обмеження сфери компетенції старшин. Наприклад, Я. Лизогуб, перший серед українських членів ПГУ, не міг своєю владою змінити хорунжого генеральної артилерії І. Забілу, який не виконував своїх обов'язків. Генеральний обозний мав звернутися за дозволом до голови ПГУ [29; 23, с. 144]. О. Шаховської не дуже довіряв козацьким старшинам, намагаючись, де це було можливо, замінити їх на російських офіцерів. Схожу спробу було здійснено в Києві під час обрання вїйта, проте не вдалося знайти у місті хоча б більш-менш гідного такої посади росіянина. Для посилення російських впливів передбачалося заохочувати шлюби українців з росіянами [7, с. 568-570]. Символом наступу нових часів стала заміна в діловодстві традиційної форми універсалу на російський указ [30, с. 71].

Жодних проявів організованого опору реформам, проведеним у 1734 р., не спостерігається. Маємо хіба що повідомлення О. Шаховського про глухе невдоволення генеральної старшини [7, с. 569] та ще дві, вкрай маловірогідні, звістки. Зокрема, великий візир у Стамбулі у присутності послів говорив про сутички між козаками та росіянами [13, с. 475]. Здається, це повідомлення, яке надійшло від вороже налаштованої щодо Росії людини, можна проігнорувати. На більшу увагу може заслуговувати репліка фельдмаршала Мініха у листі до імператриці, де він говорив про невдоволення політикою О. Шаховського у Гетьманщині, що могло призвести до виступу козаків на боці Туреччини [16, с. 529]. Проте варто врахувати ворожі стосунки між цими державними діячами.

Отже, можна констатувати, що актуальність козацького питання зрос-

Секція 2

ла наприкінці 1720 — на початку 1730-х рр. Це пояснюється передусім хворобою польського короля Августа II та претензіями на трон Станіслава Лещінського, підтриманого Францією. В умовах несприйняття в Росії цієї кандидатури українські емігранти на чолі з П. Орликом стали об'єктом французької політики, зацікавленої в ослабленні Росії.

Власне, наявність на еміграції П. Орлика та запорозьких козаків змушувала російський уряд йти на певні поступки щодо автономних прав Гетьманщини, що втілювалося у відновленні інституту гетьманства. У той же час у зв'язку з переходом запорожців під юрисдикцію Російської імперії вага українського чинника на міжнародній арені зменшується. Росія не відчувала тепер особливої потреби у ліберальному ставленні до українських домагань і почувала себе настільки сильною, що у 1734 р. не дозволила вибори нового гетьмана.

Виходячи дещо за межі заявленої проблематики, зазначимо, що протягом російсько-турецької війни 1735-1739 рр. на міжнародній арені продовжував діяти П. Орлик та його представники, проте їхня вага суттєво зменшується. Фактично противники Росії продовжували підтримувати намагання гетьмана-вигнанця лише номінально, не маючи великих надій на організоване козацьке повстання проти влади Петербурга. У той же час певні надії на такий розвиток подій залишалися, що не дозволяло ані Росії, ані Туреччині повністю ігнорувати П. Орлика.

Не перебільшуючи ваги антиросійської опозиції, офіційна влада протягом війни уважно стежила за контактами П. Орлика з Україною, перешкоджаючи їм всіма силами та засобами. Особливу тривогу у російських представників в Україні та у Кабінету Міністрів викликали запорожці, з огляду на існування на Січі потужної протурецької партії. Цим пояснюється надзвичайно обережна, виважена політика стосовно Січі, яка передбачала всебічне заохочення, перш за все матеріальне, козаків до служби імператриці.

У той же час у своєму пануванні в Гетьманщині Росія була набагато впевненіша. Російські чиновники та офіцери діяли тут більш розкуто. І якщо урядові представники намагалися без особливої потреби не давати підстав для образ, то військові фактично не зважали на автономні права Гетьманщини. У переговорах про мир ані Гетьманщина, ані Запоріжжя не представлені. Козаки тепер використовувалися виключно для технічного забезпечення переговорного процесу

Література

1. Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе (ее история в 16-19 веках, критическая оценка и будущие задачи). — М., 1896. — Т.1. — 465 с.

Секція 2

2. Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе (ее история в 16-19 веках, критическая оценка и будущие задачи). — М., 1896. — Т.2. — 532 с.
3. Кочубинский А. Граф А.И.Остерман. Война пяти лет (1735-1739). — Одесса, 1899. — 247 с.
4. Некрасов Г. Роль России в европейской международной политике 1725-1739 г.г. — М.: Наука, 1976. — 348 с.
5. Ульяницкий В. Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке. — М., 1887. — 484 с.
6. Мельникова И. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина // Ученые записки Института славяноведения. — М. — Л., 1948. — Т.1. — С.76-118.
7. Соловьёв С. Сочинения: В 18 кн.— М.: Мысль, 1993. — Кн. X. История России с древнейших времен. Т. 19-20. — 751 с.
8. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик. — К.: Дніпро, 1991. — 79 с.
9. Скальковский А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — 678 с.
10. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 3. — 560 с.
11. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття. — К.: Либідь, 1994. — 240 с.
12. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с августа 1736 г. по декабрь 1739 г. // СИРИО. — 1892. — Т. 80. — 570 с.
13. Донесения и другие бумаги английских послов, посланников и резидентов при русском дворе с 1733 г. по 1736 г. // СИРИО. — 1891. — Т. 76. — 591 с.
14. Шульман Е. О позиции России в конфликте с Турцией в 1735-1736 годах // Балканский исторический сборник. — Кишинёв: Штииница, 1973. — Т.3. — С.5-62.
15. Петрухинцев Н. Война с пространством // Родина. — 1998. — №5-6. — С.62-66.
16. Костомаров Н. Фельдмаршал Миних и его значение в русской истории. — б. м. і р., шифр НБУВ В 098197. — С.513-548.
17. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського Ф.ІІ. № 1708-1862. Сборник копий документов XVIII столетия. 1731-1740. 482 арк.
18. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського Ф.ⅧІІ/ № 2229-2269 (113). Указы Анны Иоанновны, Елизаветы Петровны и Петра III войсковой генеральной канцелярии, гетману Д. Апостолу, Шаховскому, Кейту, Шипову и другим. 1731-1761. 54 арк.
19. Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774). А.Андреевский. — Одесса, 1886. — 433 с.
20. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т. IV (1735 г.) // СИРИО. — 1901. — Т.ІІІ. — 526 с.
21. Каменский А. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). — М.: РГГУ, 1999. — 575 с.
22. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1888. — Т.1. Полк Стародубский. — 288 с

Секція 2

---

23. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини 17-18 століть. Ч.2. Рада Старшини // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права.— К.:ВУАН, 1930. — Т.7. Окреме видання. — 352 с.
24. Дневныя записки малороссійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича.— М., 1859. — Ч. 1. — 520 с.
25. Лазаревский А. Описание старой Малороссии.— К, 1893. — Т.2. Полк Нежинский. — 521 с.
26. № 5643. О уходе обывателей Полтавского полку местечок Царичанки и Китайгорода в запорожскую новонаселяемую слободу Кодак. 1736. 10 арк.
27. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. Т.V (1736 г.) // СИРИО.— 1902. — Т.114. — 684 с.
28. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII веках.— Прага: Пламя, 1926. — Т.1. Вып.2. — 263 с.
29. Модзалевский В. Дело об увольнении Ивана Забелы от уряда хорунжаго генеральной войсковой артиллерии (1734-1735) // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. — 1915. — Вып.11. — С. 183-192.
30. Слабченко М. Центральные учреждения Украины. — Одесса: Типография губернского комиссариата Просвиты, 1918. — 96 с.

СЕКЦІЯ №3

ПОЛТАВСЬКА БИТВА І ЄВРОПЕЙСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО

Einar Lyth (Skylberg, Sweden)

Pavel Konovalchuk (Moscow, Russia)

Fire versus steel infantry tactics at Poltava – a reflection of Lesnaya?

On European battlefields firearms had grown steadily more important since the battle of Breitenfeld 1631, when King Gustav Adolphus of Sweden successfully introduced Dutch-inspired linear formations to counter the redoubtable heavy square formations of Commander Johann Tilly. Gustav Adolphus' main invention was a close interaction between small units of light field artillery, cavalry, pikemen and musketeers, men with four types of weaponry acting in close cooperation on the battlefield for both defence and offence. This interaction had two main elements, movement and fire. Artillery and musket fire prepared the way for immediate attacks sword in hand.

Since then fire tactics have more or less dominated battlefields, certainly so after the introduction of new more effective firearms some 150 years ago. It is therefore easy to overlook that there have been times in European war history when victories were sought by means of cold steel rather than fire. This can be said about the Swedish *gå-på*-method in the Great Northern War. The French army doctrine «*offensive à l'outrance*» carried the idea that deep columns of bayonet-armed infantry could rule the battlefield, and that idea did not fully die until 1915.

This paper, however, has a limited scope. The authors, a Russian and a Swede working in close cooperation, have since 2003 examined General Lewenhaupt's expedition in 1708 and its fate in the battle of Lesnaya. Our research results have recently been published in the form of a Swedish book *Vägen till Poltava. Slaget vid Lesnaja 1708*.¹ Our aim was never to re-evaluate this part of the Swedish 1708 campaign, only to focus on the primary sources.

Секція 3

Vägen till Poltava. Slaget vid Lesnaja 1708. ¹ Our aim was never to re-evaluate this part of the Swedish 1708 campaign, only to focus on the primary sources. But the discovery in Riksarkivet, Stockholm, of hitherto unstudied documents about the battle itself, the protocols from the preliminary inquiry in Riga 1708-1709 and from the General Court Martial in 1712, here referred to as the protocols, led us to several new conclusions. ²

The protocols confirm that the battle at of Lesnaya was long and fierce and the two armies balanced each other in a fight which lasted some six hours. All Swedish units engaged in the battle at noon were still present on the battlefield at dusk. A number of Swedish units arrived piecemeal from Propoisk and engaged in the ongoing battle. The latest-arriving Swedish infantry units, two battalions of Björneborgs regemente, together with other already engaged battalions made a gå-på attack with cold steel. This attack, however, was broken within minutes – not to say seconds - by intense Russian fire. Fire versus steel is the subject of this paper, Russian fire tactics at Lesnaya being the true mother of Poltava.

Significance of the protocols

As a complement to other well-known and frequently used sources – on the Swedish side mainly Lewenhaupt, von Weihe, Petre, Kammecker and Benecke – the protocols help to give a clearer and more detailed picture of the battle. Among the most interesting new evidence is, however, the actual confrontation of the two sides on the battlefield, here described as Fire versus steel. We already know that the Russians gave priority to fire (musket fire and artillery fire) and the Swedes to steel (pike, bayonet and sword). The most important new facts are given by the two battalion commanders of Björneborgs regemente, Lt Col Christer Horn and Major Lorentz Lauterbach and a few of their subordinates. They give a rather detailed description of how the gå-på-method was used at Lesnaya, which certainly gives more than a hint of how the same method was used at Poltava.

The gå-på-method

The concept of the Swedish gå-på-method is well known. When within range of enemy fire priority was given to a rash forward movement in order to

---

¹ Pavel Konovaltjuk, Einar Lyth: Vägen till Poltava. Slaget vid Lesnaja 1708, Borgå 2009, ISBN 978-91-85789-14-6. This book deals with the gå-på-method mainly on page 39, 145, 172, 174-178, 227-228, 243-246. Russian fire-methods are introduced on page 35-40. The Swedish routines for arranging field camps, a pattern to serve the gå-på-method, is introduced on p. 92-93. Swedes preferred non-fortified camps which gave room for manoeuvring. Fortified camps seem to have been regarded as traps.

² Riksarkivet, Justitierevisionen, Generalauditörsmål, Handlingar rörande generalauditörsärenden 1712, 1713, inkvisitionsprotokoll från (1708-) 1709 m.m.

Секція 3

---

break the enemy line through superior impetus (closed ranks and files at speed) followed by hand-to-hand fighting. The attacking Swedes should pay no attention to enemy fire, however strong it was. Early fire from enemy ranks should be seen as a credit because empty barrels meant that the enemy had granted the Swedes the upper hand not only in steel but also in fire.

This goes for cavalry as well as infantry. But whereas a charging Swedish cavalry squadron did not open fire at all, infantry did so, discharging a battalion volley divided in two. At the last moment the two rear ranks doubled the two forward ranks and discharged their volley. At an even closer range the two forward ranks then discharged their volley immediately before they clashed with the enemy line. In this divided battalion volley each musketeer fired only one bullet. This shot was certainly carefully loaded and its effect impressive because it was fired at very short range. The fire was immediately followed by hand-to-hand fighting. Pikemen in the centre of the battalion line at the same time rammed the enemy front. Grenadiers and cannons on the flanks followed the advance all the way and gave supporting fire. Cavalry was waiting to give the final blow to the disordered enemy infantry.

Range of first volley

A question of interest is of course at what distance these two volleys were discharged.

At the beginning of the Great Northern war the army regulation said that the volley of the two rear ranks should be discharged at a distance of 70 paces³, whereafter these ranks should fall back to their former position and after a steady further advance of 40 paces the volley of the two forward ranks should be discharged at a distance of 30 paces. Then followed the rush, the clash and the murderous hand-to-hand fighting.

As Professor Gunnar Artéus, Stockholm, has shown in his well-known works, this pattern changed during the war.⁴ The infantry attacked at higher speed and opened fire at closer range. Swedish battle experience had shown that this was more effective. King Charles, like Tsar Peter, constantly followed and evaluated all combat experience and adjusted his manuals and instructions on this basis. General Stenbock, who is regarded as the father of the 1701 infantry instruction, in 1710 gave his instructions when defending southern Sweden against the invading Danes. However, his 1710 instruction needs interpretation. It says that the first volley should be loosed «when the bullets could not miss the target» and the second «when the enemy was within the reach of the bayonets».

---

³ Pace = step = steg = schritt = 70 – 76 cm.

⁴ Gunnar Artéus: Krigsteori och historisk förklaring II Karolinsk och europeisk stridstaktik 1700 – 1712, 1972.

Секція 3

Stenbock's army of 1710 was newly mobilised and inexperienced. How much could he ask from these new soldiers compared to what could be asked from the King's soldiers in Poland and Russia some years earlier? It is obvious that Stenbock asked for a great deal more self-control and bravery than he did in 1700 when he commanded Dalregementet and when he elaborated the 1701 regulation. The eight years in between brought battle experience which confirmed the idea of gå-på and made it even more effective – demanding even higher discipline. The soldiers of 1710 had to march closer to the enemy before discharging their first volley and on the charge they had to endure better organised enemy fire for considerably longer – in terms of paces: 50 paces more, which is equivalent to half a minute's advance.

From this point of view the protocols confirm the tendency indicated by Artéus but they also provide new more detailed knowledge. At Lesnaya the Swedish infantry was expected to discharge the first volley not earlier than 20 paces from the enemy line. When Björneborgs regemente in the last phase of the battle arrived back at the battlefield, Major General Stackelberg, the commander of the infantry, met the two battalions and gave them orders. In great haste Stackelberg gave them their place among other battalions in the infantry line. He reminded the battalions that the first volley should be discharged not earlier than at 20 paces distance. In a second round the General Court Martial in Stockholm asked the battalion commanders Horn and Lauterbach and other officers about details and at this occasion the distance of 20 paces was confirmed.⁵

Conclusions

The two opposing infantry lines approached each other, each line at a speed of at least 100 paces a minute, which means 20 paces in 12 seconds. Thus the distance between the two approaching lines was shrinking by 200 paces a minute. After the first Swedish volley of the two rear ranks the clash between the lines came within six seconds, even less if the speed was higher. This leads us to the conclusion that there were only a few seconds between the first and second Swedish volley. Therefore the two rear ranks (bakre halva rotar) had no time to fall back behind the two front lines (främre halva rotar), as was instructed in the infantry regulation of 1701. Such a falling-back had been possible and necessary when the first volley was discharged at a distance of 70 paces, possible because the enemy threat was not imminent, necessary because a line cannot move with closed files (shoulder to shoulder) for 40 paces.

---

⁵ Protocols from Riga 1708-1709 (The brown volume): Lt col Christer Horn p. 3-5, 275, 333, 275, Major Lorentz Lauterbach p. 339-340, Captain Otto Johan Tiesenhausen p. 342-343. Protocols from General Court Martial in Stockholm 1712 p. 80-92. 119, 150-173, 202-206

Секція 3

The gå-på-method as practised in 1708

The Swedish infantry was normally grouped in battle order in battalion lines composed of four ranks, with the number of files depending on actual strength. Files of pikemen were in the middle, musketeers armed with bayoneted muskets formed the wings, a few grenadiers stood on the flanks. A full battalion of 600 men had 150 files (Sw: rotar) covering 170 metres of front. There was a distance of three paces between ranks (Sw: led). When ordered to attack, the line moved forward at a speed of some 100 paces a minute, drums beating. At a distance of 20 paces the two rear ranks stepped forward into the spaces between the files of the two forward ranks. The fourth rank closed up behind the third rank to make it possible to fire over the head of the front ranks, front ranks either kneeling (1701) or (more likely) crouching. At this position the third and fourth rank on command discharged their volley and immediately drew their swords. How a musketeer managed to handle bayoneted musket and sword is unclear, we only know that the sword was in the right hand. (Maybe the two front ranks drew their swords after the clash?) From this moment on the battalion line had only two ranks – the ranks and files were closed, which favoured the impetus during the coming crucial seconds.

This two-ranked line rushed forward (“i fullt rännande”). A few seconds later the two original front ranks (the former rank one and two, which at this moment meant every second man, or file, in the two-rank battalion line) discharged their volley. With pikes, bayonets and swords the battalion burst into the enemy line, which was either approaching, stationary or fleeing.

Effect of musket fire

In 1701 the Swedes themselves held the opinion that volleys were effective at a range of 70 paces. So in 1708 what about the effect of enemy fire during the daring Swedish advance from 70 to 20 paces, lasting half a minute?

This question can be dealt with in different ways. Proof shooting with old muskets, ammunition and powder could be one way. Theoretical modern calculations could be another. But luckily enough we have access to a qualified observer, an experienced soldier, a general and writer, who has discussed fire versus steel and who ended up recommending steel versus fire: Maurice de Saxe.

In his book — a piece of contemporary war science which can hardly be neglected — Maurice tells about his own observations in the battle at Belgrade 1717⁶. Imperial troops met Ottoman troops in a pitched battle. Two imperial battalions of musketeers discharged their well- prepared united volley against attacking Ottomans at a distance of 30 paces. At the next moment the ottomans, swords in hand killed, all the imperial musketeers but three. The arrival of a

---

⁶ Maurice de Saxe (Moritz von Sachsen), 1696 – 1750, soldier already in 1708.

Секція 3

---

superior imperial force then scared off the victorious Ottoman units. In the four corners of the rectangular space, where the two unhappy imperial battalions had just been slaughtered, imperial sentries were posted to prevent marauding. The uniforms, shoes, hats and weapons of the killed were removed for re-use. In the meantime Maurice counted the number of Ottomans killed by the short-range volley of the two imperial battalions. He found only 32 bodies!⁷

If we assume that both sides in this encounter had some 1 000 men, the imperial volley caused the Ottomans casualties of less than 4 % killed. Cold steel evidently was vastly superior even to well- prepared volleys discharged at a range of 30 paces.

There is no reason to believe that Swedish or Russian musket fire in 1708 was more effective than the imperial musket fire in 1717. A reasonable conclusion is that although the newly introduced flintlock muskets were more effective than the matchlock muskets, the time had not yet come in which the musket fire ruled the battlefield. Although it is true that the infantry ruled the battlefield, it ruled by other means than musket fire. King Charles realised this and used this knowledge to his advantage. He thereby seemed invincible, especially as his excellent cavalry usually gave close support to his infantry battalions. The Russians had to find a way around this problem if they wished to overcome the Swedes. A steel versus steel solution seemed to them without any chance of success. So the answer had to be fire against steel.

Russian fire tactics

It seems obvious that the Russians worked hard and stubbornly to find a solution and that this work started not long after the humiliating defeat at Narva in 1700. It is also obvious that fire tactics were essential in the training and development of the Russian cavalry. Above all, however, field artillery was the main Russian answer to the problem. Artillery fire was accurate and devastating. The calibre, although modest, offered a twofold choice of ammunition. A cannon's rate of fire was far more rapid than that of a musket, quite apart from the range of fire. The psychological impact (sound, bouncing balls, visual impression) was immense. The creation of standardised regimental artillery — for infantry regiments as well as for cavalry regiments — well equipped with different sorts of ammunition loaded on trojka carts (two carts per cannon) was meant to be the answer. Two six-pound mortars on each cannon was another concept. Riding dragoon artillery was a third.

Musket fire alone could not yet solve the Russian problem to counter the Swedish gå-på-method, simply because musket fire was not efficient enough. The Russian infantry, like the Swedish, had to rely more on cold steel than on

---

⁷ Swedish edition Ledige stunder eller tankar öfver Krigs-konsten, 1774, page 26-29.

Секція 3

---

musket fire. But efficient artillery fire had a fair chance of stopping the Swedish gå-på and the Russian infantry made it possible to bring the cannons into position and to keep them firing. At the same time fire from Russian foot and dragoons poured bullets over the Swedes. On the battlefield – if the battle lasted long — the swarms of bullets were like the swarms of Cossacks or Kalmycks during the tiresome marches – they never let the Swedes rest or relax.

The main weakness of the gå-på method was that it had to bring home a quick victory. A unit could cope with intense fire for seconds and minutes but not for hours. The gå-på-method was a method mainly for the offensive. Defensive fighting in a pitched battle, as at Lesnaya, demanded repeated attacks, but normally only the first attack had full vigour. At Lesnaya the Russians managed to keep the Swedes under constant musket fire and repeatedly to hammer down upon them with effective artillery fire. The battle field was too narrow to allow the Swedes to withdraw to protected areas after each attack.⁸ Further, the Russians that day at Lesnaya managed to organise effective cooperation between infantry, cavalry and artillery before the Swedes managed to do so. All Russian participants at Lesnaya had seen how Russian fire brought Swedish steel to a stalemate. The rumour spread. Russian pride grew.

The experience gained at Lesnaya created a new Russian self-confidence in all ranks from Tsar to private soldier, which became the foremost asset at Poltava. It was this new found self- confidence which made the Tsar leave his fortified camp and let his army meet the Swedes in the open field, which the Swedes had never expected them to dare. But, this done, the Russian artillery fire thinned and weakened the Swedish infantry line and the steel-tipped gå-på drowned in the Russian sea of fire – and in the Russian forest of steel.

So the corps volant's successful surprise attack at Lesnaya nine months earlier brought a new confidence into the Russian army and from this newfound confidence came the victory-winning surprise at Poltava, where fire defeated steel, although the era of victory-winning steel was far from over.

---

⁸ Protocols from Riga 1708-09: Captain Carl Gustaf Strick (Strijk) p. 397.

Сергій Павленко (Чернігів, Україна)

Кількісний склад збройних формувань Гетьманщини у військовій кампанії 1708-1709 рр.

1. Мазепинське військо у січні-червні 1709 р.

Існуючі історіографічні стереотипи про участь незначного військового контингенту І.Мазепи у кампанії 1708-1709 рр. здебільшого породжені пануючою після Полтавської перемоги історичною концепцією уславлення Петра I та приниження його супротивників. Виступ гетьмана та мазепинців за волю України у творців-хроністів діянь царя-імператора подавався як зрада, яку не підтримав український народ. Фактично у такий спосіб було розтиражовано некритичні оцінки ситуації Петра I та його царедворців, які хотіли вірити, що їх зрадив лише одинак. Російське командування вжило відповідних заходів, аби з місць розташувань їхніх полків були відразу після взяття Батурина направлені чолобитні «про вірність». Брати їх до уваги сьогодні як вияв волі населення без застережень про контекст події неможливо, оскільки подібні документи швидше є підтвердженням політичного страху, що насаджувалася в Гетьманщині московськими урядовцями.

Водночас чимало джерел того часу дають підставу по-новому глянути на події 1708-1709 рр. на теренах України.

За Коломацькими статтями 1687 р. у козацькому реєстрі гетьмана І. Мазепи мало рахуватися 30 тисяч козаків [1, 52]. Крім того, гетьман мав у своєму розпорядженні 10 охотницьких полків, які налічували до 6000 сердюків та компанійців. Офіційно під його зверхністю була й Запорозька Січ (7000-8000 запорожців). Таким чином, загальний військовий контингент Гетьманщини складав до 44 тисяч осіб.

На жаль, ще до укладення шведсько-українського союзу 8 городових полків з 11 були за наказами російського командування, Петра I виведені за терени України (у Польщу, Білорусію, Прибалтику, на Дон). Саме це та відсутність з тієї ж причини кількох охотницьких полків спричинили вагання І. Мазепи, коли старшина вимагала від нього негайного з'єднання з військом Карла XII.

Російське командування під час розгортання повстання мазепинців вжило заходів для нейтралізації українських полків, що перебували у підпорядкуванні їхньої армії. Відомо, що Стародубський полк був направле-

Секція 3

ний у Бихів для охорони фортеці. На прохання І.Скоропадського їх повернути додому О. Меншиков 25 січня 1709 р. відповідав: «Ради лутчей той фортецы обороны, не быть им там нельзя» [2, 856].

З листа Т. Стрешнева царю від 12 січня 1709 р. дізнаємося, що великий контингент козаків теж виведено з Гетьманщини: «А ныне писал ис Киева господин Голицын, что от него наряжено в Азов и в Троецкий (...) в нынешнюю зиму четыре тысячи пятьсот человек из украинцов» [3, 1067]. Полковника Гадяцького полку Степана Трощинського заарештували 30 листопада 1708 р. Схоже, подібна доля була і в київського полковника Федора Коровченка.

У Батурині 2 листопада 1708 р. при героїчній обороні загинули повністю Лубенський, Миргородський, частково Прилуцький полки, 4 сердюцькі полки, до 300 козаків Ніжинського полку (Батуринська сотня).

Попри заходи залякування, жорстокі розправи над повстанцями, навесні до гетьмана за його покликом прибували козацькі сотні. Головний кістяк мазепинців склав Полтавський полк, який, як інформував К. Ренне 25 березня 1709 р., «заплутовал и пристал к запорожцам» [4, 130]. Крім останніх, зазначав цей генерал, «также и тамошние мужики все отложились и уже давно нам неприятели». Ще 17 січня 1709 р. у Полтаву прибув новопризначений над гарнізоном комендант О. Келін з п'ятьма батальйонами піхоти [5, 860]. Із записок сучасника, Петра Крекшина (1684-1763), який, до того ж, детально вивчав архіви Петра I, О. Меншикова, довідуємось, що «полтавский полковник королю и в Запорожье писал, чтоб шли для взятия Полтавы, и о сем немедленно произведено следствие, по которому оный полковник в сей измене явился» [6, 76]. З листа коменданта О. Келіна довідуємося, що «из бунтовщиков Полтавского полку, согласившихся с запорожцами о содержании стороны короля шведскаго, взят полковник Левенц, и сердюков 7» [6, 80]. Цей епізод підтверджує у своїх мемуарах і шведський генерал А. Гілленкрюк: «Подполковник Зильфергельм вел переговоры с казацким полковником Левеным (Левенцем. — Авт.), находившимся с русскими в Полтаве. Этот полковник хотел доставить нам случай напасть врасполох на Полтаву. Но переговоры не имели успеха. Неприятель, узнав про это, арестовал и выпроводил из города казацкого полковника» [7, 675]. Усе ж з Полтави втекли до мазепинців Герцики, полковий обозний Дорош Дмитрович з сином Леонтієм, полковий суддя Іван Красноперич [8, 450]. Їхній полковник фактично перебував під арештом у Харкові, куди, як писав О. Меншиков царю 26 квітня, ще раніше «жена и дети его привезены» [5, 830]. З донесень, повідомлень першої половини 1709 р. видно драму мазепинського прибічника, який, всупереч бажанню, змушений був коритися силі московського війська, таємно підтримувати мазепинців і водночас едавати вірнопідданого царя.

Секція 3

І. Левенця то заарештовували, то залишали під наглядом. Московським урядовцям було невідгідно у грудні 1708 — першій половині 1709 рр. його репресувати, оскільки цар для зменшення опору на Лівобережній Україні волів бачити в Гетьманщині серед керівної верхівки більше союзників, аніж ворогів. Тим і обумовлене поблажливе ставлення московських урядовців до полтавського полковника, до його пояснень-виправдань.

У реляції полковника Павлова від 17 червня повідомлялося, що з мазепинцями пішли «сенжаровские де жителей многое число и сотник» [2, 879].

Крім полтавців, до повстанців явно пристали гадяцькі козаки. Їх полковник С. Трошинський перед своїм арештом «полк свой (був у Польщі. — *Авт.*) в Киев не привел, а сказал: полк ево пошел иным трактом» [3, 948].

У квітні до мазепинців приєдналися до 7600 запорожців (за підрахунками Д. Яворницького, у кошового К.Г ордієнка було 38 куренів по 300, 200, 150 козаків, що в середньому і складає таку кількість) [9, 321].

Шведський перебіжчик Леон Івашкевич (родом з Литви. — *Авт.*) свідчив 17 червня 1709 г. на допиті, що «в Жуках стоит Мазепа, а при нем войско, которое вчерашнего дня выходило, конницы тысячи с 4, пехоты 8 полков, а при них 2 пушки» [4, 201]. Маємо при цьому достовірне джерело про загальний склад оборонців Гетьманщини.

Англійський посол у Москві Чарльз Вітворт 4 травня 1709 р. написав донесення в Лондон: «Подполковник и другие офицеры, захваченные в плен в этой битве, показали, что король шведский по прежнему занимает квартиру в Будище, войска же свои расположил так, чтобы блокировать русский отряд, стоящий в Полтаве. Они в шведской армии все еще насчитывают до 28.000 человек со включением больных; кроме того, говорят, будто весной король ожидает около 20.000 рекрут из Курляндии, частью под начальством генерал-майора Скита, частью же под командой генерал-майора Крассау. Казаков, перешедших на сторону короля шведскаго, они насчитывают до 15.000» [7, 475-476].

Зазначимо, що ця цифра не зависока. Адже відомий укладач багатомної документальної історії «Діянъ Петра Великого» І. Голіков оцінює кількісний склад «изменников» перед Полтавським боєм у понад 20000 осіб [10, 195]. Ця цифра теж має право на існування. Адже повідомлення російських високопоставлених осіб показують, що підтримували шведсько-український союз на Правобережжі Чигиринський, Брацлавський, Могилевський полки. Для їх «нейтралізації» теж були послані значні сили російської армії.

Для підрахунку кількості учасників повстання мазепинців важлива і статистика втрат учасників боротьби за волю України протягом кампанії кінця 1708-1709 рр. У Батурині загинуло їх до 14 тисяч, у Переволочній

Секція 3

— 3000. Також російськими військами були спалені переважно з козаками та жителями Маячка, Нехвороща, Келеберда, Старий Кодак, Новий Кодак, Старі Санжари і Нові Санжари. Практично щотижня гинули у бойових сутичках по 200-300 запорожців, козаків протягом січня-червня 1709 р. О. Меншиков у листі до І. Скоропадського від 8 березня 1709 р. повідомив про те, що «с 200 человек компанейцев на месте положили и многих в полон, также и обозы их побрали». 9 березня росіяни атакували два піхотні полки Мазепи і завдали їм великих втрат, захопивши 14 полонених [7, 460]. Під час захоплення Нових Санжар було забито 60 козаків та 12 взято в полон [9, 324]. «Один из русских отрядов, повстречав полторы тысячи казаков, — інформував Ч. Вітворт 4 травня свій уряд, — перебил или перехватал большинство их, а забранный в плен начальник казаков немедленно четвертован на месте» [11, 175-176]. 14 травня взяття Чортомлицької Січі завершилося розправою над близько 300 оборонцями (половина була страчена відразу, а іншу для остраху місечок — через деякий час), чимало запорожців загинуло 2 червня за річкою Татаркою, 200 полонених були страчені [11, 168]. У ході битви запорожців під Царичанкою вони втратили 30 вояків [12, 33]. До 1000 козаків загинуло під час облоги Полтави. 250 чугуївських козаків (слобідські полки не були у складі Гетьманщини. — *Авт.*), наприклад, зробили напад на запорозький загіні і вбили 150 запорожців. Як бачимо, втрати повстанців були дуже значні. За підрахунками сучасника і хроніста Петра І П. Крекшина, протягом листопада 1708 — липня 1709 років в Україні «изменников до тридцати тысяч порублено».

Незважаючи на це, їхні ряди поповнювалися.

Важлива ще одна цифра, що її подає Ч. Вітворт 6 липня в докладній інформації про Полтавську битву: «Со стороны шведов в деле было около 30.000 человек, в том числе 19.000 регулярного войска, остальное — казаки» [7, 500]. Зазначимо, що йдеться тут лише про тих мазепинців, які стояли безпосередньо поблизу шведів. Натомість підрозділи запорожців, козаків також забезпечували блокаду Полтави, охорону обозу та місць розквартирування союзницьких військ.

Таким чином, якщо скласти втрати повсталих і кількість їх у Полтавському бою, то вийде, що гетьмана І. Мазепу підтримало своїм життям, активною участю до 40 000 українців.

2. Українські козаки на боці Петра І

Нейтралізація і придушення повстання мазепинців російським командуванням здійснювалися шляхом реалізації низки заходів. Поряд з каральними акціями залякування Петро І та його наближені стали організаторами української владної інституції, яка б розколювала ряди гетьман-

Секція 3

ців, була притягальним центром для прихильників царя, Росії, несла вагання, сумніви для нижнього рангу старшин, що мали вирішувати, чи далі підкоряться своєму володарю. З цією метою наспіх у Глухові були проведні вибори нового гетьмана.

Напередодні за персональними зверненнями Петра I до старшини вже 1 листопада 1708 р. в Богданівку (поблизу Шостки Сумської області. — *Авт.*) прибули полковники стародубський І. Скоропадський, чернігівський П. Полуботок та наказні полковники переяславський С. Тамара і ніжинський Л. Жураховський, які їхали на зустріч з царем, як той вимагав, з полковою старшиною. Зауважимо, що лист І. Мазепи до старшого над цими старшинами І. Скоропадського про початок повстання був перехоплений, а тому вони, не знаючи перебігу подій, змушені були коритися наказам російського командування.

Стольник О. Дашков, ще не знаючи про підсумки виборів 6 листопада 1708 р. у Глухові, застерігав Г. Головкина: «Ежели оберут гетманом Скуропацко, надобно иметь и на него око, понеже он есть крефтура Мазепина: он его возтавил и обогатил» [3, 868].

Вибори в Глухові фактично були нелегітимними, оскільки в них взяли участь лише 4 городових полковники (з 11!). Незважаючи на неправочинну виборчу процедуру (у ній не брали участь генеральні старшини, представники більшості полків, а Ніжинський, Переяславський полки фактично очолювали тимчасово призначені урядники, яких цар самостійно без гетьманського подання наділив полковницькими урядами), Петро I поспішив, аби в Гетьманщині на противагу І. Мазепі з'явився новий керманіч.

Про те, що І. Скоропадський і його близькі співчутливо ставилися до мазепинців, свідчить красномовний документ — донос Данила Забіли.

«Маркович (Андрей. — *Авт.*) с сестрою своєю гетьманшею Скоропадскою держали мене под караулом... писав він, во время змены Мазепы, за изменника Мазепу, что я его проклинал и говорил, что Бог поможет нашему императору, что одолеет шведа, а Мазепа проклятый пропав, имя его вовеки пропало, за что он, Маркович, оскорбился великим гневом, мовячи: «Что тебе до того и проклятым за что ты зовешь Мазепу? Як Мазепа выиграет, где ты поденишься? отсе тебе смерть кортыть!...» Потому вышла гетманша Скоропадская з комнаты, в Глухове, и видя, же я спорусь з А. Марковичем, тож оскорбилась на мене и говорила подобные слова многие, которых не могу вспомнить; токмо сие мне в память, же казала: «Мы и гетманству сему не рады, що еще Мазепа в живых гетман и никто не силен у его булаву взять и скинути з гетманства, а мы з нужды хоть взяли (гетманство), то нам сие прощено будет. А ты, хотя и мудрый человек, а проклинаешь Мазепу напрасно...» [13, 400] .

Секція 3

Зрозуміло, російське командування не могло не врахувати ці обставини. Як стає ясно з листа-наказу Г. Головкина І. Скоропадському від 9 січня 1709 р., при новому гетьмані практично не було козаків. Тому царедворець указував: «Зело, мой государь, нужно вашего regimentу войска збор, дабы малороссийский народ, слыша, что при вас войска, был в доброй надежде; также бы и неприятель имел пострах» [2, 848]. 20 січня Г. Головкин у Сумах лише ще висловлює побажання, чи збирати переяславських, київських козаків, чи ні. При цьому гетьману була надана допомога у формуванні «війська». Граф Г. Головкин 17 травня 1709 г. рекомендовав І. Скоропадському «регулярную великороссийскую пехоту, которая при милости вашей (гетьмана. — *Авт.*), возможно, для лучшей безопасности оставит где при крепком месте» [2, 872]. Уже 18 травня Головкин додає «милости вашей (гетману. — *Авт.*) три полка драгунских, под командою господина генерала-маеора князь Григорья Волконского» [2,873].

Таким чином, кістяк гетьманського війська склали російські піхотні та драгунські полки.

І. Голіков обрховує кількісний склад вояків І. Скоропадського станом на 6 червня в 45000 осіб [10, 171]. Однак це явна помилка – або друкарська, або дослідник зараховує до війська гетьмана увесь максимальний склад запорожців, компанійців, сердюків, реєстрових козаків, котрі рахувалися тоді в Гетьманщині. Насправді І. Скоропадському вдалося зібрати не більше 4500 вояків. Суто українськими були з них ледь половина. А вже 18 травня Б. Шереметев надійслав гетьману листа, у якому повідомив про підпорядкування останньому донських козаків [7,481]. Миргородський полк, який загинув у Батурині, було реанімовано теж за допомогою місцевих вояків.

«А что о донских казаках и калмыках, господину полковнику миргородскому обещанных, принадлежит, и то давно прямым исполнено делом; не точию несколько десятков, но и пятьсот человек дано, с которыми определен отъютант царского величества Ушаков» [2, 856], — повідомляв О. Меншиков І. Скоропадського.

Маріонетковому гетьману також допомагали набрати у військо козаків із Слобожанщини (тоді не входила до складу Гетьманщини. — *Авт.*). Так, І. Скоропадський повідомляв О. Меншикова, що «набрал я в драгуны» 900 чугуївців, які «люде гораздо добры и артикул зело поняли твердо» [14, 343].

Привертає увагу розпис гетьманських караулів від 10 червня 1709 р. Цей документ повідомляє про розташування по річці Псьол контингенту полків, які були у підпорядкуванні І. Скоропадського. Їхнім завданням було тримати «кордон», мости за 20-40 кілометрів від місць розташування шведів загальною довжиною до 150 кілометрів. З цього розпису дізнаємося, що коза-

Секція 3

ки Київського полку несли караул по лінії від Кременчука-Монжелівки (підрозділи по 200, 200, 300 та 200 вояк) [5, 937]. Забезпечували також охорону цього рубежу полки Миргородський (калмики!), Чернігівський (поблизу Матяшівки 150 козаків), Переяславський (Шишаки, Великий Перевіз 200, 200, ? козаків), Прилуцький (Попівка, Остапівка 60, 80, ? козаків) [5, 937-938], компанійський полк. Поряд з українцями стояли російські підрозділи. Цікаво, що у розписі повідомляється про 30 козаків, з якими було «2 драгуна на форпосте для надзираання караулів над козаками» [5, 937]. У такій же ситуації був й І. Скоропадський. Розпис караулів інформує, що «где стоит господин гетман, стоит корпусом и генерал з двумя полками драгунскими и два полка салдацкие» [5, 937]. Документ повідомляє про присутність під Богачкою «30 драгун Неженского полку» [5, 937], що вказує на російський полк, дислокований у Ніжині, а не на козацьке формування.

Отже, підрахунки вищезгаданого контингенту дають підставу говорити про те, що під управлінням І. Скоропадського було не більше 2500-3000 козаків Гетьманщини. Та й ці сили були розкидані, не зосереджені в одному місці, при них стояли російські підрозділи, аби гетьманці не змогли перейти на бік І. Мазепи. Київський воевода Д. Голіцин, інформуючи канцлера про неблагонадійність І. Скоропадського, зазначав: «Теперь от него в Корсуне полковником Кандыба, который был в измене, и Мазепа из Ромна послал его в Корсунь в полковники; я, узнав об этом, перестерег и не допустил его; ему негде было деться, пришел ко мне своею волею, я послал его к гетману, и тот сейчас отправил его в полковники туда же, куда и Мазепа посылал; а я думаю, что от него, кроме плутовства, нельзя ждать никакого добра; хорошо, если б на его месте был другой с нашей стороны» [15, 350].

Петро І у депеші Г. Долгорукому від 8 червня зазначав, що не треба довіряти І. Скоропадському: «А что о отакованье неприятеля от нас, не объявляя гетману, дабы не пронеслось, но секретно сие дело держи» [16, 204]. Зазначимо, що на початку Полтавського бою 27 червня лейтенант кавалерії Йоаким Лют був свідком прибуття до шведів посланця від 2000 козаків, які хотіли перейти на бік шведів, але з гарантією помилування від короля. Командир полку принц Максиміліан Емануель Вюртембергський не наважився їх прийняти без дозволу Карла XII, «поскільки милостивий наш король по ходу баталії не з нами опинився і в цей момент тут не присутній» [17, 112]. Як повідомляє шведський історик П. Енглунд, козацький парламентар повернувся назад без позитивного вирішення цієї справи через шведську бюрократичність [17, 112].

Можливо, росіянам стало відомо про ці переговори. До козаків було оперативно перекинуто 6 полків драгун, «которые все на бою генеральном не были» [18].

Секція 3

10 липня 1709 р. цар обідав з гетьманом, штабними офіцерами, полковниками. Дізнаємося, що Петро I видав «на разделение войску, обретающемуся при нем, 100000 рублей», а також «на четыре тысячи войска волохов, казаков и калмыков по 5 руб. на человека, итого 20000 р.» [7, 731]. Тобто вищезгадана кількість (4000) і складала насправді «українську» армію, що підтримувала Москву.

Література

1. 1687, липня 25. Коломак. — Коломацькі статті // Універсали Івана Мазепи. — Київ, Львів: НТШ, 2002.
2. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С.Павленко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
3. Письма и бумаги Петра Великого. — М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1951. — Т.8. — Вып. II.
4. Труды императорского русского военно-исторического общества. — СПб., 1909. — Т. III (Документы Северной войны. Полтавский период).
5. Письма и бумаги Петра Великого. — М.-Л. Издательство Академии наук СССР, 1952. — Т. 9. — Вып. 2.
6. Крекшин П. Год из царствования Петра Великого 1709 // Библиотека для чтения. — Б.м., 1849. — Т. 97.
7. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах/ Упорядник С.Павленко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009.
8. Лазаревский А. Люди старой Малороссии // Киевская старина. — 1886. — Июль.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1993. — Т.3.
10. Голиков И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. — М.: Типография Николая Степанова, 1839. — Т. XI.
11. Сборник императорского русского исторического общества. — СПб, 1886. — Т.50. — С. 175-176.
12. Мицик Ю. Царичанка козацька. — К: Генеза, 2004.
13. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. К., 1893. — Т. 2.
14. Тарле Е.В. Северная война. — М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958.
15. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. — Кн. VIII. — Т. 16.
16. Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 9. — Вып. 1.
17. Энглунд П. Полтава: Рассказ о гибели одной армии. — М: Новое книжное обозрение, 1995.
18. Журнал или Поденная Записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя Императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатскаго мира. — Часть первая. — СПб, 1770.

Ольга Ковалевська (Київ, Україна)

Полтавська битва на плані Ніколаса де Фера 1714 р.

Полтавська битва, безсумнівно, була кульмінаційною подією не лише т. зв. «українського походу» Карла XII 1708-1709 рр., але й усієї Великої Північної війни 1700-1721 рр. Її фінал визначив як результат усієї кампанії, так і кардинальним чином вплинув на подальший історичний розвиток країн-учасниць протягом наступних століть. Відтак ця подія закономірно стала предметом дослідження, увічнення та відображення в творах літератури, мистецтва та картографічних матеріалах XVIII-XX ст.

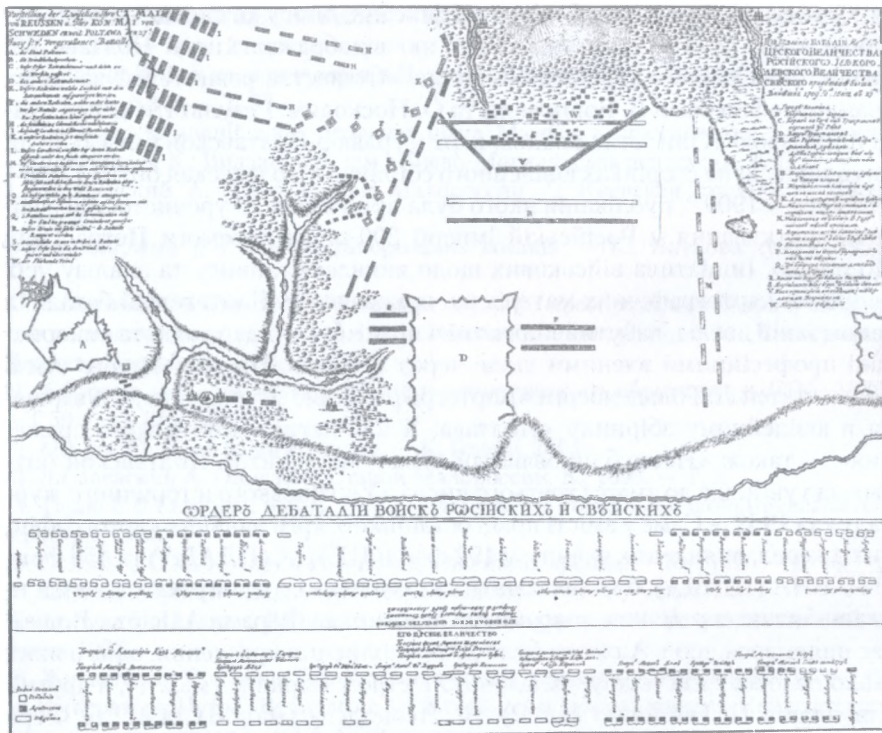
Однією з перших спроб наукової фіксації, опису та систематизації наявних карт, планів, схем та гравюр, які відображали події Полтавської битви, була робота, здійснена членами «Общества ревнителей военных знаний», офіцерами В. Борисовим та О. Носковим. Результати їхньої праці під назвою «Описание планов, карт и гравюр Полтавской битвы» були опубліковані на сторінках ювілейного збірника «Полтавская битва 1709 — 27 июня — 1909»¹, публікація якого була прив'язана до урочистостей з нагоди святкування у Російській імперії 200-річчя перемоги Петра I під Полтавою. Ініціатива військових щодо виявлення, опису та аналізу усіх існуючих картографічних матеріалів, присвячених Полтавській баталії, а також їхній досвід, набутий під час цієї праці, були підтримані та використані професійними вченими лише через 50 років. Наслідком чого стала поява статей Л. Гольденберга «Картографические источники», що вміщена в ювілейному збірнику «Полтава. К 250-летию Полтавского сражения»², а також «Неопубликованный «План знаменитой Полтавской битвы», що увійшла до змісту третього числа «Українського історичного журналу» за 1959 р. Саме у змісті праці останнього, крім наявних картографічних джерел, виявлених вченим у 192 фондї ЦГАДА (ЦДАДА) та 456 фондї ЦГВИА (ЦДВІА), було вказано на втрачені на середину XX ст. карти та плани битви, серед яких, зокрема, були плани де Фера та Алларта. Водночас виявилось, що в Алларта було два рукописних креслення, одне з яких стало основою для плану, складеного Петром Першим (мал. 1), а другий для планів П. Гюссона (мал. 2), Ф. Леопольда (мал. 3) та Н. де Фера (мал. 7). Саме цей рукописний план був описаний у збірнику В. Борисова та представлений у додатку 5 (мал. 4) вказаного вище збірника 1909 р.

Секція 3

Аналіз усіх чотирьох планів (Алларта, Гюссона, Леопольда, де Фера) підтверджує їхню схожість. Серед основних деталей, які є спільними для них, але не збігаються з планом Петра I (мал. 1) та іншими похідними від нього — кількість та розташування редутив⁵, форма та розміри ретраншементу⁶, наявність врізки із зображенням подій під Переволочною⁷ та деякі інші.

Як стверджував у своїй статті Л. Гольденберг, наслідуванням планів Алларта, Гюссона, Леопольда, а також карти де Фера, що вже на середину ХХ ст. вважалася втраченою⁸, був виявлений пізніше «План славної битви в окрестностях Полтавы на Украине между армиями его царского величества Петра Первого — царя России и его королевского величества короля Швеции Карла XII 27 июня/8 июля 1709 г.» (1730-ті рр.) (мал. 5). Автором цього плану був інженер-архітектор Христоф (Христофор) Якоб (Яків) Шварц, відомий своєю працею з копіювання та складання карт для Академії наук (1728—1738). Усі написи на цьому плані виконані німець-

Мал. 1. План Полтавської битви Петра Великого, 1709 р.

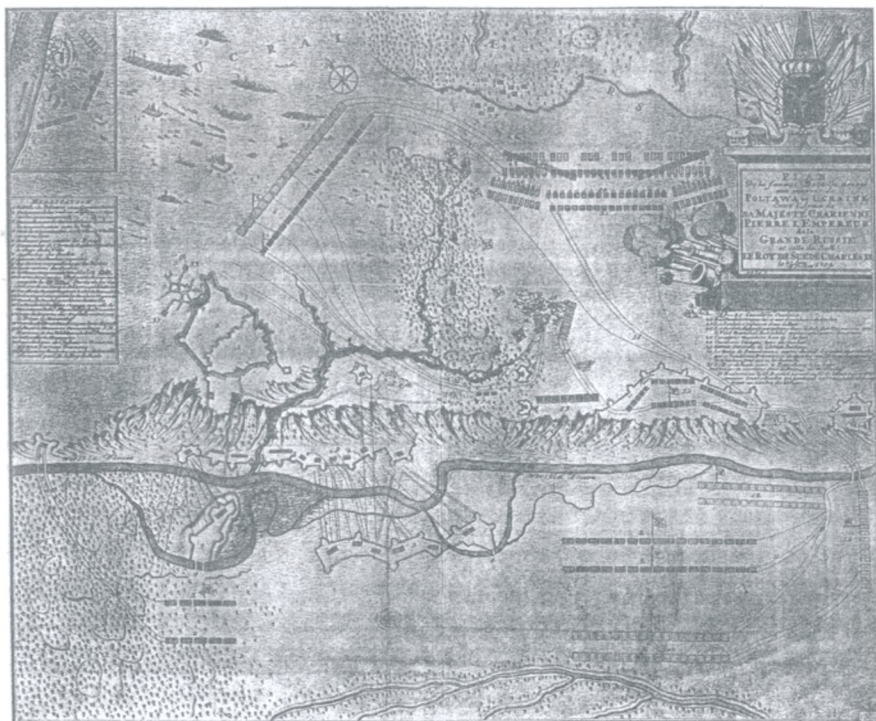

Секція 3

кою мовою. Масштаб — близько 200 сажень на дюйм. План був ілюмінований яскравими фарбами, що надавало йому святкового вигляду. Картуш заголовка був прикрашений композицією з використанням знамен, гармат та лицарського обладунку.

Отже, виявилось, що існує щонайменше дві групи карт чи планів Полтавської битви, які є відмінними одна від другої. Перша використовувала як першоджерело план Алларта під назвою «Боевые порядки»⁹ та похідний від нього план Петра I 1709 р. Друга походила від неправленого та не уточненого царем начерку того ж таки Алларта — це плани П. Гюссона, Ф. Леопольда, Н. де Фера та Х. Я. Шварца. Кожна з цих груп має свої переваги та вади в сенсі відображення подій 27 червня 1709 р. і заслуговує на докладне вивчення та аналіз.

У зв'язку з цим нещодавно віднайдений у Національній електронній бібліотеці Іспанії план під назвою «Битва под Полтавой в Украине, 8 ію-

Мал. 2. План Полтавської битви П. Гюссона, поч. XVIII ст.

Секція 3

ля 1709 г. между арміями его величества короля Шведского Карла XII и его царского величества Петра I, императора Великой России, по народному называемого Великим князем Московским. Де Фер, 1714 г» Нікола-са де Фера¹⁰ (мал. 6), який вважався втраченим, є надзвичайно важливим та цікавим документом як щодо історії подій під Полтавою 1709 р., так і щодо історії їхнього відображення у картографічних джерелах початку XVIII ст.¹¹

Автором плану, як зазначено в легенді, був відомий французький картограф та видавець Ніколас де Фер (1646–1720). За своє життя він створив понад 600 географічних карт, описів та зображень міст Франції та її провінцій, а також численних морських шляхів.

Тривалий час вважалося, що єдиною картою майстра, яка була пов'язана з територією Російської імперії, був «План нового города Петербурга, составленный Н. де Фером; географом его католического величества в 1717 г.» (Plan de la nouvelle ville de Petersburg). Джерелом, на підставі якого було створено цей план, очевидно, були відомості, отримані де Фером 1717 р. під час перебування російського монарха у Франції. Таке припу-

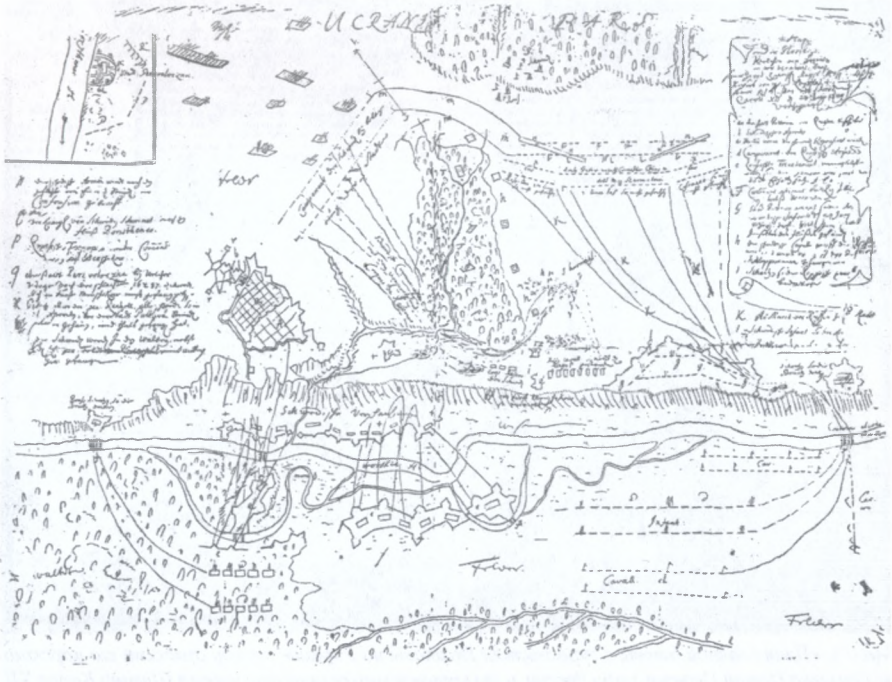
Мал. 3. План Полтавської битви Ф. Леопольда, поч. XVIII ст.

Секція 3

щення можна зробити на підставі опису тогочасного візиту царя до Парижа. В ньому, зокрема, повідомлялося, що 13 травня 1717 р. Петро I мав приватну зустріч із королем Франції Людовіком XV. Під час аудієнції Петро I показував королеві на карті Московії, складеній географом Делілем, ту місцевість, де він планував з'єднати Волгу з Доном (для сполучення Каспійського та Чорного морів), а також шлях, яким він вів свою армію під Полтаву¹². 6 червня того ж року російський цар запросив до себе Деліля, мав з ним довгу розмову і заради кращого розуміння іноземцем масштабів його володінь наказав принести дві рукописні карти, створені за його наказом¹³, з якими й ознайомив свого співбесідника. Цілком можливо, що саме через Деліля Ніколас де Фер й отримав інформацію та певні зображувальні/картографічні чи описові джерела, на підставі яких він згодом виконав план нової столиці Росії¹⁴. Водночас можна припустити особисту присутність королівського картографа на згаданих зустрічах, хоча їхній опис не містить докладного переліку усіх присутніх.

Таким чином, віднайдений план Полтавської битви викликає ще більший інтерес, бо виявляється першою за часом творення роботою майстра,

Мал. 4. План Полтавської битви Алларта, 1709 р.

Секція 3

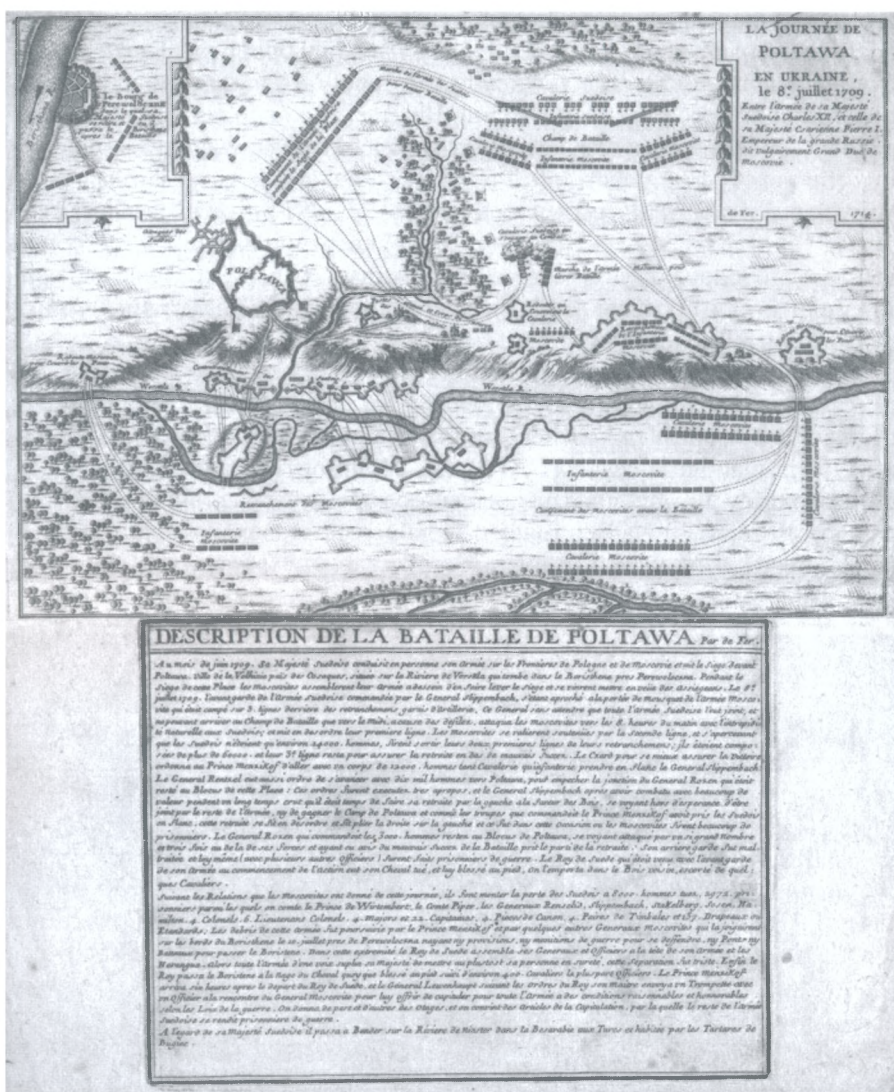
пов'язаною з тими теренами, де він особисто ніколи не бував. На жаль, в даному випадку нерозв'язаним залишається питання про інформатора де Фера або про джерела, якими він користувався. Можна припустити, що автор карти був знайомий з планом битви, доданим до «Обстоятельной реляции о главной баталии, меж войск его царского величества российского и королевского величества свейского, учинившегося неподалеку от Полтавы» 1709 року, тобто планом Алларта — Петра I. На користь такого припущення говорять відомості про те, що Петро I намагався якнайшвидше повідомити європейські країни про свою перемогу. Одну з перших звісток про неї він відправив до «республіки Семи Сполучених штатів» (Голландії). Російський посланець та уповноважена особа в Нідерландах Андрій Артамонович Матвеев передав цю інформацію разом із латиномовним текстом капітуляції, підписаної шведами, до Генеральних Штатів, які на той час очолював Вихерс¹⁵. «Реляція», складена самим царем в день

Мал. 5. «План славной битвы в окрестностях Полтавы на Украине между армиями его царского величества Петра Первого, царя России, и его королевского величества короля Швеции Карла XII 27 июня / 8 июля 1709 г.», 1730-ті рр.

Секція 3

Мал. 6. «Битва под Полтавою в Украине, 8 июля 1709 г. между армиями его величества короля Шведского Карла XII и его царского величества Петра I, императора Великой России, по народному называемого Великим князем Московским. Де Фер, 1714 г.».

Секція 3

битви та вкладена до листа синові, була того ж самого дня перекладена у Голландії французькою мовою та видана у вигляді брошури. Трохи згодом був надрукований та оприлюднений сам план битви, який викликав не-підробний інтерес у країнах Європи. Він досить повно відобразив топографічні особливості місцевості, де відбулася битва, з докладними описами пунктів перебування обох армій в їхніх різних частинах по загонах та інших підрозділах. А. Матвеев подбав про те, аби усі цікаві подробиці генеральної баталії, доставлені йому з головної квартири капітаном Острогарденом, були відображені на міді голландськими граверами. Про свою роль та ініціативу у цій справі А. Матвеев поклався повідомити віце-адмірала Корнеліса Крейса в листі від 11 (22) жовтня 1709 р.¹⁶

Замовлення російського посланця було досить швидко виконане, про що свідчить факт зберігання у приватній бібліотеці Петра I видрукованого плану з реляцією та поясненнями голландською та російськими мовами 1709 р., пізніше переданого до Архіву Міністерства закордонних справ. Майже одразу після появи голландського варіанту плану він був перекладений німецькою, хоча ім'я гравера було подано мовою оригіналу: «Jakob Keyser, fecit». Цей німецькомовний варіант плану Полтавської битви також був надісланий Петру та зберігався разом з голландським. Усього та-

Мал. 7. Фрагмент плану Полтавської битви Ніколаса де Фера, 1714 р.

Секція 3

ких аркушів з планом та «ордером дебаталії» було замовлено десять. На одному з них Петро I власноруч підписав: «План Полтавського сраження, 1709 г.». Пізніше цей аркуш був доданий до опублікованої в Санкт-Петербурзі у 1713 р. «Книги про війну», тобто «Книги Марсової»¹⁷ і вважався одним з найдокладніших та точних планів битви. Натомість у Голландії було видано ще одну карту Полтавської битви великих розмірів. Вона з'явилася в Гаазі під назвою «Plan de la fameuse bataille, donnée aux environs de Poltawa en Ukraine entre l'armée de Sa Majesté Césarienne Pierre I Empereur de la grande Russie et celle de S.M. le Roi de Suède Charles XII le 27 juin (8 juillet) 1709». Автором її був П'єр Гюссон, а усі пояснення були подані французькою мовою (мал. 2). Як уже згадувалося, джерелом цього плану був незатверджений Петром I малюнок Алларта. Цю карту доставили Петру, шойно вона була надрукована, про що також повідомляв у своєму листі адміралу Крейсу Матвеев. Отже, голландці в цілому поставилися до перемоги Петра I під Полтавою із співчуттям і навіть поспішили виконати його замовлення на створення перших планів битви, а враховуючи той факт, що при Петрі I під час Полтавського бою перебував Петер Пікарт (голландський гравер), який згодом першим відобразив події того дня в художній гравюрі, можна вважати, що голландці були першими, хто поширив світом зображення Полтавської битви.

Однак ці факти не дають однозначної відповіді про джерела праці Ніколаса де Фера. Навпаки, стає очевидним, що при наявності франкомовних описів битви, опублікованих ще 1709 р., та кількох планів, гравійованих в Голландії та Пруссії до 1714 р., картограф скористався ще якимось поки що не виявленим джерелом неросійського походження.

Річ у тім, що коли уважно придивитися до плану генеральної баталії 1709 р. (мал. 1) та карти де Фера 1714 р. (мал. 7), то можна помітити суттєві розходження. Серед найбільш помітних — форма та місце розташування укріпленого табору росіян. На карті де Фера наочно видно, що він розміщувався на високому, обривистому березі Ворскли, чого не можна побачити на плані 1709 р. Натомість на карті де Фера досить важко розрізнити відкрите поле шириною від 1 до 1,5 км, облямоване з фронту та лівого флангу лісами та яругами. Саме в цьому місці, де існував єдиний прохід до Полтави, Петро I наказав побудувати 6 редутів. На плані 1709 р. ці редуті чітко окреслені. На карті де Фера вони губляться на узбіччі лісу, до того ж їх не 6, а 5. Слід погодитися з думкою Л. Гольденберга, щоправда, висловленою щодо зображення на аналогічних карто-схемах Алларта-Шварца (мал. 4 та 5), що при такому розташуванні редутів на плані взагалі зникає основна ідея їхнього спорудження — укріплення відкритої рівнини, що лежала між Будищанським та Яківчанським лісами. Відомо, що

Секція 3

Петро I наказав побудувати дві лінії редутів: фронтальну (що складалася з 6 редутів) та перпендикулярну до неї (4 редуту). На плані 1709 р. (мал. 1) це наочно видно і навіть спеціально позначено ті два недобудовані редуту, які шведам вдалося захопити. На карті де Фера ця лінія редутів взагалі відсутня. Пояснень цьому факту може бути кілька. Від необізнаності картографа з описами фортифікаційних споруд, використаних під час битви; неправильно обраного масштабу карти, який не дозволив йому «втиснути» у зображення ще чотири редуту; сліпого наслідування першоджерела — до свідомого викривлення відомої йому інформації чи будь-якої іншої причини.

Натомість численні дрібні помилки та неточності у відображенні подій під Полтавою, зроблені Ніколасом де Фером, компенсувалися розлогим франкомовним описом битви, який було вміщено в нижній частині карти¹⁸. В ньому, зокрема, повідомлялося, що «у місяці червні 1709 року его Шведська Величність особисто привів свою армію на кордони між Польщею та Московією та обложив Полтаву, місто на Волині, у країні козаків, що розташована на річці Ворскла та впадає у Борисфен біля Переволочни...». Далі у супровідному тексті до карти повідомлялося про кількість військ, що були у розпорядженні московського царя та шведського короля, про початок генерального бою, про дислокацію певних шведських підрозділів. Наводячи відомості про втрати шведської армії під Полтавою, де Фер, вірогідно, спирався на згадувану «Реляцію...», перекладену французькою мовою, бо відомості, подані у ній та в описі битви на карті де Фера, є дуже близькими. Так, згідно з офіційними даними «Реляції», втрати шведів під Полтавою становили 8 тис. 619 чоловік убитими і 2 тис. 978 осіб пораненими. У Н. де Фера відповідно було подано близько 8 тис. убитими та 2 тис. 972 пораненими. Про те, що картограф використовував саме це джерело інформації, свідчить сама форма побудови речення: «Судячи з описів цього дня московитами, вони вважають втрати шведів такими, що сягають 8 000 осіб вбитими, 2 972 осіб, що потрапили до полону...». Далі де Фер вказав імена найбільш відомих воєначальників, котрі опинилися у полоні, серед яких принц Вюртемберзький, граф Піпер, генерали Реншильд, Шліппембах (Шліппенбах), Штакелберг, Шосен (Сезен), Гамільтон та інші (4 полковники, 6 підполковників, 4 майори та 22 капітани, а також 4 гармати, 4 пари літаврів, 137 знамен та штандартів).

В описі битви та її результатів, поданому де Фером, не менш цікавим був опис переслідування шведів росіянами та переправи шведського короля біля Переволочної: «Залишки цієї армії переслідував князь Меншиков та кілька інших московських генералів, які настигли її на берегах Борисфена 10 липня біля Переволочни; вони (тобто шведи – *Авт.*) не мали ні

Секція 3

продовольства, ні бойових припасів для оборони, ні мостів та човнів для переправи через Борисфен. У такій скруті шведський король зібрав генералів та офіцерів перед своєю армією та звернувся до них з промовою, після якої вся армія в один голос стала просити його спасти свою особу; це прощання було сумним. Нарешті король переправився через Борисфен вплав на коні, незважаючи на рану в нозі, супроводжений 400 вершниками, серед яких більшість становили офіцери». Далі автор карти повідомив про капітуляцію генерала Левенгаупта та про обмін заручниками: «Генерал Левенгаупт, внаслідок наказів короля, свого повелителя, відправив трубача з офіцером назустріч московському генералові з пропозиціями капітуляції усїєї армії на прийнятних та почесних умовах, згідно з законами війни. З цієї та іншої сторони були видані заручники та укладені умови капітуляції, внаслідок яких залишки шведської армії здалися до полону». Наприкінці тексту, вигравіюваного де Фером, зазначалось: «що ж до його величності шведського короля, то він вирушив до Бендер на річці Ністер (Дністер — *Авт.*) у Бесарабії, яким володіли турки та яке було населене буджацькими татарами».

Привертає увагу той факт, що саме докладний опис фіналу подій під Полтавою цілком слушно узгоджується з розміщенням у лівому верхньому кутку невеличкої врізки до основного масиву карти. Це зображення фортеці Переволочна. Воно є неправдоподібним. У даному випадку де Фер перевершив усіх: як Алларта, чий план він імовірно частково наслідував, так і інших картографів, наприклад Гюссона, чий план також передував деферівсьму. Переволочна постає перед очима глядача потужною фортецею з 12-ма баштами (на плані Алларта їх 5, а на плані Гюссона – 8), до якої рухаються залишки шведської армії. Очевидно, що картограф не мав уявлення про оборонні споруди Переволочної, тому зобразив її такою, якою вона постала в його уяві: як місце, де, за розрахунками шведів, можна було сховатися від переслідувачів і під прикриттям якої можна було переправитися через Дніпро.

Коли аналізуєш зображення окремих об'єктів на карті Ніколаса де Фера, а також використаний ним супровідний текст, складається враження, що картограф свідомо вирішив не обмежувати себе використанням вже відомих у Європі з 1709 р. описів та зображень Полтавської битви, передбачливо розповсюджених зусиллями російських дипломатичних посланців. Він шукав щось оригінальне. У даному випадку це могло бути джерело не російського, а шведського походження. Недарма в описі подій під Полтавою відсутня інформація про дії Петра та його армії, а в описах перипетій шведської армії відчувається співчуття автора до останніх. До того ж слід додати, що картографічні матеріали російського походження

Секція 3

містили легенди російською або німецькою мовами. Іноді траплялися плани з двома паралельними текстами російською та німецькою, російською та французькою, німецькою та латинською мовами. В той час як карти та плани шведського походження містили написи шведською, німецькою та французькою мовами¹⁹. Між іншим, на момент створення карти де Фера при європейських дворах почали з'являтися й українські емігранти, які гіпотетично теж могли вплинути на вибір джерел або принаймні на обізнаність картографа про існування альтернативи російським джерелам. Звичайно, таке припущення не підтверджується документально, але така можливість не виключена.

Співставляючи та порівнюючи зображення на планах Полтавської битви, здійснених Аллартом (мал. 4), П. Гюссоном (мал. 2), Ф. Леопольдом (мал. 3), а також на більш пізньому за часом виговленні та такому, що, імовірно, міг наслідувати саме карту де Фера, плані Х. Я. Шварца (мал. 5), слід відзначити певні переваги плану 1714 р. Витвір Ніколаса де Фера виглядає вишукано та спримано одночасно: симетричні та однаково декоровані врізки, акуратно виписана легенда, мінімум написів та умовних позначень, відсутність зайвих деталей і водночас відображення всіх основних складових (місця розташування військ та їхніх підрозділів перед початком битви, їхня передислокація в ході військових дій, події фінальної стадії баталії, що передували капітуляції). При очевидності походження цієї групи планів від одного першоджерела та наявності певних елементів, які наслідувалися у двох або більшій кількості варіантів зображень, план де Фера відзначається своєю неповторністю як за змістом, так і за технікою виконання.

Таким чином, незважаючи на певні недоліки карти 1714 р., створеної Ніколасом де Фером, вона є унікальним, самодостатнім і цікавим джерелом з історії Полтавської битви та її відображення в картографічних матеріалах XVIII ст. Вона заслуговує на додаткове докладне вивчення та залучення її до наукового обігу. Тим більше, що вона входила до переліку найбільш відомих картографічних джерел з історії Полтавської баталії і тривалий час вважалася остаточно втраченою. Сам факт віднайдення цього плану теж має певне значення, бо дозволяє відтворити хронологічну послідовність формування тієї групи планів битви, які походили від одного з неправлених Петром I планів, намальованих від руки Аллартом. Крім того, наявність даного примірника плану у поєднанні з інформацією В. Борисова – О. Носкова про існування іншого у фондах Військово-ученого архіву Генерального штабу говорить про ймовірність існування не двох, а більшої кількості примірників цього плану²⁰.

Секція 3

Література:

1. Борисов В. Е. и др. Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – Спб.: Типо-литография экономическая, 1909. – 283 с.; илл; 2 л. порт.
2. Гольденберг Л.А. Картографические источники // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – М.: АН СССР, 1959. – С. 363?388
3. Там само. – С. 385.
4. Борисов В. Е. и др. Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – Спб.: Типо-литография экономическая, 1909. – С. 383.
5. На петровському плані їх шість по фронту та чотири перпендикулярно до них.
6. На петровському плані він прямокутний, а на планах Алларта, Гюссона та Леопольда він трикутний.
7. На петровському плані фінальна стадія битви, тобто події під Переволочною, взагалі не відображені, водночас на інших згаданих планах існує окрема врізка. До того ж на плані Гюссона вмішено багато додаткової інформації, зокрема: № 28 – «Місце розташування козацької кавалерії, що не брала участі в битві»; № 30 – «Переволочна, біля якої перебували 16 тис 287 шведів, що здалися до полону»; № 31 – «Шведський король, що перепливає Борисфен». Також варто відзначити певну розбіжність між зображеннями самої Переволочної Аллартом (мал. 4) та Гюссоном (мал. 2), бо перший подав у зображенні фортеці 5 башт, а другий – 8, що говорить про відсутність у авторів планів чіткого уявлення про зображений об'єкт.
8. Л. Гольденберг вважав, що причиною втрати багатьох оригіналів або заміни їх копіями була саме праця ювілейної комісії 1909 року // Гольденберг Л. А. Картографические источники // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – М.: АН СССР, 1959. – С. 383.
9. План «Боевые порядки» також вважається втраченим у Військово-ученому архіві Генерального штабу, де вони першопочатково, тобто до опрацювання ювілейною комісією 1909 р., зберігалися.
10. Як свідчать описи В. Борисова та О. Носкова, план де Фера 1714 р. свого часу зберігався у Військово-ученому архіві Генерального штабу під номером 1523. План був гравійований, виконаний французькою мовою. Масштаб визначався як 500 сажан на дюйм. У верхньому правому кутку містив номер – «№ 53», що дало підставу укладачам опису припустити, що цей план міг бути доданим до якогось твору чи праці з історії Полтавської битви // Борисов В. Е. и др. Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – Спб.: Типо-литография экономическая, 1909. – С. 274.
11. Принагідно дякую своєму колезі Д. Вирському за надану інформацію про місцезнаходження цього документу.
12. Полуденский М. Петр Великий в Париже // Русский архив. – 1865. – № 9. – С. 684.
13. Там само. – С. 691.
14. Цілком імовірно, що де Фер справді користувався матеріалами Деліля, бо, як стверджував Л. Гольденберг, останній мав у своєму розпорядженні чимало картографічних матеріалів, у тому числі оригінальний план Полтавської битви 1709 р. // Гольденберг Л.А. Картографические источники // Полтава. К 250-летию Пол-

Секція 3

тавського сраження. – М.: АН СССР, 1959. – С. 380.

15. Краузэ ван-дер-Коп А. Как отнеслась Голландия к победе русских под Полтавой // Журнал Министерства народного просвещения. – 1910. – Ч. XXVII (май). – С. 124.

16. Там само. – С. 125.

17. Книга Марсова или воинских дел от войск Царского величества российских во взятие преславных фортификаций, и на разных местах храбрых учиненных над войсками его королевского величества швейского. – СПб., 1713. – 2, 193 с.; 23 л. план.

18. Опис, або «Description de la bataille de Poltawa, Par de Fer», налічував 34 (а не 84, як стверджували В. Борисов та О. Носков) рядки гравійованого тексту // Борисов В. Е. и др. Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – СПб.: Типо-литография экономическая, 1909. – С. 274.

19. Гольденберг Л.А. Картографические источники // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – М.: АН СССР, 1959. – С. 364.

20. Про те, що віднайдений нині примірник плану Полтавської битви Ніколаса де Фера не є тим, що перебував у фондах Військово-ученого архіву Генерального штабу, а згодом був втрачений, говорить одна додаткова характеристика. В. Борисов та О. Носков свого часу зазначали, що на архівному примірнику, який вони описували, у правому верхньому кутку був номер «53». На примірнику з Національної електронної бібліотеки Іспанії у лівому верхньому кутку можна помітити малопомітний напис «№ 103», в той час як у правому кутку сліди будь-яких записів відсутні. Це говорить про те, що примірники планів справді є різними.

Тимур Литвин (Полтава, Україна)

Іван Мазепа як військовий діяч (спроба загальної постановки питання)

Реальний суверенітет та незалежність держави, її внутрішня стабільність та статус повноцінного суб'єкта міжнародних відносин прямо пропорційно залежать від мілітарного фактору. Можна впевнено стверджувати, що без потужної, дисциплінованої, професійної армії будь-яка держава є такою лише суто формально.

Розуміючи це, кожний сильний політик надавав мілітарному чиннику неабиякого значення. До таких державних мужів, зокрема, належав і гетьман Іван Мазепа, що тримав булаву Української держави 22 роки, з 1687 до 1709 року. Мазепі довелося гетьманувати у надзвичайно складну добу, коли царат посилив тиск на українську автономію. Коломацькі статті 1687 року формально зводили функції та повноваження гетьмана до рівня поліційно-наглядових, однак Мазепі вдалося, зберігаючи лояльність до «білокам'яної», проводити власну внутрішню та зовнішню політику.

Мета даної статті — окреслити в загальних рисах військово-організаційну діяльність гетьмана, охарактеризувавши також визначальні риси збройних сил і стан військово-промислової бази Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII ст.

Після смерті Б. Хмельницького військова машина новоствореного державного утворення Війська Запорозького (Гетьманщини) починає пробуксовувати, відставати від західноєвропейських тенденцій. Якщо за доби Богдана українські козаки, потужна піша, стрілецька формація, могла завдавати поразки німецьким ландскнехтам та польській крилатій гусарії, одним з найкращих у ранньомодерній Європі, відповідно, пішій і кінній формаціям, то від II пол. XVII ст. військове мистецтво українського козацтва починає консервуватися у власній регіональній специфіці, що полягала у боротьбі зі збройними силами Оттоманської Порти та Кримського ханату. Якщо армію Б. Хмельницького, з деякими застереженнями, все ж можна розглядати як регулярну, то у наступну добу козацтво перетворюється на іррегулярне військо. Воно не мало чіткого структурного поділу за родами, у II пол. XVII — на поч. XVIII ст. воно здебільшого було кінним, піхота в ньому відігравала незначну, допоміжну роль. Комонний характер городового війська відпові-

Секція 3

дав запитам часу, коли старе станове військо виправдовувало своє існування виключно як іррегулярна кавалерія для диверсій, розвідки, поштового сполучення, тобто для виконання допоміжних завдань.

Тому головним завданням військової політики українських гетьманів протягом II пол. XVII - XVIII ст. була розробка та впровадження проектів модернізації збройних сил Гетьманщини. Умовно можна виділити три вектори реформ з модернізації збройних сил Козацької держави: 1) створення найманих («охотницьких») формувань на противагу регресуючому козацтву; 2) спроби реорганізації городового козацького війська; 3) уніфікація вогнепальної зброї, розбудова генеральної гетьманської артилерії та перетворення козацької «армати» на повноцінний рід військ. Такі вектори мали і військова політика І. Мазепи.

Однак спершу з'ясуємо, як відбувалося становлення гетьмана як військового діяча і яке відношення він мав до воєнної справи. В історіографії склалася хибна думка про бездарність Мазепи у воєнній справі. Так, шведський історик А. Єнсен зазначав: *«Хоч Мазепа як полководець усього військового запорозького не раз очолював військові походи, [...] але ми не маємо жодного свідчення про те, щоб він хоча б раз особисто відзначився у битві [...] не на його користь навіть скидка на похилий вік»* (підкреслено нами — Т.Л.); в іншому місці історик зазначає, що гетьман був «хитрим інтриганом і боягузом, і сам у походи не ходив» [3, с. 66].

Український радянський історик В. Дядиченко зазначав: *«[...]не обладавши никакими военными талантами, стремился всегда послать с войском кого-либо из опытных казацких предводителей и затем приписать себе успехи похода»*; далі дослідник зазначає: *«Редко бывал в военных походах и Скоропадский, в связи с преклонным возрастом и болезнями»* (підкреслено нами — Т.Л.) [2, с. 257].

Ці висловлювання мають на собі тенденційний відбиток, притаманний шведській історіографії поч. XX ст., яка намагалася будь-що виправдати короля, навіть найбільш безглуздими поясненнями, сперти провину на будь-кого, і радянській історіографії, що трактувала гетьмана як «антигероя».

Не слід ігнорувати той факт, що, справді, на той час гетьман був людиною похилого віку. Якщо взяти до уваги 1639 р. як достовірну дату народження гетьмана, тоді на час отримання ним булави він мав 48 років, на початок Азовських походів (1695-98 рр.) — 56 років, а на час кампанії 1708-09 рр. — 70 років. До того ж гетьман хворів на подагру — спадкову хворобу ніг, що виявляється у літньому віці.

Але подані вище твердження блискуче спростовує розповідь з Чернігівського літопису, що дублюється в обох його списках (за О. Лазарев-

Секція 3

ським та М. Білозерським). У серпні 1672 р. турецький султан узяв Кам'янець і послав на Львів війська Каплан-Паші; за наказом П. Дорошенка майбутній гетьман боронив Крехівський монастир, очолюючи його залогом. Як зазначається у джерелі: «и самъ залога Іванъ Мазепа зъ ручници много турковъ трупомъ положилъ, за що велми розгнівався ханъ и болшую громаду войска татарского и турецкаго добывати Крехова послано» [17, с. 17]. На той час Мазепі було 33 роки.

Загалом, важко уявити, щоб шляхтич, тим більше покозачений, мав посереднє відношення до воєнної справи; то була доба, коли воєнна справа усе ще продовжувала залишатися становою прерогативою феодалів і її опановували з дитинства. Відомо, що протягом 1657-1659 рр. 18-річний Мазепа, відвідавши Францію, Голландію, Німеччину, Італію, студіював, зокрема, артилерійську та інженерну справу. У студентському реєстрі «Хезеллен Бук» голландського міста Девентера згадується «Йоганнес Коледіньські, нобілес польонус», тобто польський дворянин. У 7-му томі «Історії армії Нідерландських штатів» в додатках, написаних генералами Тер Аа і де Басом, говориться про те, що «Йоаннес Коледіньські, пізніший козацький гетьман Мазепа був один рік у Нідерландах при відливі гармат Віллема Вегеваарда у Девентері» [9, с. 11-12].

Те, що Мазепа був спершу ротмістром надвірної гвардійської кінної корогви П. Дорошенка, а потім обійняв у його уряді посаду генерального осавула, сучасною мовою «міністра оборони» (цю ж посаду утримував і в уряді І. Самойловича), вказувало на військовий хист Мазепи; в іншому випадку призначення нездари начальником власної охорони, а потім на посаду, пов'язану з воєнною справою, розвідкою та контррозвідкою, просто суперечать здоровому глузду. А Дорошенко не належав до тих, що тримали коло себе «випадкових людей».

Не зупиняючись на питанні ролі гетьмана в Азовських походах, що є темою окремого дослідження, зазначимо, що навряд чи Мазепа задарма отримав від царя орден св. Андрія Первозваного (1700 р.), ставши другим кавалером за усю історію цієї найвищої і по сьогоднішній день у РФ нагороди. Сам Мазепа у 1698 р. зазначав, що протягом свого, на той час 11-річного, гетьманування здійснив 11 літніх і 12 зимових військових походів [3, с. 64].

Повернімося до воєнної політики Мазепи на посаді «гетьмана Війська Його Царської Пресвітлої Величності Запорозького». У 1688 р., готуючись до Другого Кримського походу, гетьман виношував плани реорганізації козацького війська шляхом відсіювання тієї частини козацького стану, що неспроможна була справно нести військову службу. Таким чином, козацьке військо мало налічувати 20 тис. чол., як, до речі, за Конотопськи-

Секція 3

ми статтями 1672 р. (нагадаємо, що за Коломацькими статтями 1687 р. офіційний реєстр нараховував, як і за Глухівськими статтями 1699 р., 30 тис. чол.). Суть реформи була викладена у листуванні гетьмана зі стрілецьким старшиною, думним дворянином Ф. Шаковитим. Загалом, вона чимось нагадувала майбутню реформу 1735 р. про поділ козаків на «виборних» і «підпомічників» [13, с. 508-509].

Однак цей проект залишився нереалізованим. Взагалі, подібні проекти, що час від часу були ініційовані то царським урядом (наприклад, проект голови московських стрільців, думного дворянина А. Матвеева 1655 р. [6, с. 262]), то лівобережними гетьманами, завжди натикались на опір городників. У часи Мазепи цар Петро I виношував плани перетворення козацтва на регулярне військо, що теж не були реалізованими через вказану причину. Відомо, що Мазепа негативно поставився до государственого задуму, однак не через недалекоглядність у військових справах, а через усвідомлення того, що ці перетворення здійснюються задля задоволення потреб безпосередньо царського, а не гетьманського уряду.

У період Північної війни було здійснено спробу впровадити муштру в козацьких полках. Зокрема, у 1704 р. предводитель ліфляндського дворянства, царський соратник Й.-Р. фон Паткуль безуспішно намагався привчити козаків Переяславського полку І. Мировича до «німецького строю» [15, с. 68].

На добу І. Мазепи припадає апогей у розвитку охочих формувань. Гетьман, як і його попередники, вбачав у них опору гетьманської влади. Практика створення екстериторіальних охотницьких полків мала місце ще від часів Богдана; на Лівобережній Гетьманщині така практика була легалізована Глухівськими статтями 1669 р. Коломацькі статті 1687 р. повторно перезатвердили їхній юридичний статус: «... а понеже охотницькі полки конніе и пехотные в военные времена на оборону малороссыйского краю сут надобны, дабы они были сохраненни такъ якъ при бывшем гетмане» [5, с. 61].

Досить наочно ілюструє те, наскільки Мазепа розумів значення охочих формувань та їхню перевагу над городовим військом, лист-відповідь гетьмана запорожцям від 12 лютого 1688 р. на їхню скаргу щодо охочих полків. Гетьман, між іншим, пише наступне: «понеже они [тобто найманці — *Т.Л.*], где нужда показывает, по указу региментарскому могут вскоре поспешити на отпор неприятелю, а те, что господарством обяваны [тобто городові козаки — *Т.Л.*], не могут иметь такой скорости» [14, с. 90-91]. У статтях, надісланих гетьманом російським царям у березні 1692 р.: «бес тех охотных лехких полков городовому Войску Запорожскому [себто лівобережним полкам гетьманського регіменту — *Т.Л.*] пробыть не мочно» [Там само, с. 88].

Секція 3

Охотницькі полки поділялися за родами військ на піхоту (сердюки) та кінноту (компанійці), мали відносно уніфіковане озброєння та «барву» (мундир). Однак вони так і не змогли стати суттєвою альтернативою городовому козацькому війську з кількох причин. По-перше, не існувало чіткої системи їхнього фінансування, зокрема спеціального податку на їх утримання; по-друге, у плані воєнного мистецтва вони були залежними від городовиків і послуговувалися тактичними прийомами, відшліфованими у попередню добу; по-третє, вони були малочисельними як у порівнянні з городовиками, так і у порівнянні з тогочасними регулярними європейськими арміями. Так, напередодні мазепинського виступу нараховувалося 10 охочих полків, з яких 5 компанійських і 5 сердючких; загалом — 5-5,5 тис. чол. [Там само, с. 141-143]. Головним чином ці збройні утворення задовольняли внутрішньополітичні потреби Лівобережного Гетьманату.

Нарешті, останнім напрямком військової політики гетьмана було питання розбудови генеральної артилерії. Це було надзвичайно важливим з огляду на те, що, як зазначав академік І. Крип'якевич, «козацька гармата все була більше «клеютом і оздобою» запорозького війська, як проявом його справжньої сили» [6, с. 272]. Близько 1700 р. в оточенні гетьмана з'являється німецький найманець, виходець з Пруссії, інженер-артилерист Фрідріх Кенінгсек, призначений на посаду генерального арматного осавула — командуючого гетьманською артилерією. У 1702 р. генеральна артилерія під командуванням Кенінгсека відіграла не останню роль у взятті Бихова; у 1708 р. він був одним з командуючих обороною Батурина [10, с. 222-223].

Гетьманська артилерія була силовою опорою та гарантією самостійності гетьманської влади. Ряд населених пунктів, міст та сіл, були зобов'язані утримувати генеральну «армату». Починаючи від Самойловича і аж до ліквідації генеральної артилерії П. Румянцевим у 1782 році, такими містами були Короп та Вороніж (в Ніжинському полку). Для утримання генеральної артилерії до 1709 року були також прикріплені села, що належали до м. Коропа: Риботин, Сохачі, Райгородок, Лукнів. За визначенням гетьманського уряду, Воронізька сотня Ніжинського полку «не до полку, але до артилерії військової генеральної належить і при оній свої походи відправляти повинна». У біловезькому степу провадився випас та зимове фуражування артилерійських коней [1, с. 96].

В. Дядиченко наводить кілька документів, що зокрема проливають світло на фінансування гарматного виробництва та утримання артилерії за доби Івана Мазепи. В одному з гетьманських донесень у Москву в 1693 р. зазначається, що з орендних грошей «делали арматы и порох» [2, с. 251]. Є також пізніший документ, від 1722 року, в якому читаємо, що

Секція 3

артилерія в Гетьманщині та обслуговуючий персонал утримувалися на «покуховний збір» від продажу горілки [Там само]. Подібним чином, доречі, утримувалося й охоче військо.

Загалом, на сьогодні відомості про виробництво та центри виробництва матеріальної частини української артилерії надзвичайно скупі. Батурин був, напевно, одним з головних центрів виготовлення артилерії. Не менш важливим центром артилерійського виробництва був Глухів. Людвисарі Балашевичі (Карпо та Йосип) виготовили на замовлення гетьмана багато гармат. До сьогодні в Музеї артилерії, інженерних військ та військ зв'язку (м. Санкт-Петербург, РФ) зберігаються два витвори роботи майстра Карпа Балашевича:

- виготовлена 1697 року тригривенна гармата калібром 70 мм, вагою 389 кг, завдовжки 271 см. з написом: «За щасливого ре(ги)ме(н)ту ясно-вельможнаго его милости пана Иоана Мазепы гетмана войска его царско-го присветлаго величества Запорожскаго вылита сия армата в Глухове до города Конотопу року 1697». На казенній частині фігурний медальйон з написом: «Карп Йосифович [Балашевич — *Т. Л.*] делатель» [4, с. 97].

- виготовлена 1698 року трипудова мортира калібром 330 мм, вагою 865,5 кг, з написом: «В царства присветлейшаго и великодержавнейшего государя царя и великого князя Петра Алексеевича всея Великия и Малыя Белья Росіи самодержца старанием же и коштом ясновельможнаго его милости пана Иоана Мазепы гетмана Войском Запорожскимъ». На казенній частині напис: «Лил сей можчер Карп Иосифович [Балашевич — *Т. Л.*] людвисар глуховский року 1698» [Там само, с. 144-145].

У відповідь на укази Петра I від 6 та 17 грудня 1702 року про збір та відправку до Москви цінних в історичному плані зразків артилерії Іван Мазепа та смоленський воевода Салтиков надіслали до російської столиці 49 одиниць вітчизняної та іноземної артилерії [Там само, с. 7].

Низка документів дає підстави вважати, що навряд чи потреба Гетьманщини в артилерії задовольнялася вітчизняним виробництвом. Доводилося поповнювати нестачу артилерії трофеями та купівлею гармат за кордоном, отриманням допомоги з Москви. Наприклад, в реєстрі городової артилерії Пирятина від 5 вересня 1690 року між іншим згадується «една гармата без гербу, полская, за меские гроши купленая» [12, с. 698]. У реєстрі вивезених Мазепою у 1708 році з фортеці у Бродах (тоді територія Речі Посполитої, нині Львівська область) гармат та боеприпасів, зокрема, значилося шість 6-фунтових, чотири 3-фунтових, сімнадцять 12-фунтових спишових (тобто бронзових) гармат, три спишові мортири, три спишові органки, гармати з гербами Конєцпольського і таке інше [11, с. 708].

Подібним чином було і з ручною вогнепальною зброєю. Частими були

Секція 3

прецеденти поставок зброї з Росії в Україну. Наприклад, наприкінці 1707 року було наказано «послать из Оружейные палаты войска запорожского обеих сторон Днепра к гетману... по ево гетмана доношению тысячу фузей, тож число шпаг добрых, со всем солдатским убором безденежно...» [2, с. 251]. Цей документ стосується поставки зброї для російської залози в Батурині, однак подібні прецеденти мали місце і щодо козацького війська. Специфічна ресурсна база та фінансові проблеми зумовили відсутність в Гетьманщині великих підприємств, орієнтованих на масовий випуск вогнепальної зброї.

Після мазепинського виступу за царським розпорядженням як превентивний захід з України було вивезено всю генеральну артилерію у кількості 40 одиниць [1, с. 59]. Нищівного удару було завдано і полковій та сотенній «арматі». Приміром, у Полтавському полку станом на 1709 рік нараховувалося 29 одиниць артилерії, власне у Полтаві – 12 одиниць [2, с. 250]. У 1725 році полтавський полковий осавул констатував, що з 13 сотень полку лише в Старосанжарській виявилось дві гармати [1, с. 60]. У подальшому артилерія в Гетьманщині була відновлена Д.Апостолом.

Набагато більше відомостей маємо про забезпечення козацької артилерії боеприпасами. Лівобережна Україна була надзвичайно багата на природну селітру – базу для виробництва пороху сировину, добрими були й умови для «виросування» селітри в буртах. Вже з кінця XVII століття два російські казенні порохові заводи та кілька заводів «порохових уговорщиків» у Москві, Казані, Тобольську та інших містах працювали головню на українській сировині [1, с. 82]. Як зазначає О. Апанович, «уже в XVII ст. воно [виробництво селітри – Т. Л.] вийшло за рамки ремісничого виробництва і являло собою зачаткову форму централізованої мануфактури з широким використанням найманої праці» [Там само, с. 83].

З початком Північної війни (1700-1721 рр.) Гетьманщина, витісняючи Казанський та Астраханський райони селітроваріння на другий план, перетворюється на головного постачальника селітри до Росії [Там само, с. 82]. Не дивно, що царський уряд наклав монополію на українську селітру як на стратегічну сировину. Указами від 5 січня та 5 листопада 1700 року, указами 1708 та 1711 років цар Петро I зобов'язав гетьманський уряд вивозити добуту в Україні селітру до Москви для продажу місцевим артилерійським заводам. Остаточну монополію на селітру було встановлено царським указом 1719 року. Укази 1713 та 1720 років забороняли вивіз української селітри за кордон [Там само, с. 82-83]. Царська монополія на українську селітру, маючи ряд позитивних моментів, все ж негативно позначилася на економіці Гетьманщини, призупинивши процес розвитку капіталістичного виробництва.

Секція 3

Виготовляли в Гетьманщині і готовий порох. У мазепинську добу провідним виробником пороху був Стародубський полк, а саме Почепська та Мглинська сотні. Остання забезпечувала порохом полкову та генеральну артилерію [Там само, с. 87]. Вже 1703 року Петро I забажав від Мазепи 2 000 пудів пороху. На початку XVIII століття одним з найпотужніших порохових заводів в Україні був завод Григорія та Марії Більських. У 1704 році вдова М. Більська клопотала про дозвіл власними ресурсами виготовити «пороху в год 10 000 пуд трех статей», на що отримала 14 500 рублів. З клопотання було видно, що Більська і раніше виконувала казенні замовлення. У 1707 році вона згоджувалася виготовити 12 000 пудів пороху, навіть більше [7, с. 203].

Тракування постаті Івана Мазепи як культурного діяча вже давно почало набувати рис стереотипу. Натомість на сьогодні маємо небагато спеціальних праць, в яких був би достатньо висвітлений військовий аспект діяльності гетьмана. Автор, не претендуючи на вичерпний і всебічний огляд даної проблеми, здійснив спробу загальної постановки питання.

Отже, з усього сказаного вище можемо зробити висновок, що гетьман не належав до числа геніальних воєначальників-реформаторів, однак, маючи ґрунтовну теоретичну освіту і практичний досвід, він проявив себе як здібний організатор збройних сил Гетьманщини. Військова політика гетьмана мала на меті приведення їх у відповідність зі стандартами і запитами часу.

Усі гетьмани, починаючи від II пол. XVII ст., були шаховими фігурами у політичній грі сусідніх великих держав. Відсутність незалежної політики унеможливлювала нормальний розвиток збройних сил Гетьманщини. Суть політичного курсу Мазепи випливала з принципів «макіавеліанства».

Гетьман провадив політику у кореляції з Москвою, доки не було вичерпано перспективи такого співробітництва. Енергійний цар Петро I чудово розумів, що однією із заporук перемоги над сильним противником йому необхідна централізована Росія, що, безперечно, було для останньої позитивним, однак для Гетьманщини означало нівеляцію її політичної автономії. Тому гетьман шукає інші зовнішньополітичні альтернативи, які б дали йому можливість провадити самостійну політику. Такими альтернативними сюзеренами стали Річ Посполита і Швеція, однак позитивних результатів задля досягнення поставленої мети це співробітництво не дало. Збройні сили Війська Запорозького продовжували регресувати.

Свідченням того, наскільки збройні сили Гетьманщини поч. XVIII ст. не відповідали запитам часу, є поразки, завдані українським військовим формаціям, городовикам і охотникам, шведською армією в 1706 р. під Кльоцком, де козацьким військом командував миргородський полковник Д. Апостол, під Несвіжем, де загинув стародубський полковник М. Мик-

Секція 3

лашевський, та Ляховичами, де до шведського полону потрапив переяславський полковник І. Мирович.

У цьому відношенні досить влучну характеристику тогочасного військового мистецтва українського козацтва дав А. Єнсен: «Войовничі настрої козаків умить спалахували, але й так само швидко гасли. Наскільки неперевершеними були запорожці у своїх нищівних походах проти азіатських полчищ, настільки невмілими й непутящими показали вони себе у веденні війни поруч з найвишколеним військом Європи — звичними до перемог, бездоганно дисциплінованими вояками Карла XII, — проти стратегічно грамотних військ Петра I, котрі уже пройшли «шведську школу» [3, с. 205].

Видатний теоретик військової справи Ніколо Макіавеллі ще 500 років тому писав у знаменитому трактаті «Государ» («IL PRINCIPE», 1518 р.): «Головна причина втрати держави — нехтування військового ремесла, а умова приходу до влади — мистецтво в цій справі» [8, с. 432]. Суть проста: немає армії — нема держави; на сьогоднішній день ця аксіома звучить, як і триста років тому, надзвичайно злободенно.

Література

1. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — Дніпропетровськ: «Січ», 2004. — 232 с.
2. Дядиченко В. Украинское казацкое войско в конце XVII — начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: сборник статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 460 с.
3. Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. — К.: «Український письменник», 1992. — 205 с.
4. Каталоги артилерійського історичного музею / под общей ред. А. Бумагина. Каталог материальной части отечественной артиллерии. — Л.: 1961. — 424 с.
5. Коломацькі статті / Універсали Івана Мазепи 1687-1709 — К. — Львів: НТШ, 2002. — С. 47-66.
6. Крип'якевич І. Історія українського війська. Книга I. — Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. — 288 с.
7. Лукьянов П. Производство пороха в России в первой четверти XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: сборник статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 460 с.
8. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки. Державець. — К.: «Основи», 1998. — 492 с.
9. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. — К.—Полтава, 1995. — 312 с.
10. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 602 с.
11. Реєстр гармат і боєприпасів, котрі гетьман Мазепа вивіз під час Північної війни (до 1708 р.) із Бродів. — № 562. — 1719 р. // Доба гетьмана Івана Мазепи в до-

Секція 3

кументах: в 2 т. / упорядник С. Павленко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — Т.1. — С. 708

12. Реєстр для пам'яті міській пирятинській старшині, скільки є міських гармат. — № 549. — 1690, вересня 5. — Пирятин // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах: в 2 т. / упорядник С. Павленко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — Т.1. — С. 698

13. Сокирко О. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. / Ред. В. Смолій. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 1. — 800 с.

14. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. — К.: «Темпора», 2006. — 280 с.

15. Сокирко О. Муштрові статuti гетьманського війська 1756 р. // Київська старовина. — 2005. — №5. — С. 67-81.

16. Сокирко О. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700-1721 рр. та організаційних реформ 30-60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. / Ред. В. Смолій. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — Т. 1. — 800 с.

17. Черниговская лѣтопись по новому списку (1587-1725) и Коломацкие челобитные / Изд. Ал. Лазаревского, [Оттиск из Киевской Старины] — Киевъ: Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайловская ул., домъ № 4., 1890. — 44 с.

Валерій Молтусов (Полтава, Україна)

Военное искусство русской армии в Полтавском сражении

300 лет назад под стенами древней Полтавы вершилась история. Здесь произошла одна из решающих и важнейших по своим последствиям битв военной истории. Впервые за годы Северной войны в открытом полевом сражении сошлись главные силы русской и шведской армии. Сильнейшей стороной военного искусства русских войск явилось массовое и умелое применение артиллерии, что в свою очередь стало показательной и характерной чертой их тактического мастерства на всё XVIII столетие.

Роль артиллерии в победе под Полтавой очевидна и была признана ещё современниками. Однако многие факты её боевого применения остаются достоянием узкого круга специалистов или вообще неизвестны. Поэтому целью этой статьи есть краткий обзор состояния и анализ действий русской артиллерии в сражении с опорой на архивные и малоизвестные материалы.

По данным наиболее авторитетного исследователя данной проблемы — полковника Е. Е. Колосова, в Полтавском сражении было использовано 102 орудия полевой, гвардейской и полковой артиллерии. Новейшие исследования позволяют несколько уточнить эти цифры.

Как известно, организационно артиллерия делилась на полковую и полевую. К 26 июня 1709 года в русском лагере под Полтавой сосредоточилось 37 орудий полковой и 32 полевой артиллерии. Однако данные о 69 орудиях, взятые из известной «Росписи артиллерии...», поданной полковником Гинтером 1 июля 1709 года, требуют пояснения и дополнения. Полковая артиллерия на день битвы располагала 3-фунтовыми орудиями: 14 пушками дивизии Репнина, 13 пушками с десятью 6-фунтовыми мортирками дивизии Алларта и 10 пушками дивизии Меншикова. При этом в дивизии Репнина не удалось найти данные о наличии пушек в полку Феленгейма. В полку фон-Делдина из дивизии Алларта пушек, по-видимому, не было. Нет ясности с ситуацией в дивизии Меншикова, так как в документах отсутствуют цифры количества пушек конкретно по полкам. Значит, полковая артиллерия располагала 37 пушками с 10 мортирками.

В полку полевой артиллерии на 4 июня 1709 года числилось: 2 пудовые гаубицы, 2 пудовые мортиры, 2 12-фунтовые пушки, 12 8-фунтовых пу-

Секція 3

шек и 18 3-фунтовых. Всего 36 орудий. Колосов указывает, что оказавшиеся неисправными одна гаубица и одна 3-фунтовая пушка были отправлены в Белгород. Двумя 3-фунтовыми пушками пополнили полковую артиллерию дивизий Алларта и Меншикова. За это же время в полк поступила одна 1/2-пудовая мортира. Таким образом, в полевой артиллерии на день битвы было 32 орудия.

По указу царя в начале марта 1706 года в действующую армию посылаются двадцать новых 3-фунтовых коротких пушек с двумя 6-фунтовыми железными мортирками на четырёхколёсном лафете. Орудиями частично дополнили, а частично заменили находившиеся в полках тяжёлые и длинные 3-фунтовые пушки образца 1699-1700 и 1701-1702 годов. Вместе с ними отсылается 10 тележек с двадцатью 6-фунтовыми медными мортирками, установленными по две на тележный станок без пушки. По документам, такие пушки и мортирки прослеживаются на вооружении полевой и полковой артиллерии вплоть до Полтавы. Во всяком случае, в мае 1709 года кузнечные мастера, находящиеся в походе при полевой артиллерии, сделали шесть станков к маленьким мортиркам.

Полевые и полковые 3-фунтовые пушки были нескольких видов. Короткие пушки литья 1706 года имели облегчённый лафет системы поручика гвардии Корчмина и капитана фон-Шпарейтора (вес 15 пудов $\approx$ 245 кг). Эти пушки были длиной 14 калибров (106 см) и весили от 9 до 17 пудов (147-277 кг), при этом имея конические каморы глубиной в 3 калибра без уступа. Они входили в состав артиллерии пехотных полков. Именно на лафете таких орудий по предложению Корчмина с начала 1706 года начали устанавливать по две 6-фунтовые мортирки. Таким путём был усилен огонь 3-фунтовой короткой пушки на малой дистанции.

Кованые железные 6-фунтовые мортирки стреляли на дистанцию до 110 метров. Они имели ярко выраженную коническую камору, а для большей лёгкости каморные стены отливались гораздо тоньше, чем для бронзовых (медных) мортирок, устанавливавшихся без пушки на отдельный станок. Основным типом снаряда для таких мортирок являлась специально изготавливаемая картечь. Вместе с тем они применялись и для бросания бомб.

Помимо приведённых данных, нужно учитывать артиллерию гвардейской бригады — 20-21 орудие (19-20 3-фунтовых пушек и одна 18-фунтовая гаубица). Однако здесь не выяснено до конца количество пушек в Ингерманландском полку, имевшем 4-батальонный состав. Кроме того, остаётся открытым вопрос наличия 2-фунтовых орудий на вооружении пехоты, а также артиллерии пехотных полков, не вошедших в состав 3-х пехотных дивизий, действовавших под Полтавой.

Секція 3

Таким образом, в лагере сосредотачивается 89-90 пушек, гаубиц и мортир (из них 70-71 3-фунтовых) и 60 6-фунтовых мортирок.

Конная артиллерия насчитывала около 23 гаубиц и пушек с 4 мортирками: из них 13 пушек 2-3-фунтового калибра с 4 мортирками и до 10 18-фунтовых гаубиц. Однако бой у редутов приняло только 16 полков драгун, включая 2 конно-гренадёрских (не имевших пушек). Поэтому более полное освещение вопроса возможно лишь при установлении вооружения конкретно каждого драгунского полка.

Итак, приведённые данные позволяют с достаточным основанием сделать вывод о том, что в ходе Полтавского сражения было использовано не менее 112-113 пушек, гаубиц, мортир различных калибров и систем и не менее 64 6-фунтовых мортирок.

Анализ действий полевой и полковой артиллерии в Полтавском сражении (без орудий гвардии и драгун) приводит к следующим выводам. Подавляющее большинство от общего количества выстрелов в битве = 1.471 и наивысшую скорострельность показали 3-фунтовые пушки. Пятьдесят одна 3-фунтовка армии сделала 1.119 выстрелов, из которых 31% картечью. На этом фоне бросаются в глаза впечатляющие показатели дивизии Алларта. На тринадцать 3-футовых орудий дивизии пришлось 557 выстрелов — 38%(!) от общего количества (1.471) при среднем показателе — 42,8 выстрела(!) на пушку. В целом, по всем дивизиям в среднем приходилось 22 выстрела на трехфунтовое орудие и 21 на все калибры. За время битвы более трети выстрелов (36%) дивизией Алларта сделано картечью. Это самый высокий показатель среди трехфунтовых пушек. Выше только у тяжёлых 8- и 12-фунтовых орудий, соответственно 38% и 59%. Причина — участие этих орудий в отражении неприятельского приступа на ретраншемент после прорыва системы редутов и динамичный обстрел близко подошедшей кавалерии противника. На это же указывают данные по полевой артиллерии и дивизии Меншикова (Ренцеля). Поскольку полевая артиллерия в своём большинстве не покидала ретраншемент во время сражения, по логике, она должна была иметь сравнительно невысокий коэффициент. Однако это далеко не так. Её показатели уступают, опять-таки, только дивизии Алларта. Все тридцать две пушки, гаубицы и мортиры полевой артиллерии произвели 485 выстрелов (33% от общего количества), в среднем 15 выстрелов на орудие, из них почти каждый третий картечью! Такое могло случиться, если обстрел вели на малой дистанции — не более 200 метров, так как дальше картечью не били даже тяжёлые орудия. Это касается и пушек дивизии Меншикова: десять 3-фунтовок сделали 32% выстрелов картечью.

Наиболее мощные пушки и мортиры (двенадцать 8-фунтовых пушек, две 12-фунтовые, две пудовые мортиры, одна пудовая гаубица и одна 1/2-

Секція 3

пудовая мортира) 162 выстрела произвели ядрами, 133 картечью и 62 выстрела — пудовыми и полупудовыми бомбами. Другими словами, они вели бесперывный обстрел на малом, среднем и большом расстоянии.

Выдающуюся роль в подготовке позиций, расстановке и применении артиллерии, а также организации ведения огня сыграли генерал-квартирмейстер армии полковник барон Франц Рюдигер фон Гольц и генерал-майор от инфантерии полковник артиллерии Иван Яковлевич Гинтер. Непосредственное руководство артиллерией в бою осуществляли 14 дворян во главе с оберкомиссаром Ефимом Панкратьевичем Зыбиным и его помощником капитаном Алексеем Кирилловичем Зыбиным (племянником Е. П. Зыбина). Из дворян руководство осуществляли: Василий Арсеньев, Иван Тарыбеев, Григорий Воробьёв, братья Нефёд и Иван Грековы, Михаил Полянской и другие. Интересно, что 5 дворян из 12, имевших команду в день битвы, исполняли свои обязанности ещё летом 1706 года. Во главе штаба стоял выдающийся организатор и знаток артиллерийского дела генерал-поручик Яков Вилимович Брюс, чей талант и точный расчёт помогли артиллерии сыграть исключительную роль в бою.

Таким образом, характерной особенностью применения артиллерии в сражении под Полтавой явилось: во-первых, ведение огня на малых и предельно малых дистанциях, когда более трети выстрелов производилось картечью. Это говорит о его продуманности и спланированности. Такой режим ведения огня, как и само размещение орудий на фланках, реданах и бастионах ретраншемента, наглядно убеждают в оборонительных тенденциях командования, где главная роль отводилась артиллерии. Во-вторых, согласованное, массированное и повсеместное применение орудий разных калибров и систем при почти полном отсутствии пушек у противника. В-третьих, удачное использование артиллерии драгунских полков. В-четвёртых, чёткая организация артиллерийского огня.

Следовательно, высокорезультативной методике шведских атак с холодным оружием русское командование противопоставляло всю мощь огнестрельного вооружения, применение которого отработывалось год от года. Это станет едва ли не главной причиной неоправданно больших потерь шведской армии под Полтавой.

Литература:

1. Артиллерия и время: сборник статей и материалов. — Спб. 1993.
2. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке: очерки. — М. 1958.
3. Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I. — М.—Л. 1945.
4. Документы Северной войны: ноябрь 1708 — июль 1709 // Труды ИРВИО. Т.3. — Спб. 1909.

Секція 3

---

5. Из истории русской армии и оружия: Труды гос. ист. музея. — М. 1987.
6. История отечественной артиллерии. Т.1. Кн. 2. — М. 1960.
7. Кротов П. А. «Совершенный камень во основание Санкт-Петербурга» (Полтавская битва: некоторые итоги и перспективы изучения) // Санкт-Петербург и страны Северной Европы. Материалы пятой ежегодной Международной научной конференции. — Спб. 2004.
8. Нилус А. История материальной части артиллерии. Т.1. — Спб. 1904.
9. Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: сборник. — М. 1959.
10. Прочко И. С. Артиллерия в Полтавской битве // Артиллерийский журнал. 1949. №7.
11. Публичные лекции, читанные при гвардейской артиллерии полковником Ратчем в 1859 году // Артиллерийский журнал. 1860. №4.

Наталія Руденко (Київ, Україна)

Участь калмиків у військових кампаніях російської армії на початку XVIII століття

Події трьохсотрічної давнини здавна вже перебувають під пильним дослідженням та зацікавленням істориків і політиків. Практично від часу їх здійснення ця сторінка в історії не залишалася поза межами наукових та політичних інтересів. Російські імперські історики визначали цю тематику як дослідження славетної Полтавської битви та видатного зразка військової могутності Російської держави, неабияких здібностей Петра I як полководця. У добу радянської історіографії активно продовжувалося вивчення сторінок минулого Росії та її військового мистецтва. Особливої уваги зазнало дослідження військової тактики та стратегії, що використовувалася під час Полтавської баталії. Більшість монографій радянського періоду ґрунтувалася саме на цьому. Такі праці часто приурочувалися й відповідно до річниці значимої події — перемоги військ Петра I над армією шведського короля Карла XII. У відповідних роботах авторів для визначальної битви у ході Північної війни відводилося значне місце. В такому контексті коло вивчення тематичних питань розширювалося дослідженням нових та маловідомих фактів і разом з тим поглиблювалася та оформлювалася певна однозначність трактування окремих аспектів проблематики. Огляд згаданої історіографії показує, що вона сформувала певні ідеологічні установки імперського спрямування. Такі кліше були непорушними в історичній свідомості як дослідників, так і громадського соціуму. Це характеризувало й певні підходи до вивчення та аналізу ряду складних моментів, що мали, без сумніву, не лише історичне, а й політичне забарвлення.

На тлі загального контексту дій російської армії під час Північної війни ми розглянемо участь калмицьких іррегулярних загонів у лавах новостворених регулярних військових формувань військ Петра I. Незважаючи на величезне коло історичних джерел, наукових праць та літератури про згаданий період, на сьогодні ця тематика певним чином представлена лише у роботах калмицьких дослідників [3; 11; 17; 18]. Переважна більшість з них була написана ще 20-30 років тому [3; 4; 5; 17; 18; 19]. Загальні ж тенденції щодо розкриття питання про участь калмиків у військових подіях

Секція 3

початку XVIII ст. найчастіше представлені лише кількома рядками.

Не менш важливим та актуальним для подальшого дослідження цього аспекту є неоднозначність суджень істориків стосовно кількісних оцінок калмицьких військ. Така ситуація виникла через брак достатньої джерелознавчої бази, що не давала змоги однозначно і легко виокремлювати той чи інший факт.

Тому головною метою нашої студії якраз і є визначення основоположних складових питання, систематизація фактичного матеріалу, оприлюднення достовірних джерел, що дають можливість зрозуміти не лише реальні причини участі калмиків у військових діях епохи правління царя Петра, а й деталізувати, по можливості, окремі їхні дії.

Певним ускладненням при цьому є те, що письмових джерел виключно калмицького походження в науковому обігу на сьогодні практично дуже мало. Левова частка важливого матеріалу, що стала б першоджерелом у пошуках та відтворенні історичних реалій, на думку відомих дослідників [18, с. 5], переважно була втрачена ще у XVIII ст. через низку історичних подій. Головною з них була міграція у 1771 р. великої частини калмиків на терени своєї прабатьківщини, у Монголію.

Разом з тим в огляді даної проблематики ми охоплюємо і розгляд такого питання, що останнім часом набуває актуальності в сучасній українській історіографії, як «хто кував силу російської зброї?» Адже узагальнене поняття «російська армія» є глибоко ідеологічним терміном для поширення імперських поглядів в історіографії.

Починаючи з епохи Петра, Російська держава постійно все голосніше прагне заявити про себе на світовій політичній та міждержавній арені. Головними супротивниками у боротьбі за таке панування виступають у неї сильні європейські країни. Доказовістю ж першості у таких суперечках стали отримані військові перемоги. Тому низка воєнних дій, у які було втягнуте населення Російської імперії, тривала неперервно протягом десятків років.

У зв'язку з амбітними планами Петра I у військовій сфері проведені значні реформи. Однак, незважаючи на створення ним регулярних військ, роль іррегулярних підрозділів у російській армії залишалася ще довгий час надзвичайно високою та важливою. Адже Росія фактично у всі часи докладала сил для забезпечення кількісних переваг у солдатських масах.

Найчастіше для цього використовувались окремі кочові народи. Відповідно головними чинниками для такого вибору мали бути їх політична залежність та взаємодопомога у вигляді військової підтримки, специфічний військовий досвід. Іррегулярні загони калмиків у цьому зв'язку на довгі роки стали військовим резервом та відчутною підтримкою за склад-

Секція 3

них обставин російської армії. Таким чином залучалися, наприклад, до бойових дій і деякі народи Північного Кавказу, що вже не одне століття «співпрацювали» з російським двором та мали укладені договори про вічне і вірне підданство. Вибір такого помічника залежав також і від супротивника. Особливістю калмицького війська було те, що воно використовувалося для надання відсічі не лише зовнішньому ворогу, а й будь-якому внутрішньому «заколотнику», що засумнівався у правильності та справедливості намірів російського можновладця. Так, калмики брали активну участь у придушенні народних виступів у 1705, 1708, 1711 рр.

Сама система військової взаємодопомоги між Російською державою і «народами околиць імперії» базувалися на відносно простій схемі, що випливала з укладених між ними так званих «рівноправних добровільних договорів». Але найчастіше такою «послугою» користувалася саме Росія.

Головним підґрунтям для використання калмицького війська слугували дві основні і рівнозначно вагомні причини: 1) політична (взаємовідносини Петра I та калмицького хана Аюки) і 2) традиційна для кочового суспільства військова організація та зразкове володіння військовим мистецтвом.

Першими взаємовідносинами, що закінчилися підписанням договорів між Росією і калмиками, в історіографії прийнято вважати присяги 1608-1609 рр. [11, с. 11]. Саме тоді вперше калмицькі тайші прийняли підданство і добровільно увійшли до складу Російської держави. Процес так званого входження тривав близько п'ятдесяти років і остаточно завершився лише у 1657 р. Дане формулювання типу та характеру взаємовідносин не змінилося з того часу. Наразі в цьому році Калмицька республіка святкує 400-ліття свого добровільного приєднання до Росії.

Кожен новий спадкоємець влади серед калмиків розпочинав своє правління оновленням підписанням договору з російським правителем. Після смерті калмицького володаря Пунцука до влади прийшов його син Аюка, котрий походив, як зазначають джерела, з торгоутських калмиків. Народився він у 1646 р., владу отримав від батька 1671 року [12, с. 131]. У 1673 р. він укладає шертъ (договір) з царем Олексієм Михайловичем. Першим її пунктом вказувалося «бути... у вічному підданстві і ходити війною проти неприятеля» [2, с. 196; 12, с. 64].

Відразу після завершення остаточного приєднання калмицька кіннота брала участь у військових походах. Тому на початку XVIII ст. про неї не забували жодного разу, за першої ж потреби зверталися до калмицьких володарів про виділення їхніх підлеглих людей до лав російської армії. Надання кінноті стало обов'язковою умовою практично всіх російсько-калмицьких договорів.

Секція 3

За такі послуги російським керівництвом була введена спеціальна платня. І вона вважалася цілком пристойною для того часу. Вже у 1676 р. Аюка-хан мав встановлену платню 590 рублів за рік. Пізніше, із зростанням використання калмицької армії, Петро I додав ще 1 000 рублів та 30 пудів пороху. А 1719 р. понад це хан отримував ще додатково 2 000 пудів борошна щорічно [13, с. 21]. Крім того, службою своїх людей в інтересах російської армії Аюка-хан домігся втілення своєї головної мрії. 30 вересня 1708 р. в п'ятому своєму договорі з російськими царями він вперше був названий ханом [12, с. 137]. Фактично російська сторона визнала його офіційне ханство. Таке прагнення Аюки не було безпідставним, адже вже протягом десятиліть калмицькі хани визнавалися підлеглими, а не самостійними правителями свого народу.

В історичній літературі міститься багато згадок про те, що взаємовідносини царя Петра I та хана Аюки були взаємовигідними для обох. Перший користувався військовою допомогою з боку калмиків, а за відмінну службу прощав їхні провинності, що базувалися головним чином на грабунках [6, с. 8]. Деякі з авторів вказують, що до петровської доби калмиків не надто милували подібною увагою: «Ще менше довіри мали різні кінні ополчення... з напівдиких інородних племен калмиків...» [1, с. 11].

Період правління Аюки-хана вважається найбільш квітучим періодом в історії калмицького народу, оскільки справді вміле політичне лавірування цього керманича давало йому змогу все ж таки утримувати, хоча й під протекторатом, та все ж одноосібну і незалежну політичну владу серед свого народу. Із закінченням його правління посилюється як політичний тиск, так і відповідно починає поглиблюватися занепад ханства як самостійної політичної одиниці. Помер Аюка-хан 19 лютого 1724 року у віці 82 років.

Один з дореволюційних авторів, І. Г. Георгі, подає характеристику калмицької вдачі наступним чином: «Коли служили при російському війську... місця, де війна відбувалася, спустошували, ... їх важило було загнuzдати; велика їхня кількість була для армії обтяжливою» [17, с. 62]. Інший сучасник подій, драгунський капітан Симеон Кураш, у своїх службових записках, згадуючи про калмиків, давав теж не надто симпатичну характеристику їхній поведінці: «А те драгуны да гранодиры, кои из баталий мелких вышадши были, — те отдыхали и с калмыками да со татаре кумыс пили сдобря водкой, а потом с соседским полком на кулаки дрались» [7, с. 686].

Розвитку військового мистецтва сприяв не лише кочовий спосіб життя калмиків, а навіть і традиційні народні звичаї, що побутували у вигляді ігор та змагань на вправність. Найбільш масовим і популярним видом таких вправ були скачки верхи. Участь у них брали незалежно від походження та соціального статусу. Іншим видом змагань з кінного спорту було єдино-

Секція 3

борство двох вершників, де переможцем ставав той, хто зміг викинути із сідла супротивника [19, с. 258-259]. Вправність у вправах на конях згадується і в джерелах про військові дії: коли після перемоги калмики прийшли вітати царя, він пригощав їх, а далі запропонував наступне: «Тогда ж его царское величество изволил приказать калмыцким мурзам и начальным людям, чтоб они на конях делали по их обыкновению увеселительные действия» [7, с. 717].

Такими були народні традиції, що сприяли фізичній звитязі калмицьких воїнів. Разом з тим військова повинність була закріплена також і на законодавчому рівні. Вважається, що такий звичай калмицького народу заснований з давніх-давен, а з 1640 і до 1771 рр. був закріплений у законодавчому акті під назвою «Большое Уложение» [14, с. 49]. Згідно з цією правовою нормою, всі без винятку чоловіки у калмиків вважалися військовозобов'язаними. Спорядження воїни мали придбати самостійно. Російське керівництво виділяло певні кошти лише для участі у великих битвах у лавах регулярної армії [14, с. 49]. Однак все ж левова частка з придбання необхідного спорядження продовжувала перебувати на самозабезпеченні воїна та його родини. Відповідно, чим частіше надавалася допомога царській армії, тим важчим і обтяжливішим ставав такий обов'язок для звичайного кочівника.

Народна маса калмицького люду зазвичай називалася «людьми чорної кістки» (харчуд). Однією з їхніх повинностей перед «людьми білої кістки» була служба в ставці володаря та в його ополченні [11, с. 16-17].

Чарльз Вітворт писав про калмицький народ на початку XVIII ст. так: «На остальной части до Астрахани и границ узбеков обитают калмыки и другие орды, которые кочуют со своими шатрами в зависимости от времени года и удобства существования. Царь ежегодно преподносит им дары тканями, деньгами и каким-либо оружием, а за это они обязаны служить ему во время войн без оплаты, которую в достаточном количестве добывают себе сами, грабя друзей и врагов, где бы они не проходили. В последнее время самое большое число калмыков, которое вооружалось для царя, составляло примерно 12 тысяч; через восемь дней после Полтавской битвы их отпустили обратно домой и только около двух тысяч отправили в Ливонию» [7, с. 767].

Історики вказують, що калмицька кіннота брала участь у Північній війні фактично від самого її початку [11, с. 25]. Залучення її на службу почалося відразу ж у тому ж 1700 р. [14, с. 52]. Серед оцінок кількісного складу наводяться навіть дуже великі цифри: «в січні 1701 р. в Москву прибули калмицькі й татарські війська, що склались із 30 000 чоловік, які були відправлені до шведських кордонів» [19, с. 46; 5, с. 36]. Хоча перекладені

Секція 3

калмицькі джерела не містять відомостей про надто великі підрозділи [12]. За вимогою царського уряду приходили загони кількістю 3 000 чоловік. У 1707 р. знову ханом Аюкою був надісланий тритисячний загін [19, с. 46; 14, с. 53]. А наприкінці літа 1706 р. до Києва прибув вже аж 8 000 загін, до якого входили калмики та яйцькі козаки [19, с. 46, 4, с. 57]. На той час там перебував і Петро I [4, с. 57]. Далі шлях калмицького загону пролягав на територію Польщі, де вони воювали проти генерала Мардефельда. Саме цим пояснюється обізнаність європейської спільноти про можливість та здібності калмиків. Вони від початку зажили собі слави як безстрашні та дещо зухвалі воїни, що наводили своїми діями неабиякий острах на супротивника. Ще сучасники звернули увагу на те, що калмицькі вершники мали за звичку переслідувати навіть розбитого й поспішно втікаючого ворога до останнього [1, с. 52-52]. Джерела зберегли для нас цікаву й досить несподівану картину про реакцію калмицьких воїнів, що «запізналися» на Полтавську битву і таким чином не мали змоги здійснити улюблений маневр: «Начальнейшие мурзы калмыцкие драли на себе волосы, грызли пальцы, скрежетали зубами, били в грудь и говорили, когда б они были во время баталии, то б не ушел нежели король, но не единый человек, но все были бы порублены или связанные на арканах приведены.

Потом спрашивали, коликое число от войска царского величества в той баталии побито; фельдмаршал сказал, побито от войска царского величества 1346-ть. Калмыки говорили, напрасно эти головы пропали, они б не допустили неприятеля» [7, с. 715].

Як військовий стратег, Петро I добре розумів всю складність і важливість майбутньої битви під Полтавою. Знов тут постає «калмицьке питання». Уже в лютому цар наказав надіслати тритисячне військо [15, с. 672]. За існуючою традицією такі накази передавалися управляючому калмиками, далі хану, а той вже безпосередньо поширював їх на місцях. Отож 14 березня 1709 р. Аюці-хану надійшов такий наказ від Апраксіна [14, с. 54]. На 1 травня загін калмицьких воїнів у кількості 3 300 воїнів [5, с. 40] був у дорозі. Кіннотою керував особисто син Аюки-хана — Чакдор-джаб. Коли кіннота перейшла Волгу, всі рядові отримала платню по 2 рублі, а ханський син — 100 рублів, а разом з тим «... и обнадежил их твоею, государевою, милостию в армии, как покажут службу» [15, с. 673].

Значна частина історичних робіт як минулого, так і позаминулого століття вказує на одну велими цікаву деталь. Наприклад, історик Тихомиров зазначав, що «російська армія нараховувала до 42 000 тисяч вояків... та зверх того очікувалось 30 000 калмиків з приволзьких степів» [16, с. 17]. Згадки про таку могутню армію містяться і в матеріалах джерелознавчого характеру: «В первых часах ночи Семеновского полку унтер-офицер, изме-

Секція 3

нив, уехал к шведскому королю и говорил, чтоб в передбудущую ночь, то есть на 27 число, учинил нападение на войско их царского величества и тем принудил к баталии, доколе не приедет хан Аюка с 40 000 калмыков, а калмыки будут 28 числа. От царского величества послан указ, чтоб всячески от него, короля, приход свой скрывали и тайно пройти старались, а когда придут калмыки, то до генеральной баталии не допустят и всю армию его королевскую могут по рукам разобрать. Как король Карл услышал о войске калмыцком, весь изменился и пришел в великую робость и ходил до полутора часа безгласен в размышлении, оттого наипаче в ногу болезнь умножилась» [7, с. 702]. Загалом ця цифра інтерпретувалася в різних за походженням джерелах в межах від 30 000 до 40 000 тисяч кінноти.

Відразу привертає увагу така кількість і відповідно породжує питання про те, навіщо Петру I потрібна була 40-тисячна калмицька кіннота, якщо його регулярна армія фактично вдвічі перевищувала за кількістю військової формування Карла XII. Навіть за різними кількісними оцінками перемога у людських ресурсах була вже на боці російського царя. Окремі автори все ж наголошували, що це була, так би мовити, звичайнісінька провокація з боку Петра. Цар оголосив, що в напрямку Полтави (через міста Ізюм та Харків) рухається 30 000 калмицька армія [14, с. 54; 4, с. 62]. Так в літературі згодом такі факти стали відомі, як посилення Аюкою 30-40-тисячного війська [1, с. 40]. До думки про вигадку підштовхує і особливість характеру Петра. Більшість дослідників часто вказували, що він надзвичайно здібний до різного роду «військових хитрощів та мудрості».

Загальновідомим залишається факт запізнення головного калмицького війська. Він не потребує уточнень, оскільки всі існуючі на сьогодні дані про події тих днів вказують саме на таку ситуацію.

Утім, не слід відкидати повністю відсутність в Україні іррегулярних калмицьких підрозділів, оскільки маємо звістки про них під час сутичок зі шведами (в середньому їх кількість оцінюють до 8 000 чоловік [14, с. 55]). Вони були задіяні в багатьох військових операціях 1708-1709 рр. в Гетьманщині. Водночас деколи в працях дореволюційних авторів була присутньою теза про те, що калмицька кіннота взагалі не залучалася до бойових дій, або взагалі замовчувалася будь-яка згадка про неї. Також серед вояків були присутніми і калмики з власне місцевих «українських теренів», зокрема з Чугуєва. Вони мешкали там у військовому поселенні ще з 1696 року.

Після перемоги під Полтавою калмицька знать особисто приходила вітати російського царя: «Тогда в шатер царского величества вошли калмыцкие знатные мурзы и начальные люди 150 человек, а прочие стояли около шатра. Народ весьма крупный и здоровый, а мундир на них был осо-

Секція 3

бого рода... Шведские пленные видению оного народа весьма удивлялись и спрашивали, какой сей народ и войско, и говорили, что они дотоле тако-вых не видали» [7, с. 717.]. Полонені не лише перебували в захопленні військовою мужністю калмиків, а й страшенно боялися їх, «...ибо у них было слышно, что калмыки пленных пекут и едят и кровь их пьют, и того ради взводя глаза на небо с криком говорили, спаси нас Боже...» [7, с. 726].

За неодноразову, а головне надзвичайно дієву допомогу у військових діях 23 липня 1722 р. цар Петро урочисто вручив калмицькому хану Аюці як особисту відзнаку золоту шаблю, пояс, прикрашений коштовним камінням [14, с. 56; 5, с. 49]. Рядові калмицькі воїни після Полтавської битви теж отримала нагороду поряд з іншими вояками [7, с. 731].

Постійна військова повинність була занадто обтяжливою для бідного населення кочових чи напівкочових народів. З часом такі послуги через свою аж надто регулярну постійність ставали занадто складними і виснажливими для населення.

Утім, варто цілковито погодитися з такою точкою зору, як та, що «напруга, якої потребує війна, веде до цілковитого виснаження» [6, с. 8-9]. Аж саме це й призвело до того, що у 1771 р. більша частина калмиків назавжди покинула надані російським царем території. Починаючи вже з 20-х років XVIII ст., окремі калмицькі нойони почали ухилятися від надання калмицької кінноти на війну. Робилося це досить лояльним шляхом супротиву — писалися відповіді, що народ збіднів і не здатний споряджати воїнів [13, с. 19].

І хоча, здавалося б, царський уряд не скупився на платню і подарунки, звичайне населення, убожіючи з кожним роком все більше, ніколи не бачило тих справедливо заслужених щедрот з царської руки. Все, що вони мали і віддавали для слави та непереможності свого високого володаря, залишилося в здобутках як ратний подвиг російської армії та військового таланту московського царя.

Література

1. Андрианов П. М. Петр и Полтава. (По поводу 200-летнего юбилея). Составил П. М. Андрианов. — СПб.: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1909. — 64 с.
2. Бакунин В. Описание истории калмыцкого народа / Предисл. В.Разумовская // Красный архив. — 1939. — № 3 (94). — С. 189-2
3. Батмаев М.М. Политическая история Калмыцкого ханства в русской историографии / Калмыковедение: вопросы историографии и библиографии. — Элиста, 1988. — С. 41-59.
4. Беликов Т.И. Калмыки в борьбе за независимость нашей родины (XVII – начало XIX вв.). — Элиста: Калмгосиздат, 1965. — 179 с.

Секція 3

5. Беликов Т.И. Участие калмыков в войнах России в XVII, XVIII и первой четверти XIX веков. — Элиста, 1960. — 144 с.
6. Бурчинова Л.С. Колониальная политика царизма в Калмыкии в русской историографии // Вестник института Калмыцкого НИ ИЯЛИ. — Элиста, 1968. — № 3. — С. 5-25.
7. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С.Павленко. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — 1052 с.
8. Дядиченко В.А. Розгром шведів під Полтавою в 1709 році // Полтавська битва. Труды наукової сесії Інституту історії України, присвяченої 230-літтю Полтавської битви (1709-1939) / За ред. С. М. Белоусова і О. П. Оглобліна. — К.: Вид-во АН УРСР, 1940. — С. 75-96.
9. История Северной войны. 1700-1721 гг. / Отв. ред. И. И. Ростунов. — М.: Наука, 1987. — 215 с.
10. Калиушко Л. В. До питання про теоретико-методологічні засади дослідження Полтавської битви 1709 р. / Збірник наукових праць. Вип. 21-22. Сер. Історія та географія. — Харків, 2006. — С. 125-127.
11. Калмыкия в истории СССР. Пособие для изучающих историю родного края / Под общ. ред. М. П. Кичикова. — Элиста: Калм. кн. изд-во, 1968. — 184 с.
12. Калмыцкие историко-литературные памятники в русском переводе. — Элиста, 1969. — 204 с.
13. Минкин Г. З. О феодализме в Калмыкии (В порядке обсуждения) // Революционный Восток. — 1933. — № 1 (17). — С. 123-137. / Об общественном строе в Калмыкии и колониальной политике царизма. — Элиста, 1968. — 58 с.
14. Навеки вместе. — Элиста: Калм. кн. изд-во, 1984. — 239 с.
15. Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 9. — В. II. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — 1620 с.
16. Тихомиров Е. Полтавский бой. Исторический очерк, составленный Е. Тихомировым. — М.: Тип-я О-ва распр. полезной книги. — 1881. — № 311. — 36 с.
17. Шовунов К.П. Калмыки в системе военной организации России. — Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук... Ростов-на-Дону, 1980. — 19 с.
18. Шовунов К.П. Военное прошлое калмыцкого народа в дооктябрьской историографии России / Калмыковедение: вопросы историографии и библиографии. — Элиста, 1988. — С. 60-82.
19. Эрдниев У.Э. Калмыки. Историко-этнографические очерки. — Изд. 2-е, доп. и переработ. — Элиста: Калм. кн. изд-во, 1980. — 284 с.

Федір Кокошко (Миколаїв, Україна)

Дослідження шляху шведів і козаків на Півдні України

Шлях відступу залишків військ Карла XII та Івана Мазепи після Переволочної описано в низці дореволюційних письмових джерел, з якими радянські історики й дослідники нашого південного краю не відважувалися ознайомитися й зробити відповідні визнання про маршрут пересування шведів і козаків від Дніпра до Бендер.

Спрацьовував прищеплений імперською ідеологією стереотип: Карл XII – ворог, Мазепа – зрадник, і тому радянські історики та краєзнавці сором'язливо оминали цю тему. Але якщо зазирнути в матеріали миколаївських краєзнавців Лагути М. Д. і Камінського Ф. Т., опубліковані у 1926-27 роках [1], то побачимо, що питання про проходження залишків розбитих під Полтавою військ територією сучасної Миколаївської області не стільки порушувалося, скільки підтверджувалося, хоча і з деякими відмінностями.

Слід зазначити, що розбіжність при з'ясуванні шляху відступу шведів і козаків у різних авторів стала результатом того, що втікачі пересувалися не одною, а кількома окремими групами, до того ж кожна з них рухалася своїм маршрутом [2].

Фінський вчений Ф. Лагус, навесні і влітку 1851 року проїжджаючи по південній частині Російської імперії, так часто потрапляв на ту дорогу, по якій у минулі часи шведський король Карл XII втікав з Полтави в Туреччину, що думки його мимоволі зупинялися на цій, як він сам зазначає, пригоді.

Про нещастя шведів у південних степах писав інший дослідник, земляк Ф. Лагуса, професор Рішельєвського ліцею в Одесі Ф. К. Брун. Завідуючи кафедрою всесвітньої історії, Брун займався вивченням історичної географії Південної Росії, а результати своїх розвідок уміщував в одеських та в інших, як російських, так і іноземних періодичних виданнях.

Брун побував в Гетмановій балці – останній зупинці Івана Мазепи на рідній землі, потім вирушив на місце шведського табору на Руській косі, звідки досить незначна кількість шведів і козаків перебралася на правий

Секція 3

берег Бузького лиману, на Волоську косу, в Туреччину [3]. Брун словами і всіляким сприянням наполегливо заохочував Лагуса до написання праці, в якій було б досліджено маршрут і хронологію відступу шведів степами Північного Причорномор'я.

Лагус називає перехід Карла XII небувалим, нечуваним походом у воєнній історії, порівнюючи його з переходом Олександра Македонського через пустелю. Він вказує на те, що переважна більшість як російських, так і іноземних авторів, які описують ці діяння, про похід шведів через південні степи згадують лише мимохідь. Це мовчання є якимось дивним, тим більше, що існує доволі літератури, в якій докладно розповідається про справи біля двох крайніх пунктів походу — Полтави і Бендер. Отже, бідолашний шведський король майже на цілий місяць свого мінливого життя був, так би мовити, загублений в степах Південної Росії, де ми його відшукаємо [4].

Але це виявилось справою дуже непростю. При поєднанні розсіяних звісток зустрічається подвійне ускладнення. Місця, через які проходили шведи, показані лише взагалі, а не в деталях, і тому спроба визначити їх відповідно до нашої географії ставить у велику нерішучість.

З іншого боку, тодішня хронологія всієї Європи коливалася, й нерідко відкривалося протиріччя щодо днів самої утечі. На той момент ще не було узгоджено виправлення календаря. Для вирівнювання знайденого пропуску майже всі народи, як відомо, добавляли 11 діб (у XIX столітті 12) до зазначених чисел. Шведи покляли собі за правило, починаючи з 1700 року, скорочувати наступні 10-ті роки на один день на рік і робили це тільки до 1709 року.

Плутанина з числами була велика. Досліджуючи письмові джерела, Лагус майже зневірився в можливості усунути розбіжності різних показань. Упасти у відчай було від чого. Так, наприклад, Гультман, додержуючись тодішнього шведського місяцеслова, так вираховував дні, що вони були на одне число раніше попереднього звичайного старого стилю (не 30 червня, як потрібно, а 29 й т.д.). Мотрей дивно помилявся, вираховуючи 10 днів з шведського зчислення замість того, щоб ці дні додати до оного.

Учасник відступу, що супроводжував Карла XII, пруський офіцер барон Сільтман, або скорше видавець його щоденника, до шведського числа приплюсовував 11 днів, і тому випередив справжній новий стиль на одне число [5]. Лагусу вдалося розібратися в причинах цієї плутанини. В усіх сумнівних випадках він намагався дістатися до найімовірнішої, по можливості, дати, користуючись Юліанським літочисленням.

Крім письмових джерел, Лагус робив перевірку на місцевості, прислухаючись до розмов тубільців, як він їх сам називає, з простонароддя. В ос-

Секція 3

танньому випадку фінський вчений придбав менше відомостей, ніж сподівався на це при першому погляді; тому що подія, яка мала найтісніший зв'язок з перемогою Петра I, повинна би була бути збережена у міцному й вдячному спогаді народу.

Але якщо на це подивитися з іншого боку, що сам спомин вимагає підпори у зовнішньому світі, що перекази тільки тоді розповсюджуються і зберігаються, коли знаходять основу в яких-небудь особливостях місця розташування, що країна, яку зараз вивчаємо, скрізь однакова й однонамітна, і, нарешті, що більша частина тодішніх жителів її (татари і турки) з неї переселилися: то тим більше дивуєшся твердості народної пам'яті, яка навіть при таких несприятливих обставинах не зовсім згасла, і треба віддати належне за це поетичному духу малоросіян.

Проте Лагус, описуючи похід шведів, посилається переважно на оповідання деяких його учасників. Ведення щоденного журналу, здається, самим королем не було наказано, хоча він заснував якусь канцелярію замість попередньої, яка, з головним міністром графом Піпером, при Полтаві дісталася переможцям. Деякі супутники короля записували різні події, кожен для себе.

В основу свого дослідження Лагус поклав записи тафельдекера Іоана Гультмана і барона Сільтмана, про яких ми вже згадували, тому що вони вельми часто згодні між собою при висвітленні цього походу. Гультман постійно перебував при королі і виявив у своїх простих нотатках не менше любові до істини, ніж до свого государя, який дуже його цінував. До заміток прикладався ще й географічний лист, але Лагус його не бачив.

Сільтман перебував у почті Максиміліана Емануеля Вюртемберзького і після полону й смерті цього шляхетного принца продовжив його щоденник. Важливими є і свідчення мандрівника Мотрея, але його праця дуже заплутана і не позбавлена помилок. Він повідомляє різні відомості, частково як очевидець, але це стосується періоду 1710-13 рр., частково — з розмов зі шведськими офіцерами.

Голіков у своїх правдивих записах про діяння Петра I згадує багато подорожів і щодо Карла XII. В цьому ж плані заслуговує на увагу уривок із Влахо-Молдавських літописів, виданих Кагалничанином. Із східних письменників Лагус особливо виділяє Рашида, про якого каже, що він йому відомий лише тому, що на нього посилається хтось на прізвище Гаммер.

Взагалі-то Лагус східним джерелам мало довіряє. При описанні переправи через Дніпро біля Переволочної він зазначає, що східні вигадники пишуть про те, що усі судна були спалені росіянами до приходу шведів і останні будували собі плоті з очерету і каретних дошок. Однак король щасливо дістався протилежного берега у човні, який посували аж 12 дра-

Секція 3

гунів. З ним було його оточення в особі Понятовського, генералів Лагер-крона, Спарре, Горда і кількох драбантів.

Цікавий епізод стався при зустрічі Карла з Мазепою, коли гетьман сказав, що залишив в обозі два бочонки з червінцями, і король, який сам був не при грошах, тієї ж ночі відправив назад свого секретаря Нейгебауера за ними [6]. Особливо відзначається кмітливість козаків та їхні навички в умінні добре плавати, внаслідок чого декілька простих візків й значна кількість коней були переправлені на рятівний правий берег.

Пробиратися саме в Туреччину короля переконував письмово Мазепа, і ця пропозиція була прийнята, хоча у Крим шлях був зручнішим, і Дніпро не був неподоланною для армії перешкодою, але шведський король вважав себе обманутим ханом, який не надав допоміжних військ у Полтаву.

Останній шведський біограф Карла XII Лундبلاد при згадуванні походу шведів південними степами керувався якимись недоступними для Лагуса джерелами, але про ретираду через Північне Причорномор'я знаходимо у нього частіше старі роздуми, ніж якісь нові свідчення.

Лагус найбільш докладно висвітлив шлях козаків і шведів після Полтави. Внаслідок археологічних розкопок, які проводилися у ХХ столітті, було знайдено багато цікавих речей, що підтвердило перебування залишків об'єднаного війська на території сучасної Миколаївщини. Це і запорізькі люльки-носогрійки, і пряжка від шведського воєнного пояса, і аптекарський флакончик ХVІІІ століття, і дерев'яний кубок, який добре зберігся в мокрому піску Волоської коси. До цього слід додати два шведських і два козацьких кладовища, в яких лежали ті, хто вмер від ран та хвороб у тяжкому переході.

Але найціннішою знахідкою була мідна гармата, на якій був напис з ім'ям Івана Мазепи. Про це розповів Ф.Т.Камінському старий чиновник Морського відомства П. Д. Шипіцин ще у 1909 р., рівно через 200 років після Полтавської битви [7]. Залишається тільки видати книжку, в якій були б зібрані всі дані про перебування Карла XII і І. Мазепи в нашому краї.

Відомий нині всім кінець вирішальної шведсько-московської битви 27 червня 1709 року увійшов в нашу мову приказкою, яка не лестить ні нам, ні шведам: «Пропає, як швед під Полтавою». Причина страшної поразки непереможного до того короля Карла XII, яка змінила карту Європи, донині дебатуються істориками. Міць Польщі і Швеції була підірвана, а Росія закріпилася біля Балтійського моря, де постала її нова столиця — Петербург. Це стало початком кінця шведської великодержавної ідеї і крахом тодішніх сподівань козацької України на визволення з московського ярма.

Секція 3

Сучасні шведські історики нині навіть трактують цю подію позитивно (!), вважаючи, що постійні війни знесилювали небагату країну. Після програної війни її правителі звернули свій погляд на свою землю і народ. Саме тоді і були закладені підвалини її нинішнього процвітання [8].

Сьогодні Швеція — це справді доглянута, затишна країна, з певним сталим добробутом, без великих контрастів між різними верствами населення.

Література

1. Лагута М. Д. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині. — Николаев, 1926. — С. 27-28; Камінський Ф. Т. Охорона пам'ятників на Миколаївщині (кореспонденція) // Збірник матеріалів Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи. — Одеса, 1927. — С. 10-12.
2. Сацкий А.Г. Карл XII на Николаевщине // III Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2000. — С. 287-292.
3. Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии южной России (1852-1877). — Ч. 1. — Одесса. — 1879. — С. 157-158.
4. Лагус Ф. Карл XII в южной России // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. 3. — Одесса, 1853. — С. 308.
5. Лагус Ф. ... С. 330.
6. Лагус Ф. ... С. 310.
7. Никитин В.И. Путь шведов и казаков после Полтавы // VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2006. — С. 80.
8. Наумова Н. Швеція далека і близька // Чумацький шлях. — 2008. — № 2. — С. 5.

СЕКЦІЯ №4

ПОДІЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ НА ПОЛТАВЩИНІ

Владимир Артамонов (Москва, Россия)

Казачество гетмана И. И. Скоропадского, запорожцы и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708-1709 гг.

С октября 1708 г. и по 30 июня 1709 г. на Гетманщине велась борьба двух вооружённых сил — Русской (около 46 тыс.) и Шведской (около 30 тыс.) армии. По сравнению с шести-семилетней войной в Восточной Прибалтике (1700-1706, 1710), Речи Посполитой (1701-1706) и десятилетним противоборством в Северной Германии, Финляндии и на Балтике (1712-1721), военные действия на Левобережной Украине были кратковременным эпизодом, но именно там произошёл перелом Великой Северной войны.

Главной целью Петра I в 1708 г. была защита государства от Петербурга и до Киева, Запорожья, Азова. На Украине русское правительство в 1687-1708 гг. безоговорочно поддерживало власть Мазепы и сделало её пожизненной¹.

Стратегической задачей Карла XII было утверждение шведской гегемонии на Балтике и в Восточной Европе. В России и на Украине Карл XII надеялся поднять «боярский» и гетманский сепаратизм, а в 1708 г. дать отдых армии и получить поддержку от Османской империи и Крымского ханства. Противоборство Шведской и Русской армии шло на равных. Измотанные походами шведы уступали русским по количеству пехоты и артиллерии, но оставались грозны по выучке, дисциплине, беспощадности атак и по боевому духу, которого русские достигли лишь к концу XVIII в.

И русский, и шведский центры силы стремились консолидировать вокруг себя казачество Гетманщины, расколовшееся на сторонников нового гетмана И. И. Скоропадского (8-10 тыс.), И. С. Мазепы (1-3 тыс.), запорожского кошевого атамана К. Гордиенко (6-8 тыс.) и находившихся на отшибе заднепровских казаков² (5-10 тыс. чел.). Национальные формиро-

Секція 4

вания Русской армии — украинские полки Слобожанщины (около 12 тыс. чел.) были в полном подчинении русского командования.

Установки казаков Скоропадского. С великороссами рядовое казачество Гетманщины объединяла прочная память о Древней Руси, осознание себя как части «русского» народа, православная взаимность, общерусские святыне и отношение к царской власти как к сакральной. Хотя боеспособность городских и охотничьих (наёмных) полков была слабее, чем при Богдане Хмельницком, но они эффективно применялись в мелких стычках, для пикетов, почтовой службы, связи и охранения Русской армии³.

Установки казачества зависели от того, кто принимался за основного противника. Нельзя не признать, что русское правительство исподволь подбиралось к ограничению гетманской власти. Но для простого люда, может быть, важнее был единственный «во Вселенной» православный государь, чем гетман. Установка на совместную жизнь в православном государстве с великороссами стала определяющей для украинцев почти на два века⁴. Престиж Русской Православной Церкви подкреплял уверенность в противостоянии с «еретиками шведами». Казаки надеялись, что войско Петра I поможет освобождению от шведов и объединению левого и правого берега Днепра. Господство польской шляхты оставило тяжёлую память, и «польская угроза» еще не исчезла из народного сознания. Русско-турецкое перемирие 3 января 1700 г. в определённой мере защищало украинские земли от вторжений крымцев.

Установки Мазепы. При полном внутреннем отторжении русских Мазепа, кавалер орденов Андрея Первозванного с 1700 и Белого Орла с 1707, исходя из карьерных соображений, активно помогал росту российского абсолютизма. Власть и богатство были главным смыслом жизни этого прагматика. Гетман распоряжался войсковой казной и собрал громадные средства. Налоги и таможенные сборы и войсковая казна оставались в его распоряжении⁵. Закрепляя землю и крестьян за старшиной, он не пользовался любовью простого люда⁶. Для выправления авторитета он поддерживал церковных иерархов и пускал часть средств на церковное строительство.

Северная война тяжким бременем навалилась на всё Российское государство. Мазепа, как и часть старшины и казаков, не видел смысла «пробивать окно в Европу» через Балтику и болезненно воспринимал поношения из Москвы. Гетман и часть старшинской верхушки основную угрозу видели в российском абсолютизме. Мазепа знал, что в Речи Посполитой любой шляхтич даже в военное время считался прежде всего с собственными интересами. При бессилии королевской власти и сейма, когда землевладельцы были полными господами в своих поместьях, гетман мог надеяться стать одним из таких же магнатов.

Секція 4

Для знатока международных отношений в Восточной и Юго-восточной Европе военное дело, стратегия и тактика не были родной стихией. Европа в первые годы Северной войны могла не знать успехов преобразований Петра I, но Мазепа, на глазах которого росла военная мощь России, считался только с силой «непобедимого» Карла XII. Зная о принятой русскими в 1707 г. «стратегии отложенной победы», об оборонительной «линии Петра I» глубиной в 200 вёрст от Пскова до Чернигова, он всё-таки питал надежду на шведско-польскую защиту. Мазепа понимал, что на Украине уже нет общенационального подъёма времён Освободительной войны 1648-1654 гг., что без иноземного протектората «независимой» Гетманщине при её небольших ресурсах, слабом военном потенциале и нерегулярном казачестве соперничать с Османской империей, Российским царством или Речью Посполитой невозможно. Нет свидетельств, что в тайных контактах Мазепа оговорил равноправный союз «незалежной гетманской державы» со Швецией, федеративную связь с Варшавой по образцу Гадячской унии 1658 г.⁷ или ту автономию, которой пользовалась Гетманщина в рамках России. Планы Швеции также не предусматривали независимости Гетманщины. Шведы собирались забрать в свои руки всю торговлю Балтика-Восток путём установления контроля над днепровско-двинским путём. Важнее, чем Гетманщина, была для них вассальная Речь Посполитая, в состав которой предполагалось включить Смоленщину, Северщину и Киевщину⁸, а гетмана удалить подальше в Великое княжество Литовское⁹. Судьба простых казаков и люда под властью Короны Польской, которая в 1699 г. навсегда покончила с казачеством и где старшина не признавалась за шляхту, его не беспокоила. Возможность новых казачьих бунтов, повторение «руины» и реванш Российского государства он не брал в расчёт. Недалековидно были отброшены и интересы той старшины, которая ориентировалась на православного государя, из рук которого можно будет получать все блага и привилегии.

Установки запорожских казаков были такими же, как у донских, волжских, яицких, терских. На низ Днепра, Дона и других рек в «войсковые братства» сбивалась вольница, добывавшая средства к существованию главным образом набегами. Охота и артельное рыболовство считались вспомогательным занятием. Хлебопашеством не занимались вплоть до последней четверти XVIII в. Поголовное вооружение, большое значение военной добычи, выборность вождей-атаманов, равенство в правах и обязанностях, народные собрания — «круги», личная свобода и народоправство сближали казачество с «политическими институтами доклассового общества периода военной демократии»¹⁰. В «Диком поле» «военные демократии» запорожцев и донцов служили щитом против крымских та-

Секція 4

тар для осёдлого украинского и русского населения. Казачество Дона, Волги, Яика и Терека начала XVII в. было много архаичнее устройства Русского государства того времени. Сечевая республика владела степной территорией, сравнимой с самой Гетманщиной. «Дикое поле» защищало её от Речи Посполитой, России и гетманских владений, а днепровские плавни — от крымских татар. Де-факто она всегда считала себя независимой и отторгала любые посягательства на свободу набегов и внешних сношений. Большинство запорожского казачества ориентировалось на православную Российскую державу, откуда получались боеприпасы и денежное жалованье¹¹. Никогда не были указом для Сечи ни Варшава, ни Москва, ни Стамбул и Бахчисарай, ни гетманы. С сочувствием в Низовом войске и Полтавском полку воспринимались призывы бить «арендарей» и панов. Так как своё влияние на юге русское правительство проводило через гетмана и старшину, антимосковский настрой сечевиков определялся социальными, но не национальными причинами; неприязнь к панам переносилась и на «Москву»¹². С конца XVII в. низовая вольница не чувствовала опасности ни от поляков, ни от крымцев, но свободе набегов наглядно угрожали русские крепости, построенные против Крымского ханства — Новобородицкая (при впадении р. Самары в Днепр в 1688 г.), Новосергиевская (1689) и Каменный Затон (выросший в 1704 г. напротив Чертомлыцкой Сечи и имевший гарнизон в 2251 чел., 110 пушек и 14 мортир)¹³.

Установки правобережных полков. Для «казако-русского народа» Правобережья после ликвидации антишляхетского восстания 1702-1704 г. основным противником оставалось польское государство. Россия даже после ссылки в Сибирь казацкого «батька» С. Ф. Паляя не воспринималась врагом¹⁴. «Палиевщина без Паляя» на Правобережье никогда не затихала. Союзный русско-польский трактат 19 августа 1704 г., подписанный под Нарвой, открыл путь русским войскам на земли Речи Посполитой и позволил левобережным казакам вступить на Правобережную Украину. **Русская дипломатия выполнила чаяния украинцев, объединив в 1704-1712 гг. левый и правый берег Днепра**¹⁵.

При движении шведов в направлении Москвы русское командование не считало целесообразным призывать малороссийские войска в Центральную Россию. Мазепе было указано идти на помощь союзным сандорским конфедератам, хотя и не далее Белой Церкви¹⁶. Это устраивало гетмана. Однако 20 сентября Мазепа получил от царя неожиданную весть, что шведы отбиты от Смоленщины и русских государственных границ и свернули на юг. Великокороссийским и малороссийским войскам, фельд-маршалу Б. П. Шереметеву и всем русским генералам было приказано «с

Секція 4

поспешением» идти на защиту Украины. Царь подтверждал, что «никогда народ Малороссийский... во всяких неприятельских наступлениях» не будет оставлен¹⁷. «Свобода выбора» для Мазепы испарилась, он пришёл к верному выводу, что шансы короля на победу упали и что ему грозят шведско-русские тиски.

Современная украинская историография выводит из-под понятия предательства бегство Мазепы к шведам. Но в те времена переход на сторону противника повсеместно квалифицировался как неверность и жестоко карался. Вспомним зверскую расправу Карла XII над остзейским дворянином И. Р. Паткулем, задумавшим перевести Лифляндию в состав Речи Посполитой, или казнь в Стамбуле валашского господаря К. Брынковяну (1654-1714), затеявшего тайные переговоры с Россией¹⁸.

В августе и сентябре 1708 г. русских войск в Гетманщине не было. Шведы подошли к Костеничам и Мглину 24 сентября 1708 г., Шереметев у Почепа появился 3 октября, Меншиков у Горска — после 18 октября. Предположение, что Мазепа легко поднял бы на помощь шведским «спасителем» 30-40 тыс. казаков, если бы не русская «оккупационная армия»¹⁹, неверно. Мазепа не был ни пассионарием, ни идейным борцом за свободу и боялся поднимать восстание — в отличие от Б. Хмельницкого, С. Разина, С. Палия, К. Булавина и К. Гордиенко. Он опасался не только выступить против русских и поднять народ против Москвы, но страшился отсидеться в своей резиденции Батурине под защитой большого количества пушек²⁰. Необоснованный страх перед раскрытием его контактов со шведами и поляками толкнул на бегство из своей резиденции. Движение мазепинцев помимо прочего оказалось много слабее, чем антироссийские выступления И. О. Выговского (1658-1659), И. М. Брюховецкого (1668) и П. И. Иваненко-«Петрика» (1692-1693) и из-за пугливости гетмана.

Эвакуация большей части личной и войсковой казны показывает, что, бросая Батурин, Мазепа считался с гибелью города. Зная нелюбовь к нему простого люда и приверженность большинства казачества царю, он понимал, что вывести казаков к шведам можно только обманом.

2 ноября А. Д. Меншиков двухчасовым штурмом взял Батурин²¹. Быстрота захвата в немалой мере может объясняться «несогласием между самими защитниками»²², многие из которых считали немислимым нарушать царскую присягу. Идея Мазепы о всеобщем страхе Украины после «батуринской резни», принятая украинскими историками, неверна. Ни гибель мазепинской резиденции, ни истребление и сожжение заживо сотен мужчин, около 3000 женщин и детей подполковником Т. Функом в Тернах²³, ни испепеление городов и сёл на Слобожанщине Карлом XII, которого сопровождал Мазепа с мазепинцами, не придавили ни Малорос-

Секція 4

сию, ни Правобережную, ни, тем более, Слободскую Украину, Волынь или Галичину. Не от испуга большинство казачества и всё крестьянство осталось на стороне России и поднялось на стихийную партизанщину против захватчиков. Немыслимо, чтобы украинские казаки, горожане и горожанки отчаянно защищали Веприк и Полтаву, «устрашась террора»²⁴. Никакого страха не испытывали и запорожцы, когда они в марте 1709 г. собрались вокруг Карла XII.

«Свою» Малороссию перед шведами русское командование предпочитало не разорять в отличие от земли Великого княжества Литовского. «Противник на Украине прекратил опустошение, чтобы не восстановить против себя казаков», — писал Г. Адлерфельд²⁵.

Почти сразу после бегства Мазепа стал просчитывать вариант сохранения власти и богатства под «московским ярмом» и через Д. Апостола в обмен на прощение при гарантиях европейских государств предложил выдать Карла XII²⁶. Тут он оказался прозорливее, чем великий гетман литовский Михал и краковский воевода Януш Вишневецкие, которые только в марте 1709 г. запросили у царя амнистии, которая была им предоставлена 7 апреля 1709 г.²⁷ Случись Полтавский разгром в Белоруссии или направь Карл XII свою армию на Лифляндию вместо Гетманщины, «московский дух» до смерти так и остался бы московским. **Гибель крупной военной базы в Батурине сильно ударила по армии вторжения и подрубила значение Мазепы в глазах шведов и мазепинцев.**

6 ноября 1708 г. по указанию Петра был выбран новый гетман И. И. Скоропадский, и по Украине и России прогремело проклятие «второму Иуде». Русское правительство знало, что Скоропадский, склонный к польским порядкам, был «креатура Мазепина», и собиралось «иметь на него око». Но новый гетман послушно выполнял все указы и до конца жизни оставался верным орудием в руках Москвы. Он был нужен как знаковая фигура для консолидации казачества. Его политический вес увеличили переводом с правого берега Днепра на левый Киевского и части Переяславского полков²⁸ и «казацким батьком» Палием, которого с большим запозданием и почётом доставили к нему.

Сразу после измены Мазепы началось соперничество русской и шведско-мазепинской пропаганды. Полевая канцелярия короля, чтобы пригасить борьбу украинцев, использовала демагогию Мазепы, что «московское тиранство», заставляя казаков участвовать в «безбожной войне», намеренно выпускает украинскую кровь²⁹, что царь греческую веру заменяет римской, что казаки должны стать вольным народом и «барьером» между Россией и Турцией.

Пропаганда русской канцелярии и Скоропадского оказалась дейс-

Секція 4

твеннее. Народ, городовые полковники, церковные деятели и запорожцы³⁰ призывались нерушимо стоять вместе с Великороссийским войском за веру православную. Указывалось, что «второй Иуда» и «утеснитель народа» собирается отдать церкви и монастыри в унию и Римскую веру. Перехватив письмо Мазепы к Лещинскому от 5 декабря, Головкин указал Скоропадскому разослать 150 оповестительных грамот царя о том, что Мазепа хочет перевести малороссийский народ под иго польское. Правобережных казаков звали защищать волю народа малороссийского (подразумевалось — против поляков)³¹. Опасение, что люди «с обеих сторон Днепра взбунтуются», исчезло.

В Сечи несколько раз собиралась рада, которая отказалась слушать «прелести старой кривой котюги» и постановила сохранять верность «прародительному нашему монарху» и единой православной христианской вере³². В январе 1709 г. часть сечевиков собралась идти на помощь русским³³.

После 3 февраля Пётр I счёл, что ситуация в Малороссии потеряла свою остроту и отбыл на воронежские верфи, а 12 апреля вообще отплыл на бригантине в Азов к османским границам.

Конный набег Карла XII на Слобожанщину («русскую Украину», как называли её шведы) преследовал цель отбросить противника вглубь русских границ. Разорять украинские сёла и городки 8 февраля 1709 г. отправился и Мазепа с мазепинцами. «Опустошительный рейд» продолжался всего 3 дня — его сорвали драгуны генерал-лейтенанта К. Э. Рёнке и казаки победой в кавалерийском сражении 11 февраля под Городнёй. Русская армия защитила украинцев Слобожанщины и отбросила противника назад. При отступлении шведы выжигали землю, угоняли женщин, детей и скот, «потому что все вокруг были враждебны» — писал Левенгаупт. Были испелены городки Смелое, Колонтаев, Краснокутск, Коломак, Рублевка, Городня, Мурафа, Хухра, Каплуновка, Лутище, Котельва³⁴. «Неприятель... жителей мужеска и женска полу в неволю побрал, невинных младенцев живых в снег и в воду побросал»³⁵. «Рыдания и стенания толп могли бы камень сдвинуть с места», — писал прапорщик Р.Петре. «Король приказал генерал-майору Гамильтону выжечь всё в той местности. Этот приказ получили и казаки [мазепинцы], размещённые в Зенькове. В соответствии с этим отряды короля и он лично своей высокой персоной опустошали и сжигали всё, вплоть до пограничного с «Татарией» городка Коломак»³⁶.

«Война манифестов» была проиграна Мазепой. Однако его призывы к «скаженным псам» (так обзывал запорожцев Мазепа в переписке с русским правительством) встать под знамёна победоносного покровителя,

Секція 4

который освободит их от ига, и фальшивка, что царь «хочет весь народ малороссийский за Волгу загнать», завершились успехом.

Карл XII вопреки советам Пипера, рекомендовавшего возвращаться в Польшу, тешил себя миражом, что если к нему присоединится Низовое войско, польские хоронгви короля Станислава и крымские татары, то он одолеет путь до Москвы.

Царь, Меншиков и Скоропадский увещевали запорожцев не склоняться к шведам, но надежды удержать «запорожцев добром по самой крайней возможности» не осуществились. Сменить пассионарного кошевого атамана К. Гордиенко, используя деньги и авторитет Д. П. Апостола, не удалось. В январе 1709 г. запорожцы заняли Кодак, находившийся в пяти верстах от Новобогородицкой крепости. 20 января царь встревожился, что запорожцы могут напасть на неё и кошевой через Переволочну пройдёт к шведам. Ради предосторожности он предлагал поставить Ингерманландский полк Меншикова в «удобном месте»³⁷. Предвидя опасное «сползание» шведской силы к Сечи, царь 6-7 февраля указывал Шереметеву «отвести неприятеля от Полтавы и прочих к Запорожью ближних мест к Днепру, разлучая от казачьих городов»³⁸. 21 февраля Пётр I предлагал послать Днепром в Каменный Затон не менее трёх гарнизонных полков из Киева, Ромен, Ахтырки или Сум, чтобы зайти в тыл запорожцам³⁹. 12 марта Шереметев получил указ Петра I встать между Переволочной и Шведской армией, и если запорожцы будут противны, начать боевые действия против них. Поражает близорукость фельдмаршала, который сокрушался, что запорожцы могут и степью пройти. Шереметев разослал письма в Низовое войско и в сотни Полтавского полка, чтобы те присоединялись к царю. Скоропадского он просил о переброске Переяславского и Киевского полков в Чигирин к Галагану и к Переволочне, чтобы помешать запорожцам уйти к шведам⁴⁰.

Соединение запорожцев со шведами пресечь так и не удалось. Сочтя, что соотношение сил русских и шведов выяснено, подстраховав себя просьбой о протекции Крымского ханства и польского короля С. Лещинского, 12 марта большая часть запорожцев решила пойти к Карлу XII и Мазепе, с которым они почти непримиримо враждовали. Гордиенко обманом поднял около 38 куреней (по 150-300 конных и пеших запорожцев в курене)⁴¹ не «на царя воевать, а только за безчинность москвитян». По пути от кошевого, как прежде и от Мазепы, сбегали казаки⁴². Призыв «бить старшину» находил везде, в том числе и на Правобережье, отклик, и оттуда тоже поднимались казаки.

27 марта Гордиенко в Будишах присягнул сначала воителю из Скандинавии, а потом 28 марта целовал Евангелие и крест Мазепе⁴³. Это была удача шведов — был открыт путь в сторону Крымской орды. Если год на-

Секція 4

зад только 1,5 тысячи запорожцев поднялись вместе с Булавиным против Москвы, то теперь на войну с ней решилось в три-четыре раза больше людей. Однако иррегулярных войск при шведах (валахов и запорожцев) было меньше, чем при русских калмыков (до 3 тыс.), донцов (2,5-3 тыс.) и казаков Скоропадского.

В Москве к «шатости» запорожцев были привычны, и соединение их с Карлом не произвело такого шокирующего впечатления, как измена Мазепы. Оттока людей от Скоропадского к шведам источники не фиксируют.

В марте-апреле для прикрытия днепровского рубежа и угрозы тылам Шведской армии главные силы Скоропадского расположили в междуречье Псла и Сулы. В мае Ивану Ильичу вместе с Г. С. Волконским поставили задачу отойти ближе к неприятелю и «чинить ему сильные развращения», дабы разделить его войска и «сочинить Полтаве отдух».

Противоборство казаков Скоропадского с мазепинцами и запорожцами не развернулось в полную силу. Из-за «нерегулярства» шведы не посылали их на штурмы Веприка и Полтавы и в самостоятельные набеги по русским тылам. Совместные операции русских драгун с малороссийскими казаками были чаще и активнее.

Попытки перетянуть запорожцев на свою сторону не прекращались. В начале апреля 1709 г. семитысячная конница Рёнке ушла «для осмотра неприятельских оборотов» и, как писал Юлленкрук, «для переманивания запорожцев» далеко вниз по левому берегу Ворсклы к Соколкам. Против Рёнке было отправлено 4 тысячи драгун генерал-майора Крусе с 3 тысячами запорожцев и компанейцами Мазепы⁴⁴. 11 апреля под Соколками сражались только шведы. Сечевики стояли вдали «и видя тот бой, кричали, и убоясь, не бившись побежали назад»⁴⁵. Много погибло при обратной переправе через Ворсклу. Помимо русских драгун, в бою видную роль сыграли и казаки миргородского полка Д. Апостола⁴⁶.

Пётр I «зело порадовался» тому, что авторитет шведского оружия был подмочен и запорожцы, увидев, что шведов бьют, станут разбегаться⁴⁷. Запорожцы не разбежались, но их дух упал, и шведы после операции у Соколок других совместных наступательных акций не начинали. Однако в мае и июне они вместе с запорожцами успешно обороняли правобережье Ворсклы и частично нейтрализовали действия донцов, калмыков и казаков Скоропадского.

Очередной удар по запорожцам был нанесён в устье Ворсклы. Чтобы отсечь Запорожье от шведов, в апреле из Киева к Переволочне и Келеберде вниз по Днепру пошёл полковник П. И. Яковлев с тремя пехотными полками. «Остерегал» его от «неприятельских подвигов» полк драгун Г. С. Волконского. Шведы никакой помощи запорожцам не оказали.

Секція 4

Яковлев и Волконский соединились в районе Чигирина, 18 апреля Яковлев подступил к Переволочне, где засел запорожский полковник «Зилонец» с 3000 казаков. Стрельба из «замка» из 3 пушек, видимо, была бесполезной, после двухчасового штурма «переволочинский замок» был взят, на месте порублено больше 1000 человек, «кроме тех, что по куреням побито и позжено». Захвачено было знамя, 3 пушки, 4 казачьих значка и 12 «воров первых, понеже живых их брали мало, но всех рубили»⁴⁸. Как в наше время, так и в прошлом уничтожение гражданского населения, находящегося под властью противника, не исключалось из правил ведения войны⁴⁹. Русский гарнизон в Переволочне не был оставлен, тамошний «замок и слободы» сожгли. Дорога от Полтавы на юг, через степи Запорожья в сторону Крымского ханства так и осталась опасно открытой. Несмотря на то, что Стамбул твёрдо был настроен на мир с Москвой, мазепинцы со шведами распространяли слухи, что на подходе 40000 орды⁵⁰.

На Правобережье Корсунский, Богуславский и Белоцерковский полки «держали кордон» как против «сапезинских поляков», так и запорожцев.

В целом же обхождение с Сечью было мягче, чем с восставшим Доном, где было уничтожено около 23,5 тыс. человек. Даже после присоединения к шведам запорожцам обещали платить сверх обычного жалованья ежегодно по 12 тыс. руб. и выдать кошевому атаману и судье новые пернач, бунчук, знамя, литавры и трости. Если Низовое войско сложит крестное целование перед П. И. Яковлевым и выберет нового кошевого, «то все вины будут прощены», а права и вольности сохранены⁵¹. Всё оказалось напрасным, и 14 мая центр запорожского казачества — почти неприступный островной городок Чертомлыцкой Сечи (ныне Никополь) диаметром в 300 сажен был захвачен. Полковник П. И. Яковлев, приняв подкрепления из Новобогородицкой крепости и Каменного Затона, вместе с украинскими казаками И. Галагана осуществил давнюю мечту Мазепы — «искоренил силою оружия проклятое гнездо их — Сечу»⁵². Было убито несколько сотен человек, три сотни пленено, гарнизон русские не оставили, но казаки Галагана поставили заслоны, чтобы пресечь поступление к шведам продовольствия. Из Каменного Затона вверх и вниз по Днепру выходили партии «для сыску запорожцев по островам». Разгром центра Войска Запорожского показал, что Гетманщина и Запорожье находятся под контролем российской военной силы и казаков Скоропадского и уцелеть славянские приверженцы Карла XII могут только под шведским крылом.

Запорожцы, как и донцы, были «люди войны», и «кровавыми расправями» поразить их было нельзя. Для кампании 1708-1709 гг. это событие имело скорее не военное, а политическое значение — впервые был разорён символ свободы Войска Запорожского, заложенный в 1652 г. Когда запо-

Секція 4

рожцы в шведском лагере узнали, что Сечь взята штурмом, они «было до смерти не убили» Гордиенко, и тому пришлось бежать под защиту кавалеристов Крейца⁵³. Левенгаупт после этого оставил знаменательную запись: «Гетман Мазепа перестал доверять своим казакам»⁵⁴.

С 24 мая, чтобы стеснить шведов с тыла, казаки Скоропадского, 4 драгунских и 2 пехотных полка Г. Ф. Долгорукого⁵⁵ заложили длинную — более сотни километров — цепь форпостов по 60-300 чел. от Днепра по р. Псел до Сорочинец, которые уничтожали провиант и фураж в Приднпровье и средства переправы через Днепр, отрезая путь в Польшу. У Ворсклы ввиду шведов они нападали и прогоняли в лес мазепинцев. Мазепа со своим и шведским войском не мог «от леса отдалиться».

Ни шведы, ни русские не могли твёрдо полагаться на «своих» казаков⁵⁶. Штаб короля раздражала их недисциплинированность⁵⁷, шведы тоже раздражали мазепинцев⁵⁸. Сберегая своё воинство, Карл поручил рыть осадные траншеи под Полтавой пяти тысячам запорожцев. Сечевики разбегались с земляных работ, грабили, а иногда и убивали шведов и называли «шельмой» Мазепу за обманы. 8-9 июня запорожцы вообще собрались покинуть «шведских союзников», но Мазепа сумел отговорить их.

В июне казаки Скоропадского совершали набеги на шведов в Беликах, Жуках, Кобеляках. Г. Ф. Долгоруков предложил план окончательного разложения мазепинцев: если к нему и Скоропадскому добавят донцов и калмыков, то непрерывность нападений с переменной людей заставит шведов уйти от Полтавы, а тогда «плуты запорожцы и последние мазепинцы люди» перейдут на сторону царя и будут воевать против неприятеля⁵⁹.

Накануне решающего сражения казаки Скоропадского стояли в районе Будищ и Решетилówki, перекрывая путь на запад через Кременчуг и Переяслав. Запорожцы в это время отказались строить по распоряжению Реншёльда земляные укрепления для прикрытия королевского лагеря и не явились на работы⁵⁰.

Ни шведы, ни русские не выставляли в линейные сражения нерегулярные части. В день Полтавской битвы казаки Скоропадского «обозначали угрозу» противнику со стороны села Жуки. Атаковать шведский обоз в Пушкарёвке им было невозможно, нанесение удара по левому шведскому флангу не поручалось. Для подстраховки к казакам были посланы 6 драгунских полков генерал-майора Г. С. Волконского.

Карл XII почти всех запорожцев и мазепинцев оставил в обозе. В сражение пошла только небольшая часть добровольцев, которых опрокинули в зоне редутов нерегулярные калмыки⁵¹. По оценке С. Понятовского, около 4-5 тысяч мазепинцев и запорожцев бежало через Днепр⁵², остальные рассеялись.

Секція 4

Прорыв наступающих сквозь редуты оказался победным, и какая-то часть казаков Скоропадского во время двухчасового перерыва собралась присоединиться к Сконскому полку, но Максимилиан Вюртембергский не счёл себя вправе решать дело без короля⁵³. Отрезать путь отступления разбитой армии через будищенский лес, добить её на поле сражения или же самостоятельно перекрыть путь к Переволочне малороссийским казакам и драгунам Долгорукова⁵⁴ было не по силам. Но они вместе с донцами и калмыками успешно гнались за бегущим противником до Пушкарёвки, а 28-30 июня вели параллельное преследование до устья Ворсклы. За Днпром к ним присоединились и полки правобережных казаков. 30 июня на берегу Днепра генерал А. Л. Левенгаупт (в отличие от Петра I, попавшего вместе с молдавским войском в такую же «мышеловку» на Пруте в 1711 г.) не смог ничем помочь своим «союзникам», и у Переволочны 2700 казакам пришлось сдаться без всяких условий.

Шведская армия в начале XVIII в. была лучшей в Европе, но одержать победу после испытаний 1708-1709 гг. ей было практически невозможно. Предел выносливости солдат был исчерпан, войско держалось на воле Карла XII и воинском долге. Даже если представить немыслимое — победу шведов, она обернулась бы всего лишь временным успехом, после которого их маршрут пролегал не к Москве, а к Польше⁵⁵. Мазепе и запорожцам всё равно пришлось бы уходить в эмиграцию.

В октябре 1709 г. Г. С. Волконский поставил заставы по Днестру силами Корсунского, Чигиринского, Белоцерковского, Богуславского, Браสลавского полков, чтобы ни шведы, ни запорожцы «не делали револьты» на Украине. Пётр I указывал рассылать грамоты, чтобы они возвращались обратно⁵⁶. Ни у мазепинцев, ни у запорожцев принципиальной бескомпромиссности в противостоянии с Россией не было. В 1714 гг. многие из них вернулись в «малороссийскую отчизну». 1 июня 1721 г. покаялся в измене «гетман в изгнании» П. Орлик. В 1734 г. из-под крымской протекции в Россию вернулись 7 тысяч запорожцев. После поражений османских и крымских войск в «Румянцевской войне» 1768-1774 гг., вывода Крымского ханства из-под юрисдикции Турции и ликвидации в 1775 г. Сечи, потерявшей значение форпоста, запорожских казаков перевели в Предкавказье. Начав там жить хлебопашеством и окончательно «сев на землю», они с 1792 г. превратились, подобно донцам, в верных стражей Российской империи.

***

27-30 июня 1709 г. русская армия, казачество Скоропадского при массовой поддержке украинского населения освободили Левобережье Днепра от шведов. Связовать Полтавскую победу с ликвидацией Гетманщины во

Секція 4

второй половине XVIII в. в результате наступления российского абсолютизма и называть её «катастрофой» для Украины не исторично, иначе причиной уничтожения гетманской автономии придётся признать каждый военный успех 1701-1709 гг. Катастрофами в украинской истории были разорение южной Руси ханом Батыем, набеги крымско-татарских войск и оккупация Вермахтом Украины в 1941-1944 гг. Под Полтавой потерпела катастрофу не «Украина», а план мазепинцев перевести Малую Русь под польское господство.

Полтавская победа усилила ориентацию украинцев на службу и карьеру в набирающей силы Российской империи, подкрепила надежду правобережных казаков на освобождение от поляков, увеличила приток в русскую армию молдаван, валахов, греков и сербов.

Русский и украинский народы вечно будут жить в соседстве. Не мести и кипения ненависти, а творящей любви и великодушия достойны наши народы.

Примечания

1. Мазепе поручалась переписка с соседними владетелями, вопреки формальным запретам на внешние сношения. Уничтожить Малороссию, преобразовывать мобильные и дешёвые формирования днепровских, донских и других казаков в драгун Москва не собиралась.
2. Коронные земли Правобережной Украины, находившиеся с 1704 г. под временным русско-украинским военным контролем, не выводились из-под формальной юрисдикции Польши.
3. См. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ, 2006. Т.1. С. 177, 515-517. «[Эти] казаки похожи на имперских гусар и скорее пригодны для секретов и перестрелок, чем для правильных военных действий. Из них одни вооружены коротенькими ржавыми ружьями, другие луками и стрелами». — Сообщение Ч. Витворта от 14 марта 1705 г. — Сборник Императорского Русского исторического общества. (Далее Сб.РИО). Т.39. С.55-57.
4. См. Артамонов В.А. Україно-русска конвергенція в останній третині XVII - XVIII вв. // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2005. С.607-622. Идея украинской свободы стала рождаться с середины XIX в., и то в форме федерализма с Россией.
5. Письма и бумаги императора Петра Великого (Далее ППВ). М.,1952. Т.9. С.1151-1152; Романовский В. А. Феодално-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сб. статей. М.1959. С. 302.
6. «Откровенная и последовательная поддержка [Мазепой] старшины вызывала всеобщее недовольство среди народных масс и настроенных против старшины запорожцев». — Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1993. С. 206.
Вместе с тем старшина упрекала Мазепу, что тот вместе с царём «наложил ярмо на

Секція 4

неё», так что она находилась на грани двойной войны с царём и гетманом. — Ульяновский В. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. Київ, 1994. С.433.

7. Известно, что в то время старшина интересовалась условиями унии 1658 г., а в 1703 г. троцкий кастелян М.К.Коцёл обещал стародубскому полковнику М.Миклашевскому, что третья Речь Посполитая украинская «будет таковая, какова Речь Посполитая коронная и литовская». — Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник С.Павленко. Київ, 2007. С.266.

8. О геополитических планах шведов в то время см.: Aberg A. I karolinerna spar. Stockholm. 1959; Aberg A. Karolinerna och Osterlandet. Stockholm. 1967.

9. В соответствии с личным соглашением Мазепы со шведами ему сулился титул князя, а также размером с Гетманщину Витебское и Полоцкое воеводства с крупными торговыми городами — Оршей и Могилёвым по Днепру и Полоцком и Витебском по западной Двине на тех же условиях, как у герцога курляндского. — Adlerfeld G. Leben Carl des Zwolften, Konig von Schweden. Frankfurt und Leipzig, 1742. Bd.3. S.144, 231-234.

10. Никитин Н.И. О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI – середины XVII века // История СССР. 1986. № 4. С.175; его же: О формационной природе ранних казачьих сообществ // Феодализм в России. Сборник статей и воспоминаний, посвящённый памяти академика Л. В. Черепнина. М., 1987. С.236-245; его же: Вольное казачество в истории России XVII в. // Преподание истории в школе. 1999. № 7. С.11.

11. «...масса запорожского войска хотела оставаться за Россией и никак не за Польшей, а тем более за Турцией... Запорожцам всегда легче чувствовалось в мужицкой России, чем в аристократической Польше». — Яворницкий Д.И. История запорожских казаков в 3-х томах. Киев, 1991. Т.3. С.289.

12. Вражда к гетману с особой силой прорвалась после Полтавской битвы, когда в степи за Днепром запорожцы собирались схватить Мазепу и выдать его царю. — См. записки С.Понятовского в: Доба гетьмана Івана Мазепи... С.639.

13. Станіславський В. В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ, 2006. Т.1. С.558-586.

14. Во львовских церквях и монастырях с 1688 г. на ектениях и на великом выходе духовенство молилось о здравии не только польского короля Яна III Собеского, но и о здравии царей Петра и Иоанна и Софии Алексеевны. — РГАДА. Ф.79. Оп.1. 1688. Д.235. Л.130, 137 об. О симпатиях казаков Правобережья к русским см. также: РГАДА. Ф.79. Оп.1. 1693. Д.2. Л.86.

15. Появление отрядов Мазепы в 1704 г. на правом берегу Днепра вызвало массовые грабежи в магнатских имениях, и Петру I приходилось писать, что казаков «лутче впредь далее Полонного не вводить». — Пётр I — Г. И. Головкину 14 декабря 1707 г. — ППВ. Т.6.С.188-191.

16. Пётр I — Мазепе 16 августа., 2, 6, 14 сентября 1708 г. — ППВ. Т.8. С. 87, 113, 120, 132.

17. Пётр I — Мазепе 20 сентября 1708 г. — ППВ. Т.8. С.153-154.

Секція 4

18. Мазепа и старшина на р. Коломак 25 июля 1687 г. «пред святым Евангелием» дали присягу «быти... у их царского величества у их государских наследников в вечном подданстве верно и постоянно», поэтому уход Мазепы во время войны к врагу в 1708 г. бесспорно попадал в разряд государственной измены. Ограничения по «Коломацким статьям» Москвой в жизнь почти не вводились.
19. Павленко С. О. Иван Мазепа. Київ, 2003. С.314-315. 368,388, 394.
20. Вопреки этому на Украине пишут: «Национально-освободительная идея обретает своё наивысшее проявление во время восстания Мазепы, которое было обусловлено защитой украинской идентичности против российской агрессии». Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні від 1710 по 90-ті роки 18 ст. // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Київ, 2001. Т.4. Кн.1. С.54.
21. Отказавшись возглавить оборону своей резиденции, Мазепа оказался первопричиной гибели батурицев. — Подробнее см. Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии... С.56-93.
22. Ч. Витворт — Бойлю 17 ноября из Москвы. — Сб.РИО. СПб.,1886. Т.50. С.110-114.
23. Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии... С.82-83.
24. Геройских защитников Веприка и Полтавы нельзя представлять «заложниками» Москвы, как пишут Шендрик Л., Янович О. Карл XII і Петро І. Боротьба за панування // Київська старовина. 1995. № 3. С. 41.
25. Adlerfeld G. Leben Karls des Zwolften... S.143. Несправедливо писать, что русская тактика «выжженной земли» грозила снести Украину с лица земли, что в выжженный край должен был превратиться «Киев вместе с Софией, братским монастырём, Киево-Могилянской академией и прочими священными... местами». — Павленко С. О. Иван Мазепа... С.312; Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа. М. 2007. С.192.
26. Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии... С.94-98.
27. ППВ. Т.9. №3151 и прим.
28. Зимой 1708/09 гг. Г.И. Головкин писал И. И. Скоропадскому: «Зело, мой государь, нужно вашего regimentу войска сбор, дабы малороссийский народ слыша, что при вас войска, был в доброй надежде; тако же и неприятель имел пострах». — Дядиченко В.А. Украинское казачье войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию... С.265. Во второй половине января 1709 г. подчинённые новому гетману Миргородский и Полтавский полки должны были сделать набег на расквартирования шведов в сопровождении донцов и калмыков, число которых по желанию царя следовало увеличить на 3 тыс. — Там же. С.266.
29. Через 300 лет пропаганда Мазепы всплывает в трудах украинских историков. В.Шевчук пишет, что агрессивная московская деспотия смотрела на Украину как на объект экспансии и заставляла её участвовать в империалистических войнах. Для уменьшения военной силы и более действенного порабощения Казачьей державы она возлагала на украинское казачество черную работу как на войне, так и

Секція 4

- на строительных объектах, что стало настоящим бичом для Гетманщины. — Шевчук В. Просвічений володар. Київ, 2006. С.19, 226, 236.
30. ППВ. Т.8. № 2760, 2767, 2771, 2772, 2775, 2781, 2794, 2800.
31. Казаки правобережных полков славили Бога, что «выбились из подданства польского и склонились до пресветлейшего манарха нашего, священнейшего величества». — ППВ. Т.8. С.942.
32. Показания казака Ф.Кириченко 22 ноября 1708 г. — ППВ. Т.8. С.903-904.
33. Казак Полтавского полка М. Петров говорил 13 января, что 1,5 тыс. конных запорожцев отправились из Сечи в Переволочну служить царю и что «в случение к гетману Скоропадскому» готовы выступить еще 3-4 тыс. чел. — Российский государственный архив древних актов. (Далее РГАДА). Ф.9. Отд.1. Кн. 18. Ч.1. Л.67 об. См. также: ППВ. Т.9. С.582-583.
34. Гистория Свейской войны. М.,2004. Вып.1. С.296; Шутой В.Е. «Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII в 1700-1709 гг.» М.1958. С.348-350.
35. А. Д. Меншиков И. И. Скоропадскому 16(27) февраля. —ППВ. Т.9. С.691.
36. Siltmann D.N. «Volontären» vid Svenska armen preussiske öfverstlöjtnanten baron D.N. v.Siltmanns dagbok 1708-1709 // Karolinska krigares dagböcker. Lund, 1907. Т.3. S.292.
37. ППВ.Т.9. С.32.
38. ППВ.Т.9. С.80. См. также РГАДА. Каб.ПВ. Отд.1. Кн.51 Л.56-59.
39. Пётр I советовал для смены кошевого использовать влияние Д.П.Апостола и деньги. — ППВ. Т.9. С.97, 706-707.
40. Б.П.Шереметев — Г.И.Головкину 14 марта 1709 г. — РГАДА. Ф.199. Оп.1. 1709. Д.246. №2. Л.12-13 об.
41. Lewenhaupt A.L. Adam Ludwig Lewenhaupts berättelse med bilagor. Stockholm, 1952. S.220; Судиенко М. Материалы для отечественной истории. Киев, 1855. Т.2. С.332-334. Цит. по: Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. Упорядник С.Павленко. Київ, 2009..С.464.
42. «А которые ныне в Сече казаки, и те самые лутчие ... и тогда единомысленно хотели служить Его Царскому Величеству. А того, чтоб им соединитися с Мазепою, отнюдь никто не советовал... Гордеенко ... и тех, которые ныне при нём, привёл к Мазепе, обманув». — Расспросные речи запорожцев Н.Иванова и И.Романова 30 марта 1709 г.— ППВ. Т.9. С.746-747.
43. Федор Коломыченко, взятый под Решетилровкой, говорил, что от шведов запорожцы получили 4 воза талеров и было роздано по 20 талеров человеку, Мазепа обещал платить человеку по 10 талеров в месяц. — РГАДА. Ф.199. Оп.1. 1709. Д. 246. № 2. Л.17
44. Так писал Меншиков в реляции от 14 апреля. — ППВ. Т.9 С.828-829
45. Судиенко М. Материалы для отечественной истории. Киев, 1855. Т.2. С337-339.. Цит.по: Військові кампанії... С. 470.
46. После этого среди запорожцев пошла распря — «многие хотят на сторону московскую, а другие на шведскую. И говорят, как увидят, ежели Москва побьёт где шведов, то они пойдут на сторону московскую, а буде шведы побьют, то на швед-

Секція 4

- скую». Судиенко М. Материалы для отечественной истории. Киев, 1855. Т.2. С. 334-337. Цит. по: Військові кампанії... С. 468.
47. Пётр I — Меншикову 21 апреля 1709 г. — ППВ. Т.9. С. 153.
48. ППВ. Т.9. С.855.
49. «Генерал-маеор князь Григорей Волконской с полковником Яковлевым и с командированными драгуны над Переволочною чинили промысл, в которой обрета-лось казаков с 1000, да жителей з 2000 и оную при помощи Божии достал и воровских запорожцев и жителей вырубили, а иные, убоясь, разбежались и потону-ли в Ворсклу. А Переволочну, также и Кереберду выжгли». — Шереметев — Петру I 24 апреля из Лубен. — ППВ. Т.9.С.876-877.
50. ППВ. Т.9. С.929.
51. Грамота наказному кошевому атаману К. Конеловскому, датированная 17 мая 1709 г. — ППВ. Т.9.С.181-184.
52. Об этом он писал Г.И.Головкину в 1702, 1703 и 1705 гт. См.: Яворницкий Д.И. История запорожских казаков... Т.3. С.249. Шутой В.Е. Измена Мазепы // Исторические записки. М., 1950. № 31. С.162.
53. РГАДА. Ф.9. Каб.ПВ. Отд.1. Кн.18. Л.159.
54. Lewenhaupt A.L. Adam Ludwig Lewenhaupt...
55. ППВ.Т.9. С.936-938.
56. Русские не доверяли и донцам. 1000 донских казаков М. Т. Корсунского, посланных из Черкаска к Полтаве, вопреки их желанию были «порознены» А. И. Ушаков — Петру I 12 июня 1709. — РГАДА. Каб.ПВ. Отд.2. Кн.10. Л.164-165. «Его Величество король прежде никогда не соглашался и слышать не хотел, что бы в армии порядочные женщины сопровождали в качестве жён своих мужей. Ныне же все должны терпеть казачьих баб и всякий сброд, который тащится повсюду, сильно отягощая армию. Его к тому же должны были взять под королевскую защиту. Прежде [шведы] не хотели заключать союза с христианскими державами, а теперь пытаются под рукой сделать это с турками и татарами, как это произошло с этими запорожцами. Прежде [шведы] при заключении союзов могли претендовать на субсидии, а теперь сами должны платить деньги». — Siltmann D.N. «Völontären»...
60. Гилленкрюк А. Современное сказание о походе Карла XII в Россию // Военный журнал. 1844. № 6. С.104.
61. Weihe Fr.Chr. Lojtnanten Fr.Chr. von Weihe's dagbok 1708-1712. // Historiska handlingar. Stockholm, 1902. Del.19. N1. 224. Резко выразился о мазепинцах Фридрих II: «Не считая непостоянных казаков, бывших в день баталии более вредительными, нежели полезными, король имел всего 17 тысяч шведов». — Фридрих II. Разсуждения Фридерика II, короля прусского о свойстве и воинских дарованиях Карла XII. М., 1789. С.34. Вряд ли заслуживает доверия слова Реншёльда, сказанные им во время пира Петра I на полтавском поле победы, что из 30 тысяч участвовавших в деле, 19 тыс. было регулярных, остальные казаки. — Ч.Витворт Бойлю 6 июля 1709 г. — Сб.Р.ИО. Т.50. С.196.

Секція 4

---

62. Кротов П.А. Полтавская победа... // Меншиковские чтения 2008. Спб., 2008. Вып. 6. С.64.
63. Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. М.1995. С.112-113. Пётр I беспокоился, чтобы к Скоропадскому, старшине и полковникам не было тайных подсылок от мазепинцев и некрасовцев. — Петр I ближнему стольнику А.П.Измайлову 27 июля 1709 г. — ППВ.Т.9. С. 314. В 1712 г. Петр I считал, что в удалённые от главной армии крепости на Украине казаков Скоропадского лучше не вводить, а в крепости по соседству с ней вводить не более трети гарнизона. — ППВ.Т.12. Вып.1. С.188.
64. Порфирьев Е. И. Полтавское сражение 27 июня 1709 г. М., 1959. С. 74, 82.
65. Русское командование получало сведения, что после взятия Полтавы Карл не останется на Украине, а через Переяслав уйдет в Польшу. — РГАДА. Ф.9. Каб. ПВ. Отд.1.Кн. 18. Л.156об., 162.
66. Д. М. Голицын — Г. И. Головкину 18 октября 1709 г. —РГАДА. Ф.160. Оп.1. 1709. Д.6. Л.242 об. Там же. Ф.17. Оп.1. 91 доп. Л.387.

Віталій Сальніков (Полтава, Україна)

Облога Полтави: сучасний погляд

Однією з найвідоміших подій Великої Північної війни, яка тривала з 1700 до 1721 року за гегемонію в регіоні Балтійського моря, була облога української фортеці Полтава навесні-влітку 1709 року.

Про «героїчну оборону Полтави» написано безліч сторінок в імперській російській та радянській літературі. Підсумковий характер щодо вищезгаданих історичних творінь має монографія В. Шутого, видана у 1951 році, яка певною мірою акумулювала весь наявний на той час матеріал з названої тематики. З цих джерел виникала така картина: «Героїчна оборона Полтави провадилася спільними зусиллями російських військ і місцевого українського населення. Була завершальним етапом народної війни на Україні проти шведських загарбників» [11, с.216-217] Саме тому, перш ніж подати реальну картину облоги Полтави, якої в жодному разі неможливо заперечити, варто дати коротку характеристику джерелам, що їх використовувала традиційна історіографія.

Основним джерелом для всіх російських істориків слугував так званий «Дневник военных действий Полтавской битвы», відомий серед деяких дослідників як «Дневник Келина». Зазвичай дослідники облоги Полтави користуються названим джерелом, виданим у 1909 році в «Трудах Императорского Военно-Исторического Общества» під загальним керівництвом А. К. Байова за редакцією Н. Л. Юнакова. Водночас, користуючись «Дневником» як серйозним історичним джерелом, історики ігнорують зауваження щодо нього, зроблені у передмові до видання А. Байовим. А він, зазначивши велике значення «Дневника» як історичного документа, в той же час не тільки обґрунтовано заперечив авторство Келіна стосовно даного джерела, але і висловив тверду впевненість, що «Дневник» написано не під час самих подій, а пізніше. А. Байов зазначив також, що «хронология событий под крепостью нередко грешит...» [2, с.V], а реальні події віднесені до більш раннього часу. Тут можна зазначити, що окремі події облоги Полтави у травні віднесені до квітня. Таким чином, ще у 1909 році російський дослідник піддав серйозному сумніву можливість спиратися на «Дневник» як на достовірне та незаперечне джерело, що радянські дослідники з політичних обставин ігнорували.

Секція 4

Більш достовірну картину подій під Полтавою, звичайно, також з певним застереженням, можна скласти за шведськими джерелами. Це, до речі, відзначив і найавторитетніший на сьогодні дослідник петровської доби в Росії В. Артамонов [1, с.112]. Окремі шведські джерела використовував і В. Шутой, тому, якщо відкинути політичну кон'юнктуру, його праця містить цінні матеріали з теми даної розвідки. Окремі цікаві моменти облоги Полтави висвітлені з нетрадиційної сторони в новому дослідженні російського історика Б. Григор'єва «Карл XII», яке є певною мірою компіляцією історичних творів шведських авторів про героя названої книги[5].

Сучасна історична наука в цілому прийшла до єдиного погляду на обставини облоги Полтави у 1709 р., хіба що вони різняться на її необхідність для шведської армії та ті обставини, що спонукали Карла XII затриматись під невеликим українським містечком на такий тривалий час.

Справжню картину облоги Полтави військами Карла XII на сьогодні можна уявити таким чином.

Зимівля шведської армії в Україні у 1708-1709 рр. мала серйозні наслідки: внаслідок високих морозів та постійних диверсій з боку росіян чисельність війська значно зменшилась, окрім того, багато було інвалідів; моральний дух війська навесні 1709 р. серйозно підупав; сподівання на допомогу союзників були значною мірою примарні, як і можливість стрімкого походу на Москву. Підписання ж у березні 1709 р. умов про спільну збройну боротьбу із Запорозьким військом навряд чи серйозно поліпшило становище армії в очах короля та його генералів, які не були дуже вже високої думки про бойові якості нових союзників.

Саме за таких непростих обставин шведська армія у квітні 1709 р. почала поступово концентруватися під Полтавою.

На той час Полтава була досить невеликою фортецею на високому правому березі р. Ворскли, чия оборонна система практично обмежувалась земляними валами з палісадом. Як свідчать сучасні археологічні дослідження, висота валів фортеці на час найбільш інтенсивних робіт з її укріплення у 1708 - 1709 роках не перевищувала 2-2,5 метрів[10, с.29]. Славилася Полтава насамперед бунтівним норовом своїх жителів та близькістю до Запорозької Січі (як територіально, так і за духом). Водночас до Полтави, за деякими даними, були зведені значні запаси озброєння і продовольства, а до фортеці для контролю над стратегічно важливим районом і у випадку чого — її оборони взимку 1709 року було введено понад 4 тисячі російських вояків, які склали її гарнізон. Комендантом Полтави був призначений полковник О. Келін, його помічником — полковник фон Менгден, за інженерне забезпечення оборони відповідав французький фортифікатор Тарсон. В той час, коли над їх рідним містом почали згущуватися хмари,

Секція 4

основна частина полтавських полчан була далеко від рідної домівки.

Ще навесні 1708 р. основні сили Полтавського полку були відправлені на Дон, для боротьби з булавінцями. Тут можна зазначити, що командувач каральними військами В.Долгорукий вважав цей полк ненадійним, через що в одному зі своїх листів писав: «я их поставлю межъ своих полков и буду над ними смотреть, чтоб не можно было им бежать» [3, с.214]. Переважна ж частина полтавських козаків, що лишились в Україні, підтримала виступ І. Мазепи.

Так, В. Шутой у своїй монографії наводить такий факт: «Як розповідає Крман, «мазепинські козаки просили короля не знищувати Полтаву вогнем... оскільки більшість цих козаків Полтавського полку і мали там свої будинки, родичів і майно» [11, с.192]. Цікаво, що в російськомовному виданні свого дослідження (1958 р.) В. Шутой цю цитату прибрав.

На підтвердження того, що Полтавський полк пішов за Мазепою, знаний в Полтаві дослідник козацької доби В.Мокляк наводить універсал гетьмана І.Скоропадського від 13 липня 1709 р.: «Відомо нам гетьману, що під час зради Мазепиної многи полку полтавського військові і посполиті люди, зваблені будучи хитрістю Мазепи ... стали противитися військовим порядкам...» [7, с.100]. Відомо, що до І.Мазепи пристали: родина колишнього полтавського полковника Павла Герцика, полковий обозний Дорош Дмитрович з сином Леонтієм, полковий суддя Іван Красноперич.

Звичайно ж, як завжди буває, не всі полтавці були одноставні. Так, вірними Петру І залишилися родини Буцьких, Черняків, Кочубеїв. Іван Черняк невдовзі і став полковником полтавським.

Окремо варто згадати про полтавського полковника Івана Левенця, який очолив полк під час облоги Полтави шведами. Призначений на полковий уряд у 1703 р., І. Левенець був вірним соратником І. Мазепи, як стверджує відомий історик С. Павленко, та взяв активну участь у змові гетьмана проти Петра І [8, с.193]. Змушений після знищення Батурина 2 листопада 1708 року проводити обережну політику, І. Левенець для уникнення долі гетьманської столиці для рідного міста заявив наприкінці листопада 1708 року у вузькому колі: «Кто к нам будет скорые, того мітемо за пана» [8, с.194]. Як відомо, першими до Полтави прийшли російські війська. Водночас підозріла поведінка полтавського полковника була помічена російським командуванням, йому не довіряли. Із січня 1709 року сім'я І. Левенця перебувала як заручники у Харкові, а в березні і самого полковника відправили до цього міста, де його то заарештовували, то тримали під наглядом. У цей період задля привернення українців на свій бік царська влада уникала резонансних репресій, як це було в момент виступу Мазепи.

Секція 4

Таким чином, навесні 1709 року повним господарем Полтави був комендант О. Келін, який мав під рукою у квітні 4270 російських вояків, до яких у травні долучились ще 1200 солдатів. Артилерія міста налічувала 28 гармат. Окрім того, російські історики наводять цифру 2600 полтавців, які стали своєрідними заручниками у рідному місті і, хотіли вони того чи ні, змушені були його захищати. Вартий уваги такий факт: невідомо жодного імені кого-небудь з полтавців, нагороджених за участь у захисті Полтави навесні-влітку 1709 року.

Сама облога Полтави військами Карла XII виглядала також досить неоднозначно.

Прийнявши тверде рішення здобувати Полтаву, Карл XII практично весь квітень витратив лише на поступову концентрацію своєї армії під цим містом, не забезпечивши навіть повної блокади фортеці. Так, В. Артамонов зазначає, що до кінця квітня російські підрозділи неодноразово з'являлись між стоянками шведських полків і навіть у передмістях Полтави. А наприкінці місяця два російських загони ще вільно пройшли до Полтави [1, с. 113].

Повноцінна облога міста з його цілковитою блокадою, риттям траншей, артилерійським обстрілом та спробами штурмів почалася лише в травні. При цьому артилерійський обстріл був досить слабким — по п'ять бомб на добу, а масових штурмів колонами, як, наприклад, під Веприком, Карл XII не організовував. Фактично, з другої половини травня, після перших, невдалих спроб взяти Полтаву з ходу, її облога отримала рутинний, затяжний характер.

Страх на шведів, якщо можна так сказати, наводили «снайпери» з Полтави, які стріляли з нарізної зброї (штуцерів) і завдавали значних втрат супротивнику. На жаль, не відомо, хто були ці майстерні стрільці, які тримали в постійній напрузі шведських вояків та українських козаків. Останні під час облоги Полтави зазнавали не менших, а можливо, і більших втрат від обстрілів з фортеці. Адже Карл XII, намагаючись берегти власних солдатів, застосовував саме козаків для риття траншей та інших земляних робіт. Це, звичайно ж, викликало ремствування, особливо серед запорожців, і посилювало невдоволення між союзниками — Карлом XII і Мазепою.

Занепадницькі настрої все більше охоплювали шведсько-козацьке війсьсько, яке вже в червні було фактично взяте у кільце російськими підрозділами. У шведів не вистачало лопат, куль та пороху, на переплавку для куль йшов олов'яний посуд офіцерів, а солдати підбирали ядра і кулі, випущені росіянами.

Захисники фортеці намагалися якомога більше дошкулити противникові: закидати шведів не тільки камінням та гранатами, а й мертвими кіш-

Секція 4

ками, собаками та іншою «гнилою тухлятиною». Одного разу дохла кішка втрапила в самого Карла XII, як свідчить у своєму щоденнику Р. Петре, учасник облоги [6, с. 617].

На середину червня рядовий склад шведської армії тримався лише на обов'язку і дисципліні, про настрої ж всередині Полтави точних і достовірних даних немає. Про те, що гарнізон тримався з останніх сил, повідомляв Петра О. Келін, який постійно підтримував листування з російським командуванням за допомогою пустотілих ядер, які перекидалися до фортеці та у зворотному напрямку. І от, маючи достатньо інформації про ситуацію в Полтаві, Петро I в середині червня, вирішивши перейти врешті-решт Ворсклу, віддав О. Келіну наказ: якщо Полтаву за два тижні не буде деблоковано, то гарнізон разом з чоловічим населенням має йти на прорив, попередньо спаливши місто та прапори, а гармати підірвавши [9, с.217]. Про жінок та дітей при цьому не говорилось ані слова. Щоправда, через тиждень цар наказав Келіну триматися далі [9, с. 225], але його наказ досить промовисто говорить про ставлення Петра до полтавців.

Окремо варто згадати про нібито відчайдушні штурми Полтави 21 і 22 червня, описані в «Дневнике военных действий Полтавской битвы». Саме на місці їх легендарного проведення стоїть пам'ятник захисникам Полтави та полковнику Келіну. Насправді цих штурмів не було — чітко стверджує В. Артамонов [1, с. 120], вони — елемент місцевого фольклору, як і деякі інші перекази про облогу Полтави, що побутують у місті.

Промовистим є і наступний факт. Лише у 1718 році жителі міста Полтава насмілились звернутися до Петра I з проханням розрахуватися за ті втрати, яких зазнало місто під час облоги. Петро I у відповідь на прохання полтавців, за те, що «город Полтава в осадное сидение от войск шведских понес тягост и на войска наши царского величества выдал провиант и военные припасы» [4, с.124], закріпив за Полтавою кілька сіл: Івонченці, Івашки, Грабинівку та частину села Осьмачка [4, С.124]. Цікаво, що прохання полтавців повернути взяті у них 21 гармату до полтавського гарнізону Петро взагалі проігнорував. Про втрати мешканців міста від участі в бойових діях під час облоги взагалі не йшлося. Закономірно можна зробити висновок про незначну участь полтавців у них.

Досить в'яла облога Полтави дала підстави деяким історикам дійти думки, що Карл XII взагалі не мав наміру брати Полтаву, а використовував тривалу облогу фортеці для втягнення армії Петра I в генеральну баталію. Ця версія має як сильні, так і слабкі сторони. Але якщо Карл справді організував під Полтавою пастку Петру, то втрапив він у неї сам. Затримка шведів під Полтавою справді привела сюди всю російську армію на чолі із самим царем, але шведи, знекровлені і знесилені після зи-

Секція 4

мівлі в Україні та облоги Полтави, втратили напередодні вирішальної битви ті моральний дух і високі бойові якості, що раніше давали їм перевагу над їхніми супротивниками. Полтавська битва, таким чином, стала завершальним акордом у тому тривалому воєнному процесі на Україні, важливою складовою якого була облога Полтава.

Отже, сучасний погляд на облогу Полтави полягає у наступному:

— джерельна база досліджень з даної теми дуже мала і потребує обережного підходу та співставлення свідчень;

— більшість військовиків Полтавського полку підтримувала виступ І.Мазепи проти Петра I і перебувала в момент облоги міста або поза межами України, або в облогову таборі, але їхні сім'ї стали своєрідними заручниками гарнізону фортеці;

— під час облогових робіт під Полтавою, які дуже швидко отримали затяжний характер, українські козаки (в т.ч. і полтавські) використовувались переважно на земляних роботах, наслідком чого стало посилення напруженості у стосунках між союзниками по українсько-шведській коаліції;

— оборону Полтави здійснювали переважно російські вояки, очолювані О. Келіним. Жодних достовірних джерел про полтавців — героїв оборони міста на сьогодні не знайдено;

— облога Полтави хоча і мала з боку шведів не дуже активний характер, зіграла значну роль у наступному розгромі армії Карла XII під час Полтавської битви.

Головний урок, який з подій весни-літа 1709 року мають винести як полтавці, так і українці взагалі: відсутність єдності всередині суспільства за наявності зовнішніх загроз призводить до трагічних наслідків для всіх членів спільноти, незалежно від політичних уподобань.

Література

1. Артамонов В. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам)// Вопросы истории, 2004. — № 11. — С. 112 - 121.
2. Баюв А. Предисловіє/ Труды Императорского Русского Военно-Исторического Общества. Том 3. Документы Северной войны. Полтавський період. — С. — Петербург, 1909. — С. I-VII.
3. Буганов В. Булавин. — М.: Молодая гвардия, 1988. — 316с.
4. Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730. — Полтава: ВАТ «Видавництво Полтава», 2007. — 176с.
5. Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. — Москва: Молодая гвардия, 2006. — 550 с.
6. Зі щоденника унтер - офіцера шведської армії Роберта Петре// Доба гетьмана

Секція 4

- Івана Мазепи в документах/ Упор. С. Павленко. — К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 616-619
7. Мокляк В. Полтавський полк. — Полтава: Дивосвіт, 2008. — 112 с.
8. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 602 с.
9. Письма и бумаги императора Петра Великого. Том девятый (январь-декабрь 1709 года). Выпуск первый. — Москва — Ленинград: Изд. АН СССР, 1950. — 528 с.
10. Супруненко О., Пуголовок Ю., Мироненко К., Шерстюк В. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора. — Київ — Полтава, 2009. — 140 с.
11. Шугой В Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708 — 1709 рр. — Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. — 240 с.

Олег Безверхній (Полтава, Україна)

Щоденник шведського фенріка¹ Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні

Незважаючи на зусилля істориків відновити справжній хід подій під час одного з найбільш яскравих військових конфліктів XVIII ст. — Великої Північної війни 1700-1721 рр. і її вирішальної битви, що сталася поблизу Полтави 27 червня 1709 р., ще залишається багато білих плям, котрі потребують додаткового дослідження.

Однією з причин, що спричинили виникнення такої ситуації, можна вважати обмежений доступ науковців до архівів, бібліотек та музеїв країн Західної Європи, де зберігаються унікальні документи, здатні пролити світло на події тих далеких років. До таких документів в першу чергу можна віднести численні щоденники воїнів Карла XII, що їх вели не тільки офіцери, але й рядові піхотинці та кавалеристи, оскільки рівень освіченості тогочасної шведської армії був дуже високий. За часів Радянського Союзу лише кілька істориків, серед яких слід згадати Євгена Тарле [1], Володимира Артамонова [2], широко використовували у своїх працях матеріали закордонних архівів, зокрема Національного Архіву Швеції (Riksarkivet), Військового архіву Швеції (Krigsarkivet), Бібліотеки університету в м. Упсала (Uppsala universitetsbibliotek), Слов'янського відділу Бібліотеки Університету Гельсінкі (Slavica), музею історії шведської армії у Стокгольмі (Armé museet). Серед українських істориків, що використовували у своїх працях матеріали із зазначених вище джерел, слід згадати Ілька Борщака [3], Богдана Кентржинського [4], Ореста Субтельного [5], Теодора Мацьківа [6].

Одним із таких щоденників, що викликали неабиякий інтерес істориків, став щоденник шведського фенріка Роберта Петре. Цей щоденник був знайдений на початку XX століття в архіві університету м. Упсала профе-

---

¹ Фенрік — найнижчий офіцерський чин у шведській армії. За часів Карла XII фенрік, як правило, командував взводом та допомагав командирі роти. У 1930 р. це звання було замінено на звання другого лейтенанта.

Секція 4

сором Августом Квінершtedтом² [7] (1837-1926). Починаючи з 1903 р., він опрацював і видав 12 томів щоденників воїнів Карла XII, які можна розглядати як важливе джерело інформації щодо перебігу подій Великої Північної війни.

На жаль, перші і останні сторінки щоденника були втрачені. Його авторство було встановлене родичами Роберта Петре, оскільки він використовував свій власний стиль скорочень, що дозволяв робити компактні записи в щоденнику. Справжнє ім'я автора – Роберт Бергх [8]. Народився він 1682 р. у невеликому шведському містечку Арбога. Прізвище його в перекладі із старошведської мови означає «камінь». У віці 17 років він почав працювати помічником юриста. Під час навчання в університеті він змінив своє прізвище на його латинський аналог. У зв'язку зі скрутним матеріальним становищем своєї родини Петре перервав навчання та вступив за контрактом до полку Хелсін'є³ (Helsingeregemente) у 1701 р. Роберт Петре брав участь у битвах Великої Північної війни на узбережжі Балтійського моря, у битві при Лісній та у Полтавській битві. Свій щоденник він почав вести у 1702 р., коли служив у Ліфляндії під командуванням генерала Адама Левенгаупта. У квітні-червні 1709 р. він перебував із своїм взводом у облогових траншеях поблизу Полтавської фортеці. У Полтавській битві 27 червня 1709 р. він потрапив у полон і був пізніше направлений до Сольвичегорська, розташованого біля витоків Північної Двіни. До Швеції він повернувся лише у травні 1722 р. Роберт Петре помер у 1725 р., а всі його папери, включаючи щоденник, було передано до архіву, оскільки ніхто з родичів не оголосив про свої права на особисте майно покійного. Пізніше, документи з архіву Петре опинилися в архіві універси-

---

² Август Вільгельм Квінершtedт, зоолог, історик Карла XII. Народився 3 липня 1837 р. у селі Рюдахольм (земля Йончопінг). Навчався в Університеті м. Лунд, доктор філософії (1862), доцент зоології (1865) і професор цього ж університету (1880-1902). Брав участь у першій шведській полярній експедиції Торела і Норденшельда до Шпіцбергена (1858) і пізніше в експедиції через Північний Льодовитий океан до острова Ян-Майен (1863). Упродовж кількох років Август Квінершtedт присвятив себе написанню і виданню книг, присвячених Карлу XII і його часу, а також надрукував 12-томне видання «Щоденники воїнів Карла XII».

³ Полк Хелсін'є був сформований у 1685 р. після поділу великого Нормандського полку, чисельність якого складала близько 3000 вояків, на три, один з яких отримав назву полк Хелсін'є. Полк брав участь у битвах під Нарвою (1700) та Лісною (1708). В останній зазнав великих втрат. Під час Полтавської битви кілька рот цього полку, що залишилися, були передані Далекарлійському полку для підсилення.

Секція 4

тету м. Упсала, де їх знайшов професор Август Квінерштедт. Щоденник Роберта Петре є цікавим для історичної науки з кількох причин.

По-перше, тому, що автор перебував у корпусі генерала Левенгаупта і дає нам достатньо повну картину того, що відбувалося з цим корпусом, починаючи з 1702 р. і закінчуючи його поразкою у битві поблизу Лісної. Фенрік Петре брав участь у цьому марші, був поранений у битві поблизу Лісної і далі прямував до Полтави, але вже під прапором Далекарлійського полку. Там він брав активну участь у проведенні важких і небезпечних робіт в облогових траншеях навколо міста, ніс вартову службу зі своїм підрозділом.

По-друге, у своєму щоденнику Роберт Петре детально змальовує будні шведської армії з безліччю цікавих деталей. Він часто зустрічався з Карлом XII і навіть розмовляв з королем, коли той відвідував облогові траншеї. Крім того, він був свідком його зустрічей з гетьманом Мазепою, він бачив «у справі» козаків-мазепинців, він кілька разів бував у штаб-квартирі Карла XII у Будищах тощо.

По-третє, цей щоденник можна вважати більш-менш достовірним. Іноді за записами у щоденнику важко зробити висновок щодо того, чи бачив описані події автор, чи тільки чув про них. В останньому випадку виникає нове питання: а чи не редагував часом автор почуту інформацію у своїх інтересах? Останнє є особливо актуальним для щоденників вищого командного складу (Левенгаупт, Юленкрук, Піпер, Реншильд та ін.), правильні або неправильні дії яких багато у чому визначали результати військових операцій. Цілком зрозуміло, що у своїх щоденниках усі вони намагалися виправдати свою поведінку у різних ситуаціях, тому до таких джерел слід ставитися критично. Щоденник звичайного фенріка Роберта Петре вигідно відрізняється від щоденників генералів і фельдмаршалів саме тим, що у його автора не було ніякої потреби приховувати що-небудь від майбутніх читачів. Він просто день за днем заносив до нього свої думки та враження від побаченого. Те, що щоденник переривається напередодні Полтавської битви, може служити доказом того, що записи в ньому Петре робив кожного дня, а не через деякий час після того, як події, відображені у ньому, мали місце

Відомий шведський історик, автор книги «Полтава. Історія загибелі однієї армії» [9] Пітер Енглунд в 1998 р. упорядкував кілька щоденників учасників Великої Північної війни та видав їх окремою книгою [10]. До неї він включив також щоденник Роберта Петре, втім, на старошведській мові оригіналу, яку іноді навіть важко зрозуміти шведам. Переклад цього щоденника російською мовою ставить на меті дати українським і російським історикам масу цікавих відомостей про облогу фортеці Полтава,

Секція 4

участь українських козаків у військових діях того часу, зустрічі шведського короля з українським гетьманом тощо. Переклад великої кількості щоденників, знайдених Августом Вільгельмом Квінершtedтом, дозволить більш-менш об'єктивно висвітлити події Північної війни. У цій статті наведено переклад лише частини щоденника Роберта Петре, яка належить до того часу, коли фортеця Полтава була взята в облогу шведською армією Карла XII. Автор намагався максимально зберегти авторський стиль, хоча іноді це було доволі складно, оскільки старошведська мова мала великий відсоток слів латинського походження. Крім того, однією із суттєвих ознак шведської мови початку XVIII ст. була надзвичайно велика довжина речень, які інколи не вмщувались на одній сторінці щоденника. У цій статті подано переклад російською мовою записів із щоденника Роберта Петре, зроблених у період з 26 квітня по 15 травня 1709 р. Дати вказані за шведським стилем, який випереджав тогочасний російський календар на 1 добу. Місця щоденника, що були пошкоджені, автор заміняв на крапки.

26 апреля. Утром мы покинули Жуки и около полудня прибыли к крепости Полтава, которую Его Величество имел намерение атаковать с ходу. С 24 солдатами я был послан охранять мост, и это был третий случай, когда я имел честь разговаривать с Его Королевским Величеством. Он приказал мне не пропускать никого по мосту, проложенному по болоту, и докладывать ему о всех замеченных группах и отдельных солдатах противника. Я исполнил приказание короля, и уже вскоре мой дозорный, находившийся недалеко на холме, доложил о замеченных им всадниках и нескольких пеших, которые несли бревна. Я послал унтер-офицера с докладом к полковнику Сигроту (командир Далекарлийского полка – О. Б.). Позже Его Королевское Величество и полковник Сигрот подошли ко мне и спросили о замеченном передвижении. Я показал им то место, где были замечены люди. Король направил офицера выяснить, кто были они, и через полчаса ему доложили, что это были шведы, которые разбирали мост через Ворсклу. Офицер, которого направил король для выяснения личностей людей, переносивших бревна, был подчиненным генерал-майора Стакелберга. Он прибыл для подготовки места для штаба фельдмаршала Реншильда и генерал-майора Стакелберга. Штаб был устроен в двух фермерских постройках недалеко от места, где я находился в дозоре. Вскоре король покинул нас. Генерал-майор Стакелберг приказал моим солдатам вычистить покинутые хаты и отремонтировать окна, разбитые хозяевами. Он был очень добр ко мне и пообещал повысить меня в звании, так как слышал, что меня давно не продвигали по службе. Он спросил меня о причине задержки и успокоил, что скоро у нас будет хороший командир полка, справедливый

Секція 4

ко всем. Будь терпелив, сказал генерал-майора Стакелберг, скоро будут перемены. Он сказал, что мне не стоит переходить в другой полк из-за того, что меня не продвигают по службе, и что скоро я буду лейтенантом.

27 апреля. В 4 часа утра лейтенант Яков Варгер пришел ко мне с 30 солдатами для усиления охраны моста через болото, так как раннее утро — это наиболее удобное время для вражеских вылазок. Эти солдаты облегчили мое дежурство, однако я находился на посту до 8 часов утра, когда майор разрешил мне идти отдыхать. Это стало постоянной процедурой до тех пор, пока запорожцы не прибыли и не заняли позиции перед нами.

29 апреля. Я снова нахожусь на посту с 16 солдатами. Мне поручили пост, на котором я прежде службу не нес. Пост находится напротив крепости и на такой же высоте. Между мною и крепостью была только одна глубокая равнина. Справа от меня была Ворскла и большое болотистое поле. Полковник Сигрот лично направил меня туда. Когда я добрался до этого места, я увидел Его Величество Короля, Реншильда, Левенгаупта и Стакелберга. Я выслал дозорных, и враг начал по ним стрелять из самой высокой батареи крепости. Слава Богу — они стреляли выше нас. Король спросил, на дежурстве ли я сейчас, и отдал мне приказ переместиться назад в прекрасный вишневый сад. Он разрешил солдатам положить их мушкеты на землю и отдыхать, пока противник опять не начнет стрелять из крепости. Я выполнил приказ. После этого король покинул нас, приказав напоследок внимательно наблюдать за всем, что происходит внутри и снаружи крепости, и докладывать ему. Если враг начнет атаковать, я не должен отступать, как бы трудно мне ни было, сказал он. Более того, я даже получил приказ контратаковать. Я ответил, что с Божьей помощью сделаю все, что в моих силах. В этот день батальон гренадеров под командой майора Гилленштерна и капитана Маннерсверда прибыли к крепости и заняли позиции с другой стороны Полтавы, там, где находится монастырь.

30 апреля. В 4 часа утра Король и Реншильд прибыли на мой пост и спросили, нет ли новостей. Я ответил, что ничего нового нет. На другом берегу Ворсклы я видел несколько костров и слышал звуки рубки леса. Реншильд посмотрел на это место в подзорную трубу, а затем подал солдатам команду «вольно» и даже разрешил им сесть. Около 10 часов утра я увидел две лодки, которые плыли через болото к городу. Болото было очень широким, и остановить их было невозможно. Около 2 часов дня двое всадников поскакали от болота к городу. Возможно, их лошади были перевезены на больших лодках или спрятаны на берегу болота заранее. На одном из них была черная форма, на другом — серая. Король послал генерал-адъютанта Гилленклоу ко мне узнать о направлении их движения. Я все ему рассказал, и он отпустил меня. Вскоре и сам Король прибыл узнать о подробнос-

Секція 4

тях, и я повторил свой рассказ ему. Я сказал ему, что если бы здесь были шведские кавалеристы, я бы смог уничтожить этих всадников. Я не осмелился покинуть пост и атаковать их со своими пехотинцами, так как их было бы легко захватить в плен. У подножья холма, на котором расположена крепость, может быть много русских, спрятавшихся в покинутых домах. Король приказал генерал-адъютанту прислать к холму 60 солдат и ночью сжечь все дома возле подножья крепости. Позднее прибыли Реншильд и Левенгаупт, и я доложил им о замеченных всадниках. После сумерек меня и моих людей сменил лейтенант Манерберг, таким образом, я пробыл на дежурстве полтора дня. После смены я увидел полковника Сигрота с 50 кавалеристами, которые направлялись к подножью холма. С ними были капитан, лейтенант и корнет. Кавалеристы должны были сменяться каждый вечер. В этот же день прибыло еще несколько полков. Это была колонна генерал-майора Спарре, с которой прибыло 4000 запорожцев, которые недавно стали нашими союзниками. Дивизия Спарре разместилась возле города, а часть ее разместилась возле леса на север от Полтавы. Вишни начали краснеть, и я их попробовал в последний день апреля.

2 мая. Начали копать траншеи. 600 рабочих взяли от полков, которые прибыли вместе со Спарре, и еще 400 от запорожских казаков. Для их защиты было взято 400 человек из Далекарлийского и Хельсиньорского полков. Все они находились под командой подполковника Гертгена. Еще были взяты люди из лейб-гвардии, но я не знаю, сколько и под чьим командованием. В ночь с 1 на 2 мая мы были потревожены противником, который стрелял ядрами из пушек, бросал зажженные связки хвороста, пропитанные смолой. Все это предпринималось, чтобы отпугнуть нас. Прапорщик из роты Овансье (Далекарлийский полк), который находился на посту возле палисада (близко от крепости) решил отползти назад и спросить лейтенанта Маска, оставаться ли ему далее возле палисада или отступить назад. Все вокруг было освещено и хорошо видно. Однако лейтенанта на месте не оказалось, и прапорщик пошел дальше искать его. Когда рабочие в траншее увидели его, они запаниковали и отступили. Позже они были остановлены и вернулись назад. Прапорщика арестовали и приговорили к смертной казни. Позднее король простил его и приговорил его к 6 месяцам солдатской службы.

Враг пытался сделать вылазку в Опошне, переправив 15000 солдат через Ворсклу. Генерал-майор Роос с его полком, Калмарский полк и два драгунских полка (Дюкертский и Таубенский) защищали Опошню. Враг имел намерение заставить короля изменить свой план относительно Полтавы и снять осаду с крепости. Король взял только 8 рот из состава двух батальонов лейб-гвардии, которые находились в Петровке и направля-

Секція 4

лись в Полтаву. С этими частями он пошел на Опошню. Он также приказал четырем пехотным полкам (4000 человек) и трем кавалерийским полкам (3000 человек) идти на Опошню. Когда враг увидел приближающегося шведского короля, он отвел все свои войска через мост и больше ничего не предпринимал. Шведы атаковали тыловое прикрытие русских и убили 200 человек. Во время обороны Опошни потери шведов были мне неизвестны. Мы потеряли 2 пушки и флаг драгунской роты.

Майор Лодхе был во время нападения русских на посту. Его подразделение было отброшено назад, а сам майор попал в плен. Капитаны Шлиппенбах, Хаммархельм и лейтенант Брун были убиты. Причиной этих потерь было то, что майор Беер из Вермландского полка, которым командовал генерал-майор Розенс, был сменен майором Лодхе и находился далеко от передовой позиции. Когда началось наступление русских, его позвали на помощь, но он отказался, и из-за этого майор Лодхе был захвачен в плен. Майор Беер был арестован, и полевой суд под командованием Левенгаупта перевел его в солдаты сроком на 6 месяцев. Король его не простил и сказал, что он больше не хочет его видеть, так как он не пришел на помощь товарищу. Майор Беер считал, что майор не может приказывать майору, а от подполковника приказа он не получал. Поэтому он и пошел отдыхать.

8 мая. Около полудня подполковник лейб-гвардии Юлленкрук был в мое расположение и приказал сползть к дозорным и сказать, чтобы не стреляли в отдельных особей перед ними, поскольку там может быть Король, который осматривает крепость Полтава. Я дополз до них, и противник меня не заметил. Однако когда я начал разговаривать с дозорными, противник начал стрелять, поскольку ночь была тихая, и нас услышали. Русские направили на нас пушки, так как заметили нас в траве и кустах. Если бы Бог не защитил меня и если бы я не прыгнул быстро в траншею, меня, наверное, убили бы, так как они видели меня бегущим. Русские стреляли и бросали горящие связки хвороста в смоле. Затем они перестали стрелять, так как были, наверное, уверены, что убили всех в траншее. До самого утра мы боялись даже пошевелиться, и только утром мне удалось выбраться оттуда.

9 мая. После полудня лейтенант князь Карл Поссе с 50 гренадерами получил приказ захватить палисад, к которому мы вплотную подошли своими траншеями. С Божьей помощью ему удалось это сделать, он потерял 6 человек убитыми, и 10 было ранено. Враг отступил от палисада в крепость. Младший брат этого лейтенанта — Арвид, который находился на дежурстве в осадной траншее, попросил у Короля разрешения помочь брату с 30-ю его гренадерами, которые страстно желали атаковать. Король разрешил ему помочь брату. Благодаря его отваге через 3 часа 15 минут

Секція 4

враг оставил палисад, и он перешел к шведам. Во время этой атаки я получил приказ от полковника Сигрота взять с собой 6 человек, идти к артиллеристам, взять у них 200 гранат и доставить их сюда. По дороге я встретил Короля, который спросил меня, куда я направляюсь. Я сказал, что меня послали за гранатами. Он отправил меня назад, сказав, что гранаты сейчас бесполезны. Я доложил об этом полковнику Сигроту и остался на дежурстве еще 2 часа, пока меня не сменили.

11 мая. После обеда Мазепа прибыл к Королю. Он пробыл у него два часа и затем убыл в свою штаб-квартиру в Жуках. В тот же вечер я снова заступил на дежурство в осадных траншеях. Во время этого дежурства было убито два солдата и три запорожца. Двое первых находились в карауле на передовой, а трое запорожцев прибыли на передовую по собственному желанию, и их убили русские с передовых позиций. Каждый день запорожцы убивали несколько русских, так как они были очень искусными стрелками.

12 мая. Я пришел на дежурство вечером, но был вынужден всю ночь быть начеку, так как мы получили предупреждение, что враг концентрирует свои силы вокруг нас. Это не было необычным, поскольку мы каждую ночь были готовы к атаке противника.

Заклучна частина щоденника, на жаль, була частково ушкоджена, а частково втрачена, що унеможливує відновлення записів про події останнього тижня напередодні Полтавської битви. І все ж повний переклад цього щоденника може становити неабиякий інтерес для дослідників Великої Північної війни.

Література:

1. Тарле Е.В., Собрание сочинений, т.10, Издательство Академии наук СССР, Москва, 1959
2. Артамонов В.А. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам) // Вопросы истории. 2004. № 11. с.112-121.
3. Борщак І., Orlikiana// Хліборобська Україна. — Відень, 1922.
4. Kentschunskyj В. Mazepa, Stockholm, 1963.
5. Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. — Київ, 1994.
6. Теодор Мацьків. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. Видавництво Українського Вільного Університету, Мюнхен, 1988
7. Dagbok 1702-1709. Karolinska krigares dagböcker (utg. A.Quennerstedt) band I, Lund, 1901
8. Svensk biografiskt handlexicon, 2 nya upplagan, bd. I-II, Stockholm, 1906
9. Englund, P. Poltava. Berättelsen om en armés undergång. Atlantis, Stockholm, 1988
10. Minnet av Poltava. Ögonvittnesskildringar från Karl XII:s ryska färittåg. (I urval och med förord av Peter Englund. Atlantis, 1998

Дмитро Вирський (Київ, Україна)

Північна війна і Кременчуччина: локальний вимір глобального

Локальна історія при описі глобальних зрушень завжди залишається своєрідною цитаделлю «людського виміру» вивчення минулого. Причому зазвичай у формі т.зв. «історії знизу», яка фіксує картини не очима «великих» – Петра I, Карла XII чи навіть Мазепи, але «звичайних» (що, однак, не рівно пересічним) людей. До того ж, як останні переживали величезний «стрес» і «травму» великої війни, які «відповіді» давали на «виклики» часу, цікавить наразі загал уже не лише з позицій «типовості», але завдяки потенціалу «відмінності», унікальності та специфічності – справжньої родзинки сучасної науки про минуле. Вабить локальна історія дослідника і просто через стан вивчення цієї проблематики, зокрема, і в сюжеті Північної війни, адже «відкриття» тут скоріше норма, ніж «щасливий випадок».

Кременчуччина якраз і стала для мене таким «заповідником» оригінального та унікального, де вельми невиразно «працюють», якщо взагалі «працюють», загальні схеми уявлень про минуле України. Зауважимо, що під Кременчуччиною тут розуміється регіон, який локалізується вздовж Дніпра, обмежений з лівого боку нижніми течіями Сули та Ворскли (а де-не-де він сягав і гирла Орелі), з правого – нижньою течією Тясмина і районом навпроти гирла Ворскли. Якщо орієнтуватись на сучасні населені пункти, то це будуть лінії Жовнин/ Вереміївка – Царичанка; Чигирин – Мишурин Ріг. Як бачимо, Кременчуччина складається з частин 4-х сучасних областей: 1) Полтавської, 2) Кіровоградської, 3) Черкаської, 4) Дніпропетровської.

У цікавий нам час це були терени т.зв. «узбережних» сотень Лубенського, Миргородського та Полтавського полків. Як і здебільшого на Гетьманщині, з початком у 1700 р. Північної війни місцеве населення найбільш потерпало від тягарів постійних передислокацій російського війська.

Улюблене дитя Петрове – регулярна армія – особливо далася взнаки Україні у 1706-1707 рр. Розміщені на Гетьманщині війська поводитися практично як окупанти. Територіальні козацькі полковники скаржилися Мазепі, що московські пристави «козаків б'ють, вуха шпагами відтинають,

Секція 4

а тим часом по їхніх домівках великоросійські люди грабують їхні хати, розбивають і палять, жінок і дочок гвалтують, коней, худобу і всілякі пожитки забирають, старшину б'ють до смерті»¹.

У зв'язку з цим варто пригадати за часом трохи раніше інциденти в Ке-леберді та Кишеньках. У 1702 р. на день св. Онуфрія (12 червня) в першій відбувався ярмарок, під час якого з'явилися московські служиві люди й почали торгувати зі своїх човнів вином. Коли люди попросили припинити торгівлю, бо продаж вина був на одкупі в «орендарів», служиві кинулися на них з кілками та списами й багатьох побили»².

Того ж року полуполковник Левашов повівся як справжній завойовник із мешканцями Кишеньок. Наближаючись зі своїм загоном до містечка, він послав до жителів вимогу, аби вийшли зустрічати його з хлібом-сіллю та дарами, обіцяючи за те обійти Кишеньки стороною. Кишенці виконали всі вимоги (надали загону харчі, а командир у «в почесть» 15 талерів грошима).

Російський офіцер все це взяв, однак таки ввів свій загін до містечка і розташувався тут на кількадекільні дні. За цей час солдати встигли набити місцевим мешканцям чимало шкоди. Виходячи з Кишеньок, Левашов «дав руку» (тобто гарантував), що більше жодних розорень міщанам не буде. Утім, з-під Переволочної послав солдатів назад для реквізиції в Кишеньках возів і волів. Їх згодом кишенцям довелося викупити за гроші. Почувши від одного з постраждалих ремствування (супроводжене зрозумілим нагадуванням, що цар зі своїми вірогідними так чинити не має), Левашов дав волю емоціям і, ледь не поколовши невдоволеного списом, кричав: «Полно вам, блядини дети, хохлы свои поднимать! Уж вы у нас в мешке!»³. Зрозуміло, що це аж ніяк не зміцнило лояльність ображених кишенців і їм подібних до царського престолу.

Розгул свавілля й безкарності царських вояків відбувався на тлі чуток про очікуване розформування козацьких полків, ліквідацію автономії України — в рамках загальної уніфікації адміністративної системи Російської держави. Глуха ненависть старшини, на очах якої руйнувалося козацьке військо, нищилися багатства української землі та обмірковувалися шляхи ліквідації решток її незалежності, поволі доходила критичної межі. Одні, як запорожці, вважали Мазепу «вітчимом України», царським запорядцем, котрий «живе в Москві, тільки тинь його в Україні». Інші ж все ще покладали надію на гетьманську ініціативу. І старий гетьман наважився стати за долю «бідної вітчизни»⁴.

Утім, події розгорталися не за гадкою Мазепи. Ослаблена невдалим наступом на Москву, шведська армія в жовтні 1708 р. вступила в Україну. Це зробило Гетьманщину основною ареною військового протистояння,

Секція 4

чого Мазепа якраз збирався уникнути. Непідготовлена до союзу зі шведами масова опінія українців послабила позиції гетьмана у критичний момент, а демагогічна царська пропаганда проти «зрадників Бога і вітчизни», помножена на терор проти мазепинців, лише посилила дезорієнтацію українського населення.

Так, налякані репресіями, залишили Мазепу ключові для Кременчуччини старшини — миргородський полковник Данило Апостол та компанійський полковник Гнат Галаган, уродженець Омельника⁵. Перший очолив козацькі загони на Миргородщині, що «малою війною» серйозно докучали шведам (межиріччя Псла та Ворскли стало основною ареною сутичок суперників, одним з головних опорних пунктів російських військ стала Говтва)⁶. Останній невдовзі — у березні 1709 р. — був призначений на полковницький уряд до Чигирина, де намагався нейтралізувати мазепинсько-гордієнківський вплив на Правобережжі⁷.

Усе це значною мірою утримало кременчучку околицю від виступу на боці Мазепи⁸. «Під шумок» війни, щоправда, подекуди вдавалися до зведення місцевих порохунків. Так, Чигирин-Дібровська сотня відмовилась підкорятись сотникові Івану Болюбашу, а свіжооселені ним мешканці трьох хуторів, відомих під єдиною назвою Кагамлик (надання від лубенського полковника, отримане у 1707 р.), перестали визнавати його своїм «паном»⁹. Правобережна ж Кременчуччина, цей традиційний прихисток для втікачів з Гетьманщини, приваблювала «нейтралів», які воліли почекати, коли політична ситуація набере певніших обрисів. Так, у Крилові разом із дружиною сховався син сумнозвісного Кочубея — Василь (зв'язок з матір'ю він підтримував через Кременчук)¹⁰.

Цікаво також, що крім мазепинців, закликати під власні (антицарські) прапори на Кременчуччину прибув тоді і емісар вождя залишків повстанців-булавінців з Дону — Ігната Некрасова. Відряджений для вербунку волонтерів, він з півсотенним загоном спочатку прибув на Правобережжя, звідки з двадцятьма козаками переправився на лівий берег Дніпра та відвідав Кременчук, Власівку та Говтву. Його заклики іти до Некрасова «на берда»¹¹ (Кубань-Приазов'є) знаходили прихильність у місцевих козаків. Підтримку йому зокрема надавали сотенні осавули: кременчучський — Федько Далеску, власівські — Андрій Савостьянов та Харко Ларіонов, говтвянські — Сидір і Семен¹².

Вирішальну перевагу мазепинці здобули лише на південній Кременчуччині, що перебувала під визначальним впливом Запоріжжя. Вона взагалі опинилася в епіцентрі протистояння, адже запорожці на чолі з кошовим атаманом Костем Гордієнком наприкінці 1708 р. вирішили підтримати Мазепу і почали готуватися до походу на з'єднання зі шведсько-козаць-

Секція 4

ким військом. Запорізькі сили мали рухатися трьома шляхами: правим берегом Дніпра на Чигирин, лівим — у напрямку прикордонних «слобід» Полтавського полку та на Переволочну. Останній напрямок був основним, його очолював сам Гордієнко.

Намагаючись завадити просуванню запорожців на терени Гетьманщини, російський фельдмаршал граф Б. Шереметев 21 лютого 1709 р. наказав щойно обраному «антигетьману» Івану Скоропадському послати («щоб запорожці чого не нарobili») в міста і містечка Манжелію, Потоки, Кременчук та Омельник з регулярних військ по батальйонові від піхотних полків і при них козаків «від кумпанії» (гетьманських компанійців) на власний розсуд; а в усі місця, вигідні для спорудження мостів і перевозів, звелів відрядити легкі партії за ріку Псьол для дій проти низовців. Він також пропонував, якщо діяти військовими засобами буде неможливо, написати кілька листів «до відвернення запорожців від Мазепиної знади» і розкидати ті листи у зручних місцях, щоб запорожці з тих листів могли «вирозуміти знаду зрадника Мазепи і лиходійство кошового отамана»¹³.

Запорожці зайняли Переволочну 11 березня, і наступного дня тут відбулася загальна рада Запорізького Війська, яка остаточно вирішила підтримати Мазепу. Після цього низовці здійснили два успішних напади на російські гарнізони у Царичанці та Кобеляках. Удача під Царичанкою, де 800 запорожців погромили 3-тисячний загін драгунів бригадира Кампеля, відразу піднесла запорізьку славу, так що кількість їх загонів швидко зросла до 15 тис. чоловік. До них виходили з лісових нетрів і боліт українські жителі, які займали вичікувальну, а то й ворожу щодо шведів позицію. Запорожці фактично закріпили за собою басейни рік Орелі, Ворскли та прилеглу частину Дніпра.

З Нових Санжар Гордієнко рушив на Диканьку, до ставки Мазепи, а звідти до містечка Великі Будища, де 27 березня запорожці з'єдналися зі шведськими військами. Після цього вони повернулися до Нових Санжар, де й стали табором, опікуючись ширенням повстань проти росіян на Полтавщині та Правобережній Україні. 12 квітня запорожці взяли участь у шведському рейді правим берегом Ворскли за Кобеляки, де під містечком Соколки (сучасне с. Правобережна Сокілка Кобеляцького р-ну) був розгромлений значний загін російських військ¹⁴.

У цей самий час росіяни задумали каральну акцію проти самої Запорізької Січі. Ось як описує початок цього походу, що безпосередньо зачепив Кременчуччину, відомий історик запорізького козацтва Д. Яворницький:

«Полковник Петро Яковлев з трьома полками сів на судна під Києвом і рушив униз Дніпром. За ним берегом Дніпра мала йти й кіннота, щоб не дати можливості запорожцям відтягти шлях російському флоту на Дніпрі.

Секція 4

Спускаючись Дніпром, полковник Яковлев найперше, квітня 16 дня напав на містечко Келеберду. В Келеберді стояв запорізький табір; на нього напала партія донців і, переколовши немалу кількість запорожців, саме містечко спалила («окром церкви»¹⁵). Від Келеберди полковник Яковлев дійшов до Переволочної. У Переволочній на той час було 1000 запорожців і 2000 навколишніх жителів і всіма ними керував запорізький полковник Зінець. У центрі містечка влаштований був замок, і в тому замку сидів гарнізон з 600 чоловік, добре забезпечених припасами й цілком упевнених у своїй перевазі над росіянами. Підступивши до містечка Переволочної, полковник Яковлев спочатку вимагав від запорожців добровільної капітуляції. Та запорожці, які вже попередньо кілька разів перемагали росіян, відповідали москалям пострілами. Тоді Яковлев відкрив по Переволочній запеклий вогонь, скеровуючи ядра й бомби в сам замок містечка. Запорожці, які мали невелику порівняно з росіянами чисельність і були не такі дисципліновані, як росіяни, вперто боронилися, та все-таки не змогли вистояти проти них більше двох годин: росіяни вдерлися в містечко, тисячу чоловік перебили на місці, частину людей попалили в хлівах і хатах, деякі з козаків самі потонули при переправі через Дніпро й Ворсклу, так що в полон узяли тільки 12 козаків, один прапор і одну гармату. Лють росіян була такою великою, що вони знищили всіх жінок, дітей і старих, спалили всі млини на ріках, усі будівлі в містечку, всі судна, що стояли на Дніпрі біля Переволочненської переправи»¹⁶.

Отже, Переволочна поділила сумну долю гетьманської столиці Батурина, ставши символом жорстокості московської солдатні в Україні. Похід Яковлева, в якому сумну роль зрадника товариства зіграв уже відомий нам Г. Галаган, завершився успішно. 19 травня Січ була захоплена і спалена, а разом з цим понижені плавзасоби вздовж Дніпра, що згодом мало фатальне значення при відступі шведсько-українських військ з-під Полтави.

Перед генеральним боєм 6 червня Петро I наказав І. Скоропадському з 45 тис. козаків утримувати рубіж Псла, починаючи від Дніпра і до пільських верхів'їв¹⁷. Полтавська битва 27 червня (8 липня) 1709 р., зрештою, закінчилась поразкою шведів. Але справжній крах шведської армії стався під багатостраждальною Переволочною¹⁸, де більшість шведської армії 30 червня (11 липня) 1709 р. капітулювала перед царськими військами¹⁹.

Надалі загін драгунів²⁰ генерал-майора кн. Григорія Волконського перейшов Дніпро (у Кременчуці?) та без помітного успіху переслідував Карла XII та Мазепу до пониззя Пд. Бугу. Звідси зголоднілі росіяни повернулися до Кременчука²¹.

Запорожців, які не встигли переправитися на правий берег Дніпра, як відомо, було жорстоко страчено за наказом царя. Роздратований Петро вигадував найвитонченіші страти для них: одних із запорожців він звелів

Секція 4

колесувати; інших, котрі перевдяглися у шведські мундири й тому початково зберегли життя, наказав безжалюно поколотися багнетами; третіх звелів закувати в кайдани й у віддалені місця Сибіру заслати. Близько 15 тис. простих козаків, причетних до повстання, було позбавлено козацького статусу і розміщено по українських селах²².

На царські репресії запорожці відповіли традиційною «малою війною», від якої діставалось і дніпровому узбережжю Кременчуччини. Так, російський канцлер Г. Головкин вимагав від гетьмана І. Скоропадського 14 вересня 1710 р. смертної кари «иним в страх» для всіх тих 24 запорожців, яких під Кременчуком «в явном нападенні на Україну» полонив миргородський полковник Д. Апостол (на той час з них вже втратили кожного десятого за російським же наказом)²³. 7 травня 1713 р. Б. Шереметев у листі до І. Скоропадського згадував про напад запорожців на Келеберду (у сутичці з «регулярними» загинуло по 7 чоловік з кожного боку)²⁴.

Гоніння на мазепинців особливо лютували в Полтавському полку, царський уряд навіть розглядав проект переносу його полкового центру. Зокрема, пропонувалось побудувати замок в Переволочні, що мав стати «главним местом полку Полтавского»²⁵.

Полкові втрати позначились як на сфері військового господарства²⁶, так і на душі місцевої людності та особливо старшини. Келебердянці події 1709 р. взагалі дорівняли до сумнозвісної Руїни. Ще в 1725 р. «шведська руїна» була для них точкою відліку в житті містечка²⁷. Своєрідне почуття розчарування у світі відчув «сокільський житель» Микита Федорович, який 1714 р. заповів Полтавському Хрестоздвиженському монастиреві млин на три кола²⁸, пасіку з бджолами, навпроти пасіки ліс за Ворсклою на острові, хутір під Кобелячком, бровар з казаном і «солодовик» (або грошей талярів сто замість бровару та солодовні), а також віддав під монастир свій двір в Соколці та всі свої поля «со всеми принадлежностями» та «приобещал» на початок тамошнього господарства «и на плуг волов чотыре»²⁹. Гетьман І. Скоропадський 1717 р. своїм універсалом ствердив це надання, поклавши таким чином початок Сокольському Преображенському монастиреві — новому сакральному центру південної Кременчуччини (в якому під ім'ям Никодима і доживав віку Микита Федорович)³⁰.

У Миргородському ж полку, завдяки особистій позиції Д. Апостола, який зберіг свій герб, старі старшинські роди від урядового «полювання на вільом» майже не постраждали. Зокрема, відомо, що 1733 р. він зумів оборонити свого родича, говтвянського сотника Федора Остроградського, сина підозрюваного в «мазепинстві»³¹. У Кременчучській сотні мав змогу робити адміністративну кар'єру і син Дмитра Чечеля³² (мазепинця — оборонця Батурина) Йосип³³.

Секція 4

Жертвою падіння Мазепи стало і козацьке Правобережжя. Провальний Пруський похід 1711 р. Петра I проти Туреччини дорого коштував підросійській Гетьманщині³⁴. Він відживив надії П. Орлика та запорожців на реставрацію — за допомогою турків — гетьманату, принаймні, на правому березі Дніпра (з центром у Немирові, Чигирині або Білій Церкві), але черговий «згін» росіянами українського населення³⁵ та натиск Речі Посполитої, яка щойно почала оговтуватись від лихоліть Північної війни та шведської окупації, не лишили орликівцям шансу на реванш³⁶.

Найбільші успіхи Орлика на Правобережжі припали на весну-літо 1712 р., коли на згарищах південної Брацлавщини та південної Київщини з'являються близько 4 тис. козаків, які відроджують полки в Умані, Корсуні та Чигирині³⁷. Орликівці навіть планують вторгнення на Лівобережжя із захопленням Переволочної³⁸. Але вже у грудні 1713 року 20 коронних польських корогов та кілька піших батальйонів каменецького каштеляна Калиновського виступили з Умані проти піших і погано споряджених сил запорожців-орликовців, які, оселяючись на Правобережжі, явочним порядком бажали закріпити за собою територію від Дніпра до Случі. У сутичках під Погребищами, Немировим і Фастовим було перебито, повішено та посаджено на палі близько 1660 козаків. Це був розгром. Найбоєздатніші частини сердюків та кінних козаків у лютому 1714 р. віддали перевагу відступу на Лівобережжя, де вони склали свої клейноди перед Скоропадським. Ненависні ж Петру I запорожці, які не сподівались на помилування від царя, пішли на південь, у татарські володіння³⁹.

Близько цього часу «відновлюється» авторитет чигиринських старост як основної адміністративної сили Речі Посполитої в регіоні. Вони навіть не всиділи за Тясмином та пробували закріпитись аж у Крукові (Крюкові), напроти Кременчука⁴⁰.

Про велике значення згаданого згону населення Правобережжя для розвитку Кременчуччини та усталення нової локальної адміністративної системи так оповідали (між 1734 та 1736 рр.) ченці Пивогір'я:

Но от вышозначенного в показанных городках и селах татарского разорения⁴¹ малолюдно было, а в 1712-м году согнанние тамобочние заднепрские люде, когда в означенние городки и села попереходили, стало быть в тих городках и селах многолюдно и козаков многое число поселилося, над которыми, имеючи власть командери, бывшие полковники — Лубенский, господин Маркович, что ныне подскарбий енеральный, завладел в городку Чигрин-Дуброве и селе Жолнине посполитими людми, миргородский полковник, покойный гетман Апостол, завладел городка Власовки посполитими людми⁴², — и потому бывших полковников владения и нынешние полковники — миргородский, господин Павел Апостол, лубенский, господин Петр Апостол, означенних го-

Секція 4

родков тяглыми людьми владеють. О яком их владеніи поверенніе от полковников показали, что в показанных городках имеются сотники и те городки стали быть сотенніе, и потому до владенія полковничого надлежатъ⁴³.

З цією правобережною еміграцією, найімовірніше, пов'язане і виникнення таких сучасних сіл, як Пирого, Погреби, Твердохлібівка, Опришки, Лужки, Борисівка-Бориси, Жуки та Міняйлівка на землях Пивогорського (Пивогородиського) монастиря⁴⁴.

Крім цього, у цей час Дніпро довкола Кременчука став зоною інтенсивного контрабандного промислу, переважно у формі обміну в'яленої риби та солі із Запоріжжя на горілку з Гетьманщини⁴⁵. Нагадаю, що за Прутським трактатом 1711 р., Константинопольським та Адріанопольським договорами (5 квітня 1712 та 13 червня 1713 рр. відповідно) Росія зруйнувала укріплення Кам'яного Затону на Дніпрі та Новобородицьку фортецю в гирлі р. Самари, її війська полишили Правобережну Україну. Кордон з Туреччиною (прикордонна комісія закінчила свою роботу 19.05.1714 р.) визначався по Орелі й Самарі, що суттєво наближало його до Кременчуччини. Правобережну ж Україну, як уже згадувалось, вкотре «очищували» від населення (лінія кордону тут визначалась за «сказками» старожилів, згідно настанов Вічного миру 1686 р.⁴⁶).

Руйнування Запоріжжя та тягар безперервних воєн, що точилися за царювання Петра I, украй виснажили Кременчуччину, втім, як і всю Україну⁴⁷. Яскраву картину своїх знегод у Ладозькому поході взимку 1721 р. кременчучцькі сотняни змалювали у наступному документі⁴⁸:

Сведеніе Сотні Кременчуцкой коликое число ходило козаков до Ладогои на канальную роботу и як много их от нужди померло; много теж оттуду повернувшихся пооставалось хорих и в яких городах великоросійских и якуюю имеют утрату в конях и оружжи и в них речах будучи при великой нужде на харч и хто что в себе мел продаючи безценне тое все ниже сего приложени реестр оказжет:

Напрод

Когда рушили з домов до Ладогои было из мною Гаврилом Илляшенком сотником товариства Сотні Кременчуцкой пят десят и чотири.

С того ж числа перво помер Динис Самуйленко тамже на канальной работе.

Другий Хведор Левченко помер у Ладозе когда повернулися к домам

Перво ж хорий остался Семен Куценко под селом Голенищевим

Тот же Семен при нужде будучи мел рушницю ценою чотири рублі а і он продал за пол коты;

Знову теж осталось два хорих козаков: Яцко Воленко: и Яким Даценко у Ярополици: тот же Яким мел рушницю ценою три коты і іон при нужде продал за вусем шагов

Секція 4

Тут теж под совестию по самой истинне и тое обявляем много идучи и от Ладоги к домам попродалисмо кони безценне будучи при нужде харчевой и тое все ниже сего реестр ознаймыт:

Первое мел сотник коня ценою коп двадцат и он при нужде продал того коня з хомутом и коврою за вусом коп без гривни.

Тимко Курка с товариством мели кони трое ценою тридцат коп и продали при нужде все трое за десят коп.

Мартин Поясок с товариством мели тож трое кони ценою за тридцать коп; и един кон здох а двое продали за сем золотих;

Матвей Мърилко с товариством самопят мели коня ценою за шесть коп и тот в них здох з нужди:

Панко Бабенко мел коня ценою за пятнадцат коп и при своей нужде продал за сем гривен.

По сем боку села Недрова якобы в три верстви напали нас ямщики разбоем и отняли у сотника коня из седлом и кожух волчий покрытий зеленою китаюкою;

Так теж и тое по самой истинне обявляем мно[го] оружжа и одежи попродалисмо безценне меючи превеликую нужду на харч идучи от Ладоги наги городами великоросийскими: и хто именно що продал тое значит ниже сего:

Олекса Семенко през три дні не ил [себто «не ів» — Д.В.] понеже невкого не выпросил и такой ради нужди якую мел ручницу ценою коп шесть и он продал у Калузѣ за таляр;

Андрушко Босенченко тож з голоду а мел рушницу ценою пят коп и он продал у Вишном Волоку за пол копы;

Грицко Келебердяненко мел рушницу ценою за десять золотих и при нужде продал за копу;

Педко Затинатченко мел жупан ценою коп шесть и при нужде продал за чотири золотих;

Игнат Коротенко мел жупан ценою за десят золотих и при нужде продал за пол таляра;

Иван Богомоленко мел жупан ценою за семь коп и при нужде продал за три копы;

Тимко Курка мел жупан ценою за пять коп; а при нужде продал за чотири золотих.

Пыльип Курка мел жупан ценою за пять коп; а при нужде продал за полчварта золотого.

Яцко Воленко купыл был ярмолку за сем золотых а при нужде продал за копу;

Так теж и тое под совестию по самой истине обявляем якую имелисмо нужду в маршу трактуючи до Ладоги чрез города великоросийские:

Секція 4

Понеже когда ишлисмо городами украинскими то поволно нам было где ночлег приспееет по господах становитися ради зимной пори и тяжких морозов; так теж конем и волам сена или соломы для корму не [з]боронно было взяти; и сие нам доволствие толко до Сивска⁴⁹ было; а когда пришлисмо к Сивску то як нам самым так теж конем и волам нашим стала великая нужда таковых причин же самых нас у господи на ночь нігде не пускано; а сена или соломы для статку не тилко як у походи людем служивим не можно было взяти: але и купыти по настоящей цене невозможно было поневаж в нас у двое за пуд сена цены правят; а не так як промеж собою продают и купуют и того ради мы на крепких морозах по улицах без кватир ночуючи барзе повимерзали; а коні и воли без [з]вичайного корму весма знемощели; еднак же покол[ь] ставало в нас взятых з дому денег то любо и не понадлежащей цене корм конем и волам своим покупалисмо то потол[ь] и статок наш маленько держался; а когда не стало в нас домашних денег и незащо было купыти сена или соломы в тот час як коні так и воли стали здихати и оттого время еще горшая нам нужда стала що самы великими снегами пеши машируючи многажди весма вымагалися а правьянт которий мелисмо з домов задля самых себе и тому ж нужному своему статку меселисмо помогати и шлеямы тягти; и если хто з нас и занемоше в то и того тим же худым статком и самы шлеямы тому ж статку помогаючи подвозилисмо. Которая нам и статку нашему нужда была чрез всю Комарицкую волость до самой Калуги і як мынули Калугу то як нам козакам так теж и статку нашему [которого вже в тот час мало осталося] повулніше стало; Понеже от его Превосходительства его млсти Гспдина Генерала Графа Кантакузына вместо конвуев приставленни нам были драгуны которіе где либо прилучитися ночлег кватири нам отвозжовали; при тих же драгунах свободніше и статку было корму покупати и так нам до самого Новагорода удобніши путь был и оттуду скоро пришлисмо до канали и стали на работі то зараз козаки [одно от далеко трудной зымной непогодной дороги; другое же идучи дорогою гроши потратили и на каналі нічим им было оживитися] стали недужатися от яковой болезни иніе поумірали а инніе недужіе пооставалися яко вышеписанный реестр показуе;

Сіе все выше писанное по истинной правді объявляем и подписуемся именамы.

Гаврило Илляшенко сотник; Хведор Голенка атаман городовый; так теж атаманья курінное будучое на каналной работі: Данило Волошиненко; Тымко Курка; Мартин Поясок; и все товариство на каналной работі будучее жителі Кременчуцкие; и ведлуг лучшаго вероятия Печатию Городового ствержем⁵⁰.

Секція 4

Тут особливо звертає увагу на себе різка зміна ставлення населення до українських вояків, коли вони виходять за кордон рідної Гетьманщини. Принижений статус козаків, порівняно із російськими солдатами, тут гостро впадає в очі. Утім, зауважу, що власне людські втрати українського козацтва під час далеких походів у світлі наведеного документу не виглядають настільки непомірними, як це іноді можна зустріти у популярній літературі.

Насамкінець відзначимо, що Північна війна винесла нагору і чимало «нових людей», які визначали згодом хід місцевої історії. Уже згадувалося про Гната Галагана, кар'єра якого добре відома історикам. Але тут ми згадаємо іншого місцевого старшину, який багато чим завдячував Північній війні — Василя Родзянка (пом. 1734). Для цього хорольського сотника (з 1704) кількарічне перебування «у тяжкій неволі» в Стокгольмі обернулося кар'єрним злетом — з поверненням у 1710 р. на батьківщину він обійняв посаду полкового обозного у Миргородському полку⁵¹. Згодом ця родина вже не полишала шаблю «полкової» старшини та, зрештою, зробила помітну кар'єру в Російській імперії.

Таким чином, локальна історія Північної війни на Кременчуччині може додати чимало української автентики історичному сюжету, який досі подавався здебільшого у «міжнародному» ключі. Зрозуміло, що це завдання таки для істориків України, які нині особливо потребують переосмислення досвіду, даного у попередній історіографії. Адже «мазепинський окоп» та «прокоповичева присяга царизму» — зовсім не єдині «позиції» для вітчизняної історичної науки.

Примітки:

1. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 231.
2. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. — СПб., 1885. — С. 189.
3. Костомаров Н.И. Мазепа. — М., 1992. — С. 118.
4. Яковенко Н.М. Нарис... — С. 232.
5. Д.Апостол прибув у розташування російського гарнізону в Сорочинцях 21 листопада 1708 р., Г.Галаган 6 грудня 1708 р. просив дозволу прийняти його загін у Миргороді (див.: Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708-1709 рр. — К., 1951. — С.104, 152, 196). Відомий на Кременчуччині сердюцький полковник Яків Покотило прийшов «з повинною» до царя лише після Полтавської битви (див.: Костомаров Н. И. Мазепа. — С. 305).
6. Шутой В. Вказ. праця. — С.156, 159, 210, 214, 215 (В.Шутой тут і далі без посилання використав видання: Материалы для отечественной истории/ издал Михаил Судиенко. — Т.II. — К., 1855).
7. Там само. — С. 154.
8. Помітним тутешнім «мазепинцем» став хіба що один з трьох синів полковника Іллі

Секція 4

- Новицького – Григорій (див.: Лазаревский А.М. Исторический очерк Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв. – С.158). Згодом засланець, він став відомим описами Сибіру. Цікаво, чи не був пізніший адміністратор Старого Крилова (польського) Йосип Новицький (фіксується 1748 р. див.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. –С. 134-135) його родичем? Відомо також, що чигирин-дібровський та лукомський сотники були в числі 6 сотників Лубенського полку, які прибули на заклик Мазепи до нього вже після анафемування старого гетьмана російським урядом та обрання антигетьмана І. Скоропадського (цим сотникам повсталий гетьман доручив збирати провіант для шведського війська) (див.: Костомаров Н. И. Мазепа. – С. 264).
9. Лазаревский А. М. Исторический очерк Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв... – С.119. Справа в тому, що лубенський полковник Д. Зеленський, який зафіксував це надання, пішов за гетьманом І. Мазепою.
10. Костомаров Н.И. Мазепа. – С. 277. Крилів Кочубей обрав і через те, напевно, що тут володарював його родич Д. Апостол.
11. З кінця XVII ст. «на Берда» (нині район Бердянська) для добування приазовської солі регулярно ходили українські уходники.
12. Материалы для отечественной истории... – Т.ІІ. – С.10-11. Російські владці вимагали від нового гетьмана І. Скоропадського затримати усіх згаданих спільників некрасовців.
13. Материалы для отечественной истории... – Т.ІІ. – С. 325-326; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т.ІІІ. – Львів, 1992. – С. 263.
14. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Т.ІІІ. – С. 278-279.
15. Шутой В. Вказ. праця. – С.181. М.Костомаров повідомляв, що зроблено це було під претекстом, що келебердянци поставляли провіант Мазепі та вислали свої сім'ї в Переволочну під захист запорожців. В останній момент келебердянський сотник, бажаючи порятувати місто, запропонував покору, але після попереднього опору росіяни вже забули про милосердя (див.: Костомаров Н.И. Мазепа. – С.287).
16. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т.ІІІ. –С. 280-281; Шутой В. Вказ. праця. – С. 181.
17. Шутой В. Вказ. праця. – С. 218.
18. Шведський король повівся шляхетно при відступі, не погодившись рятувати лише власне військо, він досить повільно відходив на Переволочну, даючи змогу «нестройовим» українцям (яких чимало було в обозі) знайти сховок у навколишніх лісах та інших можливих притулках.
19. Як пам'ять про ті події під Келебердою згодом існувала слобода Шведівка. «Шведчина» взагалі глибоко вразила народну уяву на Полтавщині та Кременчуччині (з'явилася навіть чимало фіктивних «шведських» топонімів, див.: Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). – Полтава, 1917. – С.ІV, 23 («Шведська Могила» в колишній Солоницькій волості Кременчуцького повіту)), адже це був рідкісний в історії випадок, коли на місцевих теренах вершилися долі всієї Східної Європи і два монархи особисто стали на чолі своїх армій.
20. Ідеться, напевно, про 6 драгунських полків, з якими Г. Волконський прикривав

Секція 4

- праве крило російських військ під Полтавою. У бій вони тоді так і не вступили і були відносно «свіжими», див.: Журнал или Поденная записка блаженныя и веч-
нодостоинныя памяти государя императора Петра Великого с 1698 года, даже до
заклучения Нейштатского мира. — Санкт-Петербург, 1770. — Ч.1. — С. 197.
21. Павленко Н. И. Петр Великий. — М., 1998. — С.393. Як повідомляв Волкон-
ський, «у драгун провианту ничего нет, а от Кременчуга до Очакова деревень не
было, все шли степью».
22. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Т.III. — С. 297.
23. Материалы для отечественной истории... — Т.II. — С. 158. Яворницький додає,
що для страти запорожців обрали найлютіший спосіб — садовили на палю (див.:
Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Т.III. — С. 297-298), але джерело
його інформації неясне.
24. Материалы для отечественной истории... — Т.II. — С. 383.
25. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси з історії козацьких
полків. — К., 2002. — С. 286.
26. 1725 р. полковий осавул доповідав у Генеральну канцелярію, що ревізія виявила
відсутність штатних гармат у Новосанжарівській, Білицькій, Китайгородській, Цари-
чанській, Маяцькій, Нехворощанській, Великобудиській, Решетилівській, Кобеляць-
кій, Сокольській, Переволочанській та Келебердянській сотнях, в Старих Санжарах
знайшлося 2 гармати «без всяких припасів». Винуватцями «зникнення» полкової ар-
тилерії називались шведські та російські війська (див.: Слабченко М. Е. Малоросий-
ский полк в административном отношении. — Одесса, 1909. — С.189; Модзалев-
ский В. Л. Судьба Малороссийских пушкарей// Труды Черниговской Губернской
Ученой Архивной Комиссии. — Вып.11. — Чернигов, 1915. — С. 15).
27. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш
Лівобережної України). — К., 1976. — С.163 (документ №63).
28. «двох катепей (борошномельних? — Д.В.) и третем ступном».
29. О Сокольском Преображенском мужском монастыре (ныне местечко «Сокол-
ка» Кобеляцкого уезда Полтавской губернии)// Летопись Екатеринославской
Ученой Архивной Комиссии. — Вып.6. — Екатеринослав, 1910. — С. 182-183.
30. Там само. — С. 180.
31. Див.: Кривошея В. Генеалогія українського козацтва... — С. 312.
32. Можливо, саме йому належав «плец изменичий Чичилновский» у Переволоч-
ній, переданий 1712 р. у власність переволочанського дозорця Василя Зелененка
(див.: Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730. —Полта-
ва, 2007. — С.101).
33. Народився 1709 р. (див.: ЦДІАУК. — Ф.990. — Оп.1. — Спр.376). 9.VIII.1728 р.
він згаданий як «служитель пана полковника миргородського» (сина Д. Апостола)
(див.: Материалы для отечественной истории/ издал М. Судиенко. — Т.I. — Отдел
первый. — С.100). У 1740-1750-х рр. значковий товариш Кременчуцької сотні
(осів тут як приймак, взявши шлюб з дівчиною із заможної козацької родини, де
вже не лишалось чоловіків), згодом сотник архангелогородський та осадчий-сот-
ник Новослобідського козацького полку.
34. Див.: Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы

Секція 4

(1709-1714 гг.). — М., 1990. — Розділи 2 («Россия, Речь Посполитая и Прутский поход»), 3 («Проблема «русской угрозы» в 1711 г. Развязка на Пруте») та 4 («Последствия Прутского мира»). Зауважимо також, що українських козаків у цьому поході очолив Д. Апостол.

35. В універсалі І.Скоропадського (грудень 1711 р.) старшині Миргородського полку наказувалось, аби, зважаючи на зимовий час, «в побережних полку свого городах и селах старшине и всякого чину обывателям ... тамо бочного краю людей, котории сюда перейшовши набитков своїх вглиб рейменту нашего городи, чим спроваждати неметимуть, межи собою без всякой отмови и противности местити» (див.: Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. — К., 2003. — С.245). Отже, як бачимо, саме узбережні сотні найбільш потерпали від «згону» 1711-1712 рр.

36. Тоді-то прийняв свій «останній бій» вождь правобережного козацтва Самусь. У квітні 1711 р. він був оточений разом зі своїм Богуславським та Корсунським полками в Богуславі підрозділами росіян Д. Голіцина, що діяли у порозумінні з польськими загонами А. Синявського. Під час боїв Самусь із сином та інші козацькі старшини потрапили у полон, але й після цього їх козаки продовжили битись (див.: Артамонов В. А. Вказ. праця. — С. 54; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — Київ-Нью-Йорк, 2003. — С.335). Зрозуміло, що без розгрому Самуся годі було сподіватись провести «згін» 1711-1712 рр.

37. Артамонов В.А. Вказ. праця. — С.116. Можливо, з цим «орликівським» мікро-відродженням треба пов'язати факт побудови у 1713 р. нової Троїцької церкви в Крилові (таке датування наводить візитація Чигиринського деканату за 1741 р., див.: Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — Біла Церква, 2005 [репринт 1864 р.]. — С. 526).

38. Артамонов В.А. Вказ. праця. — С.125. Слід зауважити, що найпомітнішим орликівцем, пов'язаним із Кременчучиною, став Федір Третяк, екс-дозорця переволчанський, що справляв при Орлику уряд генерального судді (Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. — С.279).

39. Артамонов В.А. Вказ. праця. — С.150.

40. Вирський Д. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. — К., 2004. — С.200-204.

41. Датовано у цьому документі 1665 р., але то, вірогідно, дата приблизна.

42. На зверхність над посполитими тут і в згаданій далі Власовці претендував монастир.

43. ЦДІАУК. — Ф.131. — Оп.30. — Спр.7. — Арк.1-2. Цит. за: Маринівський Ю. Черкаська минушина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. — Черкаси, 1997. — Кн. I. — С.46.

44. Як новоосаджені, згадані ревізією 1729-1730 рр., див.: ІР НБУВ. — Ф.Х. — Спр. 8475-8476. — Арк.174. Міняйлівка, разом із Жуками, Опришками, Борисами, Пирогоми та Максимівкою згадані й ревізією 1723 р.

Секція 4

45. Див.: ЦДІАУК. — Ф.56. — Оп.3. — Спр.34. Це докладний звіт від 5.IX.1716 р. для гетьманського уряду в столичному Глухові про чотири більш-менш одночасні випадки таких контрабандних оборудок (3 на території Кременчуцької сотні і 1 — Власівської), причому затримані, в т.ч. кременчуцький козак Рева, який використовував свій хутір на березі Дніпра (предтеча Ревівки?) для зберігання рибної контрабанди, були лише гетьманці-контрагенти запорожців, решта лишилися невловимими.
46. Короткі відомості про діяльність прикордонної комісії див.: Бабич М. В. Государственные учреждения XVIII века: Комиссии петровского времени. — М., 2003. — С.208-210.
47. Ось перелік завдань, що лягали особливо важким тягарем на Україну після Полтавської катастрофи: 1711-1713 рр. Україна стає базою російської армії під час російсько-турецької війни; 1716 р. — 10 тис. козаків під проводом генерального хорунжого Івана Сулими вислано копати канал між Волгою й Доном поблизу Царицина; 1718 р. — туди ж відряджено новий загін козаків, ще частину їх вислано будувати укріплену лінію над р.Терек на Кавказі; в 1721 р. на спорудження обхідного Ладозького каналу відправлено 12 тис. козаків, наступного року — ще стільки ж. У 1721 р., з початком т.зв. Перського (Сулацького) походу Петра I, під Дербент було послано 10 тис. українських козаків на чолі з Данилом Апостолом, згодом — ще стільки ж на чолі з Андрієм Марковичем. Значна частина українських козаків загинула на чужині (з Кременчуцької сотні на Ладозі та Перському поході загинуло 12 козаків, або 7-8% сотні за компутом 1723 р., див.: Швидько Г. К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. — Дніпропетровськ, 2004. — С.94. У Сулацькому поході «живот свой окончил» потоцький сотник Йосип Розсоха, див.: ІР НБУВ. — Ф.Х. — Спр.8475-8476. — Арк.166). З 1721 р. в Україні постійно розквартирувалися 10 драгунських полків (згодом кількість їх змінювалась, але обов'язок утримання військ не скасовувався).
48. Не треба дивуватись, що складений він у 1730 р., адже за новообраного гетьмана Д.Апостола відкрилися можливості для висування вимог щодо компенсації втрат часів безгетьманства 1722-1727 рр. та руйнівного господарювання на Україні Першої Малоросійської Колегії.
49. Севськ — на той час важливий центр на українсько-російському кордоні, нині місто Брянської обл. РФ.
50. ЦДІАУК. — Ф.59. — Оп.1. — Спр.10000. — Арк.2-4зв. У дещо скороченому та модернізованому вигляді, з деякими неточностями, цей документ друкувався як додаток до статті: Радакова Е. Українські козаки на Ладозьким каналі// Записки НТШ. — Т.ХІІ. — Львів, 1896, кн.IV. — С.1-20 (стаття № 4). Текст «Додатка» — С. 18-20.
51. ІР НБУВ. — Ф.Х. — Спр. 8475-8476. — Арк. 205-206.

Оксана Коваленко (Полтава, Україна)

Фортифікація Полтави початку XVIII століття

Полтавська фортеця — пам'ятка археологічного, містобудівного та історичного значення. Час її існування визначається у межах початку XVII — початку XIX ст. — від заснування укріпленого населеного пункту до часу знищення фортифікаційних укріплень.

Джерельна база, на основі якої є можливість визначити межі, складові елементи, особливості фортифікації, забудову, розпланування фортеці, достатньо різноманітна. Вона включає комплекс планів та карт, що хронологічно охоплюють час від середини XVII ст. до середини XIX ст., писемні джерела: актові, статистичні, нарративні та археологічні джерела.

Історіографія вивчення Полтавської фортеці доволі незначна. Серед досліджень кінця XIX — початку XX ст. вирізняються роботи О. М. Лазаревського, М. С. Грушевського, Л. В. Падалки, І. Ф. Павловського, В. О. Бучневича та Г. П. Данилевського, М. Я. Рудинського. Історія Полтавської фортеці та її топографія епізодично висвітлювалися в історичних, архітектурних, мистецтвознавчих працях, а також краєзнавчих та географічних виданнях XX ст., серед яких ґрунтовними та спеціалізованими є лише роботи краєзнавця, музейника Я. Г. Іванюка та історика архітектури В. В. Вечерського.

Незважаючи на значну кількість досліджень Полтавської битви, між науковцями немає згоди щодо структури фортифікаційної лінії Полтави станом на 1709 р. Так, Я. Г. Іванюк, спираючись на Аллартові плани, вважає, що зовнішня оборонна лінія мала 6 бастионів та 3 напівбастиони [15, с. 125]. У «Щоденнику військових подій 1709 р.», а за ним і в більшості радянських видань зазначається, що фортеця мала 10 бастионів [26, с. 26; 3, с. 23; 31, с. 399-400]. В.В. Вечерський пише про 3 бастиони, 1 горнверк, 1 горнверк з рavelіном та рavelін [5, с. 33]. Слід зазначити, що такі розбіжності містять самі джерела — плани Полтавської битви. На деяких із них, зокрема на «Плані Старої та нової Полтави 1709 р.» та на плані І. Кааса, фортецю показано з розвиненою регулярною бастионною системою укріплень [5, с. 34-35; 35]. На плані Х. Я. Шварца фортифікаційних складових показано менше: 3 півкруглі та 1 наріжний бастиони, 2 півбастиони, горнверк та два в'їзні вузли (Спаський і Київський): перший бастионного чи

Секція 4

бастионно-равелінового типу, другий — у вигляді тенального фронту [10, іл. 1; 9, іл. 8]. За планом Леопольда, фортеця мала 3 півкруглі й 1 наріжний бастиони, 3 півбастиони, 2 горнверки [27, дод. 13]. На плані, складеному П. Гуссоном, позначено: 3 півкруглі бастиони, 4 півбастиони, равелін, 2 горнверки [27, дод. 6; 34]. Плани Полтавської битви, складені пізніше [23; 27, дод. 11], містять менше фортифікаційних елементів, при цьому бастиони зображено як ті, що мають правильну за військовими показниками, типову форму. Проаналізувавши всі плани, ми схиляємося до думки, що фортифікаційна лінія Полтави на 1709 р. включала: три півкруглі бастиони, два горнверки, Спаський в'їзний вузол у вигляді равеліна, який не вивозився за гласис; ймовірно, три півбастиони.

Бастиони розміщувалися таким чином. Подільський — на розі мису (сучасне місце розташування підходу до Білої альтанки), його північна сторона мала вихід до Подільської ворітної брами (яка була на протилежній стороні сучасної Білої Альтанки від збудованої у 2009 р. псевдореконструкції вежі). Другий — у південно-східному куті фортеці (вірогідно, поряд з місцем новозбудованої церкви Віри, Надії, Любові). Мазурівський або Миколаївський бастион з ворітною баштою на південній ділянці стіни (ділянка сучасного пр. Першотравневого, прилегла до пам'ятника захисникам фортеці, поряд з Миколаївською церквою). Київський горнверк (можливо, з равеліном), з ворітною брамою, прикривав початок шляху на Київ (ріг сучасних вул. Жовтневої та Конституції). Басманівський горнверк з баштою містився над Мазурівським яром (початок сучасної вул. Леніна). Він був кінцевим пунктом внутрішньої оборонної стіни. Походження його назви суперечливе. Я. Г. Іванюк наївно пов'язував її з ім'ям російського воєначальника О. Д. Басманова, який відзначився у боротьбі проти Кримської Орди [15, с.126]. Проте О. Д. Басманов жив у XVI ст. та й у Полтаві ніколи не був [2]. Тому, на нашу думку, вірогідно назва має походження від самого слова «басма» (байса, пайцза) чи місцевого мікротопоніму антропонімічного походження.

Спаський в'їзний вузол у вигляді равеліна розміщувався на краю плато, поблизу Спаської церкви (сучасний оглядовий майданчик на Паняньському узвозі). Відносно нього існують дві назви — Спаський [12, с.134-171] та Чернецький [15, с. 126]. Вони могли бути вживаними в різні проміжки часу його функціонування, оскільки обидва мають логічне пояснення. Із середини XVII ст. до початку XVIII ст. вузол міг називатися Чернецьким, оскільки з нього відкривається перспектива Полтавського монастиря, і він прикривав шлях, який до нього вів. З 1705 р. Преображенська церква перестала існувати, залишився лише її приділ в ім'я Спа-са Нерукотворного образу. Тому цей в'їзний вузол почали називати

Секція 4

Спаським. Два півбастіони містилися на північно-східному відрізку фортифікаційної лінії, один — на північно-західній ділянці.

Від півкруглого бастіону на розі мису було винесено півкруглий редут. Такий же редут було винесено в бік Бойкового яру від північного наріжного бастіону фортеці [5, с.33; 22]. Під час авангардного бою редуту ускладнювали наступ. Порушували лінійний наступ, відтягували сили ворога, примушуючи атакувати окремих редут. На плані «de la Bataille de Pultowa le 27 juinus 1709» [33] помічаємо, що західний редут, винесений в бік Бойкового яру, не дотикається до фортечної стіни, на відміну від нижнього. Крім того, під час військових подій 1709 р. на південному сході передмістя збудовано ще два редуту, будівництво яких розпочалося 3 червня [32, с.122]. Вірогідно, про них згадує комендант О. С. Келін у листі до О. Д. Меньшикова 4 червня 1709 р. [30]. За цим же планом, східний та південний редуту за передмістям показані крапками, можливо, як новопобудовані [33]. Між редутами був щільний палісад [4, с.65; 20, с.13]. На плані 1722 р. князя Долгорукого ці редуту ще наявні [27, с.268].

3 грудня 1708 р. до Полтави прибув А. Г. Волконський з Інгерманландським драгунським полком. Після огляду фортеці він констатував наявність 8 гармат (6 мідних, 2 чавунних) та відсутність палісаду на ділянках, що прикривали Гадяцький та Сорочинський шляхи [32, с. 82]. В. Е. Шуттой, розглядаючи діяльність бригадира Волконського, неправильно потрактував його оцінку фортеці — «отъ реки Ворсклы нічого крепости неть» [32, с. 82], зрозумівши це як наявність пошкодженъ укріплень на ділянці фортеці з боку Ворскли [31, с. 400]. Проте на цій ділянці валу просто не було. З початку грудня 1708 р. розпочалося посилення та ремонт фортечних укріплень. Зокрема, у першій половині травня 1709 р. були досипанням потовщені вали [32, с. 98], зроблено ряд інших заходів, що сприяли зміцненню фортифікації [7, с. 52]. Оборороною фортеці в ході її облоги шведськими військами Карла XII керували комендант гарнізону Олексій Келін та наказний полтавський полковник Олександр Чуйкевич [6].

На бастіонах встановлювалися гармати. Про кількість фортечної артилерії у XVII ст. відомостей немає. На початок січня 1709 р. гармат налічувалось 10, у квітні, згідно з «Відомістю про наявність у Полтавській фортеці гармат та інших артилерійських припасів», гармат було 22 [26, с. 26; 21, с. 860-861]. В. А. Дядиченко наводить дані, що до 1709 р. налічувалося 12 гармат (10 мідних та 2 залізних), а на початку 1709 р. усю полкову артилерію звезли в Полтаву — тому гармат вже було 23-19 мідних і 3 чавунних [13, с. 430-431]. До кінця грудня кількість гармат довели до 28 одиниць [31, с. 401]. За описом Івана Кирилова 1727 р., саме така кількість гармат та ще одна мортира була наявна у місті на цей рік [18, с. 15].

Секція 4

Стан укріплень ряду фортець Лівобережної України на початку XVIII ст. був поганим. Цікавим у цьому плані є свідчення Василя Кочубея. У донесенні 1708 р. Петру I він зазначав, що «тепер всі городи малоросийские застают неоправлованы» [13, с. 471]. Полтава не була винятком. Укріплення фортеці шведськими та російськими військовими у ході Полтавської битви 1709 р. оцінювалося як слабе. Шведи сподівалися захопити фортецю, оскільки вона «без оборони та вали в багатьох місцях низькі» [26, с. 26]. Полтавські укріплення на початку XVIII ст. справді не відповідали європейському рівню фортифікації. Петро I, оглядаючи Полтаву після битви 1709 р., зауважив полоненому фельдмаршалу Реншільду: «странно, что в столь долгую осаду вы не смогли овладеть этою слабою крепостью» [4, с. 108]. Цей погляд на Полтавську фортецю як слабку в оборонному сенсі, невідповідну рівню тодішньої фортифікації, зберігався в історіографії XVIII – початку XX ст. [28, с. 207; 4, с. 108].

Проте слід зробити кілька зауважень. По-перше, невідповідність європейським стандартам можна закинути чи не всім фортецям України, а надто тим, що мали історію у більш ніж століття. По-друге, не слід недооцінювати того факту, що при побудові фортеці були враховані традиції давньоруської та козацької фортифікації. Саме таку характеристику фортеці дав французький інженер Деколлонг. В. В. Вечерський вказував на те, що подібні оцінки Петра I, виученика голландських військових інженерів, який не сприймав чи не розумів переваг та особливостей Полтавської фортеці як характерного зразка української фортифікації, притаманні для більшості європейських спеціалістів-фортифікаторів. Адже вони, навчені на класичних працях, таких як: «Справа рицарська Мартина Бельського», «Устав ратных, пушечных и других дел, касающихся до воинской науки» О. М. Радишевського, працях Андреа дель Аква, Ернеста Брауна та інших, недооцінювали оригінальну техніку влаштування козацьких укріплень [16, с. 606-607].

У 1709 р. укріплення були пошкоджені шведською армією, особливо південно-західний фронт. Саме на цій ділянці провадилися облогові роботи, якими командував генерал-квартирмейстер шведської армії Гілленкрюк. Вони відображені на планах Полтавської битви 1709 р. [27, дод. 1, 6, 10, 11, 13]. З яру, розмішеного на відстані близько 200 м на захід від Мазурівського валу, шведи підвели сапи (підступи) та апроші (рівнобіжні рову окопи), які 12 травня 1709 р. досягли фортечного рову. Перед ним був влаштований ложемент (окоп). Фланги районів, де провадилися облогові роботи, прикривалися двома редутами [7, с. 53]. Гарнізон намагався прослуховувати облогову діяльність шведів. Для цього було викопано три сутеренги (таємних підземних проходів крізь фортечний вал) [14, с. 28] та влаштовані слухники (тупикові підземні ходи) [17, с. 74].

Секція 4

У 1723 р. полтавський комендант Чичерін доповідав про жахливий стан фортеці: «Полтавской фортеці городовые стены попадали и во многих местах через них на лошадях ездить можно» [5, с. 35]. Відзначалося, що дерев'яні укріплення перебували у стані, непридатному для використання, й залишилися лише земляні вали. Тому на початку XVIII ст. Полтавська фортеця була реконструйована на засадах нової європейської фортифікації, у відповідності з наказом «О безотлагательном исправлении украинских крепостей» [25, с. 38], хоча особливих змін у композиційній схемі Полтави як зразка української фортифікації не відбулося.

Фортеця у першій половині XVIII ст. мала десять брам. Усі вони були дерев'яними рубленими, з невеликим наметовим покриттям. Кожна ворітна брама в силу своїх функцій створювала планувальний вузол забудови. Перед ними залишали незабудовану територію. П'ять брам були ворітні, в'їзні: Київська, Подільська, Мазурівська, Спаська, Курилівська. Назви чотирьох із ворітних брам мають топографічне пояснення. Київська — відкривала шлях на Київ. Подільська — з'єднувала фортецю із передмістям Поділ. Мазурівська розміщувалася на початку Мазурівського яру [20, с. 26]. Спаська розміщувалася на ділянці стіни поряд із Спаською церквою.

Київська брама розміщувалися на розі сучасних вулиць Жовтневої та Конституції. Оборонна лінія тут була вирішена у вигляді горнверка (можливо, з равеліном), який прикривав початок шляху на м. Київ. Він був винесений за лінію укріплень на відстань близько 60 м. За планами В. Кутузова та І. Бішева простежуємо, що цей в'їзний вузол був дещо зміщений у південному напрямку від Київської вулиці, яка була продовженням шляху. Ворота були збудовані під кутом до лінії захисних укріплень, з північного боку від вулиці. По центру горнверка, по трасі вулиці стояла башта. Така система захисту ворітної брами була доволі ефективною, оскільки: забезпечувалося прикриття воріт фланкуючим вогнем; обмежувалася маневреність при доступі до фортеці; контролювався простір в середині в'їзного вузла вогнем з вежі, віднесеної вглиб за лінію стін. Поряд з Київськими воротами та неподалік від Басманівської вежі розміщувався фортечний «осадний двір» — триповерхова цегляна будівля з міцними стінами, вузькими бійничними вікнами, яка додатково захищала Київський в'їзд. Орієнтовно вона стояла на місці Полтавського краєзнавчого музею [8, с. 8].

Подільська брама розміщувалася за Успенським собором, між рaskатом та Мазурівським яром [20, с. 26]. Це сучасна ділянка на південь від розташування Ротонди Дружби народів (Білої Альтанки). Від півкруглого виступу, на якому пізніше розмістилася альтанка, згідно з планом І. Бі-

Секція 4

шева, брама відступала на відстань близько 40 м. Вона з'єднувала фортецю з передмістям Поділ. До неї підходили шляхи Нової Полтави — з Миколаївської церкви та шлях вздовж р. Полтавки. Слід зазначити, що вежі над цією брамою не було. З оборонних міркувань вона була непотрібна, оскільки розміщувалася на схилі, відкривала доступ лише до дна Мазурівського яру, а вгорі її прикривав Подільський бастион. Г. П. Данилевський у 1855 р. відзначав, що ділянка укріплень, що прилягала до Подільських воріт, по краях схилів ще зберігалася [4, с. 20]. Хоча сама Подільська брама на кінець XVIII ст., на час складання Топографічного опису Малоросійської губернії, вже не існувала [19, с. 63].

Мазурівська брама та вежа над нею були зведені на ділянці по сучасному пр. Першотравневого, поблизу пам'ятника захисникам Полтавської фортеці та коменданту О.С. Келіну, із зміщенням у бік Мазурівки. Вона стояла на максимальному трикутноподібному виступі фортифікаційної лінії, тобто була найзахіднішою точкою укріплень фортеці. До неї вела Миколаївська вулиця та шлях, що з'єднував стару та нову частини фортеці через місток через р. Полтавку. Таку назву вежа та брама отримали, оскільки відкривали шлях до Мазурівського яру та житлових кварталів Мазурівки. Цей в'їзний вузол мав інше фортифікаційне вирішення, ніж Київський. Вежа була збудована над брамою, таким чином, вона виявилася дієвою лише для обстрілів на дальніх підступах до воріт. Підхід до воріт був під прямим кутом, проте звуження фортечної стіни в цій ділянці бастиону створювало можливість фланкуючого обстрілу та, за необхідності, забезпечувало затискання ворога у вузькому проході між стінами. Цей фортифікаційний прийом прикриття брами виявився менш ефективним. У 1709 р. саме ділянка Мазурівського валу та брама виявилися об'єктами доволі успішних нападів шведських військ.

Спаська брама — друга у західній ділянці оборонної лінії. Вона завершувала другу центральну вулицю фортеці, тобто стояла на розі сучасних вулиць Паризької Комуні та Конституції. Від траси вулиці була дещо зміщена на північ. Свою назву отримала через розташування поряд, за два квартали, Спаської церкви. Г. П. Данилевський, а услід за ним В. О. Бучневич неправильно вказували на розміщення Спаської та Курилівської брам, переставивши їх місцями [4, с. 21].

Стосовно Курилівської вежі, то у літературі вона має різні назви: Королівська, Курилівська, Криловська [20, с. 28; 1, с. 46; 4, с. 17; 29; 11]. М. І. Арандаренко розміщував Курилівську вежу між Миколаївською та Мазурівською, тобто в межах Нового міста, на ділянці сучасного Першотравневого проспекту [1, с. 46]. Проте, спираючись на плани Полтави та матеріали «Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр.», впев-

Секція 4

нено розміщуємо її в межах старої частини фортеці, на краю схилу між Панянським узвозом та Спаською вулицею. Вона позначена на плані І. Бішева навпроти вулиці, яку є підстави вважати одноіменною їй Курилівською.

Підсумовуючи, зазначимо, що топографічні, військово-стратегічні, економічні чинники зумовили те, що в цей час Полтава мала одну з найбільших сельбищних територій серед полкових міст Гетьманщини [5, с. 31]. На кінець XVIII ст. Полтавська фортеця втратила своє оборонне значення, проте продовжувала відігравати роль містоформуального чинника. Цей фактор зберігався до початку XIX ст., до часу знищення фортечних укріплень.

Література

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году: [в 3 ч.]. — Полтава: Типография Губернского Правления, 1852. — Ч. III. — 434, 48 с.
2. Басмановы [Електронний ресурс]. Режим доступу до словн.: <http://www.rulex.ru/01029024.htm>
3. Безбах С. А. Полтавское сражение 27 июня 1709 г. — М.: Воениздат, 1939. — 61 с.
4. Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ея памятниках — Полтава: Типография Губернского правления, 1902. — 440 с.
5. Вечерський В. В. Містобудівельний розвиток Полтави за доби Гетьманщини // Козацькі старожитності Полтавщини: зб. наук. праць. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 26-44.
6. Відомості про облогу м. Полтави військовими Карла XII та оборону міста комендантом Олексієм Келіним та наказним полковником Олександром Чуйкевичем // Центральний державний історичний архів України в м. Києві. — Ф. 51: (Генеральна військова канцелярія). — Оп. 3. — Спр. 18791. — Арк. 11 зв.
7. Гербановский С. Е. Инженерные мероприятия в обороне Полтавы и по обеспечению Полтавского сражения // Из истории русского военно-инженерного искусства. — М.: Воениздат, 1952. — 152 с.
8. Гладыш К. В. Архитектура и памятники Полтавщины: путеводитель. — Харьков : Прапор, 1982. — 104 с. : 20 ил.
9. Гольденберг Л. А. Картографические источники о военных действиях в 1708-1709 гг. // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: сб. статей. — М.: Изд-е Академии наук СССР, 1959. — С. 363-388.
10. Гольденберг Л. А. Неопублікований «План знаменитої Полтавської битви» // Українській історичний журнал. — К., 1959. — №3. — С. 118-122.
11. Гольденберг Л. А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева // Города феодальной России: сб. статей памяти Н. В. Устюгова. — М.: Наука, 1966. — С. 425-427.
12. Данилевский Г. П. Полтавская старина в отношении ко времени Петра Великого // Журнал министерства народного просвещения. — 1855. — Ч. 89. — С. 132-177.
13. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України

Секція 4

- кінця XVII — початку XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1959. — 532 с.
14. Іванюк Я. Г. Города-крепости Левобережной Украины и их роль в ходе Северной войны // Тезисы докладов и сообщений научной конференции, посвященной 275-летию Полтавской битвы (26-27 июня 1984 г.) / Полт. обл. організації «Знання», Полт. обл. орг. Укр. об-ва охрани памятников истории и культуры — Полтава: Знання, 1984. — С. 27-29.
15. Іванюк Я. Г. Місто-фортеця Полтава (XI-XVIII ст.) // Український історичний журнал. — К., 1976. — № 4. — С. 123-128.
16. Іванюк Я. Г. Оборонне будівництво // Полтавщина : енциклопедичний довідник / [ред. А. В. Кудрицький]. — К.: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992. — С. 604-608.
17. Коваленко О. В., Мироненко К. М., Супруненко О. Б. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 1999. — Ч. I. — С. 73-75.
18. Мельник Я. Г. Маловідомий опис Гетьманщини першої чверті XVIII ст. // Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. — К.: Вид-ня Київського університету, 2001. — Вип. 55: Серія «Історія». — С. 13-17.
19. Описи Лівобережної України / упоряд. Т. Б. Ананьєва, ред.: П. П. Сохань, Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко. — К.: Наукова думка, 1997. — 321 с.
20. Павловский И. Ф. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. — Полтава: Эл. Типо-литография быв. И. А. Дожман, 1908. — 244, XXXIII, VII с. : ил.
21. Письма и бумаги императора Петра Великого. — М-Л.: Академия наук СССР, 1950. — Т. 9: (январь-декабрь 1709 г.). — Вып. II. — 1356 с.
22. План «Полтава с ситуацією в 1709 году июня 4-го дня» // Центральний державний військово-історичний архів Російської федерації. — Ф. ВУА. — Спр.1443. — 2 арк.
23. План сраженію при Полтавѣ между Российской Армією подъ предводительством Его Величества Петра I и Шведскою Армією подъ начальством короля Карла XII 17го июня 1709 года. Сочинил Квартирмейстерской части генераль-маіор Хатовъ в 1819 году. // Відділ картографії Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. — Інв. № 12042. — 1 арк.
24. План старой и новой Полтавы 1709 г. // Центральний державний військово-історичний архів Російської федерації. — Ф. ВУА. — Спр. 22368. — 1 арк.
25. Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1980. — 148 с.
26. Полтаві 800 років: 1174-1974.: зб. документів і матеріалів / [упоряд.: П. Х. Білий, П. Н. Ємець, В. Н. Жук та ін.]. — К.: Наукова думка, 1974. — 420 с.
27. Полтавская битва 1709-1909 / Изд-е Общества ревнителей военных знаний. — СПб.: Экон. Типо-литография Васильевский остров, 14 п., д.5., 1909. — 282 с.: 13 приложеній.
28. Прокопович Ф. История императора Петра Великого от рождения Его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно. — СПб: [Б. изд.], 1773. — 217 с.
29. Сведения о крепости г. Полтавы // Центральний державний історичний архів

Секція 4

України в м. Києві. — Ф. 59 : (Київська губернська канцелярія). — Оп. 1. — Спр. 1765. - 3 арк.

30. Шифрований лист О. С. Келіна О. Д. Меньшикову з Полтави 4 червня 1709 р. Фотокопія з рукописного оригіналу //Фототека Полтавського краєзнавчого музею. — Інв. № ПКМ/НД-4382 — 1 од.зб.

31. Шутой В. Е. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII (1700-09). — М.: Соцэкгиз, 1958. — 447 с.

32. Юнаков Н. Л. Северная война. Кампанія 1708-1709 гг. Военные действия на левом берегу Днепра (ноябрь 1708 — июль 1709 г.) // Труды императорского русского военно-исторического общества. — СПб: Тип. Гр. Скачков с с-ми, 1909. — Т. IV. — 203 с., 96 с. прим.

33. Plan de la Bataille de Pultowa le 27 juinus 1709. — Si. Sa. // Відділ картографії Національної бібліотеки України. — Інв. № 22097.— 1 арк.

34. Plan de sa Majesté Czarienne Pierre I, Empereur de la grande Russe et celle de S.M. le Roy de Suede Charles XII le 27 juin - juillet 1709 // Відділ картографії Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. — Інв. № K1— План 2/№ 32. — 1 арк.

35. Schlachi bey Pultawa welche den 27 jin.-8 ju. 1709 zum Nachtheile der Schweden vorgefalln. 1709 р. // Відділ картографії Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі. — Інв. № K1-План 1/ № 47. — 1 арк.

Володимир Пришляк (Луцьк, Україна)

Миргородський полковник Данило Апостол до і після Полтави

Житейська дорога, шлях кожного із непересічної плеяди історичних постатей, певно, наперед визначена тим, що найбільш влучно означили у своїй мові поляки — *los* (льос), тобто долею. У життєписі майбутнього очільника козацької України початку другої чверті XVIII ст. — Данила Апостола дуже багато такого, що на перший погляд можна пояснити просто холодним розрахунком, голим прагматизмом, що граничить навіть із елементарним боягузством, зрештою — безвихідним інстинктом самозбереження, майже тваринним страхом, а можливо, і справді великою відповідальністю за родину, але аж ніяк не самовідданим патріотизмом.

Не маючи на меті якось «обілити» чи, навпаки, «очорнити» постать майбутнього гетьмана 1727-1734 рр., спробуймо ще раз, навіть після фундаментальної праці Бориса Крупницького (минуло більш ніж півстоліття, як в німецькому Аугсбурзі побачила світ його студія «Гетьман Данило Апостол і його доба (1727-1734)») [1;2], розставити найважливіші акценти. Очевидно, що кожне нове покоління істориків пише свій варіант історії. І цей одвічний постулат історієписання (не переписування!) в даному випадку — як ніколи доречний. У цьому контексті кардинальним залишається питання про свідоме чи вимушене відступництво миргородського полковника від ясновельможного гетьмана в листопаді 1708 р.

Воістину, як справедливо зауважував дослідник Гетьманщини, учень М. Грушевського Іван Джиджора, незаперечним залишається факт, що «страх Петрового режиму викривив характери, позбавивши їх твердості», натомість в українському суспільстві проявилася спеціальна прикмета — уміння пристосовуватися до обставин [3, 80]. Нещадне і жорстоке розпання нововиявлених мазепинців, що започаткувала батуринська різанина та лебединське колесування, здавалось, не закінчиться ніколи. Процес розправи над «зрадливою» Малоросією через її «черкаское непостоянство» годі було зупинити. Тому для більшості козацької старшини вибору як такого, на жаль, не було. Залишалось: або йти до останнього, тобто за гетьманом Мазепою, або ж пристосовуватись до жорстоких обставин, щоб елементарно вижити.

Секція 4

Саме перед таким майже безальтернативним вибором опинився у 1708 р. Д. Апостол. Можна скільки завгодно одягати на його голову вінець Юди, інкримінувавши йому відступництво від своїх, тобто фактично зраду, якби не ціла низка історичних фактів, що підштовхують до дуже непростих роздумів. Послідовний аналіз стрімкого перебігу подій та вдумливий розмисел над політичним вибором Д. Апостола, власне, є чи не найліпшою ілюстрацією до характеристики тогочасної політичної української справи у всецілому та загалом. Бо саме на прикладі Апостола найбільш рельєфно відобразилася доля усєї еліти козацької України, включно з тією її угодовською частиною, добровільно чи вимушено лояльною до імперської держави. Еліти, що первісно мала виконувати роль станового хребта усього соціуму козацького Гетьманату. Зігнуту масовими репресіями та нещадним терором у три погібелі, мало не зламану, її все ж заставили «танцювати під свою дудку» — тобто насильно спонукали прилаштуватися і діяти стосовно обставин, що, на думку І. Джиджори, була найгіршою прикметою «для нації, яка хоче самостійно жити» [3, 81].

Мотивацій для відступу 1708 р. від І.Мазепи в Д.Апостола було, очевидно, кілька, а саме:

- простий інстинкт самозбереження через фатальну випадковість російського полону в рідних Сорочинцях;
- холодний прагматизм через зневіру в успішності шведсько-українського союзу;
- таємна операція-місія захоплення в полон Карла XII і повернення до Петра I за дорученням гетьмана І. Мазепи (?);
- далекоюсяжне прагнення гетьманської булави.

Біографія Д. Апостола (1654-1734) та генеалогія роду Апостолів-Катаржи (очевидно, його бабуся походила зі знатної молдавської боярської родини Катаржи (Catargeu)) достатньо добре висвітлені у джерелах та літературі [1; 2; 4; 5; 6, 6-11; 7; 8]. Цілком вірогідно, що на початку своєї довготривалої (загалом майже 45 років!) полковницької кар'єри Д. Апостол брав участь у знаменитій битві польського короля Яна III Собеського з турками під Віднем 1683 р. [9, 197]. На початку 1688 р. давній, ще від батька, прихильник гетьмана І. Самойловича, якого усунули від влади, став одним із організаторів першої антигетьманської змови опозиційної старшини проти І. Мазепи, за що тимчасово був позбавлений полковництва та взятий під варту [10, 227]. Учасник першого Азовського походу 1693 р., вдало керував взяттям козаками Кизикермена у 1695 р. [4, 220] та брав участь в інших численних походах і битвах, під час яких «знатною паче протчих показивал храбрость» [11, 155].

Данило Апостол користувався беззастережним авторитетом у всьому

Секція 4

Війську Запорозькому, серед тогочасного козацького нобілітету. 1708 р. під час слухання у справі Кочубея та Іскри над миргородським полковником згустилися хмари. Матеріали допитів Василя Кочубея та Івана Іскри засвідчують можливу спробу організації відставки Мазепи ще в 1707 р. [12, 23-25]. Колишній полтавський полковник Іван Іскра на одному із допитів зізнавався, що колишній генеральний суддя В. Кочубей радився *«с миргородским полковником, со Апостоленком и с Чуйкевичем, с другим суддею, и что по низверженію гетмана Мазепы, миргородского полковника желали они учинить гетманом»* [13, 121]. Більше того, Д. Апостол всіляко сприяв, аби скаржник уникнув неминучого арешту за наказом Мазепи. Власне тому Петро I та канцлер Г. І. Головкін настійливо вимагали від гетьмана нехайно закути в кайдани та допитати підозрілого миргородського полковника. Мазепа натомість усіляко вигороджував свого полковника. Зокрема, у листі до Головкіна, який 9 травня 1708 р. переправив його цареві, І. Мазепа зазначав, що *«миргородского полковника здесь в войску прежде времени без очевидного обличения взять, ковать и до Киева за караул посылать нельзя никакою мерою, покамест очною ставкою он полковник не уличится и не обличится.., а еще и в войску возметься тот полковник, то может учиниться мятеж и бунт, чего сохрани Боже, понеже его, миргородского полковника, все в войске почитают и любят»* [14, 222]. Окрім того, виправдовуючи свого однодумця, І. Мазепа, як відомо, також подав цареві його вичерпну характеристику: *«Апостол породы волошской, человек от отца заслуженный в войске, воин добрый, из всех полковников давнейший, старейший, знатный, заслуживший честь и любовь от всех полков»* [1, 10].

В оточенні І. Мазепи серед полковників Д. Апостол як соратник був одною із наближених осіб [15, 187-190]. Французький агент, секретар коронного гетьмана А. М. Сенявського Жак Марон, попри загалом хибну інформацію про перебіг подій восени 1708 р., називав полковника Апостола *«добрим приятелем Мазепи»* [16, 107]. В листі до С. Яворського П. Орлик справедливо іменував генерального обозного Івана Ломиковського та полковників Миргородського, Прилуцького та Лубенського полків *«яко первыиши и начальныиши въ Войску Запорожскомъ особы»* [17, 183]. З 1701 р. Апостол виконував обов'язки наказного гетьмана, на чолі майже 17-тисячного козацького війська (Миргородського, Лубенського, Переяславського, Полтавського та двох компанійських полків) у складі царських військ *«для поиску и промыслу над неприятелем»* — воював проти шведів у Прибалтиці, Польщі, Білорусі та Литві [18, 21, 22]. У цій війні козаки і компанійці під орудою Д. Апостола отримували перемоги і поразки. Відзначився в боях у Ліфляндії, зокрема під Ерестфером (грудень 1701 р.) та під Варшавою (1705 р.), де, ймовірно, втратив праве

Секція 4

око. Навесні 1706 р. шведам усе ж таки вдалося розбити козацький загін (2500 чол.) Д. Апостола під білоруським Клецьком, на південь від Несвіжа. Поразка сталася, великою мірою, через командирську нерозторопність бригадира Семена Неплюєва, що стояв на чолі 2150 московських драгунів і стрільців, який не дослухався слухних порад досвідченого воюка, і тому українсько-російський корпус потрапив у шведську засідку на вузькій греблі. «...Даниил Апостол, спешившись легко, в болото впал и копием оборонялся от шведов, выскочил до своего через силу войска, ругаючи добре гаразд в глаза Неплюева, что своим нерадением много запропастил войска» [19, 45].

У листі до Стефана Яворського у червні 1721 р. Пилип Орлик згадував слова, з якими із болем та неспокоєм ще 1707 р. у військовому таборі під Білою Церквою звертався до гетьмана Івана Мазепи його одиодумець і спілник миргородський полковник Д. Апостол: «Очи всгъхъ на тя уповають и не дай, Боже, на тебе смерти, а мы достанемо въ такой неволи, то и курь насъ загребуть» [17, 165]. З вибухом затяжної Північної війни Гетьманщина справді опинилася під загрозою ліквідації у прокрустовому ложі нових петровських «преобразований». В листі до стародубського полковника Івана Скоропадського з Дігтярівки 30 жовтня 1708 р. стривожений гетьман, обґрунтовуючи причини переходу на бік шведського короля Карла XII, писав, що московити козацьку Україну «хотят к рукам прибрать, в тиранскую свою неволю запровадити, а имя Войска Запорожского згладити, а козаков в драконию и солдаты повернути, народ зась малоросийский вгъчне себъ поработити» [20, 249].

У пошуках виходу із загрозливої для Гетьманщини ситуації козацька старшина неодноразово, у вузькому колі, збиралася, щоб обговорити наболілі питання та різні варіанти виходу та подальшого розвитку подій, «для чого много роптали и часто собиралися до обозного енерального Ломиковского, а найпаче повседневно до полковника Миргородского, у котрого и о способахъ обороны своей совгътовали, и пакта Гадяцкіе читали, якіе тотже полковникъ Миргородскій съ бібліотеки Печерской взяли былъ» [17, 167]. Як бачимо з листа П. Орлика, саме Д. Апостол взяв у бібліотеці Києво-Печерського монастиря текст Гадяцького трактату 1658 р. гетьмана Івана Виговського та генерального писаря Юрія Немирича з Польщею, де вперше достеменно було обґрунтовано ідею Великого князівства Руського в оновленій федеративній Речі Посполитій уже не двох, а трьох рівноправних народів [21, 97-98].

Саме згадані «первгъйшии и начальнгъйшии въ Войску Запорожскомъ особы», серед яких і Д. Апостол, настійливо вимагали від І. Мазепи зробити вирішальний крок «и совгътовали, дабы немедленно до короля Шведского

Секція 4

посылалъ съ прошеніемъ о протекцію, постѣхъ и старалъся съ нимъ злучитъ ся при границахъ, чтобъ не допуститъ войскъ Великоросійскихъ въ Украину» [17, 178]. Посланець семигородського князя до шведського короля, лютеранський пастор, словак Данієл Крман, який був безпосереднім учасником шведського походу, в подорожньому щоденникові також зауважив, що Мазепа «скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників, він у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися?» [22, 38]. Цікавим видається також переконання тодішнього начальника Преображенського приказу, відомого ще як «пресбузького короля» в «компанії» Петра I — Ф. Ю. Ромодановського, який згадував у своїх дуже суб'єктивних спогадах, «что в иудов сей план Мазепов был посвящен до конца токмо Апостол» [23, 89].

Нарешті після довгих роздумів та вагань 24 жовтня (за старим стилем) 1708 р. гетьман І. Мазепа разом із 1200 старшинами, козаками та компанійцями переправився через р. Десну і, на великий подив російського царя Петра I, перейшов на бік його супротивника — шведського короля Карла XII. Решті війська — до 5 тис. (серед яких і частині Миргородського полку) — наказав повернутися до гетьманської резиденції — Батурина. Д. Апостол як вірний соратник і одностудець та доволі категоричний противник царських реформ стосовно Гетьманщини був тоді поруч з гетьманом. 16 листопада 1708 р. миргородський полковник із Красного Колядина писав до наказного миргородського полковника, полкового обозного Василя (Онисимовича) Базилевського про шведські війська, які виступили «для захищення отчизны нашої от наступленія московского» [24, 566]. Заодно повідомляв у листі про своє місцезнаходження разом з І. Мазепою та Карлом XII у Ромнах, інформуючи, що прямують вони далі до Гадяча, куди повинна бути готовою з полковим суддею і сотниками вирушити на з'єднання з гетьманом Мазепою вся козацька старшина. До цього ж часу, якщо з'являтимуться посланці від царя і нового гетьмана Скоропадського з їхніми грамотами, наказував виловлювати таких і присилати до нього [24, 566-567].

Однак 20 листопада 1708 р. миргородський полковник залишив шведсько-український табір і наступного дня опинився у родинних Сорочинцях, щоб по дорозі до Лубен при нагоді провідати родину і на хвилику побути вдома. Справа полягала у тому, що, отримавши дозвіл від І. Мазепа, його товариш, лубенський полковник Дмитро Зеленський попросив допомоги в сусіда у трагічній церемонії похорону померлої доньки в Лубнах. Головний маршрут з Гадяча до Лубен пролягав недалеко (на відстані 10-12 км) від Сорочинців, і гріх було не скористатись, щоб побачити і взяти під захист дружину і дітей.

Секція 4

Нагода виявилася фатальною. Чималий російський загін під командуванням князя Григорія Волконського напередодні, саме 20 листопада 1708 р., вступив і розквартирувався у Сорочинцях. Проявивши безпечність та необережність, миргородський полковник наступного дня потрапив у пастку. Зустрівши в сутінках російський загін у рідному селі, полковник, щоб зберегти життя, змушений був іти за течією й змиритися з обставинами, що тепер склалися не на його користь. Переживаючи не так за себе, як за свою родину, Д. Апостол, певно, кривив душею, коли тепер став видавати себе за ревного прихильника Петра I, який «різко прозрів». Тоді ж Г. Волконський відразу писав до царя, що *«полковник миргородської к нам из Гадич в Сорочинцъ прибыл день по прибытии моем и сказывал, что он был при Мазепе по неволе»*. [25, 983]. 28 листопада 1708 р. бригадир Г. Волконський із Сорочинців уже писав до О. Меншикова про Д. Апостола, зауваживши: *«по нынешнему ево поведению мышлю, что он ныне zelo склонен нашей стороне»* [26, 83].

У Сорочинцях Д. Апостол активізував власну боротьбу за виживання. Відомий його лист до новообраного під російською протекцією гетьмана Івана Скоропадського, де він уклінно просить про посередництво, щоб посприяти перед Петром I про його можливе помилування: *«дабы его царское величество не мел на мене, верного подданного своего, якого гневу и не похотел карати»*, виправдовуючись, що *«жодним способом от него (Мазепа — В. П.) не можем высвободить и той змене (которая и неявна нам была) супротив»* [27, 27].

Тоді ж, 28 листопада 1708 р., бригадир Г. Волконський з конвоюем відправив Апостола в царську ставку до Лебедина, де його допитали. На допиті, між іншим, Д. Апостол зізнався, що І. Мазепа презентував найближній козацькій старшині привілей польського короля Станіслава Лещинського, листи руського воєводи Яблоновського та підканцлера Великого князівства Литовського Шуки, що запевняли *«Украину вольностями, як в короне польской так и в Великом Князстве Литовском, жебы такими ж правами Украина щитилася и зоставала...»* [20, 410].

Французький дипломат Жан-Бенуа Шерер писав у своєму історичному творі, що побачив світ у Парижі 1788 р., про миргородського полковника, що *«спочатку став на бік шведського короля й Мазети, незадоволений з того, що Карл XII не слухався порад людей, які преkrасно знали краї, що ними йшла його армія, і попереджали про її загибель, потаємно покинув Мазету й кинувся до ніг царя. Зворушений його каяттям, цар милостиво простив йому його невірність. Так само вчинив він і з Сулимою»* [28, 272-273]. Шамбелян Карла XII Сван Адлерфельд зазначав, що Д. Апостол був дуже незадоволений, що І. Мазепа віддав наказ козацькій старшині брати у

Секція 4

спільний шведсько-український похід свої сім'ї: «22 листопада шв. ст., коли Мазепа з Гадяча повернувся до головної шведської квартири в Ромнах, Апостол вийшов з кількома козаками з Миргороду і втік до росіян. Причина незадоволення та, що Мазепа зобов'язав його надіслати дружину і дітей в Ромни, щоби слідувати за армією, як це сталося вже з іншими козацькими домами...» [23, 85].

Тут доречно уточнити, що в листопаді 1708 р. Петро I видав грамоту фактично новопризначеному ним самим гетьманові Скоропадському, в якій, зокрема, говорилося: «Чаем, большая часть от него изменника (Мазепа — В.П.) обманом заведены и о его изменничьем намерении были несведомы» [13,185]. Цар обіцяв збереження всіх чинів та звань козацькій старшині, давши їй місячний термін на повернення під булаву Скоропадського та його скіпетр. У протилежному випадку Петро I повелів цією ж грамотою вважати їх «за изменников наших, и повелеваем их лишить всех чинов и урядов при войске нашем Запорожском, тако ж и маестности их и имение, яко изменничье, определяем отдать за службы иным верным в войске нашем Запорожском, а жен их и детей брать за караул и присылать к нам, великому государю, которые сосланы будут в ссылку, а ежели кто из них самих пойман будет, тот воспримет, яко изменник, достойную смертную казнь» [13,186]. Разом із тим Петро I, який на той час не володів правдивою і повною інформацією, наказав О. Д. Меншикову особливу увагу звернути на Апостола: «А буде полковникъ миргородскій гдѣ по близости обрѣтается, то прикажи его сыскавъ къ намъ прислать, обнадежа его милостію нашею, потому что онъ великій былъ непріятель Мазепѣ» [29, 22, 36]. Можливо, крім І. Скоропадського, він був ще однією ймовірною кандидатурою на гетьманську посаду під зверхністю царя.

Олександр Рігельман — автор «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» — зазначав, що Д. Апостол — «славный в Малороссийском войске воин, который принужденно следовал за оным (Мазепою — В.П.), изобраз способный случай, уклонился от него с людьми своими и явился в войске российском, у самого царя, в городе Лебедине, зачто получил не только прощение от государя, но и прежней свой чин, полк, маестности и пожитки» [30, 562]. Під тиском жорстоких обставин, що склалися, те ж саме здійснив і генеральний хорунжий — Іван Сулима. Петро I тоді ще тимчасово милував колишніх мазепинців, які встигли вчасно покаятись. Проте це тривало недовго. Невдовзі розпочалася масштабна і довготривала акція проти усіх мазепинців та їхніх родин. Петро I вдосконалював практику тотальних арештів тих старшин, що не зрадили Мазепі, і заслання до Сибіру їхніх дружин та дітей.

Щоб остаточно дискредитувати І. Мазепу в очах шведських союзників

Секція 4

та викликати до нього недовіру Карла XII, Петро I та його оточення запустило в хід свою витончену ідеологічну машину, розгорнувши активну дезінформаторську діяльність. Саме тоді у грудні 1708 р. з Лебедина до Мазепи надійшли два листи — один від канцлера Головкина, другий — від Апостола, які були перехоплені й потрапили до рук Карла XII. У них, зокрема, повідомлялося, що цар через Д. Апостола та компанійського полковника Г. Галагана отримав усну пропозицію від Мазепи захопити у полон і передати йому шведського короля або когось із його наближених осіб. За цю послугу Петро I нібито обіцяв простити гетьмана й погоджувався на те, аби гарантіями недоторканності особи Мазепи виступили представники деяких європейських правителів. Доволі тривалий у часі історіографічний міф про нібито таємну переговорну місію Д. Апостола як посланця за дорученням Мазепи щодо полону та видачі Петрові I Карла XII [14, 266; 31, 403; 32, 95; 33, 226-227] у цьому контексті, звичайно, має формальне право на існування, але з огляду на відомі наразі сфабриковані в канцелярії Г. І. Головкина листи Д. Апостола до І. Мазепи як приклади ідеологічної дезінформації противника, а не достовірні історичні джерела, ймовірно, не витримує жодної серйозної критики [21, 125-130]. Підтвердженням цього, зрештою, може бути лист Г. І. Головкина до П. А. Толстого від 10 грудня 1708 р., в якому зазначено, що *«пришлого 22-го дня сего місяца полковник миргородської Апостол к нашим войскам действительно прибыл и его царского величества во все милостивом пардоне просил»* [25, 879]. У тій непростій ситуації, що склалася, де на терезах супротивники «важили» власне життя і долю родини, в Апостола не залишалось вибору. Тому він змирився і пішов уторованим шляхом, виносячи з цього для себе повчальний урок.

Прагматичний і обережний Д. Апостол, вражений руїною Батурина та початком масового терору проти мазепинців, страхом за родину, вирішив припинити свою участь у непевній, не лише як на нього, визвольній акції. Як добрий і досвідчений вояк, він не міг не розуміти слабкості шведсько-українського війська, прорахунків стратегії й тактики каролінгів та козаків, його малога числа у порівнянні з російською армією, оскільки більшість козацьких полків ще до переходу І. Мазепи на бік Карла XII були усунуті з теренів Гетьманщини. Зневіра в успішності шведсько-українського союзу привела його до російського табору. У Полтавській битві миргородський полковник за царським дорученням стояв на чолі загонів донських козаків та калмиків, оскільки у цілісності його Миргородського полку як такого не було (більша частина козаків полягла, обороняючи Батурина) [21, 83].

Для України Полтава стала катастрофою. Програна мазепинцями Полтава стала справді фатальною подією в історії козацько-гетьманської

Секція 4

доби. Про це слушно і скрушно писав світової слави славіст Юрій Шевельов (Шерех), який зазначав, що до Полтави Україна мала власну траєкторію розвитку і була суб'єктом історичного процесу, а після Полтави, що знаменувала її вступ у колоніальний період, стала його об'єктом [34, 691]. Новопостала імперська Росія Петра I ставила на коліна стару козацьку Україну І. Мазепи.

Після Полтави миргородський полковник ходив з царем у невдалий Прутський похід (1711 р.), а після завершення шведської війни був втягнутий у війну з Персією. 1722-1723 рр. на чолі 10-тисячного козацького війська відбув Дербентський та Астраханські походи [1, 12]. У 1720-х рр. добре контактував і став зближуватися з О. Меншиковим. 7 травня 1720 р., наприклад, Д. Апостол з корогвами, трубами, литаврами і почтом під звуки салюту з 11 гармат зустрів О. Меншикова в родинній посілости Сорочинцях, а потім 15 травня проводжав його з Гадяча, де були маетки «світлішого» [35, 364]. У московських архівах збереглися збірка листів Д. Апостола до О. Меншикова за 1720-1727 рр. [36], яку виявив ще 1908 р. І. Джиджора [37, 170], та сім чолобитних і листів миргородського полковника за 1722-1723 рр. [38].

За короткої, але яскравої доби гетьманування Павла Полуботка Д. Апостол — серед автури Коломацьких чолобитних, що були спрямовані проти зловживань Першої Малоросійської колегії, згодом — арешт і ув'язнення у казематах Петропавлівської фортеці. Після смерті Петра I заслання до Сибіру замінено інтернуванням із сім'єю до Санкт-Петербурга, де наказано проживати «безсездно». Залишивши заручником у північній столиці сина Петра, лише у травні 1726 р. Данило Апостол повернувся додому.

Небезпека нового російсько-турецького конфлікту, у вирішенні якого без мілітарної потуги українського козацтва було б важко обійтися, та сприятливе політичне лобювання привело у 1727 р. до реставрації «прежньої форми правління» і «соизволення *быть гетманом миргородскому полковнику Данилу Апостолу*» [39, 415; 40, 34-35]. Певно, був це останній, тоді ще реальний шанс для відновлення правдивої Гетьманщини.

Література

1. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727-1734). — Авґсбург: Накладом Товариства прихильників УВАН, 1948. — 192 с. (УВАН. Серія: Українська історія. II. Монографії, ч. 2).
2. Сучасне перевидання: Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Передм. та коментарі В.М. Горобця. — К.: Україна, 2004. — 288 с.
3. Джиджора І. Матеріали московського «Архива Министерства Юстиції» до іс-

Секція 4

- торії Гетьманщини // Записки НТШ. — Львів, 1908. — Т. LXXXVI. — Кн. VI. — С. 59-81.
4. Die Europäische Fama. — Leipzig, 1728. — Т. 315. — С. 217-230.
5. Nachricht von der Wahl des neuen Feldherrn der Kosacken Daniel Apostel, nebst dessen kurzgefasster Lebenserzählung aus dem Russischen gezogen. — Berlin, 1728. — 7 s.
6. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — Т. I: А-Д. — Киев: Типография Т-ва Г.Л.Фронцевича и К', 1908. — 519 с.
7. Крупницький Б. Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькому журналі за 1728 р. // Наук. зб. Українського вільного університету в Празі. — Т. III. — Прага, 1942. — С. 211-224.
8. Крупницький Б. Миргородський полковник Павло Апостол (1618-1678) // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Т. 5. — Прага, 1944. — С. 42-46.
9. Чухліб Т. Український відгомін битви європейської коаліції з османами під Віднем 1683 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. — № 7. — К., 2007. — С. 197-215.
10. Горобець В. Данило Апостол // Історія України в особах: Козаччина. — К.: Україна, 2000. — С. 226-234.
11. Літопис Самовидця / Вид. підгот. Я.І. Дзира. — 2-е випр. стереотип. вид. — К.: Наук. думка, 1971. — 207 с. — (Джерела з історії України).
12. Павленко С. Організація імпінменту Мазепи 1707 року // Сіверянський літопис. — 2002. — № 6 (48). — Листопад-грудень. — С. 22-31.
13. Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских (ЧОИДР). — М., 1859. — Кн. I. — Ч. II. — С. 120-192.
14. Костомаров Н. И. Мазепа / Под ред. Б.Г. Литвака. — М.: Республика, 1992. — 335 с.
15. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — 602 с.
16. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. — Вид. 2-е, доп. — К.; Полтава, 1995. — 312 с.
17. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (1721 р.): свідчення очевидця про Мазепине відступництво // Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Пер. з англ. В.Кулика. — К.: Либідь, 1994. — Додатки. — С. 158-184.
18. Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. В 2 вып. — Вып. 1: 1687-1705 гг. / Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. — 255 с.
19. Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К.: Типогр. Г. Т. Корчак-Новицко, 1888. — 328 с.
20. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С.Павленко. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. — 1144 с.
21. Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. Историко-документальные очерки. — Чернигов: Русь, 2009. — 142 с.

Секція 4

22. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709) / Пер. із словац. О. Булах і Г. Булах; упоряд. М. Неврлий. — К.: Вид. центр «Просвіта», Вид-во ім. Олени Теліги, 1999.— 159 с.
23. Руднев Є. Вибір шляху: Іван Мазепа і Данило Апостол восени 1708 року (нові дослідження) // Зона. — 2006.— № 20. — С. 79-96.
24. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). — Ч. II / Упоряд. І.Бутич, В.Ринсевич. — К.; Львів: НТШ, 2006.— 799 с.
25. Письма и бумаги Петра Великого. — М.; Л., 1951. — Т. 8. — Вып. 2. — 708 с.
26. Георгиевский Г. П. Мазепа и Меншиков. Новые материалы // Исторический журнал.— М., 1940. — № 12. — С. 72-83.
27. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису (ІР НБУВ). — Ф. VIII: Київ. університет св. Володимира, спр. 2677, арк.1-2.
28. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії /Пер. з фр. В. В. Коптілов. — К.: Укр. письменник, 1994. — 311 с.
29. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708-1709) // Записки НТШ. — Львів, 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. VI. — С. 21-65.
30. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. — Київ: Либідь, 1994. — 768 с. — (Пам'ятки історичної думки України).
31. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — Київ: Час, 1993. — 603 с.
32. Герасименко Н.О. Данило Апостол — гетьман Лівобережної України // Укр. іст. журн. — 1992. — № 3. — С. 92-102.
33. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М.: Молодая гвардия, 2007. — 271 [1] с. — (Жизнь замечат. людей: Сер. биогр.; Вып. 1041).
34. Шевельов Ю. До питання періодизації історії української мови // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: 36. наук. праць. — Львів, 1998. — Вип. 5: ПРОСФΩΝΗΜΑ Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів, 1998. — С. 689-692.
35. Юрнал 1720 году // Труды и дни Александра Даниловича Меншикова. Повседневные записки делами А. Д. Меншикова 1716-1720, 1726-1727 гг. / Публ. С.Р. Долговой и Т.А. Лаптевой. — М.: Российский фонд культуры, РГАДА, Рос. архив, 2004. — 648 с.
36. Российский государственный архив древних актов (РГАДА, Москва), ф. 198: Меншиков А.Д., оп. 1, д. 1083, лл.1-86 об.
37. Листування Михайла Грушевського. Т.4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар, П. Сохань, І.Гирич. — К.; Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. — 552 с. — (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства. Т. IV).
38. Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента МИД Российской Федерации (АВПРИ, Москва), ф. 124: Малороссийские дела, оп. 124/1, 1722-1723 гг., дд. 15, 45, 46.

Секція 4

---

39. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К.: Критика, 2007. — 463 с.
40. Пришляк В. Гетьманат доби Данила Апостола: спроба відновлення козацької автономії // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. — Ч. 2.— Чернівці: Рута, 2004. — С. 33-38.

Віталій Яремченко (Полтава, Україна)

Миргородський полк у Північній війні (осінь 1708-1709 рр.)

Улітку 1708 р. Данилу Апостола поталанило. Після завершення слідства у справі Кочубея та Іскри він не тільки уник страшної долі, а й утримався на посаді. Хоча й по завершенню справи його становище залишалося непривабливим: закиди у причетності до заколоту з нього не були зняті. Тим більше, що справа отримала широкий резонанс. Це пов'язувалося не тільки із замахами окремих старшин проти гетьмана І. Мазепи. Частина українського суспільства сприйняла страту Кочубея й Іскри як демонстрацію того, як російська сторона збирається боротися із спробами старшинського сепаратизму. Уже в жовтні 1708 р. Г. Головкін відзначав зростання «*возмущенія в Малороссійском краю*», викликані втручанням Росії в українські справи та перебуванням в Гетьманщині російських військ.¹ Хвиля невдоволення загрожувала перекинутися з Лівобережної й на Правобережну Україну. Ставало очевидним, що незадоволення охопило більшість полків: «*внутренне начинает разширяться между народом непостоянным смятением*»². Хвилювання охопили сусідні з Миргородським Лубенський та Гадяцький полки. У Лубнах «*арендатора и ктитора да смерти убили, и старшину немного не позабывали*»³, у Гадячі «*учинили было нападение бунтовное на замок*»⁴. Загострення соціальних та національних протиріч відбувалося на тлі погіршення зовнішньополітичної ситуації у зв'язку з початком походу Карла XII на Москву. 6 вересня Петро I у листі до І. Мазепи наказував козацьким полкам готуватися до нового походу: «*Господин гетман! Понеже Мы по оборотам неприятельским видим, что оный намеренный свой путь на Украину отменил, ибо ныне марш свой отправляет ко границам здешним, того ради изволите вы, по прежнему нашему указу, поход свой предугловлять к Белой Церкви*»⁵. За недостатністю інформації можемо здогадуватись, що Д. Апостол у цей час перебував або при гетьманові, або ж на Миргородщині — на території полку. Як і решта полковників, він мав наказ готуватися до походу.

30 серпня шведська армія перетнула російський кордон та почала похід углиб Росії.⁶ Після двох тижнів безплідної гонитви за російською армією шведський штаб прийняв історичне рішення (11-13 вересня) — відхи-

Секція 4

литися від первісного плану та повернути на Сіверщину. 25(26) вересня шведська армія підійшла до Стародуба. У листах від 6 та 8 жовтня І. Мазепа писав Г. Головкіну та коронному мечнику, що веде козацькі полки на Стародуб. Але за недостатністю сил він змушений був зупинити похід і повернути до Батурина. Виходячи із становища, 9 жовтня Б. П. Шереметев скликав у Почепі військову раду, що постановила вимагати від Мазепа продовжувати похід на Стародуб. Г. Головкін 10 жовтня написав до І. Мазепа листа виконати наказ виступати до Новгород-Сіверського і *«слученія вашого сіятельства с главною армією как найскорее учинить»*⁷. 13 жовтня Мазепа із Салтикової Дівиці через Протасєва продовжував запевняти про готовність і далі допомагати Росії у боротьбі проти Швеції, однак фактично зайняв очікувальну позицію. Бездіяльність української сторони була результатом масового невдоволення та таємних рад за участю вищого керівництва Гетьманщини. Серед тих, хто був невдоволений діями російського царизму, був і миргородський полковник Д. Апостол, проти якого генеральний осавул Максимович свідчив у червні 1709 р.: *«А были, де, с ним, изменником, в тайных советах: Орлик, Ломиковский, да из полковников прилуцкой, миргородской»*⁸.

22-25 вересня І. Мазепа у супроводі значних старшин виїхав із Батурина на Короп, Оболонь і далі на Новгород-Сіверський. За свідченням канцеляриста О. Дубяги, разом з гетьманом на інший бік Десни переправились *«генеральной старшины: обозной Ломиковской, судя Чтойкевич, писар Орлик, два ясаула Гамалей да Максимович, полковники миргородцкий, прилуцкий, лубенский, а слышаал де он и о полтавском полковнике, что он недавно при гетмане ж был, и не ведает, отпущен ли он в дом или нет»*⁹. Даючі оцінку діям миргородського полковника, необхідно враховувати, що той діяв не лише від свого імені як приватна особа, а як керівник цілого полку. Із допитів уже згадуваного О. Дубяги стає відомо, що Миргородський полк становив уже згадуваного О. Дубяги стає відомо, що Миргородський полк становив частину залоги Батурина замку: *«В Батурином, де, замке н[ы]не войска четыре полка сердюцких, Чечелев, Покотилов, Денисов, Максимов, да казаки городовые полков Миргородского, Прилуцкого и Лубенского; а по сколку которого полку ч[е]л[о]в[е]к, о том не знает»*¹⁰. Проте немає остаточних даних, чи був Миргородський полк виведений з Батурина, чи взяв участь в обороні міста. Є серйозні підстави думати, що козаки полку розділили долю батуринаського гарнізону. Під час подій 30 жовтня — 2 листопада полк був дуже ослаблений. Уже після переходу Д. Апостола на бік царя у грудні-лютому до нього постійно надсилалися підкріплення, аби поповнити втрати, яких полк зазнав у жовтні-листопаді 1708 р.

Реакція російської сторони на зміну ситуації в Україні була стрімкою. 29 жовтня Петрові стало відомо про перехід Мазепа до Карла. Того ж дня

Секція 4

він письмово повідомив ніжинського, полтавського та чернігівського полковників про зраду Мазепи та призначив вибори нового гетьмана, що мали відбутися у м. Глухові.¹¹ Розглядалися кілька найбільш прийнятних кандидатур на посаду гетьмана, серед них і Данила Апостола, *«потому что он великой неприятель был Мазепе»*¹². У цей самий час Д. Апостол супроводжував І. Мазепу до шведського табору. Випадок із миргородським полковником вкотре засвідчив, що Петро практично не орієнтувався у політичному житті Гетьманщини, більше того — просто ним нехтував.

Услід за оголошенням нових гетьманських виборів до українських замків та фортець відправлялися царські грамоти, які закликали не чинити опір російській армії та виконувати накази російських офіцерів. 9 листопада 1708 р. Петро I дав вказівку прилуцькому полковнику та коменданту впустити до фортеці російський гарнізон генерал-майора Г. Волконського. Із звернення видно, що російське керівництво не переймалося методами переконування: *«Того ради мы, Великий Государ, повелеваем вам онаго в замок Прилуцкой впустить немедленно безо всякого супротивленія. Буде же кто дерзнет сему нашему Великому Государя указу учиниться ослушен, и с теми також учинено будет, как и с сеядищими в Батурина»*¹³. Схожі розпорядження розсилалися і в інші міста та містечка поряд з театром бойових дій. У зв'язку з цим варто пригадати розповідь про службу М. Забіли, у якій містяться згадки про поїздку останнього з царськими листами в Миргородський, Гадяцький та Полтавський полк у листопаді 1708 р.: *«А когда Мазепа изменюю своею пристал до шведского короля, то тогда я весь полк Нежинский, мне врученной, препроводил в Глухов, где и государь сам находался. — Того ж року, в килка недель по взятю Батурина, по указу Импер [аторского] Величества послан я в три полки, Миргор[одский], Гадяцк[ий]. и Полт[авский], от гетм[ана]. Скороп[адского]. И за тую службу мою дано было село Райгородок з деревинкою Царовкою»*¹⁴.

Керівництво Росії запевняло український народ у своїй прихильності та демонструвало лояльність до місцевих традицій. Показовість «народного волевиявлення» проявилася у складанні «добровільної» присяги українськими містами та містечками. Зокрема, відомо про принесення присяги російським військам жителів сусідніх Лубен та Полтави. Можна припускати, що подібна практика мала місце і на території Миргородського полку. Поряд із цим російським військом наказувалося не чинити кривд мирним мешканцям. Генерал-фельдмаршал Б. П. Шереметев від імені царя Петра I запевняв населення України у гарантуванні йому безпеки: *«Объявляется чрез сие всем малороссийского народу жителем, дабы из городов, сел и деревень, на которые пойдет войско Его Царского Величества, никто не выбежал, понеже жителем никаких обид и разорений и граби-*

Секція 4

тельств и прочего своеволия чинено не будет, и заказано о том в войске под смертною казнию»¹⁵. Почалася інформаційна війна, що вилася в ідеологічне протистояння та написання універсалів з одного та другого боку.

Коли Петро наказував коменданту Прилуцького замку впустити російську залого, полтавський полковник Іван Левенець повідомляв Гаврила Головкина про приїзд із Січі до Полтави посильного, при якому були листи від І. Мазепи та миргородського полковника Апостола, адресовані старшині Миргородського полку: *«Сими днями з Сечи Запорозской прибувши посланец гетмана бувшаго изменника з листами запорозскими подал мне оные до ради, а сам ухилился до господы, по якого кгда послали, хотячи его взять, хотячи его взять до вязеня, аж вже его не найшли, утекл. Теды листы оные посылаю, не ведаючи, що в них написано. Тут же и сшиток листа прелеснаго до своей старшины от полковника миргородского в Сорочинце присланного до уведомления»¹⁶. 16 листопада Д. Апостол написав нового листа, адресованого полковим урядникам: обозному, судді, сотникам із наказом провести загальний військовий збір та прибути у Гадяч для з'єднання з військами І. Мазепи, а також затримувати й присилати у розташування гетьманських військ кур'єрів з листами від російського царя та його ставленика гетьмана І. Скоропадського: *«Яко пред тим многократне о невереще жадным плиоткам в м-ти листовне упоминалисмо; так и теперь, о том же упоминаючи, пилю прекладаем, а бысте прослухаючи о повороте рейментарском, где обрיתатиметя — як скоро его вельможность до Гадяча прибудет, так зараз в м-ть з паном судиею нашим и з панами сотниками для отданья поклону ясновельможному добродееви его милости пану гетману туды до Гадяча приездить. А если бы там мел хто з грамотами государскими и нового гетмана Шкоропадского просмикатися; теды таковых ловете и до нас их присылайте»¹⁷.**

Росіяни прагнули використати тактичну перевагу. Через полонених та місцевих жителів їм було відомо про наступний маршрут шведського війська. Після втрати Батурина увага шведів була прикута до Полтави. 17 листопада І. Мазепа у супроводі шведських полків вийшов з Ромен і вирушив у Гадяч.¹⁸ Генерал К. Ренне 13 листопада у листі до О. Меншикова застерігав останнього: *«Швед идет на Гадич и до Полтавы... Я мышлю давно, что ваша княжая светлость благоволиш в Полтаве послать, что потребно войска и оное место заступить прежде же приходу неприятельского»¹⁹. 17 листопада стало відомо, що Мазепа вийшов з Ромен і вирушив на Гадяч. Російське командування виділило значні сили для прикриття південного напрямку. Коли Апостол писав свого другого листа, він іще не здогадувався, що за день до того, 15 листопада, фельдмаршал Б. Шереметев віддав наказ О. Меншикову заволодіти Ромнами та Сорочинцями:*

Секція 4

*«Вашей светлости доношу, по указу Царского Величества от полков Резанского и Вяцкого батальйоны посылаютца под командою господина полковника князя Голицина в Ромни, от Ростовского и Копорского по батальйону ж под командою господина полковника Головина в Сороченец, и вышепомянутым господам полковникам о их поступках даны им инструкции»²⁰. Захоплення Сорочинців вирішувало кілька стратегічних завдань: відрізало шведам шлях до Дніпра та південних земель Гетьманщини, що не постраждали від воєнних дій; росіяни отримували контроль над значною частиною Лівобережжя з Миргородським полком включно; а у разі вдалого проведення операції у заручники могла потрапити родина полковника Д. Апостола, яку можна було використати, щоб впливати на останнього. З огляду на близькість Д. Апостола до особи гетьмана росіяни сподівалися у такий спосіб ослабити партію І. Мазепи. Російське командування було добре поінформоване: Сорочинці фактично виконували роль полкового центру і до того ж належали Апостолам. На їх захоплення командування виділило два батальйони з Ростовського і Копорського піхотних полків по 600 чоловік у кожному, загалом близько 1200 чоловік. Однак цих сил було явно недостатньо. 28 листопада Г. Волконський доносив О. Меншикову, що *«фортеця велика, а людей zelo мало. Обнять ни половины неким, и пушкой нет»²¹.**

Місцеве населення, що складалося у більшості з неозброєних селян та ремісників, не чинило опору російським регулярним військам. Більша частина населення була дезорієнтована і дезорганізована. Окрім того, значні сили полку разом із полковником були відсутні, а ті, що залишились, були розпорошені на великій території. Таким чином, Миргородський полк не мав достатніх сил, щоб дати належну відсіч російським військам. Тільки після того, як Г. Волконський без бою увійшов у Сорочинці, стали явними результати стратегічного прорахунку. Північна частина полку одразу опинилася в руках російської армії. Також не зрозуміло, де у цей час перебувала родина Апостола. Невідомий автор поч. XVIII ст. записав обставини втечі з-під варті дружин страчених В. Кочубея та І. Іскри, які через Чорнухи, Городище, Снітин приїхали у с. Шишаки, у маєток Петра Кулябки, зятя Д. Апостола: *«Здесь получил сведение, что супруга полковника Миргородскаго и Василий Васильевич Кочубей находятся в Сорочинцах, отправились туда, где прожили несколько дней. Туда же прибыла 2-жа Обьидовская, потому что у супруги Василия Васильевича [Анастасий Апостол] в это время родился сын Павел. Прогостив по этому случаю недолго, все вместе выехали из Сорочинцев»²². Дружини Апостола і Обидовського у супроводі В. Кочубея та Ломиковського вирушили в Крилів, очевидно, маючи намір з'єднатися з Мазепою, а вдови Кочубея і Іскри поїха-*

Секція 4

ли у напрямку «московських слобід» — на Опішню, Старі Млини і далі через Ворсклу на Рублівку. Питання стосовно долі дружини та дітей Д. Апостола може прояснити факт, записаний А. Лазаревський у передмові до «Щоденника Петра Апостола»: *«Петр Апостол взятъ былъ въ качествѣ заложника, когда правительство,... нашло нужнымъ принять некоторую осторожность и по отношенію къ миргородскому полковнику Данилу Апостолу»*²³. Таким чином, саме цей козир воно намагалося використати під час діалогу з останнім, щоб остаточно схилити Апостола на свій бік. 21 листопада Апостол був уже у Сорочинцях, звідки написав листа до гетьмана І. Скоропадського, у якому прохав його *«абы Велможность Ваша, яко давний мой добродей, по особливой своей ку мне ласце, многоважную свою за мною до Пресветлейшаго монархи нашего внести рачил инстанцію, дабы Его Царское Величество не мел на мене, верного подданого своего, якого гнву и не похотел карати»*, — підписавшись *«доброедя моего вернезъчливый слуга ... полковник миргородской Данило Апостол»*²⁴. З'ясування обставин переходу Апостола з одного табору в інший дає можливість припустити, що зміна політичної орієнтації за такий короткий строк (5 діб) стала результатом не стільки усвідомлення своєї провини, скільки вимушеним кроком задля порятунку своєї родини та населення полку у цілому. Данило Апостол вчинив точно так, як за кілька тижнів до того вчинив гетьман Іван Мазепа.

23 листопада Мазепа і Карл XII прибули в Гадяч.²⁵ 28 листопада шведи спробували пробитися до Сорочинців, однак були зупинені біля містечка Комишні. Волконський відписав Меншикову, що *«сего ж числа [28 листопада] получил я ведомость, что неприятелский поезд приехал до Камышня, и я против того поезда послал свой поезд. А та Камышня от Сарочинца в трех милях; и будто тот поезд хочет быть к Сарочинцу»*²⁶. Далі він повідомляв світлішого, що *«Господин полковник миргородцкой з господином Мавериным и Резановым поехали да Царского Величества и до твоей светлости. И с ними, для опасения от неприятеля, по твоему указу, отправил драгун и казаков 200 человек...»*, — і про настрої Апостола, — *«Полковник миргоротцкой имеет опасения, а я по нынешнему ево поведению мышлю, что он ныне zelo склонен нашей стороне»*²⁷. Остання фраза надзвичайно суттєва, бо спростовує закиди на адресу Д. Апостола стосовно інтриги проти гетьмана І. Мазепи. Із неї зрозуміло, що Апостол не одразу став на російський бік. Не виключено, що Апостол мав певні доручення від гетьмана І. Мазепи до Петра. В іншому випадку важко пояснити, чому він під вартою був привезений особисто на прийом до царя. Інше питання, що Апостол міг особисто звернутися до І. Мазепи із відповідними пропозиціями, аби отримати привід для того, щоб, не викликаючи підозр, залишити

Секція 4

козацький табір. Так чи інакше, але з кінця 1708 р. Д. Апостол знову перебував на російській службі. Цьому кроку надавали великої політичної ваги. Російський цар особисто вважав «повернення» Д. Апостола *«изрядным делом»*²⁸, оскільки за цим кроком вбачався глибокий політичний підтекст – Д. Апостол належав до числа найближчого оточення Мазепи. Д. Апостол став першим козацьким полковником, що «перейшов» на російський бік. Тим самим було завдано серйозного удару по репутації Мазепи та подано негативний приклад для наслідування іншим козацьким ватажкам.

Від'їзд Д. Апостола від І. Мазепи був розцінений багатьма саме як акт зради. Лохвицький сотник Яків Яременко у грудні 1708 р. свідчив на допиті, що *«миргородского полковника зело бранят и от того числа их [інших старшин] присматривают и ходит за всеми караул»*²⁹. На початку 1709 р. розташування противників суттєво не змінилося. 5 січня Г. Головкін писав до Скоропадського, що король з гетьманом стоять у Гадячі *«и никуда о походе его не слышатъ»*³⁰. Росіяни продовжували стягувати сили на Лівобережжя. 25 січня О. Меншиков писав до гетьмана І. Скоропадського про підкріплення з донських козаків та калмиків, відправлене миргородському полковнику: *«А что о донских казаках и калмыках, господину полковнику миргородцкому обещанных, принадлежит, и то давно прямиым исполнено делом; не точию несколько десятков, но и пятьсот человек дано, с которыми определен отъютант Царского Величества Ушаков»*³¹. У середині лютого до нього був приєднаний загін запорожців полковника Нестулі: *«А вашей велможности доношу о тех, кои ныне с полковником Шугайлом и Нестулеем обретаются, что ко оным посланы указы, велено Шугайлу итти в случение к нам, а Нестулею к полковнику миргородцкому, и уже оной Нестулей в том пути обретається. А сего числа получили об нем ведомость, что Ворс[к]лу под Кобыляковым перебрался, и по сему признаваем, что в нем противности нет»*³².

З приходом весни 1709 р. бойові дії активізувалися з подвоєною силою. Йшлося до генеральної баталії. У зв'язку з тим, що протистояння перемістилося на територію Полтавського полку, російське командування надавало великої ваги посиленню Миргородського полку. 21 травня Г. Головкін наказував гетьману І. Скоропадському зайняти оборону по Пслау з тим, щоб не дати змоги противнику вирватися із лабет та відійти на Правобережжя, до Польщі: *«... оставя при вашей милости три полка драгунских, под командою господина генерала-маера князь Григорья Волконского... Сего ради изволте, ваша велможность, с войски великороссийскими, которыхъ при вас, и со всеми регимента вашего итти вверх по Пслу реке, и стать при Сорочинце, в котором есть наш гарнизон, дабы возможно оттуду с здешними войски иметь ближе и свободнее комуникацию. И господину мир-*

Секція 4

городцкому полковнику с полком прикажите, ваша велможность, стать от Сорочинца в близости и по всей Пслу реке были б в разьезды и караулы, чтоб неприятель нечаянно нападения войскам команды вашей не учинил»³³.

Упродовж весняної кампанії Миргородський полк спільно з російськими військами контролював територію між річками Пслем та Сулою і утримував Сорочинці. Під час Полтавської битви Миргородський полк перебував у складі козацьких полків гетьмана І. Скоропадського як допоміжна сила. Після подій Полтавської битви 1709 р. Д. Апостола, як і інших козацьких старшин, пропустили через слідство. Йому вдалося не лише втриматися на посаді, а й значно зміцнити своє матеріальне становище. Запобіжною мірою для нього стало взяття у заручники його сина Петра, що прожив у Санкт-Петербурзі 17 років – до 1726 р.

Таким чином, козаки Миргородського полку взяли активну участь у подіях 1708-1709 р. на Україні: у визначенні І. С. Мазепи щодо подальшої долі Гетьманщини, були присутні під час укладання україно-шведського союзу, взяли участь в обороні Батуриної фортеці. Даючи оцінки переходу Апостола з одного табору в інший, треба мати на увазі, що він мав причини далеко ширші і глибші від тих, які наведено в історичній літературі. В остаточному його виборі велику роль відігравали не тільки особисті мотиви (такі як піклування про сім'ю, власне життя), але й бажання відвести удар від полку в цілому (адже бойові дії мали місце лише в північній частині Миргородщини, і то нетривало). Усе це не можна скидати з рахунку. Зрештою, Апостол змушений був рахуватися не тільки із власними амбіціями, а й тими обставинами, що склалися у певний момент, до певної міри «плисти за течією». Тому, звинувачуючи його у зраді Мазепи, треба пам'ятати, що сам Мазепа пожертвував союзними зобов'язаннями та власним становищем задля благополуччя цілої країни.

Література:

1. Доба гетьмана І.Мазепи в документах / Упоряд. С.О.Павленко. — К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С.815.
2. Там само. — С.245.
3. Там само. — С.246.
4. Там само. — С.247.
5. Там само. — С.774.
6. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию: Сочинения. — М.: Издательство Академии Наук СССР, 1959. — Том 10.
7. Доба гетьмана І.Мазепи в документах / Упоряд. С.О.Павленко. — К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С.815.
8. Там само. — С.730.
9. Там само. — С.716.

Секція 4

---

10. Там само.
11. Там само. — С.776-777.
12. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. 2-е вид. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001. — С.288.
13. Доба гетьмана І.Мазепа в документах / Упоряд. С.О.Павленко. — К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С.778.
14. Там само. — С.592.
15. Там само. — С.813.
16. Там само. — С.332.
17. Там само. — С.333.
18. Там само. — С.831.
19. Там само. — С.828.
20. Там само. — С.829.
21. Там само. — С.840.
22. Курдиновский В. Василий Леонтьевич Кочубей в рассказе его современника 1708 г. // Русская Старина. — № 12. — С.499-504.
23. Дневникъ Петра Даниловича Апостола (май 1725г. — май 1727г.) с предис. А. Л. [Лазаревского] // Киевская старина. — К., 1895. — Томъ I, июль. — С.100-101.
24. Там само. — С.334.
25. Там само. — С.837.
26. Там само. — С.839.
27. Там само.
28. История Украинской ССР: Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений (Вторая половина XVII - XVIII в.). — К.: Наукова думка, 1983. — Т.3. — С. 369.
29. Там само. — С.719.
30. Там само. — С.846.
31. Там само. — С.856.
32. Там само. — С.861.
33. Там само. — С.873-874.

Лариса Шаповал (Полтава, Україна)

Шведські штаб-квартири на підступах до Полтави

Історичне значення Полтавської битви неоднозначно оцінювали сучасники і пізніші покоління. «Не много таких побед в памятях народных, в книгах исторических обретаются», — говорив один з найближчих сподвижників Петра I Феофан Прокопович [1, с.177]. Російський демократ і імперіаліст В. Г. Белінський писав про Полтавську битву: «Полтавская битва была не просто сражение, замечательное по огромности военных сил, по упорству сражающихся и количеству пролитой крови: нет, это была битва за существование целого народа, за будущность целого государства» [2, с. 483]. Радянська історіографія висвітлювала історію Полтавської битви у зазначеному вище ракурсі [3, с. 121-154]. Протилежною є оцінка українських істориків: «Для України наслідки цієї перемоги були фатальні: Полтавська баталія цілком розв'язала руки московському цареві, метою якого, як і взагалі політики московської, було знищення різниці в адміністративному устрої та громадянському житті України, повна нівеляція її етнографічних особливостей» [4, с.44]. «Проблеми, що хвилювали політичне життя тоді, є питанням дня і сьогодні, а серед них найважливіше — політичний уклад того великого комплексу земель, що називався «Західна Росія», який складався з цілого ряду відрубних національних територій, — вказує Д. Донцов — Воно оберігатиме від помилок і може дати вказівки політикам при розв'язанні питань, які, повторюю, нині, як і перед двомастами літ, все ще стоять на денному порядку політичного життя Європи. Багато критиків представляли похід Карла XII як карколомну авантюру, так багато навіть наших сучасників вказувало на нього ж — як на відстрашаючий приклад і доказ, що зломити силу Росії — ідея безглузда, що дійсно варто було кроком згори засудженим на тяжку невдачу, чи може не вдалося воно — скажемо словами Фрідріха Великого — лиш із-за «незнаних причин», які народ називає «сліпою долею» і котрі було важко передбачити», — наголошує Д. Донцов [5, с. 11].

Автор цього повідомлення ставить за мету висвітлити маловідому сторінку історії Полтавської битви, зокрема описати шведські штаб-квартири, що створювались під час просування шведської армії по землях

Секція 4

Гетьманщини, на підступах до міста Полтави, на основі опублікованих документальних і мемуарних джерел періоду Північної війни 1700-1721 років.

Рух шведської армії на Україну був визначений насамперед військово-політичними міркуваннями. Неможливість пробитися до Москви із заходу (через Могилів — Смоленськ) примусила Карла XII шукати до неї південно-західних шляхів — спочатку через Брянськ, а потім через Україну. Можливо, що Карл XII не думав спочатку про похід на південь Лівобережжя, а сподівався пробитися до Брянська через Сіверщину, і лише помилка генерала Лагеркруни, який втратив дорогу до Стародуба і прийшов туди, коли він був уже в руках росіян, і поразка Левенгавпта під Лісною остаточно примусили короля повернути на південь. Головною метою походу Карла XII проти Москви була ліквідація Російської імперії і знищення її військової могутності. Ще на початку 1707 року шведський міністр, граф К.Піппер говорив австрійському посланцеві при головній квартирі шведської армії графу Ф.Л. фон Цінцендорфові: «Найголовніше й найважливіше для шведської Корони — це зламати й зруйнувати московитську могутність... яка з часом може зробитися ще небезпечнішою не лише для шведської Корони, але й для всіх суміжних з нею християнських земель, якщо вона не буде знищена й задушена в своєму початку. Тим то мир не може бути ніде укладений вигідніше й певніше, як тільки в самій Москві». Передбачалося, що в разі перемоги московським царем замість Петра I буде царевич Олексій Петрович, а Московська імперія буде поділена на окремі князівства [6, с. 306].

Карл XII ішов на чолі добірної 35-тисячної армії (піхоти і кінноти). В його розпорядженні були також: 16-тисячна армія генерала графа Левенгавпта в Ліфляндії, 12-тисячна армія генерала Лібекера у Фінляндії і 8-тисячний корпус генерала Красса, тимчасово залишений у Польщі. Крім того, Карл розраховував на польське військо Станіслава Лещинського й допомогу гетьмана Мазепи, а також Туреччини й Криму. Стратегічний план шведського короля полягав у тому, щоб за всяку ціну пробитися до Москви, по змозі обминаючи російське військо і ухиляючись від боїв з ним, але, у відповідних обставинах, не уникати генерального бою. На північному напрямі були зосереджені головні російські сили (70-тисячна армія Шереметева, яка обороняла підступи до Пскова, Новгороду і Смоленська; 50-тисячна армія адмірала Апраксіна, що захищала Інгрію і Псков; 7-тисячний кінний корпус генерала Боура, який стояв коло Західної Двіни). Тому Карл XII вирішив пройти до Москви з заходу (через Смоленськ) або з південного заходу (через Брянськ — Калугу), сподіваючись випередити Петра і обійти лівий фланг російської армії. Шведи під Головчином роз-

Секція 4

били російський загін, що перепиняв їм шлях до Дніпра, 4-6 серпня переправилися через Дніпро (біля Могилева). Петро I вирішив не приймати генерального бою і відступити на схід. Але становище шведів на території Білорусі незабаром стало дуже тяжке. Дороги, які йшли здебільшого по лісових і болотяних місцевостях, були зруйновані. Стомлене багаторічною війною і тяжким походом, шведське військо зазнавало великих знегод. Бракувало харчів, вичерпувалися бойові припаси. Карл XII чекав приходу з Ліфляндії Левенгавпта із військом, артилерією, бойовими й продовольчими запасами. Проте Левенгавпт запізнився, ставлячи шведську армію в скрутне становище. Тим часом російська армія турбувала шведів своїми нападами на окремі шведські загони. Скориставшись тим, що правий фланг шведської армії під командуванням генерала Роса відокремився від головних сил, генерал, князь М. Голіцин розбив шведів 30 серпня біля с. Доброго. Не маючи змоги ні пройти до Смоленська, ні залишатися далі в спустошеному краї, Карл XII пішов на південь, щоб пробитися до Москви або через Брянськ (Сіверщину), або через південну Гетьманщину.

21 вересня 1708 року шведське військо перейшло кордон України. «За свідченнями Нордберга, Україна була багатим краєм, у якому армії майже нічого не бракувало. Шведи знайшли там великі і гарні села, і що в однім селі можна було примістити часто й чотири полки. Було багато худоби, зерна й паші. Про багатство краю свідчать також і факти, що Мазепа казав закласти в Чернігові склад збіжжя на 15 000 четвертей і що комендант російської залози в Києві, князь Голіцин дістав наказ зібрати на літо 1707 припас для 55 000 коней та на три місяці муки і сухарів для 77.000 люду. Скільки запасів поживи міг край дати для армії, видно також з походу Мазепа на Волинь в серпні 1705 р. Тоді їхало за 40-тисячною армією 16 000 возів з припасом на 6 місяців. З наведених прикладів бачимо, що цієї колючої передумови успішного походу на Москву армії Карла XII на Україні не бракувало б. Також евентуальне нав'язання безпосереднього стику з Кримом і Туреччиною мусіло грати в планах Карла не останню роль» [7, с. 20-21]. Петро I, довідавшись про рух Карла XII на південь, послав кавалерійський загін генерала Іфлянта, в складі якого були козаки, що мав перешкодити шведам в захопленні північноукраїнських фортець і нищити харчові запаси на всьому шляху шведської армії. Над лівим флангом шведів висіли головні сили російської армії на чолі з Шереметевим, які обороняли кордони Московщини. У тилу шведів, слідом за ними, йшла кіннота генерала Боура. Петро I взяв на себе справу нападу на Левенгавпта, який з величезним транспортом (7 тисяч возів) повільно просувався на південний схід. Основне завдання Петра було не допустити до з'єднан-

Секція 4

ня армії Левенгавпта з військом Карла XII. Маючи 12 тисяч піхоти й кінноти, посадивши всю піхоту на коней («корволант»), Петро настиг Левенгавпта під селищем Лісною і 28-29 вересня 1708 року завдав йому поразки. Шведи втратили більш як половину людей, всю артилерію і обоз. У чужій країні шведське військо було відрізане від своєї основної бази. Сталося те, чого гетьман Мазепа найбільше боявся: терен воєнних дій був перенесений на Україну, а головне, це прийшло тоді, коли гетьман не очікував. «Ні політично, ні мілітарно, ні дипломатично Україна не була ще готова до війни з Московщиною. Провідні українські кола переживали важку кризу, що її викликала справа Кочубея та Іскри. Загострення соціальної боротьби паралізувало політичну активність старшини. Широкі верстви населення перебували в стані непевності, остраху перед воєнною руйною й загальною депресією. Відносини Гетьманщини й Запоріжжя не були унормовані. Процес консолідації правобережної й лівобережної частини Української козацької держави далеко ще не був завершений. Український народ був зовсім дезорієнтований дальшим розвитком подій, і тут дуже далася взнаки конспірація, що її мусів дотримуватися Мазепа, готуючи справу українсько-шведського союзу. 8 років Україна як союзник (хоч і не вільний) Московщини воювала зі Швецією, і ця війна коштувала їй великих жертв і втрат. І ось цей противник (шведи) раптом з'являється на території України, щоб протягом якогось місяця, цілком несподівано для маси української людності — всіх її верств, перетворитися на союзника України проти Москви. А гетьман Мазепа, який напередодні й навіть вже після приходу шведів на Україну перестерігав людність щодо ворожого наступу й закликав до боротьби з ним, одного жовтневого дня опинився з усім своїм урядом і частиною українського війська у шведському таборі. Надто сильна й несподівана була ця метаморфоза, щоб українська людність могла її психологічно витримати й правильно зрозуміти», — зазначає О. Оглоблин [6, с. 311-312]

Зазначимо, що мілітарне становище України було дуже небезпечне. Козацьке військо було розпорошене, й велика частина його перебувала поза межами країни. З десяти лівобережних полків лише три — Лубенський, Миргородський і Прилуцький — були тоді при Гетьмані. Полтавський полк був посланий для боротьби проти Булавина й до вересня 1708 року перебував на Дону. Полки Київський і Гадяцький були відряджені на Правобережну Україну для допомоги польським союзникам Москви. Полки Стародубівський, Чернігівський, а згодом також Ніжинський і Переяславський у серпні й вересні 1708 року за наказом царя були послані на Білорусь і потім, перебуваючи на Сіверщині, фактично були в розпорядженні московського військового командування, що позбавило їх змоги

Секція 4

в критичний момент боронити інтереси України. Усі спроби Мазепи повернути частину козацького війська на Гетьманщину були марні: навпаки, цар вимагав, щоб гетьман вислав ще більше війська на Правобережжя, та й сам ішов до Білої Церкви. Лише наближення шведів до кордону України дало можливість Мазепі уникнути цього походу й залишитися на Лівобережжі.

10 листопада 1708 року шведи вирушили в дорогу. Даніель Крман, словацький посланник до Карла XII на Україні, лютеранський єпископ, очевидець тих подій, говорить про перехід через Ігнатівку, де бачив багато «Мазепиних вояків», що перейшли до шведів. На 6 днів зупинилось військо у невідомому селі, не названому у записках Крмана [7, с.15]. Король стягнув сюди всі свої війська, квартир не було, тож шведи поробили собі солом'яні буди, подібні до свинюшників, далі йде опис приготування до переправи, будови моста, на якому відбувалась битва з москалями, через яку король був у небезпеці смерті, але показав відчайдушну відвагу. «Частина армії 15 листопада дійшла аж до с. Мізина, а другого дня рано переправилася через Десну. На другому боці річки зупинилися на величезних луках, де шведське військо використало сіно на вогонь. Луки й сінокоси належали до гетьмана Мазепи. Він слідував разом із 3000 козаків за королем під бунчуком, оточений шведами для охорони. Того ж дня зупинилось військо у селі Чеплівці. Наступного дня рано появилася сумна вість, що Батурин узято 13 листопада, а москалі зі здобиччю туди саме поверталися попередньої ночі. Дали рухались через Райгород і Лукнів. В сільській місцевості жителі вийшли назустріч і подали гетьману і королю хліб-сіль, рибу, мед та сир. Король дивувався звичаями, приймав ласкаво дари, на очах селян ломав хліб, їв і куштував інші дарунки. 18 листопада 1708 року переходили через Краснополе. 19 листопада ночували в селі Отюші. Селяни тут були дещо інші, ніж у попередніх селах: домагалися за все, навіть за найменші прислуги, заплатити, на устах у них нічого, самі тільки копійки» [7, с.16]. Через два дні військо дійшло до м. Батурина. «Була се столиця гетьмана Мазепи, що тут мав закопані скарби, але стратив через зраду свого слуги... Ми бачили догораючі млини, розвалені дома, людські трупи спалені, недопалені, криваві», — зазначає Крман [7, с. 16]. «Шведська армія лишила Батурин і зупинилась у Городищі, де перебувала два дні. 27 листопада прибули до Голенків, а звідти у Рубанки. Потім перейшли в село, нібито Гаврилівка, — вказує С. Томашівський, — але заночувати не могли, бо король пересунув головну квартиру аж у Ромни. Дорога була дуже тяжка, швидкий марш та холод давалися незвичайно взнаки війську. В Ромнах станули у передмісті у школі, та на другий день, 30 листопада дістали квартири, дві хати коло валу, за котрі мусили хоронитись, між ін-

Секція 4

шими і від одного сотника козацького. Тут перебували чотири тижні. Поживу можна було здобути, тож помалу прийшли до себе» [7, с.16]. В цьому місті мав Крман нагоду пізнати докладніше церковно-релігійне життя на Україні. В Ромнах був він доти, доки там стояла головна частина шведів, тобто до 28 грудня 1708 року. День перед тим шведська армія дістала наказ перейти у Гадяч. «Неприятель розвідав про наше уступленіє і декого, що остався одну або дві години довше на місці, піймав, а ми поспішили через чисті поля разом із гетьманом Мазепою, що йшов у товаристві двох полків, бо всі інші недавно перейшли від нього до москалів. Ночували у Липовім (Липова долина) з 29 на 30 грудня. Виділи ми багато вояків, що станули без вогня під голим небом, задля великого стомлення коней, одні лежали на землі ледве живі, або й мертві, інші стогнали нужденно, тому що вози їм поломалися швидкою їздою, знов інші поступали крок за кроком.... Мали ми услужну господиню, що доволі добре прилаштовувала нам рибу й м'ясо. Коні мусили таки лишити під голим небом, ми старалися для них пашу брати з суміжних полів. Риб тут багато. Червону горілку зразу можна було дістати за малі гроші, по трьох тижнях годі було роздобути й за великі гроші. Звернувши з дороги ліворуч до липівської церкви, осталися ми під голим небом цілу ніч при вогні з плотів. Так страшно лютувала скажена зима, що та часть тіла, яка була відвернена від вогня, могла мати охорону тільки під коцом, накинутим по одіжі, одначе тепла не могла ніяк витворити: не можна було ані хліба з'їсти при огні, ані жолудка огріти вином. Я накинув соломи на віз і поклався, добре накрившись; якби так узяв був мене глибший сон, був би я певно замерз; одначе за дві години я збудився і не міг витягнути ніг ані чути, ані зігнути» [7, с.17-18]. Козацькі війська рухались в напрямку Русанівки, де наздогнали королівський двір. Тут перебували чотири дні, потім 2 січня 1709 року вирушили до Гадяча, «ненависного нам уже самим своїм іменем (ми думали, що назва його походить від гадюк), та вже зачули ми, що москалі спалили його передмістя і що там панує недостача хліба й іншої поживи. Треба було переїхати дві милі через широку поля, а східний зимовий вітер докучливо продував, що деякі з вершників замерзали при переїзді, інших знаходили на возах і візках без душі, головою тих, що через надмірне пиття горілки попали в сон; у інших смертельний мороз замкнув життєві дороги; іншим лід обморозив обличчя, деякі втратили пальці на руках і ногах. На полудень прийшли до Гадяча. В ніч виставлено варту з бранців і арештантів, коли холод був меншим. Через великі клопоти і пригоди шведи здобули потрібну квартиру. Воду приносили з р. Псла, що плила попід Замкову гору недалеко нашої квартири. В ній вирубано полонки, аби набирати води до кухні і для поїння коней. Лід був на ній грубий і довго міг стримати вели-

Секція 4

чезну масу трупів, притяганих сюди з міста. Лежало тут коло 200 стерв коней, овець, корів, волів, що впали: одні через дорогу, другі з голоду; однак вода протягом кількох тижнів не стягнула смроду, але віддавала зі снігом і льодом смердячим. Ми хотіли поправити, виварюючи в ній аніж, але й так не можна було усунути смроду. Пиво могли ми рідко дістати, мед частіше, але за велику ціну, горілки не бракувало, вона була у нас за універсальні ліки. В отсій дорозі і на сій квартирі зазнали ми такого морозу, що пам'ятатимемо ціле жите. Слина, викинена з уст, заки впала на землю, ставала льодом; горобці падали замерзлі з дахів. Можна тут було видіти одних без рук, других без рук і ніг, інших без пальців, із замороженим лицем, вухами, носами, деякі повзали на чотирьох... Усі доми були заражені, умерло більше ніж 300 тубольців на ріжні хвороби. Навіть сам король не втік перед небезпекою морозу, хоч він зрештою навчився зносити всякі труднощі. Його лице почало було біліти з морозу, але граф Реншильд натер снігом, і давніша живість повернула. Оповідано, що 7 тисяч москалів задеревіло в недалекім гаю, коли засіли на короля. Видно було, що з великої сили морозу дерева всихали до коріння» [7, с. 18-19]. У Гадячі шведи перебували до 18 березня 1709 року.

Відносини між шведами й населенням Гетьманщини дедалі з часом гіршали. Воєнна руїна, вимоги військового командування, реквізиції — з одного боку, та двовладдя й московська пропаганда — з другого робили своє діло. Людність або трималася пасивно, або навіть подекуди виступала проти шведських загонів. Так, населення Веприка у грудні 1708 року озброїлося, щоб відбити наступ шведів. Подібне було в Зінькові та інших містах. Далі кількома словами згадується про походи на Зіньків, «де будь-то 300 шведів вдарило на 7 000 ворогів», про взяття Опішні — 300 на 5 000 чоловік. Городи і села велено палити, доми валити аж до основ, жителів забивати, тільки тих, що сюди втекли з України, дозволено пускати до домів із розказом, аби більше під загрозою смерті не виступали проти шведів. Багато тисяч худоби й череди попалено. Шведський історик Адлерфельд, учасник походу, свідчить: «Ми несподівано змушені були весь час воювати, як з ворогами, з населенням того краю, куди ми ввійшли» [6, с. 336]

З Гадяча вийшли шведи 21 лютого 1709 року, козацькі війська — 18 березня; дійшли у Лютеньку, а звідси 20 березня у Бірки. Вранці 21 березня поспішали в Опішню, де перебували російські війська, взяті у неволю у Веприку (2000 чоловік), а звідти у Будища. В Опішні зимували шведи у 1709 році, зокрема з 26 лютого по 2 березня. Тут була головна квартира шведського короля Карла XII, зазначає А. Богданович. «Наприкінці квітня цього ж року Меншиков, щоб відволікти шведів від Полтави, неочіко-

Секція 4

вано напад на Опішню, де шведи проводили осадні роботи, і розбив їх, взяв до полону генерала Росса, 2 гармати і 300 полонених» [8, с.86]. Про існування шведських квартир у Решетилівці, Ковалівці, Романівці свідчить лист Б. Л. Шереметєва Петру I, який подаємо мовою оригіналу: «Вашему Царскому Величеству доношу. Со определенным своим деташаментом по сие число при помощи Божией обретаюсь в добром состоянии. А о неприятеле сего месяца 10 дня получена ведомость от генерала майора Волконского, что от Решитиловки, где стоит шведский майор Крейц, был подъезд под Голтву, и онаго до мосту, который через Псел реку, не допустили и отбили назад, и казаки за ними следовали больше полужили и многих у них переранили. Да от взятого шведского хлопца, который прислан из Сорочинца, уведомились, и Лютенский сотник чрез свое письмо объявил, что стоящие шведы из Ковалевки и из Романовки все вышли по тракту к Зенькову, а в Лютенке еще стоят. И слух обносится, что оные имеют идти к королю в соединение к Полтаве. Да 9 числа от Белоцерковки приходила неприятельская партия под Голтву, на которую Волконский и полковник Миргородский отправили Ушакова с казаками. И оный догнал их в миле и счастливо напал, и взяли в полон ротмистра, карнета 2, каптенармуса, капрала, рейтар 19 человек, а остальных побили, и покололи и ни одного человека не упустили которых было 52 человека. А что тот взятый ротмистр сказал, тому ради известия посылается допрос его. А которая часть неприятельского войска стояла по ту сторону Псла в Белоцерковке, и для пойску над оным против 10-го дня в полночь посылал я в партию несколько конницы и пехоты и батальйон с пушкой. И та наша партия приближаясь реки Псла, к берегу послали ради рекогнотования реки на ту сторону несколько, и они, увидев что наши идут, из местечка пошли вон с великим поспешением в Решитиловку, где стоит Крейц и наши..... Из Хорола, марта 14 дня 1709 года» [9, с.123]

На весну 1709 року шведська армія, яка зазнала за зиму значних втрат, розташувалась по квартирах між Лютенькою, Опішнею, Санжарами та Решетилівкою, а головна квартира короля була в Будищах неподалік від Полтави. У Будищах, де стояв шведський король із двором, перебував гетьман Мазепа. «Само місто замикалося кругом невеликим, але пишалося просторими передмістями та було штаб-квартирою шведів» [5, с. 21]. О.Оглоблин наголошує, що «Мазепа був реальний політик, «ношений і искусный Птах» (за його власним виразом). Вік, багатолітній життєвий досвід чільного державного діяча, глибоке знання міжнародної політики тогочасної, складна політична ситуація України — усе примушувало старого гетьмана діяти мудро і обережно» [1, с. 187]. У Будищах угорський посланець Д.Крман зустрів сердюцького полковника Максиміва, тобто ге-

Секція 4

нерального осавула Дмитра Максимовича, Андрія Войнаровського. 6 квітня 1709 року прибули у Будища запорожці. Крман разом із кошовим отаманом Костем Гордієнком вітав шведського короля. «Він стояв в оточенні Піппера, князя Вюртемберзького, Гермеліна. Отаман запорозький з товариством були приведені до короля, де уклали присягу вірності. Карл XII відповів через свого комісара Султана (Солдана), що знав українську мову. Потім кожний із запорожців по черзі нахилився низько перед королем: нібито падали до його ніг. Через годину відійшли до гетьмана Мазепа. Цей приймав щедро старшину, а король пригощав решту: бенкетували три дні», — оповідає Крман. — На другий день (7 квітня) повідомив послів Гермелін, що справа відпущення вже узгоджена, що відпровадить їх відділ волохів. На дорогу отримали 100 битих імперіалів і пакет листів для доручення. Дано розпорядження їм виїхати в ніч 10 квітня...» [5, с.22].

Приєднання Запорожжя до українсько-шведського союзу (8 квітня 1709 року) висунуло на перший план взяття Полтави. Гетьман Мазепа давно вказував Карлові XII на особливе значення цього торговельного центру. Невеличка фортеця Полтава мала велике стратегічне значення, тому що стояла на перехресті важливих шляхів на Запоріжжя й Крим та Туреччину, на Правобережжя й Польщу, на Слобожанщину й Москву. Володіння Полтавою забезпечувало панування над усією південною частиною Лівобережжя. Нарешті, у Полтаві були запаси провіанту та фуражу, сукна, потрібного для війська [10, с.13]. Петро I, добре розуміючи стратегічне й політичне значення Полтави, своєчасно укріпив її, і в грудні 1708 року осадив російським гарнізоном (4 200 чоловік). Крім того, в обороні фортеці взяла участь 2600 чоловік озброєного місцевого населення (здебільшого козаки Полтавського полку) і навіть решта міської людності. Комендантом Полтави призначено полковника Олексія Степановича Келіна [4, с. 44]. Початок облоги міста Д. Крман називає 22 квітня і раду в тім напрямі приписує Мазепі. У записках є цікавою замітка: «Мазепинські козаки просили короля не нищити огнем Полтави, тому що в ній жила рідна сестра Мазепа та козаки найбільшого зі всіх Полтавського полку мали там свої хати, рідні і зложене добро; вони упевняли короля, що оборонці міста угнуться під напором голоду, коли втрачуть надію помочі та бачитимуть, що з кожним днем для них гірше; тоді піддадуться самі королю» [7, с.27].

Тим часом 23 квітня 1709 року москалі напали на Нові Санжари, однак не здобули їх, а тільки спалили передмістя. На другий день повернувся полк з Супрунівки назад до Федорівки. Шведи перейшли на старі квартири. Цікавим є опис битви біля Опішні: «Дня 29 квітня, себто у шведський великодній понеділок, напали москалі на Опішню недалеко Будищ і перебили всю сторожу з 200 людей, вкинули вогонь у місто, але

Секція 4

без його шкоди. Видячи, що король наближається з кількома полками, перебралися за ріку, але шведи не переходили поза міст» [7, с. 26]. 5 травня відбулась битва біля кобеляцького моста (м. Кобеляки): «шведи мали москалів замкнених у своїх руках, однак комендант генерал Крауз вів діло занадто помалу, а запорожці бездільно приглядали за неприятелем; москалі прорвалися між шведами, забивши 6 капітанів із полку Гульденштерна і піймавши підполковника. Так тяжко приходилось шведам, що деякі бажали собі радше неволі, ніж мали би своє горе дальше зносити» [7, с. 26].

Реляція за №156 від 7 травня 1709 р. подає інформацію про військову операцію російських військ зі шведами поблизу Опішні (мовою оригіналу): «Сего мая 7-го дня его светлость князь Меншиков по учинении мостов в виду швецких войск чрез реку Ворсклу близ города Опошни послал деташамент кавалерии и инфантерии на другую сторону тоя реки, которой стоящих в окопах шведов от 600 до 700 человек атаковал и выбили оных вон и большую часть из них побили и в полон побрали, что зело мало оных разве в леса ушли. И в сей акции две пушки медные и одно знамя купно з двумя барабаны от неприятеля взято, а между полоняников обретаютца и масор Лоть (Лоде), 3 капитана, 2 поручика, 2 прапорщика и 170 рядовых, протчие же шведы, которые при городе Опошни обрелися и в двух полках инфантерии и 3-х полках кавалерии и драгун под командою генерала Росса состояли, ушли в замок помянутого города, которой от них нарочито укреплен есть. И наши, видя что над тем замком учинити в скорости штурмом ничего не можно, возвратились по указу назад, но того ж часу пришло на сикурс к Опошни шведов из глав корпуса от Полтавы с 7 000 человек конницы, с которыми по известию взятых языков и сам король был, и приближаясь оные к нашим, которые еще назад за реку не переправились, учинили жестокое нападение на ариергарду. А наши остановався дали по них из пушек и из мелкого ружья несколько добрых залпов, от чего они шведы принуждены с уроком уступити к Опошни. И наши потом с добрым порядком перешли чрез реку Ворсклу паки в обоз свой счастливо; притом же к лутчей славе сей акции и то причитати подобает, что оная токмо с милю от шведской главной квартиры, в Будищах сушей, учинилася. И сие есть второе знатное поражение, которое при начале сей кампании шведам приключено. Тако же при сем случае освобождено из города Опошни несколько сот подданных жителей Малороссийских с женами и с детьми, которых во оном шведы за крепким караулом и в непрестанной жесткой работе держали. А сего мая 8-го числа ту Опошню шведы зжегли, ушли к главному войску к Полтаве» [11, с.162].

Секція 4

Слід зазначити, що шведів чекали неабиякі труднощі під Полтавою, які описує Д. Крман: «Стан шведів був дуже сумний та кожного дня сподівалося ще гіршого. Козаки, злучені зі шведами, де тільки змогли, видавали їм гроші, а не раз і жите. Селяни, що поховалися по лісах, старалися грабувати при кожній нагоді. Шведи хотіли доконати Полтаву голодом, а самі упадали під повільним голодом. З Нового і Старого Санжарова і з деяких сусідніх сіл доважено, що правда хліб, пиво, горілку, мед та іншу поживу, але що ж, чи можна було роздати між усіх, хоч би самих рядових вояків? В королівській квартирі мали продавати горнець горілки за 16 талярів; генерал Маерфельт дав за горнець горілки 12 талярів; пара чобіт до коня коштувала 20 флоренів; німецький капелюх широкий з тоненьким срібним шнурком 30 фр.; барилка пива 45 фл.; сідло продано за 12, а навіть 20 червінців. Ціна хліба теж піросла під час облоги. Козаки відкидали іншу монету і брали лише золоті і биті таляри, а тих ціну шведи підбивали в гору. Саських грошей не приймано, а дуже рідко можна було роздобути копійки. М'ясо можна було мати деколи, та годі було з огляду на велику спеку вдержати довше, аніж два дні. Послав Бог таку масу мух, що літали роями, наповняли хати й ліси стервом і як би заповіт рили навіть військовий обоз. Сам я видів, коли заглянув до своєї квартири в Хведерках, як усі стіни, стеля, піч, навіть земля і вся хатня обстановка були так густо покриті мухами, що ледви можна було доглянути місце порожне на один палець. Хорі, що жили в хатах, накривалися цілком простиралами від напасти мух. На середині хати можна було видіти кілька роїв мух, як висіли від стелі до землі позчіплювані як поли. Увійшовши до хати, треба було пробиватися крізь рої їх, та досить було відчинити уста, аби треба було відганяти влізливі мухи. Пробували ми часом їсти надворі під деревиною, але й тут не забезпечили ми себе від дуже прикрих роїв, а ні патин, а ні горців, а ні навіть ротів наших... Не в силі висловити всю нашу нужду, що ми витерпіли, 6 тижнів у Хведерках і стільки ж поза ними. Чотири тижні мали козаки (українці) піст і тоді можна було дістати ягнят, молока (бо ті люди не їдять навіть молока, доволі їли риб, грибів, буряків, яблук, чиру і подібного їдіння; та коли скінчився піст, тримали м'ясо, молоко й сир для себе. Було багато шведів, що їли ягнята, молоко й інші страви цілими днями. Коли дістали ми часом м'ясо, не можна було переховати довше ніж два дні, бо зараз його опоганили рої мух, показувалося повно хробаків і засмерджувалося. А як треба було зварити свіже м'ясо, не ставало петрушки, солі, цибулі, муки, масла, хіба лісні одномісячні яблоска, довше варені, давали певний запах, що міг спровадити хворобу. Молоко можна було дістати мало не кожного дня, тільки що хапливі на гроші козаки розпускали його водою і продавали дуже дорого, хоч цілий сей

Секція 4

край має багато молока. На сир ледви можна було дивитися, був плинний... Навіть горілки не можна було дістати, хоч було дуже потрібно, бо пили безустанку саму воду» [7, с.29].

Отже, стомлена лютою зимою, знесилена через тяжкий харчовий стан і хвороби, чимало ослаблена в окремих військових операціях, шведська армія в цей час особливо відчувала всю силу й небезпеку партизанської війни, яку провадило місцеве населення під впливом російської царської адміністрації. Із зазначеного вище випливає, що ставлення козацтва і мешканців населених пунктів, де розмішувалися штаб-квартири шведів, до короля Карла XII і його війська було неоднозначним. Про це оповідає словацький посланець до короля Карла XII Даніель Крман, що пройшов зі шведами весь похід 1708-1709 рр. Облога Полтави завершилася перемогою російських військ, які розбили шведську армію і її союзників. «Для України це була катастрофа — наголошує О. Оглоблин. — але сій катастрофі судилося стати переломовою хвилиною в нашій історії, як і взагалі в історії Європи» [6, с. 358]. Політичні плани гетьмана Мазепи та його однодумців були зруйновані, українські землі дісталися на поталу московському переможцю, доля Української держави була зважена на терезах російської імпералістичної політики.

Література

1. Оглоблин О. Нариси з історії України. — Вип. VI.: Україна в кінці XVII — в п. чв. XVIII ст. — К.: Вид-во Академії Наук УРСР, 1941.
2. Белинский В. Г. Собрание починений в 3-х томах. — Т.3. — М., 1948.
3. Сарбей В. Г. Полтавська битва 1709 року у висвітленні радянських істориків // 250 років Полтавської битви (1709-1959 рр.) Збірник статей. — Вид-во АН УРСР. — К., 1959.
4. Олійників Л. Операції Карла XII на терені України (1708-1709 рр.). — Вид-ня Військового флоту. — Каліш — Київ, 1924.
5. Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. — 4-вид. — Лондон: Союз українців у Великій Британії, 1955.
6. Оглоблин О. Гетьман І.Мазепа та його доба. — Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1960.
7. Стефан Томашівський. Словацький висланник на Україні (1708-1709 рр.). — Львів, 1906.
8. Сборник сведений Полтавской губернии (с картой губернии и планом Полтавы) / А. В. Богданович. — Полтава: Тип-я Губерн. Правл-я, 1877.
9. Масловский Д.О. Северная война. Документы 1705-1709 гг. Генерал-штаба генерал-майор. Изд-е Военного Ученого Комитета Главного штаба. — С. Петербург, 1892.
10. Д Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 г. и ее памятники. — Полтава, 1908.

Секція 4

---

11. Реляция № 156 1709 мая 7 о бывшей под городом Опошнею с шведами акции // Труды Императорского Русскаго Военно-Исторического общества. — Т.3. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 — июль 1709 гг.) Под общ. руков. А. К. Баиова, ред. Н. Л. Юнаков. — Санкт-Петербург. Типогр. Гр. Скачкова. — 1909.

Людмила Шендрик (Полтава, Україна)

Події 1708-1709 років на Полтавщині в контексті Північної війни

1708 року Велика Північна війна (1700-1721 рр.), розпочавшись на берегах далекої Балтики, де розігрувалась карта панування і сфер впливу в Європі між Московією і Швецією, приходять в Україну. 1708-1709 роки в Україні, і безпосередньо на теренах Полтавщини стануть кульмінаційним моментом Північної війни і будуть доленосними для європейських народів.

Після втрати гетьманської резиденції Батурина з її значними запасами продовольства, провіанту, 70 гарматами армія Карла XII і козаки І. Мазепа вирушають у район Ромни — Гадяч — Лохвиця, щоб перезимувати в теплих квартирах, дочекатися підмоги запорозьких козаків і польського війська та відновити наступ на Москву [8, 149; 11, 76].

Шведський історик Петер Енглунд зауважив: «Розпочалось змагання в бігу по Україні. Шведські та московські сили швидко рухались на південь: обидві сторони намагались взяти під свій контроль якомога більшу частину цієї родючої області. Московитам найчастіше вдавалося прийти першими, спалити і пограбувати все навкруги» [5, 45]. 18 листопада 1708 року Карл XII займає Ромни, а 19 листопада 1708 року І. Мазепа — Гадяч. У другій половині цього місяця та у першій половині грудня район розквартирування союзників сягав від Ромен — на півночі, до Лохвиці — на півдні, від Гадяча — на сході, до Прилук — на заході [3, №22]. Московська армія, Петро I в цей час розташувалися в районі Лебедина [3, №22]. До початку активних воєнних дій розпочалася, за визначенням Б. Крупницького, «війна маніфестів». До українського народу звертаються Петро I, Іван Мазепа, Карл XII. Але кривава розправа московитів у Батурині, страти в Глухові і Лебедині настрахали українське населення, суспільство було здеморалізоване. Як записав у своєму щоденнику Давид Натан Зільтман (пруський доброволець у шведській армії): «... коли шведське військо проходило через українські села, то всюди селяни на прихід короля подавали йому хліб, сіль і яблука. Натомість вороже поставилися до шведів міста Сміла та Зіньківці» [14, 153]. У більшості випадків це ставлення визначалося тим, хто

Секція 4

перший підступав до містечка. Проте найгірше було жителям тих міст, які спочатку були зайняті шведами, а потім перейшли до московитів, котрі за лояльне ставлення до шведської армії карали населення вогнем і мечем. Так відбулося в Ромнах, коли 19 грудня 1708 року шведи залишили це місто і його зайняли московити, про що і повідомив Петра I його генерал-ад'ютант О. Ушаков: «... тутешнього народа домы пришли в разорение, якобы по повелению высших командиров. При них командированные драгуны храмы отбивали и домы их грабили. И потом оные командиры приказали то местечко и слободы жечь». [15, № 55] За таких обставин, боячись репресій, українське населення впускало до містечок московитів, а ставши у них заручниками, змушене були боротися супроти шведів. Такими заручниками і стали жителі Веприка та Полтави. Хоча відомо, що населення Полтави підтримувало І. С. Мазепу і мазепинців.

Отже, в період від Старишів до Веприка (вересень-грудень 1708 року) Петро I, застосовуючи тактику випаленої землі, зменшував чисельно шведську армію задовго до вирішальних боїв, провівши «війну маніфестів», вийшов із неї переможцем, майже позбавивши шведів підтримки українського населення. Ускладнювали ситуацію для шведів і погодні умови. Впродовж грудня 1708 року – січня 1709 року стояли люті 30-градусні морози, що спричинили загибель та каліцтво 4-х тисяч шведських воїнів [8, 62]. Щоденникові записи Каролінців розкривають драматичні колізії того часу: «Сумне видовище являли собою обморожені, фельдшери працювали цілими днями, відрізаючи руки та ноги. Багато молодих красенів стали тепер каліками. В кожному будинку повно було таких нещасних. З ранку до вечора на снях вивозили померлих і ховали в льохах та інших ямах, бо землю розкопати було неможливо» (Свен Агрель, батальйонний священник) [7, 60].

І саме в ці люті грудневі та січневі дні з 1708 року на 1709 рік розгорнулися бої за Веприк, який за стратегічним значенням та втратами стоїть відразу ж після Полтави.

Веприк, розташований на лівому березі річки Псьол, по обидва боки його притоки річки Веприк, за 14 км від Гадяча, на час (листопад-січень) зайняття союзною армією (війська Карла XII, козаки І. Мазепи) району Ромни – Лохвиця – Гадяч опинився в безпосередній близькості цього розквартирування, зайнятий московським гарнізоном і значними військовими силами під командуванням К. Ренне. Щоб ліквідувати у себе в тилу московський гарнізон та отримати крайню східну точку на шляху до Слобідської України і головної ставки Петра I у Лебедині, а в майбутньому розпочати наступ на Москву, Карлу XII необхідно було оволодіти Веприком. Не менше важив Веприк і для московської армії. Визначалося це

Секція 4

перш за все його географічним положенням — лежав на шляху Київ — Білгород і був останнім східним містечком, московським форпостом у Гетьманщині, що прикривав шлях до району розквартирування московських військ та головної квартири у Лебедині. Тому Петро I наказує укріпити містечка, які лежали по верхній течії Псла: Веприк, Лебедин, Суми, Охтирку. Московський цар особисто оглянув укріплення названих вище міст, а у Веприку, як зазначається у «Журнале или поденной записке Петра...», був 30 листопада, 3, 7, 9 грудня [6, 181].

З 22 грудня 1708 року розпочалася облога Веприка. 5 січня 1709 року Карл XII особисто прибув під Веприк. Петро I покинув головну ставку московських військ у Лебедині, під охороною двох полків гвардії, Інгерманландського та Астраханського полків 26 грудня 1708 року прибув до Сум [6, 183]. Але чому Петро I, надаючи такого значення Веприку, не забезпечив його значними силами і залишив гарнізон напризволяще? Відповідь одна: під Веприком Петро I ще дотримувався Жовківської тактики: не ув'язуватись зі своїм військом у генеральну баталію. Тому корпус К. Ренне був відведений до Лебедина (у його складі була й нерегулярна кіннота: козаки, волохи, калмики; останні, як і козаки, брали участь у всіх баталіях із самого початку Північної війни і використовувалися як буферна зона московської армії). Але, щоб гарнізон боронився, Петро I 2 і 3 січня послав коменданту веприцької фортеці В. Фермору листи із запевненнями про підмогу [12, 511]. Тому й були відкинуті комендантом пропозиції про здачу фортеці і так вперто боронився гарнізон до останнього (штурм тривав близько п'яти годин), цим і пояснюються значні втрати шведів — 1410 чоловік [15, №60]. Власне, цих сил якраз і не вистачить у критичний момент на полі Полтавської битви.

Отже, щодо Веприка слід відзначити таке: по-перше, Петро I був зацікавлений у тому, щоб шведи штурмували фортецю (знекровлення шведської армії), для московської армії — виграти час для укріплення населених пунктів Слобідської України, щоб унеможливити наступ Карла XII у напрямку Харків — Білгород — Москва, по-друге, не дати можливості Карлу XII рухатися до Полтави, найпівденнішого московського форпосту у Гетьманщині.

Упродовж січня-лютого 1709 року союзна армія (шведське військо й козацькі підрозділи І. Мазепи) займають район Лохвиця — Гадяч — Лютецька — Зіньків — Бірки — Дейкалівка — Опішне [3, №22, №23а]. Карл XII готує армію до походу у Слобідську Україну з тим, щоб витіснити московське військо з Лівобережної України, прорватися на лінію Харків — Білгород з подальшим наступом на Москву. Петро I, московське командування вживають заходів, щоб перешкодити цим планам Карла XII.

Секція 4

Значні московські сили займають район Суми, Охтирка, Лебедин, Богодухів, Харків [15, № 65]. З Білгорода і Смоленська приходить поповнення як в живій силі, так і у військовій амуніції (гармати, порох, ядра, свинець, гранати). Московська армія за наказом Петра I утримується коштом місцевого, слобідського, населення [15, № 65]. Водночас значні сили московське командування спрямовує для захисту Переяслава і Києва на випадок руху супротивника в північному напрямку. Але з другої половини січня союзна армія виявляє активність саме на східному напрямку, що змушує Петра I покинути Суми, вже 13 лютого він без «оказії» прибув до Воронежа. [15, №97]. Карл XII 26-27 січня займає Опішне, 29 січня – Котельву, 9-10 лютого проходить бій під Красним Кутом, союзники займають Хухри, Коломак, Городню, Мурафу [6, 182-184]. Петро I миттєво реагує на ці дії супротивника, і Г. Долгорукий отримує наказ утворити зону випаленої землі на Слобожанщині, щоб унеможливити подальший рух Карла XII: «И для того поттверждаю, чтоб вы от Днепра в сии места вступили, где неприятель себе прочит на весну, не для бою, но чтоб оголодить оние места, что зело нужно ускорить... тогда конечно пойдет за Днепр неприятель, не имея себе супестанции» [15, №98]. Завдання Г. Долгорукий виконав: вигнав слобожан з поселень і спалив їхні містечки. Але Карл XII призупинив похід на схід ще й з огляду на погодні умови. Люті січневі морози раптом змінилися ранньою відлигою, і король, побоюючись, що через повінь річок його армія може бути відрізана від Лівобережної України, повертає назад до Опішного.

Друга половина лютого минає у майже безперервних сутичках супротивників: бої в районі Лохвиці, Рашівки, Гадяча [15, №102].

Отже, впродовж січня-лютого 1709 року союзне військо (шведи, козаки) займало територію нинішніх Лохвицького, Гадяцького, Зіньківського, частково Миргородського, Великобагачанського і Шишацького районів [3, №23а, 23в, 23с]. Карл XII здійснив спробу прорватися на Слобідську Україну, але змушений був повернутися назад у Гетьманщину, після чого його армія поступово рухається до Полтави. Московське командування сконцентрує свої сили навколо району розквартирування супротивника, вживає всіх заходів для посилення гарнізонів у Слобожанщині, Переяславі, Києві, надаючи особливого значення Полтаві. У першій половині січня до Полтави увійшов додатковий корпус з військовою амуніцією, командантом фортеці Петро I призначив полковника О. Келіна.

На початку березня шведське військо та козацькі підрозділи І. Мазепи займають територію від Гадяча до Великих Будищ: Лютенька, Бірки, Зіньків, Опішне, Ковалівка, Савинці, Шишаки, Білоцерківка, Решетилівка, найпівденнішим форпостом стають Старі Санжари [3, №23в, 23д, 23с].

Секція 4

Посилаючи роз'їзди все ближче до Полтави та річок Псла і Говтви, Карл XII розширював південний і західний напрямок дислокації своїх військ. У щоденних сутичках із московськими військами союзна армія зознавала значних втрат, хоч цар Петро I ухилився від генеральної баталії. На відміну від супротивника, московити постійно отримували підкріплення як живою силою (були проведені додаткові рекрутські набори, втім числі й серед калмиків, нові частини спішно перекидалися на Полтавщину), так і військовою амуніцією [13, 734]. Щоб не допустити просування Карла XII до Дніпра — Білої Церкви, Переяслава, Києва, за наказом Петра I Б. Шереметев з'єднався з козаками І. Скоропадського та Д. Апостола і став за Сулою, біля полків Прилуцького й Ніжинського. Водночас, як наголошував Петро I, — тамтешній край «...под помоиши наших войск благонадежнее без всяких шатостей держатца будет» [13, 735]. Отже, Лубни та навколишня околиця за Сулою буквально кишіла московитами, і, як видно із донесень, армія утримується із «лубенського магазину» місцевим населенням [13, 735].

У першій половині березня бойові дії проходять на Миргородщині, між Сорочинцями і Савинцями, на Решетилівщині, поблизу Говтви, — за мости і переправи через річку Псьол. Б. Шереметев за Псьолом від Сорочинців аж до Кременчука розставив свої підрозділи та козаків І. Скоропадського (під наглядом Г. Долгорукого), щоб не допустити шведів до Дніпра.

З 2 березня штаб-квартира Карла XII та гетьмана України Івана Мазепи розташовується у Великих Будищах [2, 153]. 13 березня шведський гарнізон залишає Гадяч. Для утримання Лютеньки, Зінькова, Бірок залишаються невеликі шведські підрозділи та козаки. Основні сили займають Опішне, Великі Будища, Диканьку, Стасі, Петрівку. Зокрема, у Стасях було розквартировано компанійців, козаків Лубенського полку та 200 козаків Лебединського полку, які приєдналися до І. Мазепи [13, 758]. Отже, союзна армія займала квартири від річки Псьол до Ворскли, між Лютенькою — Диканькою — Решетилівкою. Праворуч від них по річках Сулі, Хоролу і Пслу (Лубни, Миргород, Остап'є, Устивиця, Говтва, Глобине, Манжелія, Кременчук) розташовувалися війська Б. Шереметева, І. Скоропадського, ліворуч, на Слобідській Україні — війська О. Меншикова, К. Ренне [3, №23в, 23д, 23с].

В епіцентрі посиленої уваги супротивників у цей час стає Січ. Щоб схилити на свій бік запорожців, за наказом Петра I на Січ посилалися гроші, з пропагандистською метою — козаки Д. Апостола і для «диверсії» планувалося направити С. Палія [13, 737]. Але всі ці заходи царського уряду не мали успіху на Січі, бо ж запорожці були невдоволені політикою Москви: будівництво московських фортець на споконвічних угіддях запо-

Секція 4

рождів, обмеження прав і вольностей Гетьманщини, уступка Правобережної України полякам. Тому на військовій раді на Січі було прийняте рішення, що запорожці беруть сторону І. Мазепи. Вже 4 березня із Воронежа Петро І повідомляв О. Меншикова, що запорожці, «а паче диявол кошевой, уже явный вор» [13, 745]. Петро І вживає превентивних дій: посилюється гарнізон Богородицької фортеці, І. Скоропадський відправляє в усі сотні Полтавського полку універсали «утверждать своевольных христианскою верою і до совокупления» з ворогом не допускати, на допомогу Г. Галагану в Чигирині посилаються Київський і Переяславський полки [13, 745-746].

11 березня кошовий отаман К. Гордієнко із запорожцями прибув до Переволочної на раду, сюди ж підійшов із Кобеляк і полковник Нестулей з п'ятьмастами кінноти та прибули посланці І. Мазепи: генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральний бунчужний Ф. Мирович і чигиринський полковник К. Мокієвський з листами від гетьмана [17, 306]. На раді 12 березня запорожці постановили «быть в Мазепину сторону [4, 411]. З Переволочної кошовий отаман К. Гордієнко відправив листа до польського короля С. Лещинського з проханням підтримати козаків у їх повстанні проти Москви: «...пан Іван Мазепа... бачачи Україну, нашу милу вітчизну, від московського ярма обтяжену та розорювану, вдався під всемогучу протекцію і оборону найяснішого короля шведського, прагнучи її звільнити від рабства... Своім щирим бажанням призвав нас до себе на з'єднання. Тому й пишемо до Вашої милості і просимо допомогти в обороні нашої вітчизни, просимо теж приєднатися, на прохання гетьмана, до нашого війська» [4, 344]. Водночас К. Гордієнко відправив універсал через військового товариша Грицька до козаків, які дислокувалися біля річок Бугу, Інгульця, Інгулу з проханням з'єднатися з кошовим для військового походу. Незважаючи на те, що до Переволочної вже йшли московські війська на допомогу своїм гарнізонам, К. Гордієнко вирушив у похід на Царичанку й Кобеляки. 15 березня загін із 800 запорожців вдарив на Царичанку, де укріпилося тридцятьне військо московських драгунів на чолі з бригадиром Кампелем. Після успішної битви на полі бою лишилося понад тисячу москвитів, а 150 потрапили в полон (за іншими даними, ці втрати становили відповідно 100 і 90 солдатів), а сам бригадир насили утік. З українського боку загинуло 30 козаків [9, 33]. Довідавшись про цей успіх, з навколишніх лісів вийшло чимало місцевих жителів, які ховалися там від московського війська. Невдовзі військо українських повстанців збільшилося до 15 тисяч [17, 308]. Вони оволоділи містечками по річках Орелі, Ворсклі і Дніпру і всюди в них залишили значні гарнізони. Слід наголосити, що запорожці, піднімаючись від Дніпра до Ворскли і вгору по ній, ру-

Секція 4

хаючись по південних сотнях Полтавського полку, отримали підтримку як рядового козацтва, так і сотенної старшини. Тобто, запорожцям був забезпечений безперешкодний прохід на з'єднання з Карлом XII та І. Мазепою. Повстання в Полтавському полку і з'єднання повстанців із запорожцями мали чималий вплив як на Лівобережжя, так і на Правобережжя і навіть частину Слобожанщини, створюючи велику загрозу для московського війська. Генерал К. Ренне писав О. Меншикову 25 березня: «Онѣ (запорожці — *прим. авт.*), также и тамошние мужики все отложились и уже давно нам неприятели... Здесь большой огонь разгараецца, который надобно заранее гасить» [13, 783]. Петро I миттєво реагує на донесення свого командування і наказує блокувати Січ: «... відпуски хліба й інших припасів, які йшли по Дніпру на низ ім у Січ не пропускати. Сповістити всі міста і містечка під жорстокою заборонаю не вести провізію на Січ. У містах поставити застави, щоб ніхто із малоросіян до запорожців як водою, так і сухим шляхом не їздили. Наказ виконати негайно, щоб зруйнувати тих запорожців та не допустити поширення того зла далі» [4, 866].

26 березня К. Гордієнко у Диканьці зустрівся з гетьманом І. Мазепою, а 27 березня у Великих Будищах був укладений союзний договір між гетьманом І. Мазепою й кошовим отаманом К. Гордієнком — з одного боку, і королем Карлом XII — другого боку. Як зазначив О. Оглоблин: «...приєднання запорожців до українсько-шведського союзу було справжнім триумфом політики І. Мазепи. Під зверхньою владою гетьмана Мазепи з'єднавалася знову велика частина української території — Лівобережжя, Правобережжя та Запоріжжя... Гетьманові нарешті вдалося подолати вічну запорозьку опозицію й дістати підтримку цього азилу української вольності» [10, 303]. Після підписання союзного договору К. Гордієнко із запорожцями облаштовують табір біля Нових Санжар, оскільки це містечко було на невеликій відстані як від головної квартири Карла XII, так і від Січі. З цього моменту запорожці та козаки південних полтавських сотень тримають під своїм контролем район, особливо важливий у стратегічному плані: коридор від Полтави вниз по Ворсклі до Переволочної: Старі Санжари, Нові Санжари, Білики, Кобеляки, що в кінцевому результаті дасть можливість союзній армії після поразки під Полтавою відступати саме цим коридором.

Отже, упродовж березня бойові дії йшли на теренах сучасних Гадяцького, Зіньківського, Миргородського, Шишацького, Великобагачанського, Решетилівського, Кобеляцького, Новосанжарського районів Полтавщини. Займаючи значну територію між річками Ворсклою і Псллом, союзна армія поступово наближається до Полтави, щоб мати безпереймний зв'язок із Запорозькою Січчю, тобто забезпечити вихід до Дніпра, контро-

Секція 4

лювати переправу біля Переволочної через Дніпро з тим, щоб створити коридор, по якому могли б пройти очікувані Карлом XII війська польського короля Станіслава Лещинського та шведського генерала Крассау. Тому виняткову роль у цьому стратегічному плані повинні були відіграти запорожці. «Сеченское дело» стає головним і для Петра I. Дипломатична війна за Січ завершується перемогою гетьмана І. Мазепи та укладенням 27 березня у Великих Будищах українсько-шведського договору. Водночас у театр воєнних дій потрапляють південні сотні Полтавського полку. Антимосковські настрої населення цього регіону дали можливість запорожцям з'єднатися з Карлом XII та І. Мазепою.

У квітні, як і у березні, в епіцентрі уваги московського царя та його командування було «сеченское дело». Петро I зробив ставку на вибори нового кошового, але обраний П. Сорочинський і запорожці, котрі лишилися в Січі, оголосили себе прибічниками шведів і відправили посланців до кримського хана з проханням прийняти їх під свою протекцію. У цей час між річками Ворсклою та Оріллю діяв виділений із головної квартири московський підрозділ під командуванням К. Ренне. Полковник Кампель із команди Ренне спалив містечка Маячку та Нехворощу, а всіх жителів перебив без огляду на стать і вік. Водночас послав листи на Січ та К. Гордієнку, зазначаючи, що вчинив це, оскільки населення підтримало «вора і изменника» Мазепу, й надалі так буде випалювати поселення та бивати людей за те, що підтримали шведів, що запорожці з'єдналися з «язичниками для ведення війни супроти істинних християн» [17, 321]. З огляду на ці події Карл XII дав наказ генерал-майору Крузе допомогти запорожцям. 12 квітня відбувся бій біля містечка Сокілка на лівому березі Ворскли. К. Ренне втратив 1400 чоловік, шведи і козаки — 290. Про битву зі шведами і козаками О. Меншиков відправив Петру I докладну реляцію, в якій сповістив царя про велику «вікторію» [13, 827].

Скориставшись відсутністю значної частини запорожців у Новосанжарському таборі, Шереметев відправив від Говтви 13 квітня 2500 вояків для штурму гордієнківського табору. Під час бою запорожці втратили більше 60 чоловік убитими. Проте на допомогу січовикам прибув шведський загін, посланий Крейцом із Решетилівки, і московські загони відступили за Псьол [10, 305]. Шереметев подав події 13 квітня знову як «вікторію». Петро I, отримуючи хоч і в «прикрашеному» вигляді інформацію від свого командування, вирішив завдати остаточного удару по запорожцям та перекрити можливий шлях руху військ Ст. Лещинського і Крассау на з'єднання з Карлом XII. 16 квітня корпус генерал-лейтенанта Г. Гольца, розквартирований в районі Києва і Білої Церкви, за наказом Петра I рушив на з'єднання в район Чорного Острова і Костянтинівна на

Секція 4

кордони з Подолією з коронним військом (прибічниками Августа II) [13, 812]. Похід Гольца був своєчасним, оскільки коронне військо потребувало допомоги в боротьбі зі Ст. Лещинським та повсталими козаками на Правобережній Україні. Одночасно розпочався рейд полковника П. Яковлева. З полками він сів на судна під Києвом і пішов вниз по Дніпру, за ним сушею рухалася кіннота, щоб унеможливити запорожцям відрізати шлях московського флоту, який плів Дніпром. 16 квітня Яковлев в результаті запеклого бою заволодів Келебердою, населення знищив, містечко спалив [13, 824]. 18 квітня після кількогодинного бою Яковлев захопив Переволочну: захисники міста та жителі були перебиті, до тла спалено всі будинки, млини по річці і всі судна на Дніпрі, які стояли біля переволочнянської переправи [13, 824].

Після розгрому Переволочної Яковлев рушив вниз по Дніпру, досягнувши спочатку Нового, потім Старого Кодака. В обох Кодаках значного спротиву московити не зустріли. Частина населення здалася добровільно й була інтернована до Новобородицької фортеці. Багато жителів намагалися врятуватися, сховавшись на островах. Проте послані Яковлевим солдати, буквально полюючи за людьми, винищили всіх. Обидва Кодаки теж були повністю випалені, щоб не стати знову «пристанищем для ворів» [13, 824]. Біля Кодацького порогу частини Яковлева з'єдналися із московськими загонами, які йшли від Києва сушею, й вирушили на саму Січ.

Власне, події південніше Полтави, напади московитів на запорозький табір біля Нових Санжар прискорили передислокацію шведів до Полтави. Фортеця, зайнята московським гарнізоном, була поміж запорожцями і шведами (аналогічною була ситуація і з Веприком).

12 квітня шведи поставили першу батарею із чотирьох гармат біля Мазурівського передмістя Полтави [1, 115]. 16 квітня кошовий отаман К. Гордієнко із табору у Нових Санжарах послав листа шведському королю Карлу XII, в якому повідомив, що згідно з домовленістю пошле до Полтави тисячу запорожців у призначений час [16, 186]. 17 квітня Карл XII розташував частину військ навколо Полтави і встановив пост біля Хрестовоздвиженського монастиря [1, 115]. Але так званої повної облоги Полтави, як про це писала російська та радянська історіографія, ще не було. До кінця квітня московські драгуни, калмики та козаки (в основному із слобідських полків) з'являлися поміж розташуванням союзників і навіть в передмістях Полтави. Тільки в ніч з 30 квітня на 1 травня 600 шведів і 400 запорожців під прикриттям Далеккарлійського і Хельсінського полків розпочали риття траншей і сам король кілька разів підповзав до валів Полтави [1, 116].

Упродовж квітня козаки І. Скоропадського та московські частини Г. Долгорукого продовжували утримувати важливий стратегічний район по

Секція 4

річчі Псьол від Багачки до Кременчука. Бойові дії відбувалися біля Говтви, оскільки сюди постійно приходили шведські підрозділи із Решетилівки з тим, щоб оволодіти мостом. Але взяти цей важливий плацдарм шведам не вдалося [13, 825].

З другої половини квітня починається стягування всіх московських сил до Полтави. 26 квітня частини під командуванням О. Меншикова (близько 20 тисяч чоловік) вийшли з району дислокації Богодухів — Ольшани в напрямку Котельва — Полтава. До Полтави командував артилерією Я. Брюс повинен був доправити весь наявний артилерійський парк [13, 827].

Отже, у квітні головні події відбувалися на південних теренах Полтавщини. На повстання запорожців та козаків південних сотень Полтавського полку московити відповіли каральними акціями: винищенням населення та спаленням Маячки, Нехворощі, Келеберди, Переволочної. Зруйнування останньої та спалення переволочнянського флоту матиме в подальшому фатальні наслідки для союзної армії.

Травень 1709 року характеризується як активними військовими діями супротивників (район Говтви, угору по течії Ворскли від Полтави до Опішного), так і дипломатичною війною та каральними акціями московитів супроти населення й запорожців. Усі ці дії невпинно наближали воюючі сторони до кульмінаційної розв'язки, були масштабною підготовкою до вирішальної баталії. На початок травня майже вся армія Карла XII зосередилася навколо Полтави. Частина шведських підрозділів разом з козаками тримала під контролем Решетилівку, Шишаки, оскільки річка Псьол прикривала союзну армію із заходу. Запорожці та шведські вояки утримували південний кордон: від Полтави до Кобеляк [3, №23с, 23f]. Штаб-квартира Карла XII, І. Мазепи розміщується в Жуках. Для контролю над лінією Ворскли союзній армії необхідно було оволодіти Полтавою, що полегшило б комунікації із Запорозькою Січчю, кримськими татарами, дало б можливість установити зв'язок з військами Ст. Лещинського і Крассау.

Московське командування ставило завдання будь-якою ціною утримати Полтаву, адже здобуття її шведами відкрило б останнім шлях на Харків, Білгород і далі на Москву. Головні сили московської армії під командуванням О. Меншикова були розташовані на лівому березі Ворскли — від Опішного до Полтави. Корпус Б. Шереметева дислокувався по річці Псьол від Говтви до Гадяча, козаки І. Скоропадського під контролем Г. Волконського утримували нижню течію Псла — від Говтви до Кременчука.

Таким чином, західний напрямок було повністю перекрито [12, 365]. 27 травня Б. Шереметєв прибув зі своїми частинами до головної армії, залишивши оборону Псла на драгунські полки під командуванням генерал-майора Волконського.

Секція 4

Отже, у травні союзна армія (шведи, козаки) сконцентровується навколо Полтави і блокує московський гарнізон О. Келіна, який перебував у місті.

Московське командування у травні проводить грандіозну підготовку до вирішальної баталії:

1. 13 травня біля с. Лідухове були розбиті найкращі частини Ст. Лещинського, шлях польським військам та шведським (Крассау) на Київ — Полтаву був перекритий генерал-лейтенантом Гольцом та гетьманом Сенявським [13, 890].

2. 14 травня знищена Запорозька Січ, яка могла перетворитися на плацдарм для турецько-татарського вторгнення [13, 904].

3. Остаточне придушення залишків повстання К. Булавіна і некрасовців на Дону (можливих союзників І. Мазепи і Карла XII) [13, 904].

4. Переговори про відновлення союзу з Августом II.

5. Додаткові рекрутські набори (новобранці спішно направлялися в діючу армію, в тім числі й калмики), оснащення армії зброєю і військовою амуніцією.

6. 21-24 травня знищення (спалення) кораблів Азовського флоту [12, 174, 180].

Петро I зумів нейтралізувати всіх союзників І. Мазепи і Карла XII, другий фронт не був відкритий. У ніч з 3 на 4 червня Петро I з Азова прибуває в діючу армію під Полтаву (степом через Ізюм — Харків, бо флот було спалено) [13, 940]. На цей час було завершено концентрацію московських сил під Полтавою (район Крутого Берега) [3, №24і, 25а]. Головне завдання московського командування у перших числах червня полягало в тому, щоб переправитися на правий берег Ворскли і розблокувати Полтаву. 11 червня московське командування проводить військову раду, даються розпорядження командирам: Г. Долгорукому, І. Скоропадському, фон Генскіну, О. Келіну [13, 940]. Було вирішено завдати комбінованого удару по противнику під Полтавою з кількох сторін: з півночі (Петрівка, Семенівка — О. Меншиков, К. Ренне), з півдня (Нижні Млини, Гора, Старі Санжари — Л. Алларт, фон Генскін), із заходу (із-за річки Псьол — І. Скоропадський, Г. Долгорукий), навпроти Полтави (район нинішнього Південного вокзалу, Крутий Берег — М. Репнін), а також здійснити вилазку московського гарнізону із самої Полтави [13, 940; 3, №24і, 25в]. У ніч з 13 на 14 червня по позиціях союзної армії московськими військами було завдано комбінованого удару, бойові дії під Полтавою не припинялися від 14 по 27 червня. День 27 червня став заключним, вирішальним етапом Полтавської битви.

Отже, детальний аналіз шведських і російських джерел за листопад 1708 — червень 1709 року дає можливість говорити про активні бойові дії супротивників на теренах Полтавщини в означений період. У театр воен-

Секція 4

них дій потрапляють нинішні Лохвицький, Гадяцький, Зіньківський, Миргородський, Диканський, Великобагачанський, Шишацький, Решетилівський, Полтавський, Новосанжарський, Кобеляцький райони. Спочатку головні події відбуваються на півночі краю: Ромни, Лохвиця, Гадяч, Веприк. У лютому головний акцент — похід на Слобідську Україну. У березні — повстання у південних сотнях Полтавського полку і долучення до українсько-шведського союзу запорожців. Квітень — червень — в епіцентрі боївих дій Полтава та регіон навколо неї.

До завершальної Полтавської битви союзне військо прийшло знекровленим, супротивник — отримувач постійно поповнення як живою силою, так і військовою амуніцією. Місцеве населення було здеморалізоване каральними акціями московського війська. Знищення Запорозької Січі і спалення Азовського флоту Петром I поклали крах планам союзників на допомогу Туреччини.

Безперечно, полтавський період (листопад 1708 — червень 1709) можна назвати вирішальним у ході Північної війни.

Література:

1. Артамонов В. Осада Полтавы в 1709 году (по шведским источникам). // Вопросы истории. — 2004. — №11.
2. Бутурлин Д., Хатов А. Поход 1709 г. // Сборник Полтавская битва. 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909.
3. Generalstaben: Karl XII... (карти Шведського Генштабу). — Стокгольм, 1918.
4. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упоряд.: С. Павленко. — К., 2007.
5. Энглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. — М., 1995.
6. Журнал или поденная записка... Императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштатского мира. — СПб., 1770. — ч.1.
7. Із щоденникових записів Каролінців. — Стокгольм, 1992.
8. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687 — 1709. — Мюнхен, 1988.
9. Мицик Ю. Царичанка козацька: До 400-річчя заснування Царичанки. — К., 2004.
10. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. / Ред. Л. Винар. — Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто, 2001.
11. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. — Чернігів, 1994.
12. Письма и бумаги императора Петра Великого. — М. — Л., 1950. — Т. 9. — Вып. 1.
13. Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1952. — Т. 9. — Вып. 2.
14. Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992.
15. Труды Императорского Русского Военно-Исторического Общества. — СПб. — 1909. — Т. III.
16. Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII-XVIII ст.). — К., 2008.
17. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. — К., 1991. — Т. 3.

СЕКЦІЯ №5

ПОЛТАВСЬКА БИТВА: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Наталья Болотина (Москва, Россия)

Полтавская виктория в памяти потомков: торжества во второй половине XVIII — начале XX вв.

В Петровское время была заложена традиция празднования решающего сражения Северной войны (1700-1721 гг.) между Россией и Швецией — дня Полтавской виктории 27 июня 1709 г., которая положила начало возведения России в ранг великой мировой державы. Первые торжества в сентябре-октябре 1709 г. прошли в резиденциях российских послов в Дании (Копенгаген) и Голландии (Гаага). Описание торжеств с 7 по 11 сентября в резиденции В. Л. Долгорукова в Копенгагене на 6 страницах было доставлено в Москву уже 14 октября 1709 г. Дом и двор посла были украшены «разными фигурами», олицетворяющими Полтавскую победу, и все было открыто для свободного доступа «всякого чину людей», которых приходило «великое множество». Вечером 7 сентября Долгорукие давали бал для знатных персон, а «незванные» могли веселиться «в маскарах», 9 сентября состоялся прием для «лучших дам здешняго двора»; вечером для простых датчан перед домом посла была вывезена телега с угощением и устроены три фонтана, из которых попеременно текло белое и красное вино, водка, мед и пиво. 10 сентября к резиденции посла собралось множество народу, для которых вновь поставили фонтаны; гулянье продолжалось до полуночи, в собравшихся были «метаны деньги». Довольные жители кричали всю ночь, «ходя пред посольским двором «Виват царь Московский». В последний день Долгоруков устроил стол для солдат, которые «во все три дни стояли на карауле».¹

В Гааге, как сообщал российский посол А. А. Матвеев в Посольский приказ, банкеты и балы продолжались 3 дня — 8-10 октября². Он напечатал специальную реляцию в голландских газетах, перевод с которой прис-

Секція 5

лал в Москву³, а также гравюру, изображающую фейерверк в Гааге в честь победы при Полтаве, устроенный 9 октября 1709 г. Как и в Копенгагене, торжества и представления устраивались не только для высокопоставленных вельмож, но и для простого народа.

В Москве знаменитое торжественное шествие, запечатленное гравером А. Ф. Зубовым, состоялось 21 декабря 1709 г. Во все время происходил непрерывный гром пушек с крепостных валов и расставленной во многих местах артиллерии, гром увеличивал звон колокольный по всей Москве. На пути следования войск были расставлены 7 триумфальных ворот, которые в аллегорической форме прославляли «славную викторию». Открывал процессию лейб-гвардии Семеновский полк под командой генерал-майора кн. М. М. Голицына с трофеями, захваченными при Лесной в сентябре 1708 г., затем, за ротой лейб-гвардии Преображенского полка, шли шведские пленные — солдаты, 250 офицеров и генералов, а также трофейная артиллерия, несли 300 трофейных знамен, литавр и носилки Карла XII, взятые под Полтавой и Переволочной 27 и 30 июня 1709 г. Пленных шведских солдат было более 17 тысяч человек. Завершал шествие Преображенский полк во главе с Петром I в мундире полковника, который был на нем в день Полтавской битвы; за императором следовали подполковники того же полка: князь А. Д. Меншиков, получивший за Полтаву звание генерал-фельдмаршала, и князь В. В. Долгоруков.

С этого времени викториальный праздник в ознаменование Полтавской победы вошел в календарь ежегодных церковных торжеств. Также с 1710 г. день военной славы российского оружия отмечался парадами в Петербурге. Светские мероприятия, введенные Петром I, были отменены в правление Анны Иоанновны, но сохранилась практика пушечной пальбы в викториальный день Полтавской победы и церковная служба.

Известно, какой интерес испытывала Екатерина II к истории России, и в частности к эпохе Петра I⁴. Императрица, знакомая с сочинениями и документами по истории России, прекрасно понимала историческое значение Полтавской виктории в судьбе государства, в превращении его в могучую империю. Семейные истории, которые она могла слышать в детстве, также способствовали ее интересу к эпохе Петра I, к Полтаве — городу, где состоялось знаменитое сражение. Как известно, члены семьи Екатерины II традиционно служили крупным королевским домам Европы. Ее дед по материнской линии (Голштейн-Готторпы), Фридрих Карл, женатый на сестре короля Карла XII, погиб в начале Северной войны, а дядя Адольф Фридрих с 1751 г. был королем Швеции.

Возможность своими глазами увидеть поле Полтавского сражения появилась у Екатерины II во время возвращения из своего знаменитого путе-

Секція 5

шествия в Новороссию и Крым в 1787 г., когда она на три дня остановилась в Полтаве. К городу императрица и сопровождающие ее дипломаты и члены свиты прибыли 7 июня⁵. Следуя традиции церемониальных встреч, в Полтаве были специально сооружены триумфальные ворота, через которые Екатерина II въехала в город, где ее встречали военные чины кирасирского и девяти легкоконных полков, комендант города с штаб- и оберофицерами полтавских батальонов, местное купечество, мещанство и ремесленники. Комендант символически преподнес Екатерине II ключи от города.

На следующий день, 8 июня 1787 г., в сопровождении свиты Екатерина II в двухместной карете отправилась «для обозрения места победы Полтавской, причем за каретой Ея величества сопровождали верхами знатный воинский генералитет, штаб- и обер-офицеры легкоконных полков в Полтаве бывших»⁶. Государыня проследовала мимо сохранившихся до того времени редутов и ретрашементов, Шведской могилы — кургана, насыпанного по распоряжению Петра I на месте захоронения русских воинов, павших в Полтавской битве, и прибыла к Крестовоздвиженскому мужскому монастырю, где находилась и штаб-квартира Карла XII накануне знаменательного сражения.

В 6 часов вечера 8 июня 1787 г. в присутствии Екатерины II впервые в истории России состоялась реконструкция военного сражения — Полтавской битвы. По прибытии Екатерины II ее встретили «уклонением знамен с музыкой и барабанным боем» бывшие в лагере кирасирский и драгунский полки и легкая конница, составлявшие 70 эскадронов, 4 батальона гренадер и 4-батальонный егерский корпус с 40 орудиями полевой артиллерии. Затем войска провели показательную атаку условного неприятеля, под которым подразумевалась шведская армия, «и во всех движениях доказали совершенное устройство и похвальную расторопность»⁷. Официальные записи Камер-фурьерского журнала прекрасно дополняет свидетельство французского посла графа Л. Ф. Сегюра, сопровождавшего в поездке Екатерину II: «Полтавское сражение явилось перед нами в живой движущейся одушевленной картине, близкой к действительности. Русская армия разделилась на две половины, из коих одна заняла русские окопы, другая шведские редуты. По распоряжениям Потемкина чрезвычайно согласно, отчетливо и скоро перед взорами царицы произведены были ныне все те маневры, какие могли изобразить нам подобие этой решительной битвы. Движение вперед кавалерии, развернувшей фронт из четырех колонн, стремительная атака, живой и сильный огонь пехоты в то время, как левое крыло вело фальшивую атаку на лес и обходило правый фланг неприятеля, все это чрезвычайно верно изобразило сражение. Удовольствием и гордостью горел взор Екатерины, казалось кровь Петра Великого струи-

Секція 5

лась в ея жилах»⁸. Особо следует отметить, что с ролью главного распорядителя реконструкции Полтавского сражения прекрасно справился любитель Екатерины II князь Г. А. Потемкин, занимавший в то время уже пост президента Военной коллегии и, как известно, являвшийся большим поклонником конницы. В следующий раз показательные маневры были проведены в 1817 г. при посещении памятного места Полтавской виктории внуком Екатерины Великой — императором Александром I.

Еще одно свидетельство о праздновании Полтавской битвы в 1788 г. в Тамбове во время губернаторства поэта Г. Р. Державина сохранила для нас первая провинциальная газета России — «Тамбовские известия», которая до настоящего времени значилась в списке разыскиваемых периодических изданий XVIII в.⁹. В №26 за 30 июня 1788 г. была помещена информация о состоявшейся 27 июня в день «вспоминовения победы под Полтавою» божественной литургии, которую отслужили архимандрит Тамбовского Богородицкого монастыря и ректор семинарии Иоанникой с местным духовенством, а «по окончании оной принесено Подателю всех благ Господу Богу благодарственное моление за дарованную победу».

Традиция пушечной пальбы в викториальный день Полтавского сражения сохранялась и во времена Екатерины II. В 1774 г. было сделано исключение в связи с ожидаемым визитом в Петербург шведского короля Густава III, с которым осложнились отношения. Фаворит Екатерины II и вице-президент Военной коллегии Г. А. Потемкин обратился к императрице с просьбой дать указания о салюте. На это последовало дипломатичное распоряжение: «В викториальные дни производилась всегда пальба во время войны с шведами. А во время мира не стреляют, а сегодня стрелять нельзя, не шокируя шведы»¹⁰. В Камер-фурьерском журнале за 27 июня 1774 г. говорится, что в день поминовения Полтавской победы в Петергофе в церкви отправлялась Божественная литургия, «по окончании был молебен, а пальбы не было»¹¹.

Екатерина II знала и понимала российскую историю, активно использовала ее важнейшие события для укрепления монархии. В этом ряду Полтавской виктории принадлежало одно из значимых и символических мест, и не случайно в Екатерининскую эпоху мы видим всплеск интереса к этому событию, сохранение и обогащение традиций празднования викториального дня Полтавской битвы.

Грандиозные торжества в Полтаве состоялись в 1909 г. в год 200-летия сражения в присутствии императора Николая II. Им предшествовало сооружение в городе памятника Петру Великому, сбор исторических документов в московских архивах и празднование сражения при Лесной, которое сам Петр I называл «матерью Полтавы».

Секція 5

Полтавский губернатор Урусов 25 февраля 1903 г. подал в военное ведомство записку о необходимости возведения памятника Петру I к юбилею Полтавской битвы, указывая на «громадное значение» этого события в истории России. По его мнению, которое он подтверждал словами Вольтера и «знаменитого историка» С. М. Соловьева, «Полтавская битва была фундаментом, на котором зиждется современная, могущественная Россия»¹². Губернатор указывал на то, что в Полтаве уже есть несколько памятников, сооруженных в честь 100-летия битвы, но обелиска самому Петру Великому нет и поныне. Урусов приводил в своей записке текст указа от 17 июля 1709 г. об устройстве мужского монастыря на месте боя, в котором также говорилось и о возведении каменной пирамиды с памятником из меди, изображающем царя на коне в полный рост¹³. Тогда этим замыслом не суждено было сбыться, и теперь полтавский губернатор предлагал возвести памятник в честь государя-победителя к 200-летию юбилею Полтавской баталии.

Сохранился проект памятника перед Сампсоньевской церковью в Петербурге, предложенный членом Военного совета бароном А. А. Бильдерлингом в духе петровского пожелания — конная статуя царя из желтой меди на каменной пирамиде¹⁴. Проект этот не был осуществлен. В Полтаве, как мы можем увидеть на фотографиях 1909 г., был установлен памятник Петру Великому по другому проекту¹⁵. Сам же барон А. А. Бильдерлинг 30 августа 1908 г. получил от начальника Главного штаба А. З. Мышлаевского сообщение о создании под его председательством межведомственной комиссии по подготовке празднования 200-летия Полтавской битвы¹⁶. В ходе подготовительной работы были разработаны еще три проекта — памятника коменданту Полтавы полковнику Келину и защитникам города, каменных столбов на местах редутов на Полтавском поле сражения, а также большой настольной медали в память 200-летия Полтавской победы, которые были реализованы¹⁷. В январе 1909 г. священник Самсоновского храма, заложенного Петром I в память Полтавской битвы, Владимир Покровский с просьбой от имени Комитета по организации празднования 200-летнего юбилея основания храма обратился к известному историку — С. Д. Шереметьеву, как к «старейшему из потомков героя великой Полтавской баталии фельдмаршала графа Шереметьева, выразивших патриотическое желание поставить памятник венченосному победителю Полтавы» перед церковью с просьбой о скорейшем выделении средств¹⁸.

Осенью 1908 г. начались исторические разыскания документов об эпохе Петра I и о Полтавском сражении, и 19 ноября управляющий Московским отделением Общего архива Главного штаба Н. Поликарпов сообщал Бильдерлингу о трудностях, с которыми он столкнулся. Он писал, что

Секція 5

только «архивным копанием» и можно еще найти данные или сведения по этой эпохе», но в архивы «не особенно охотно допускают посторонних исследователей»¹⁹. Поликарпов предложил сосредоточить внимание на реконструкции степени участия петровских полков в Полтавском сражении и выяснении их дальнейшей судьбы. В результате были выявлены все полки, принимавшие участие в битве, составлены исторические справки, а также список полков, которыми лично предводительствовал Петр I.²⁰

Торжествам в Полтаве 1909 г. предшествовало празднование 200-летней годовщины сражения при Лесной. 27 сентября 1708 г. в Петербурге состоялась всенощная служба и панихида в Петропавловском соборе, на следующий день божественная литургия и молебен в Исаакиевском соборе, затем парад перед памятником Петра Великого, а потом общий обед офицеров празднующих частей — участников сражения при Лесной.²¹ Император Николай II телеграммой поручил принимать парад командующему войсками Гвардии и Санкт-Петербургского военного округа великому князю Владимиру Александровичу.²²

В январе 1909 г. состоялся доклад председателя межведомственной комиссии по подготовке празднования 200-летия Полтавской победы А. А. Бильдерлинга военному министру о порядке проведения торжеств. Юбилею придавалось особое значение. Празднование, по мнению Бильдерлинга, «должно быть обставлено особенно торжественно и к участию в нем привлечены не только военные, но и возможно обширные слои государства и общества». Празднование планировалось повсеместное всероссийское «с средоточением торжества в Полтаве, на самом месте «преславной виктории», где под гром Полтавской победы положено начало «Российской империи»²³. Тогда же в январе 1909 г. была составлена смета на проведение торжеств²⁴.

Всероссийский характер торжествам придало написание и распространение по всему государству книг и брошюр, посвященных Полтавской битве²⁵. Книга Андрианова П. М. «Петр и Полтава. (По поводу 200-летнего юбилея)» (СПб, 1909) была напечатана значительным тиражом и рассылалась по всем библиотекам и учебным заведениям, в том числе и в тюремные библиотеки, для распространения сведений о славном прошлом российской армии. В дни торжеств во всех храмах Российской империи, и даже при тюрьмах, чтобы арестанты могли «отпраздновать это радостное торжество наравне со всеми прочими русскими людьми»²⁶, прошли благодарственные молебны и различные мероприятия. Заслуги шести чинов тюремного ведомства во главе с начальником Главного тюремного управления С. С. Хрулевым по организации юбилейных мероприятий были отмечены бронзовыми медалями в память празднования 200-летия Полтавской победы.²⁷

Секція 5

Города Российской империи по-разному отмечали знаменательную дату. Так, «Московские ведомости» 3 июля 1909 г. (№151) сообщали о чествовании 200-летнего юбилея Полтавской битвы в Каменец-Подольске, где 27 июня в театральном помещении Пушкинского народного дома состоялось чтение о Северной войне и знаменитой битве, которое сопровождалось «световыми картинами». Лекция сопровождалась отрывками из поэмы Пушкина «Полтава» и хоровым исполнением песнопений «Было дело под Полтавой», «Над Невою резво вьется» и др.

Основные торжества в присутствии императора Николая II, великих князей Николая Николаевича, Петра Николаевича, Константина Константиновича и высших военных и гражданских чинов государства проходили 25-28 июня 1909 г. в Полтаве и на поле сражения. Уже 10 июня по городу было размещено объявление полтавского губернатора графа Н. Л. Муравьева о программе празднования 200-летнего юбилея Полтавской битвы. Так, 25 — крестный ход на Шведскую могилу, где вечером в присутствии войск и народа состоится «всенощное бдение», а 28 июня 1909 г. крестный ход к памятнику Петру I и молебен, после которого крестный ход, гражданские и военные чины, представители дворянства, городского и сельского населения учебных заведений последуют в Кафедральный собор²⁸. Еще одно объявление от полтавского губернатора призывало горожан соблюдать спокойствие и порядок.²⁹

По пути следования процессий были развернуты специальные «питательные пункты», где продавались чай, кофе, хлеб, бублики. Также были организованы постоянные врачебные пункты для оказания первой помощи нуждающимся. Самым тщательным образом, как свидетельствуют архивные документы, был разработан порядок прибытия императорского поезда в Полтаву, ход торжественных мероприятий и церемоний. Для участия в торжествах от каждой волости Полтавской губернии было выбрано и командировано по 15 человек из числа «благонадежных», которые в своей «обыкновенной местной» одежде имели возможность приветствовать императора в Полтаве в дни празднования юбилея битвы.

Особое внимание уделялось организации охраны мероприятий, и со всей России были делегированы полицейские чины, которым особым приказом предписывалось поддерживать порядок в Полтаве и всех местах торжеств. При этом указывалось, что «допуск публики к пути высочайшего проезда, в пределах возможности, должен быть свободен, при чем первые ряды по справедливости должны занимать ранее пришедшие и исключений в этом отношении никаких не допускать, кроме женщин и детей, которых ставить впереди»³⁰. Заранее были составлены списки лиц, которые допускались к государю, в том числе «Список должностных лиц и де-

Секція 5

путаций, которые будут иметь счастье приветствовать Е. И. В. государя императора» и список «депутаций, имеющих счастье поднести хлеб-соль»³¹. Для каждого полицейского чина были изготовлены удостоверения, в которых помещался перечень должностных лиц, начиная с министра внутренних дел П. А. Столыпина, которых должен был знать каждый командированный в Полтаву.

По прибытию Николая II в Полтаву состоялся высочайший приказ по армии и флоту по случаю празднования 200-летней годовщины победы под Полтавой. «Да почерпнут же в настоящем торжестве, — говорилось в нем, — дорогие нашему сердцу армия и флот непреложную уверенность, что за временными испытаниями, ниспосылаемыми свыше, всегда шествует в судьбах Русского царства светлый день победы и воскресения».³² К сожалению, как известно, надежды императора не сбылись, и империя не возродилась.

Все торжественные мероприятия, которые состоялись в Полтаве и на поле сражения — молебны, открытие памятника Петру I и коменданту города Келина, под чьим руководством гарнизон города мужественно выдерживал осаду шведов, военные парады и смотры запечатлели фотографы фотоателье Гудшон и Губчевского (Киев) и кинематографисты фирмы Ханжонкова. Николаю II был преподнесен художественно оформленный альбом в кожаном переплете с металлическими накладками с фотографиями торжеств, Адрес Петровско-Полтавского кадетского корпуса и типографский экземпляр стихотворения Александра Ковалевского «Кодню двухсотлетнего юбилея Полтавской битвы», в котором автор обращался к государю со словами:

«Петровых дней Петрова слава,
Огнем по жилам пробегая,
Кипит в сознании, как лава,
Всё себялюбие сжигая...».³³

Император Николай II в дневнике по дням записал сведения о своем участии в торжествах. По дороге в поезде он готовился к ним — весь день 25 июня он читал «книжки о Полтавском сражении». Из дневника видно, какое впечатление на него произвели прошедшие торжества в честь славы русского оружия: «На поле посреди расположения войск отслужили благодарственный молебен за победу при Полтаве и затем я верхом объехал фронт и начался церемон[иальный] марш <...> В 6 час[ов] уехал из Полтавы под самым лучшим впечатлением пережитых дней и трогательного приема населения Полтавской губернии».³⁴

По мнению историка Ричарда Уортмана, «инсценированные в 1909-1913 гг. юбилейные торжества были призваны продемонстрировать неувя-

Секція 5

дающую привлекательность монархизма в глазах масс»³⁵. Если судить по откликам в прессе, фотографиям и кинохронике, воспоминаниям, во время празднования годовщины Полтавской битвы, действительно, удалось организовать всенародные торжества, а Николаю II показать новый императорский стиль, подчеркивающий близость монарха к народу. На следующий день после парада в честь Полтавской битвы император произнес речь, в которой, говоря о прогрессе и процветании России, призвал своих подданных помогать своему государю и произнес тост за расцвет России, «который невозможен без единства народа со своим царем».³⁶ В духе единения монархии с народом были и сообщения в прессе о полтавских торжествах. В «Московских ведомостях» за 3 июля 1909 г. (№151) в разделе «Дневник печати» была опубликована заметка «Царь и народ», в которой приводились рассуждения по случаю речи Николая II: «Народ русский не только разумом и сердцем чувствует, что самое неоцененное его сокровище — залог его спасения — есть Царское Самодержавие — этот талисман, с которым связано существование России».

С желанием продемонстрировать близость монарха и народа были связаны и лояльные действия полиции во время юбилейных торжеств. Это подметили даже свидетели происходящих событий. В №47-48 политического и литературного журнала «Гражданин» (2 июля 1909 г.) был напечатан большой репортаж об юбилейных торжествах в Полтаве и пребывании там Николая II, а также письмо местного жителя, который положительно оценил действия и поведения полиции: «И мы увидели, действительно, что-то совсем новое и волшебное: между народом и царем никаких отгороженных мест не было, никого не арестовывали, никого не высылали, и всякий, кто мог, был на торжестве, как русский. И я думаю, что впервые на народном торжестве царю было отрадно сердцу и легко дышалось: полиция была на своем месте и народ на своем — возле царя».

Как свидетельствуют документальные материалы, традиция празднования Полтавской виктории сохранялась на протяжении XVIII – начала XX столетий и даже использовалась монархами в идеологических и политических целях. В 1909 г. особо торжественно отмечался 200-летний юбилей Полтавского сражения, его масштабы намного превзошли петровские празднования и все последующие юбилейные даты, но монархии не удалось добиться того единения с народом, как в день Полтавской битвы, и менее чем через 10 лет Российская империя, во многом созданная 27 июня 1709 г., прекратила свое существование.

Секція 5

Литература:

1. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф.53. Сношения с Данией. Оп.1. 1709 г. Д.4. Л.81-83об.
2. Там же. Ф.50. Сношения с Голландией. Оп.1. 1709 г. Д.3. Л.231.
3. Там же. Л.303-306об.
4. См.: Болотина Н.Ю. Философия истории эпохи Просвещения и ее влияние на русскую историческую науку (вторая половина XVIII века)/История и философия отечественной исторической науки. М., 2006. С.67-93.
5. В литературе ошибочно указывается июль (См.: Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. Полтава, 1908. С.179).
6. Камер-фурьерский журнал 1787 г. (КФЖ) СПб., 1886. С.527.
7. КФЖ. 1787 г. С.533.
8. Сегюр Л.-Ф. Записки графа Л.-Ф. Сегюра о пребывании его в России в царствовании Екатерины II. СПб., 1865. С.236.
9. См.: Сводный каталог русской книги гражданской печати XVIII века. 1725-1800. Дополнения, разыскиваемые издания, уточнения. М., 1975. С.97.
10. Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка 1769-1791/Подг. В.С. Лопатин. М., 1997. С.33. №79.
11. КФЖ 1774 г. СПб., 1874. С.341.
12. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). Ф. 456. Оп. 1. Д. 18. Л.4.
13. См. Указ Петра I Монастырскому приказу: РГАДА. Ф.124. 1709 г. №48. Л.1-2.
14. См. РГВИА. Ф. 2000. Оп. 2. Д.1039. Л. 449.
15. См.: Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). Ф.601. Оп.1. Д.413. Л.27 № 1.
16. См.: РГВИА.Ф. 2000. Оп. 2. Д.1039.. Л. 1-1об.
17. См.: Там же. Л.442,444,447.
18. РГАДА. Ф.1287. Оп.1. Д.4268. Л.4.
19. Там же. Л. 48-48об.
20. Там же. Ф. 456. Оп. 1. Д.19
21. См.: ГАРФ. Ф.625. Оп.1. Д.753. Л.11-11об.
22. См.: Там же. Л.12.
23. РГВИА. Ф. 2000. Оп. 2. Д.1039. Л. 433.
24. См.: Там же. Л. 455-456об.
25. См.: Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. Иллюстрированное издание с 129 рисунками и 4 планами. Полтава, 1908; Зеланд-Дубельт Е. К двухсотлетию Полтавской битвы 27 июня 1709–1909 г. Симбирск, 1909; К 200-летию Полтавской победы. 1709-1909. СПб., 1909; Нежинские предания, относящиеся к 1709-му Полтавскому году. Нежин, 1909 и др.
26. См.: ГАРФ. Ф.122. Оп.1. Д.5915. Л.6-6об.
27. Там же. Л.11.
28. См.: ГАРФ. Ф.826. Оп.1. Д.156. Л.3.
29. См.: Там же. Л.137.

Секція 5

---

30. Там же. Л.37об.
31. См.: Там же. Л.25,26.
32. Там же. Ф.601. Оп.1. Д.413. Л.3-3об.
33. ГА РФ. Ф.601. Оп.1. Д.413. Л.1-29; Д.412. Л.1-3; Д.1954. Л.1-4
34. ГА РФ. Ф.601. Оп.1. Д.254. Л.54-55.
35. Уортман Р. Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России. М., 2004. С.122.
36. Гирс А. Светлые и черные дни // Часовой. 1953. № 328. С. 9-10.

Світлана Бочарова (Полтава, Україна)

Творці батального жанру (на основі збірки живопису музею історії Полтавської битви)

Батальний жанр так тісно пов'язаний зі світовою історією війн, що навіть періоди його розвитку відповідають датам найважливіших військових подій. Перші спроби відображення батальних сцен дійшли до нас у вигляді пам'яток мистецтва Стародавнього Єгипту, Ассирії, Греції та Риму. У Середньовіччі зображення битв потрапили на килими, гобелени, до ікон і книжкової мініатюри. Проте головні риси батального жанру сформувалися лише у XV-XVI століттях, завдяки творчості таких видатних митців італійського Відродження, як Паоло Уччелло, П'єро делла Франческа, Леонардо да Вінчі, Тіціан і Тінторетто.

У Росії поштовхом до появи і швидкого розквіту батального жанру стали грандіозні перемоги Петра I та його полководців у Північній війні. Важливу роль в його становленні відіграв саме російський цар. Високо оцінивши значення образотворчого мистецтва у справі увічнення своїх діянь, він запрошує до Росії західноєвропейських художників, широкі можливості перед якими відкрив царський Маніфест 1702 року «О приглашении иностранцев на поселение в Россию».

Одним із перших запрошення прийняв німецький живописець Йоганн Готфрід Таннауер (1680-1737) [3, с.303]. З Петром I він зустрівся у Смоленську в березні 1711 року і відразу потрапив до царського супроводу у Прутському поході, після чого оселився в Петербурзі, ставши першим в російській історії придворним живописцем. Не менш відомим художником петровської доби був гасконець Луї Каравак (1684-1754) [2, с.45]. 1715 року в Парижі він підписав запропонований йому Францем Лефортом контракт, у якому, зокрема, говорилося: «<> работать в службе царского величества три года в живописи на масле для исторических картин, портретов, баталий, лесов, деревьев, цветов, зверей, также в самой малой суптильной живописи для портретов и исторических картин» и «взять в свою службу тех людей русского народа, которых его величество изволит ему дать для научения и обучения во всем, что касается до живописного художества». Але й після закінчення терміну дії означеного документу Луї Каравак продовжував працювати в Росії, лишившись в ній назавжди.

Секція 5

Близько 1717 року обидва живописці — Таннауер і Каравак — отримують царське замовлення на виконання монументальних полотен, присвячених перемозі російського війська під Полтавою. У цей же час іншим двом майстрам П'єру-Дені Мартену Молодшому (1663-1742) і Жану-Марку Нат'є (1685-1766) було запропоновано виконати ряд картин на сюжети перемог у Північній війні. Твори цих майстрів тривалий час були взірцями батального живопису для російських митців.

Започаткований представниками росіки і західноєвропейської школи живопису, російський батальний жанр стрімко розвивався. Уже в першій чверті XVIII століття у ньому з'явилися риси, які далеко виходили за межі класичних канонів — дух патріотизму, захоплення героїкою подій, схилення перед мужністю воїнів. Особливого значення в російському батальному жанрі набуває гравюра. Запрошені в Росію Петром I художники-графіки Адріан Шхонебек, Пітер Пікарт та інші не тільки відображають морські перемоги молодого російського флоту, але й передають свій досвід російським митцям [1, с.62]. Доводиться з подивом констатувати, що за короткий час учні перевершують своїх учителів. Найвизначнішим серед них стає Олексій Зубов (1682-1750/51). Створені ним батальні композиції, зокрема «Баталія поблизу Гангута» (1715) та «Баталія при Гренгамі» (1721) сповнені емоційної виразності та мажорної динаміки, зовсім не притаманної гравюрам Шхонебека.

Значний інтерес як з погляду на історію розвитку батального жанру, так і на означення кола його творців становить художня збірка музею історії Полтавської битви. До неї входять твори різних видів мистецтва, серед яких особливе місце належить батальному живопису, що був і лишається одним із найскладніших у світовому образотворчому мистецтві. Він вимагає від художника не лише вправності у створенні великих багатофігурних композицій з широкою перспективою бою, але й досконалого знання військової справи, техніки, зброї, військових одностроїв різних країн і в різні часи. Крім того, щоб зуміти передати портретну схожість видатних історичних особистостей, монархів і полководців, баталіст просто зобов'язаний бути портретистом. А ще й пейзажистом, і анімалістом, і майстром побутового жанру. Достатня складність батального жанру зумовила суттєве обмеження кількості майстрів, які надавали йому перевагу у своїй творчості, та створила умови для нерозривного зв'язку поколінь баталістів.

Найбільш раннім серед полотен музейної збірки живопису є твір П'єра-Дені Мартена Молодшого «Полтавська баталія», завершений художником близько 1726 року [4, с.163].

Французький художник П'єр-Дені Мартен, відомий також під іменем

Секція 5

Мартен Ле Жен, народився в Парижі і прожив там усе своє життя. Він був близьким родичем, можливо, небожем чи двоюрідним братом Жана Батиста Мартена, звідки походить додаток до його прізвища — Молодший. У молодому віці Дені Мартен навчався та кілька років працював на королівській мануфактурі gobelens, заснованій 1662 року в Парижі. Саме тоді він і потрапив під сильний вплив фламандського баталіста Адама Франса ван дер Мейлена (1632-1690), який поєднав у своїй творчості традиції фламандського реалізму з парадністю та репрезентативністю, характерними для французької придворної культури. Згодом і сам Дені Мартен став придворним живописцем Людовіка XIV. У живописі, крім батального жанру, він віддавав перевагу відображенням ландшафтів королівських резиденцій, чим і здобув собі славу. Твори його зберігаються у Версалі, Старій Пінакотечі в Мюнхені і в Полтаві.

Дені Мартен Молодший ніколи не приїздив до Росії, йому не довелося побачити поле, де відбулася знаменита вікторія, при виконанні картини він використав матеріали (карти, схеми та інші документи), надані йому царським урядом. Проте художник чудово впорався із поставленим завданням. Його картина «Полтавська баталія» вражає чіткістю і ясністю композиції, м'якістю в розробці колориту, ювелірною точністю в передачі деталей одягу вершників переднього плану, ефектністю обраних ракурсів, масштабністю розгорнутої перспективи поля бою. Та насамперед вона є прикладом того типу офіційних батальних сцен, що склався в західноєвропейському мистецтві на початку XVIII століття, носієм якого і був П'єр-Дені Мартен Молодший.

Черговий етап розвитку батального жанру був викликаний подіями Вітчизняної війни 1812 року. Якщо Петро I тільки виношував плани заснування Академії мистецтв, то з 1757 року вона нарешті стала реальністю. На початку XIX століття вже не іноземці, а вітчизняні митці виступають провідниками російського батального живопису. Серед них на особливу увагу заслуговує творчість Олександра Івановича Зауервейда (1783-1844). Щоправда, Зауервейд, курляндець за походженням, отримав освіту в Дрезденській академії, та в 1814 році він був викликаний Олександром I в Санкт-Петербург і, виконавши ряд картин на воєнну тематику, обійняв посаду керівника класу батального живопису в Академії мистецтв. Саме О. І. Зауервейду вдалося виховати наступне покоління російських баталістів — Богдана Павловича Віллевальде (1818-1903), Олександра Євстафовича Коцебу (1815-1889) і Василя Федоровича Тімма (1820-1895).

У музеї історії Полтавської битви зберігається зменшена копія масштабного полотна Олександра Коцебу «Перемога Петра I під Полтавою» (1862, Ермітаж). У творчості митця це не єдина робота, присвячена темі Північної

Секція 5

війни. Він створив також полотна «Битва під Нарвою 19 листопада 1700 року» та «Штурм фортеці Нотебург 11 жовтня 1702 року». Їх також характеризує офіційний академічний підхід, але свого часу багатофігурні, наповнені зброєю, кіньми і димом батальні полотна Олександра Коцебу мали значний успіх. Більшість його творів потрапила до зібрання Ермітажу.

Богдана Віллевальде більше цікавив жанровий аспект воєнних сюжетів. Він зумів у своїй творчості поєднати притаманні академізму умовність та ідеалізацію образів з достовірною передачею побутових епізодів воєнного життя. Різноманітність вирішення композиції, часто драматичний характер сцен, інколи помітний гумористичний відтінок, історична правда, типовість фігур становлять достоїнства картин цього художника. Богдан Віллевальде також віддає данину тріумфу Петра I, створивши полотно «Полтавська битва», в якій альтернативою стрімкій атаці є майже статична сцена, той момент, коли Петро I на мить зупинився біля артилерійського підрозділу, щоб віддати подальший наказ.

Майже до 90-х років XIX століття Віллевальде очолював батальний клас Санкт-Петербурзької академії. Сам він притримувався суворох художніх поглядів, але молодь почувалася поряд з ним вільно, він умів підтримувати таланти, розвивати нахили своїх учнів, тому більшість вихідців з його майстерні склала славу російського батального жанру. Був серед них і Микола Самокиш — зачинатель українського батального живопису.

Талановитий художник, неперевершений баталіст, блискучий анімаліст і книжковий графік, Микола Семенович Самокиш (1860-1944) вніс у розвиток батального жанру неоціненний вклад. Понад усе митець зловив зображати коней. Він говорив, «<> що навіть найнекрасивіша, зморена скапа під час швидкого бігу стає красивою й цікавою» [6, с.5].

Сторінки його творчої біографії щедро насичені подіями. Народився майбутній художник 13(25) листопада 1860 року у Ніжині, на Чернігівщині, в родині поштаря. Початкову освіту отримав у класичній гімназії при Ніжинському ліцеї — у ньому колись навчався М. В. Гоголь. Вибір батального класу в Академії, куди Микола Самокиш вступив з другої спроби у 1879 році, був безпомилковим. Ще не завершивши навчання, він почав досягати значних успіхів, зібрав цілу низку академічних нагород і навіть продав одну із своїх робіт Павлу Третьякову.

А далі були — праця у воєнному відомстві за височайшою рекомендацією цесаревича, подорожі до Індії та Єгипту, фронти російсько-японської та Першої світової війн, щоденна напружена творча праця і довга, плідна викладацька діяльність.

Свій «Полтавський бій» Микола Самокиш створив в останній період творчості (1940), в ті роки він викладав у Харківському художньому

Секція 5

інституті. Поважний вік не вплинув на майстерність митця, його рука не слабнула; 30-ті роки відзначені цілим циклом батальних картин на теми української історії — «Бій запорожців на Жовтих Водах з крилатими польськими гусарами в 1648 р.» (1930), «Абордаж турецької галерії запорожцями» (1930), «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» (1934) і, звичайно ж, на одну з його найулюбленіших тем — тему громадянської війни. У 1935 році ним була створена картина «Перехід Червоної Армії через Сиваш», яка вважається вершиною творчості художника.

Динаміка, експресія, свіжість соковитих барв — ось найхарактерніші риси, які вирізняють полотно митця «Полтавський бій» зі збірки музею історії Полтавської битви. Микола Самокиш відступає в ній від традиційної, класичної, концепції композиційної побудови, зміщує фігуру Петра на другий план. Його цікавить насамперед передача крайнього напруження, шалений рух, якого він досягає діагональним вирішення полотна. Картину доцільно було б назвати «Атака», настільки точно це слово передає стан відображеної дії.

У залах музею обов'язково привертає увагу ще одне полотно — баталіста і вихідця із Санкт-Петербурзької Академії мистецтв Юрія Рєпіна «Петро I перед Полтавською баталією» (1910).

Ім'я цього художника, сина знаменитого Іллі Юхимовича Рєпіна, відоме лише вузькому колу спеціалістів. Усе життя він залишався в тіні величчя Рєпіна-старшого, хоча роботи його зберігаються у Державному Російському музеї, Третяковській галереї, домі-музеї І. Ю. Рєпіна в колишній Куоккалі, Національній галереї в Празі. Тільки в наш час його творчість почали пропагувати [6]. З нагоди 130-річчя від дня народження Ю. І. Рєпіна (1877-1954) було влаштовано навіть виставку його творів, яка відбулася в «Пенатах».

Народився Юрій Ілліч Рєпін на Харківщині, в Чугуєві, у 1877 році. Перші уроки малюнку отримав від свого батька, потім навчався як у майстерні І. Ю. Рєпіна, так і в майстернях П. О. Ковалевського, Ф. А. Рубо і Д. Н. Кардовського.

Навчання Юрія Рєпіна у різних за характером їх творчості митців наклало відбиток і на виборі його власного творчого шляху. Його доробок на подив різноманітний: від значних за розмірами реалістичних історичних і батальних картин до імпресіоністичних портретів і пейзажів. Активна виставкова діяльність Рєпіна-молодшого також підкреслює висновки про довготривалі пошуки митця. Адже це були і виставки Мюнхенського Сецесіону, і Всесвітня виставка в Римі, і виставки Товариства незалежних і навіть Товариства пересувних художніх виставок.

Секція 5

На жаль, глибоке уявлення про творчість Юрія Репіна поки що скласти важко як через роздрібненість його творчого спадку, так і через майже повну недосяжність для огляду його робіт, відсутність їх публікацій. Проте за рівнем художнього виконання картини з музею історії Полтавської битви можна стверджувати, що його автор був талановитим живописцем і природженим баталістом. Для показу він обирає момент звернення царя до свого війська перед боєм. Кульмінації сцени досягає наближенням її до глядача. Полотно різко обмежене рамою, в ньому майже відсутній другий план, фігура царя виділена розміром. Поза і обличчя Петра передають його психологічний стан, в якому відчувається вже не передчуття бою, а сам бій. Недаремно за цю картину, вперше продемонстровану під назвою «Великий вождь», Юрій Репін отримав ювілейну премію принцеси Євгенії Ольденбурзької і другу золоту медаль на Міжнародній виставці в Мюнхені. А за кілька років по тому інша його баталія «Тюрченський бій», або «Тюрчен. У славній смерті вічне життя. 18 квітня 1904 року» (1913, Владивосток), виконана на замовлення імператриці Марії Федорівни і принесена нею в дар Сибірському стрілецькому полку, здобула другу премію Товариства заохочення мистецтв та премію конкурсу ім. А. І. Куїнджі.

І наступна яскрава сторінка розвитку батального живопису — це, без сумніву, заснування і діяльність Студії воєнних художників імені М. Б. Грекова, яка у 2004 році відзначила свій 70-літній ювілей.

Справжній майстер батального жанру, учень І. Ю. Репіна і Ф. А. Рубо, Митрофан Борисович Греков (справжнє ім'я — Митрофан Павлович Мартищенко) не тільки відіграв важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва, але й зумів об'єднати навколо себе так само захоплених батальним мистецтвом митців, передати їм традиції російської реалістичної школи, які самовіддано оберігав. Його кращі твори, такі як «Тачанка», «Сурмачі Першої кінної», стали класикою мистецтва, а його учні змогли не лише відродити мистецтво панорами і діорами, а й піднести його на новий щабель розвитку. «Сталінградська битва», «Штурм Сапун-гори», «Курська битва», «Плевенська епопея», «Штурм фортеці Ізмаїл», «Альпійський похід О. В. Суворова», «Штурм Перекопу», «Блокада Ленінграда», «Штурм Берліна» — все це створено нащадками традицій Верещагіна, Рубо і Грекова.

Багатьом із тих, хто належав до старшого покоління греківців, пощастило навчатися і у М. С. Самокиша. Серед них один із авторів діорами «Полтавська битва» Анатолій Андрійович Горпенко (1916-1980), який у 1936-1939 роках опановував мистецтво у Харківському художньому інституті [7, с.132-133]. Коли студійці отримали замовлення з Полтави, А. А. Горпенко очолював групу художників, яка працювала над ескізами

Секція 5

майбутньої панорами Сталінградської битви. Тема Полтавського бою захопила майстра, у ході створення діорами він написав картину «Бій біля редутив» (1956), яка зараз також зберігається в музеї і експонується в одному залі з діорамою.

Засновниками принципу діорамного живопису були французькі художники XIX століття Дагер і Бутон. У вітчизняному мистецтві принцип діорами (від грецького «бачу кризь», «бачу частину»), в якому живописне полотно, утворюючи півколо, залишається незамкненим, а перед ним влаштовується предметний план, почав застосувати у 30-ті роки М. Б. Греков.

Три роки поспіль група у складі художників-баталістів Анатолія Андрійовича Горпенка, Георгія Івановича Марченка (1913-1981) і пейзажиста Миколи Георгійовича Жашкова (нар. 1911) працювала над втіленням ідеї непереможності російської зброї, створивши полотно розміром 4x17,5x9 м.

У 1959 році, до 250-літнього ювілею Полтавської битви, діорама була відкрита для відвідувачів. За минуле півстоліття вона не втратила свого значення ні як експонат музею, ні як художнє полотно. Можливо, змінилося лише сприйняття її виразної ідейної спрямованості.

Цінність збірки батального живопису із Полтавського художнього музею є очевидною. Здається, що музей має лише поодинокі батальні твори, які лише ілюструють історію 300-літньої давнини. Насправді ці роботи є ще й ілюстрацією всього тривалого процесу розвитку батального жанру, а їх автори у числі тих, хто вніс безпосередній вклад у його створення.

Література

1. Алексеева М.А. Гравюра петровського времени. – Л., 1990.
2. Записки Якоба Штелина об изящных искусствах в России. – М., 1990.
3. История русского искусства. – Т. V. – М., 1960.
4. Коршунова Т.Т. Новые материалы о создании шпалер «Полтавская баталия» // Культура и искусство петровського времени. – Л., 1977.
5. Левченко А. Репин, сын Репина. // Вечерний Харьков. – 2007. – 19 февраля.
6. Микола Самокиш. Альбом. – К., 1979.
7. Художники народов СССР. Библиографический словарь. – Т. 3. – М., 1976.

Володимир Маслак (Кременчук, Україна)

**Адміністративне піднесення Полтави
на початку XIX ст.
як наслідок подій 1709 року**

Народженням ця студія завдячує кільком чинникам, найвагомішими серед яких є, по-перше, необхідність дослідження не лише політичних наслідків Полтавської битви, які, незважаючи на розлогу історіографію [1], залишаються перспективними для науковців, а й цілого комплексу різновекторних результатів, іноді хронологічно віддалених від самої події. По-друге, існує нагальна потреба створення об'єктивної історії регіонів, населених пунктів України, серед яких Полтава займає чільне місце завдяки славному минулому. Третє завдання продиктоване необхідністю всіляко популяризувати наукову спадщину Івана Францевича Павловського, видатного архівіста, під фактичним керівництвом якого діяла Губернська Вчена Архівна Комісія. Результатами її діяльності стало публікування 15 випусків за 12 років [2]. Список наукових праць дослідника нараховує 150 одиниць. Як він сам зазначав, «в «Киевской Старине», «Хуторянинне», «Трудах Полтавской архивной комиссии» поместил немало заметок, документов, относящихся до прошлого о Полтавской губернии» [3].

В 1781 році з метою знищення попереднього адміністративного устрою Гетьманщини царським указом було ліквідовано поділ на полки та сотні і запроваджено поділ українських земель на три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. За два роки Полтавщина увійшла до Катеринославського намісництва (нині місто Дніпропетровськ — *В.М.*), а з 1796 року — до Малоросійської губернії з центром у Чернігові. На початку XIX століття царський уряд продовжив уніфікацію адміністративного устрою Російської імперії, внаслідок чого було створено Полтавську та Чернігівську губернії (1802 р. — *В.М.*). Спочатку до складу Полтавської губернії увійшло 12 повітів, а в 1803 році ще 3. Перевагу як губернського центру Полтави перed Лубнами надало «історичне минуле» [4, с. 113] (перемога Петра I над Карлом XII — *В. М.*).

Необхідно відзначити активну та плідну роботу князя Олексія Борисовича Куракіна, який, виконуючи обов'язки малоросійського генерал-губернатора, багато зробив для перетворення Полтави на губернський

Секція 5

центр [4, с.115-117]. Було створено чотири установи, необхідні для діяльності губернії (див. табл. 1) [4, с. 119-121].

Таблиця 1
Губернські установи

Должность	Оклад/в год
1. Губернское правление:	
Губернатор	3000 руб.
3 советника	по 600 руб.
Секретарь	360 руб.
2. Медицинская или врачебная управа	
Инспектор (штадт-физик)	700 руб.
Врач-оператор	500 руб.
Врач-акушер	500 руб.
Старшая повивальная бабка	120 руб.
Младшая повивальная бабка	80 руб.
	Всего: 2260 руб.
3. Экспедиция для постройки зданий	
4. Казенная палата:	
Вице-губернатор (вице-президент)	1200 руб.
3 советника 6-го класса	по 600 руб.
Казначей	600 руб.
Ассесор	400 руб.
4 присяжных	по 80 руб.
	Всего: 5000 руб.
3. Генеральный суд (2 департамента: уголовный и гражданский)	
2 генеральных судьи	по 1200 руб.
4 советника 6-го класса	по 600 руб.
2 секретаря	по 360 руб.
8 выборных от дворянства	на содержании дворянства
Прокурор 6-го класса	600 руб.
2 стряпчих	по 360 руб.
	Всего: 6840 руб.
4. Приказ общественного призрения:	
Непременный член	600 руб.
2 депутата суда	
2 начальника отделений	
Секретарь	
	Всего: 5050 руб.

Секція 5

Казенна палата була створена для обліку усіх прибутків (мити, податки та ін.). Суд — для розгляду кримінальних та цивільних справ. Губернське управління опікувалось проблемами загального благоустрою, постачання, розвитку промисловості. «Приказ общественного призрения» відповідав за благочинні справи: догляд і виховання сиріт, облаштування шпиталів, «богоделен» (будинків для престарілих та інвалідів — *В.М.*), аптек, «работных и смерительных домов» (виправні заклади — *В.М.*). Окрім державних, на утримання відповідних установ надходили кошти від дворянства (46263 крб. на рік), на які забезпечувалась діяльність 12-ти земських судів (місцевих), губернського та повітового землемірів, губернського архітектора.

«Полтава, в момент открытия губернии, была небольшим городком, похожим больше на большую деревню, чем на город. При въезде было немало ветряных мельниц, что уже служило признаком скорее деревни, чем города» [4, с. 124].

Площа міста обмежувалась сучасним центром, а потім до неї включили ще й навколишні селища та хутори (Павленки, Кривохатки, Триби). Населення міста — 7975 жителів, із яких 4063 чоловіки та 3912 жінок. За соціальним складом серед жителів було: 412 поміщицьких селян, 300 козаків; 300 ремісників; інші — дворяни, міщани, різночинці.

Показово, що іноземців у Полтаві не проживало жодного, а окрім українців, лише 1 єврей [4, с. 125].

І. Павловський використовує роботи своїх попередників. Так, у Василя Зуева він знайшов: «...Это — небольшой городок (Полтава — *В.М.*), с 1000 деревянных низких, но чисто снаружи выбеленых домиков, из которых 2 или 3 каменных» [Путешественные записки Василя Зуева отъ С.-Петербурга до Херсона въ 1781 году. — СПб, 1787] [4, с.125]. Французький посол при російському дворі Сегюр зазначив, що Полтава — невелике містечко, погано прикрашене та мало заселене, що не має жодної примітної будівлі [4,с.125]. Схожі зауваження Павловський знаходить і у Павла Сумарокова та князя Долгорукого, які зазначили відсутність чіткого планування міста, бідність архітектури. Одним із засобів розвитку міста князь Долгорукий називає торгівлю, яка була недостатньо розвинутою у Полтаві [4, с. 125-126].

Єдиною прикрасою міста на початку ХІХ століття був пам'ятник Полтавської битви [4, с.127], збудований 1778 року на подяку Петру І коштом міщанина Руденка — за звільнення його батька зі шведського полону.

Ознакою Полтави як міста-фортеці, що мала важливе стратегічне розташування, є укріплення: земляний вал, огорожа, бойові вежі, велика кількість підземних ходів («мин») [4, с. 128]. Все це проіснувало до 1817 року, до очікуваного приїзду імператора Олександра І.

Секція 5

Окрасою міста були культові споруди — церкви та собори: Успенський собор, що будувався з 1748 до 1770 року на гроші полтавського полковника Андрія Горленка, полкового судді Григорія Сахновського, полкового обозного Андрія Руновського та інших; кам'яний п'ятибанный храм чудової архітектури [4, с. 129] та три парафіяльні церкви: Воскресенська, Стрітенська та Миколаївська [4, с. 130]. До 40-х років XIX століття дерев'яною залишалася Спаська церква [4, с. 131]. Збудована ще в середині XVII століття, згоріла в 1704 році, в 1706 — відбудована, 1811 розібрана, а в 1837 році за наказом Олександра Миколайовича (майбутнього імператора — *В. М.*) розпочалася відбудова церкви, що завершилася у 1845 році. 2 тисячі карбованців на будівництво дав Олександр Миколайович, а 25 тисяч зібрали добровільних внесків з усієї імперії. Увага до церкви була викликана легендою про те, що в ній свого часу молився Петро I [4, с. 132].

Із середини XVII століття в Полтаві існував Хрестовоздвиженський монастир, заснований при сприянні тодішнього полковника Мартина Пушкаря. Монастир зазнав руйнувань 1695 року під час повстання Петрика (Петра Іваненка — *В. М.*), Полтавської битви 1709 року, але згодом був відбудований. Поряд з монастирем було збудовано гарну дзвіницю висотою 22 сажні (1 сажень — 2,1 м. — *В. М.*).

Монастир був свого часу резиденцією архієпископів Євгенія Булгарина та Нікіфора Феотокі (етнічних греків, що отримали освіту в Західній Європі), які ввійшли в історію як засновники Слов'янської семінарії (1778-1780 рр.), до речі, випускником якої був І. П. Котляревський [4, с. 134]. Один із залів (Катеринівський, тому що в 1784 році там приймали Катерину II) був прикрашений алегоричною картиною із зображенням Петра I, який верхи на коні долає лева, що уособлює шведського короля [4, с. 135].

Дослідження І. Ф. Павловського переконує нас у тому, що вирішальним фактором вибору царської адміністрації Полтави як губернського центру були далекі події 1709 року, що засвідчує прагнення чиновників та урядовців всілякими засобами зберегти пам'ять про Петра I та його «полтавську вікторію».

Полтавська міська дума була створена у відповідності до «Городского Положения» або «Городовой грамоти» від 21 квітня 1785 року. За цим нормативним документом до Загальної Міської Думи обирались: міський голова, гласні від обивателів, від гільдій (з німецької «гільдія» — товариство — *В. М.*), цехів, іногородніх, іноземних гостей, знатних громадян та посадських (посад — торговельно-ремісничі, приміські райони — *В. М.*). Павловський докладно розписав кожну із категорій міського населення (див. табл. 2).

Секція 5

Таблиця 2
Категорії міського населення

1. Міські обивателі (мають будинки, землю)
2. Купці: 1 гільдія — капітал від 10 до 50 тис. руб. 2 гільдія — капітал від 5 до 10 тис. руб. 3 гільдія — капітал від 1 до 5 тис. руб.
3. Ремісники: цехи — кравецький, ковальський, шевський, кушнірський (обробка хутра — <i>В.М.</i>), бочарний, гончарний, ткацький, різницький
4. Іноземці та іногородні
5. Заможні громадяни: 1 група — члени органів міського самоврядування; 2 група — з академічною або університетською освітою; 3 група — архітектори, художники, скульптори, композитори; 4 група — власники капіталу понад 50 тис. руб.; 5 група — банкіри з капіталом понад 100 тис. руб.; 6 група — гуртові торговці; 7 група — власники кораблів
6. Посадські

Купців у Полтаві було небагато (що засвідчує слабкий розвиток торгівлі): в 1798 році — 58 осіб; 1799 — 74; 1800 — 65; 1801 — 62; 1802 — 51; 1803 — 59 [4, с. 138]. Купці перших двох гільдій звільнялись від тілесних покарань. Купець першої гільдії за статусом їздив у кареті, другої у колясці, третьої — у колясці, але запряженій лише одним конем [4, с. 138].

Для створення цехової організації необхідна була наявність не менше 6 майстрів. Цехи обирали ремісничу управу, що підпорядковувалась магістрату [4, с. 138].

«Положение» докладно описувало права іногородніх та іноземців. Якщо їх набиралося 500 і більше сімей, вони отримували права обирати своїх представників до магістрату (бурмістрів, райців). Їх завданням було сприяти розвитку промисловості. За право торгу іноземці сплачували у міську казну від 1 до 100 карбованців. Змінюючи місце проживання, вони були зобов'язані повідомити магістрат і розрахуватися з боргами.

Магістрат зобов'язаний був публікувати в газетах імена боржників, щоб застерегти інших городян. І хоча іноземці мали право засновувати фабрики та заводи, промислових підприємств у Полтаві початку XIX століття не було [4, с. 138].

Суконна фабрика створена колоністами із Німеччини лише у 1808 році [4, с. 139].

Клас знатних громадян майже повністю був відсутнім, і не лише в Полтаві, а й у інших містах, незважаючи на те, що представникам цієї верстви

Секція 5

дозволялося мати замські площі, сади, їх звільняли від тілесних покарань, їм дозволялося їздити «парою» та «четвіркою». Після досягнення тридцятирічного віку, за умови зразкового життя і спадковості звання «именихих граждан», вони зараховувались до дворянського стану [4, с. 139].

Посадські займалися промислами, підрядами, торгівлею, рукоділлям [4, с. 140].

Під час виборів до Думи діяли віковий (не молодше 25 років) та майновий (50 рублів) цензи [4, с. 140].

Дума обиралася раз на три роки, працювала взимку, по суті, гласні (депутати — *В.М.*) виконували свої обов'язки всього кілька днів [4, с. 140].

Не зовсім зрозуміло, як організовувались засідання, хто на них голосував, як інколи вирішувались питання [4, с. 140].

Якщо Дума ухвалювала рішення, що суперечило чинному законодавству, її штрафували на 200 карбованців [4, с. 141].

Одним із обов'язків Думи було обрання посадових осіб: міського Думи голови, членів депутатського зібрання, бургомістрів, старост, суддів. Загальна Дума обирала також шістьох гласних, котрі складали «Шестигласну Думу», яка, власне, і займалася справами міста і була непідвладна першій [4, с. 140].

Сфера діяльності «Шестигласної Думи»: забезпечення міста харчами та всім необхідним; врегулювання стосунків з мешканцями навколишніх населених пунктів; збереження миру, тиші та злагоди [4, с. 141]; сприяння торгівлі у місті; контроль за утриманням та станом будівель та площ; збільшення доходів у міську казну; розв'язання проблемних питань в цехах та гільдіях [4, с. 142]. У своїй діяльності дума була підзвітною губернському правлінню та казенній палаті [4, с. 143]. І. Павловський описав випадок з купцем Підсудевським, який, хворюючи на ревматизм («ломовую болезнь в ногах»), зміг звільнитися від обов'язків гласного лише за поданням лікаря, що засвідчує відповідальне ставлення до громадських доручень [4, с. 143].

Дума зобов'язана була безвідмовно виконувати приписи поліції стосовно ремонту будинків, при цьому не забуваючи про економію [4, с. 144]. Ще одним кроком економії і новим словом у діловодстві були нові правила, за якими у відповіді на той чи інший документ не відтворювався увесь його текст, а лише передавалася основна суть, бо папір коштував достатньо дорого (4 руб. 30 коп. «стопа белой» та 3 руб. 50 коп. — сірої) [4, с. 145].

З 1795 року міські думи слугували ще й ломбардами для міщан, де можна було отримати грошові позики під заставу речей, нерухомості. Іноді як заставу використовували кріпосних селян (70 руб. за особу, під 5%

Секція 5

річних) [4, с. 145]. Таким чином отримав 10 тис. надвірний радник Кочубей, а кременчуцький купець Пінчуков заکлав у 1803 році 94 душі «для получения винного откупа» [4, с. 145].

Однією із головних проблем, якою опікувався князь Куракін, був дефіцит приміщень, придатних для губернських установ: «помещения были тесны, ... крайне ветхи» [4, с. 146]. За клопотанням губернського уряду з державної казни для вирішення цього питання було виділено 400 тисяч рублів; «присутственные места» (початковий кошторис 78 тисяч, кінцевий 95 тис. рублів); міське управління поліції (38 тис.); «старо-губернаторский дом» (95 тис.); «острог» (в'язниця — В. М.) (42 тис.); житло для губернатора (43 700 руб.) та віце-губернатора (31 тис. руб.) [4, с. 147].

Для здешевлення будівництва було розпочато випуск місцевої цегли на двох міських заводах та двох приватних (Воскресенської церкви та Хрестовоздвиженського монастиря) [4, с. 148]. І. Ф. Павловський подає докладні ціни на цеглу, глину, алебастр, пісок, залізо, фарбу, дерево, будівельні роботи [4, с. 148]. Інтенсивне будівництво не могли забезпечити столярними виробами з Кременчука (звідки традиційно доставляли ліс), тому було отримано дозвіл від уряду на заготівлю дубових брусів у державних лісах Київської та Орловської губерній [4, с. 148]. Паралельно з будівництвом йшла скупівля приватних будинків та земель [4, с. 149-150].

Полтавці повинні бути вдячними князю Куракіну і за великий сад, який він викупив у Романа Криловського та Семена Кочубея [4, с.150]. Були збудовані альтанки, огорожа, оранжереї, закладені квітники [4, с.150]. З Батурина «виписали» садівника Данила Неванка для догляду за садом і визначили йому зарплату 4 рублі на місяць. У 1805 році на облаштування саду із міського бюджету було виділено 560 рублів, а в наступні роки — набагато більше [4, с. 152].

Для забезпечення городян медикаментами князь Куракін вирішив створити державну аптеку і звернувся до міністра внутрішніх справ з проханням про відпуск ліків із Лубенської аптеки, яка забезпечувала ними весь Південь Російської імперії [4, с. 154].

Але в проханні було відмовлено, мотивуючи тим, що безкоштовно ліки виділяються лише для військових та флотських шпиталів. Куракіну були запропоновані медикаменти з відстрочкою платежу. Тоді винахідливий князь вирішує викупити для міста приватну аптеку лікаря Тишевського [4, с. 153]. На посаду аптекаря з Москви запросили Івана Сесса з зарплатою 600 рублів, а потім — 800 [4, с. 150]. З певними труднощами план було втілено в життя 11 серпня 1804 року, а вже на 1 січня 1807 року аптека дала чистого прибутку 10515 рублів.

Дороговизна медикаментів породила ідею створення ботанічного саду

Секція 5

з метою вирощування лікарських рослин. З 1807 року їх реалізовували на 143 рублі (чотири сорти м'яти, боже деревце, ялівець — як один із дезінфікуючих засобів). За ботанічним садом доглядав садівник, який отримував 50 рублів на рік [4, с. 162].

Для відзначення 100-річчя Полтавської битви було прийнято рішення про спорудження нового пам'ятника. Частково кошти були отримані, за рішенням Сенату, як компенсація за відібрані в міста землі [4, с. 154], але замість 22851 руб. всього 8551 [4, с. 155].

Вартість бронзових прикрас оплатив цар Олександр I [4, с. 158]. Закладено було пам'ятник 27 червня 1804 року (на річницю битви — *В.М.*), а відкрито 27 червня 1811 року [4, с. 159]. Активну участь у спорудженні пам'ятника взяли тодішній городничий Значко-Яворський та міський голова Ілля Прокоф'єв [4, с. 157]. Автором став архітектор Жорж Тома де Томане, який пояснив свій творчий задум так: «Это триумфальный памятник, воздвигнутый в честь Петра I, в честь самого памятного и решительного события его царствования» [4, с. 158]. На споруду планували витратити 48109 карбованців 58 копійок, але обійшлася вона в 135 тисяч [4, с.158]. На честь відкриття пам'ятника відомий письменник В. Капніст прочитав свого вірша [4, с.159].

Як губернський центр, Полтава отримала і «богоугодные заведения»: лікарню, родильний чи госпітальний притулок, богадільню (будинок для престарілих і бідних — *В.М.*), будинок для психічно хворих [4, с. 160]. На спорудження лікарні виділили 50 тисяч карбованців, на оснащення — 6 тисяч; на утримання — 4 200 [4, с. 160]. За лікування вимагалася плата 5 карбованців на місяць, на їжу виділялось 6 руб. 25 коп., на знатних хворих — до 100 руб., а на ліки до 18 руб. на особу [4, с. 161]. Штат лікарні подано в табл. 3.

Таблиця 3
Штат лікарні та зарплата співробітників

Лікар	400 руб.
Перший помічник	100 руб.
Другий помічник	75 руб.
Головний доглядач	90 руб.
4 наглядачі	по 36 руб.
4 наглядачки	по 24 руб.

[4, с. 161].

Показово, що перший лікар Андрій Афанасійович Кондур (випусник Гальського університету) мало того, що відмовився від платні, а ще й пожертвував на розвиток закладу власних 1500 карбованців [4, с. 161]. При

Секція 5

лікарні було облаштовано пологовий госпіталь. У Полтаву приїхали дві випускниці Петербурзького медичного інституту (їх зарплата складала 80 та 70 рублів відповідно) [4, с. 163].

У 1805 році була створена богадільня, куди зібрали 73 жебраків. На їх утримання дума виділяла 500 карбованців щорічно. Хтось на прізвище Євреїнов зробив внесок у міський бюджет у розмірі 2 тисяч, щоб на відсотки від них утримували 6 бідних. А городничий Значко-Яворський інколи збирав гроші на богадільню у храмах [4, с. 163]. 1000 карбованців було призначено на утримання лікарні для психічно хворих. Її було відкрито в липні 1804 року, і там було 6 осіб, а вже в січні 1805 року — 16 [4, с. 164].

Цікавий процес розширення меж міста. Земля скуповувалась у власників та продавалась потенційним забудовникам (дворянам та чиновникам як більш заможним) [5, с. 293]. Ціна за сажень землі складала від 3 до 3,75 карбованця. Після скуповування земель було укладено план міста 1803 року, потім скоригований у 1811 [5, с. 295]. Були названі вулиці та пронумеровані будинки [5, с. 295]. Назви обиралися за установами, біля яких проходили вулиці: «Острожская», «Монастырская», «Ярмарочная». Виятком була Олександрівська (названа на честь імператора Олександра I — *В.М.*) [5, с. 295]. Вулиці озеленювались деревами, на них облаштовувались колодязі з навісами, прикрашеними дерев'яною різьбою [5, с. 305].

Було проголошено війну пилу та грязюці, але бруківка коштувала дуже дорого (270 сажнів — понад 7 тисяч карбованців) [5, с. 305], тому ця війна затяглася на довгі роки.

Дума та магістрат розробили норми плати за житло та його найм [5, с. 296]. Опікувались вони також і ціновою політикою торговців, особливо на продукти харчування, регулюючи її в разі завищення. Так було зменшено ціну 1 пуда солі (16 кг — *В.М.*) з 1 руб. 20 коп. до 72 коп., пуд м'яса коштував менше рубля, мішок житнього борошна — 45 копійок, пуд круп — 66 коп., пуд сала — 2,4 руб.; відро олії — 2,2 руб., пуд меду — 6 руб. і т. д. [5, с. 297].

В обов'язки Думи входила турбота про гарнізон, пожежників, освітлення вулиць [5, с. 297].

Гарнізон нараховував 116 солдатів та трьох офіцерів: капітан (плата 216 руб. 36 коп. на рік) , поручник (171 руб. 78 з половиною копійки) та підпоручник (146 руб. 38,5 коп.) Дума забезпечувала військових житлом, лазаретом та банею [5, с. 297].

У 1806 році до Полтави направили Новоінгерманський мушкетерський полк та половину артилерійської роти. Міська дума відмовилась облаштовувати новий гарнізон, обмежившись лише будівництвом дороги до полкового табору в селі Яківцях [5, с. 298].

Секція 5

За поділом 1804 року в місті було дві поліцейських частини і при кожній по пожежному обозу і по одному «огнеспасительному мастеру». До обозу належало 10 діжок з кінською тягою і 10 — легких, які перетягувалися людьми. Окрім цього, кожний домовласник зобов'язаний був мати у дворі діжку з водою, що було не зайвим, враховуючи те, що покрівлі будівель в основному були солом'яні [5, с.299]. Утримання пожежної команди коштувало місту 1272 крб. 50 коп. Правоохоронні органи відображені в таблиці 4.

При всіх витратах прибуткова частина міського бюджету переважала і щороку залишалися надлишки, до того ж сам бюджет швидко зростає: 1802 рік — 20 тисяч, 1803 — 30 тисяч, 1804 — 42 тисячі 141 руб. [5. с.300].

Міську казну поповнювали за рахунок винного відкupu, найму крамниць та земель, терезів їдальні, за право торгівлі і т.п. [5., с. 300].

Таблиця 4
Штат міської поліції

Городничий	зарплата 450 руб.
2 пристава	по 300 руб.
4 кварталних наглядачі	по 200 руб.
50 десятників: 36 обивателі (дружинників — <i>В.М.</i>) 14 від думи	по 40 руб.

[5, с. 299].

Найприбутковішим був винний відкуп (на відкуп йшла земля під склади з діжками, постачання горілки в їдальні та шинки). У 1802 році в Полтаві було 20 шинків, де продали 4476 відер горілки, а місто за це отримало 11500 карбованців [5, с. 300]. Під час ярмарків місця для торгівлі здавалися за ціною 1 руб. 50 коп. Оренда 29 м'ясних крамниць давала 422 руб. [5, с. 301]. 4000 тисячі рублів давала оренда приміських земель [5, с. 302].

Готелів місто не мало, а лише 3 «герберги» (заїжджі двори — *В.М.*) — здавалися по 50 рублів на рік, а з 1805 року — по 100. Їх оренда дозволялась лише купцям третьої гільдії [5, с. 338]. Їдальні («харчевни») давали по 200 рублів на рік [5, с. 302]. До того ж горожани сплачували податки на майно, але в дослідженні Павловського не вказані їх розміри.

У Полтаві було три «сьезжих избы» — арештантські приміщення, де утримували п'яних та порушників тиші і спокою. Їх перевиховували працею, змушуючи виконувати роботу асенізаторів [5, с. 303]. За крадіжку на суму менше 20 рублів злочинці відпрацьовували в так званих «работных домах» — перший було відкрито 31 грудня 1802 року. За шість років

Секція 5

(з 1802 до 1808) в'язні цих домів виготовили виробів на 5735 рублів [5, с. 303].

У XVIII столітті освітянською діяльністю на Полтавщині займалися парафіяльні школи (навчальні заклади при церквах — *В.М.*), але в XIX столітті їх уже майже не залишилось. Для організації просвітницької діяльності за «Предворительными правилами народного просвещения» (укладеними 1803 року) проектувалися чотири типи шкіл: початкове, повітове училище, гімназія та університет [5, с. 308]. У Полтаві було лише повітове училище, відкрите у 1799 році. В його штаті були:

- доглядач (300 руб.);
- законовчитель (75 руб.);
- два вчителі (по 250 руб.);
- учитель малювання (75 руб.)

На найм приміщення та прислугу додавалося ще 300 рублів. Таким чином, на утримання училища виділялося 1250 руб. [5, с. 309]. Цікава інформація про навчальну програму: граматика російська та місцева мова, географія, історія, основи геометрії та природничих наук, основи права та практичні знання для місцевої промисловості [5, с. 309]. Училища підпорядковувались університетам. Але випускникам училища в Полтаві ніде було продовжити навчання, і тому вирішено було створити гімназію, яка відкрилася у 1808 році. Її першим директором до 1831 року був Іван Дмитрович Огнев (священик) [5, с. 311].

Штат гімназії:

- директор (800 руб.);
- 4 вчителі (по 350 руб.);
- 2 викладачі мов (по 800 руб.);
- учитель малювання (300 руб.).

На бібліотеку давали 250 руб., на утримання приміщення та прислугу — ще 900 [5, с. 311]. У гімназії вивчали: латинську, німецьку та французьку мови, історію, географію, початковий курс філософії та «словесних наук», математику, експериментальну фізику, натуральну історію, політекономію, торгівлю, малювання та технології [5, с. 311-312]. Якщо гімназистів було багато, то ще наймалися вчителі танців та «телесних упражнень» (фізичного виховання — *В.М.*) Кількість уроків — 38 годин на тиждень, заняття за розкладом продовжувалися з 8 години до 12-ої, а потім ще з 14 до 17-ої [5, с. 312].

Для отримання учнями практичних навичок планувалися екскурсії (з вчителем математики вивчали млини, гідравлічні машини; природної історії — трави, каміння і т.п.) [5, с. 313]. Викладачі щомісяця готували звіти про виконання навчальної програми та обговорювали успіхи і недопра-

Секція 5

цювання кожного гімназиста. Для якісного засвоєння матеріалу в підручнику вшивалися чисті аркуші, на яких учні записували пояснення вчителів за предметами та темами [5, с. 313].

При гімназії було створено школу-інтернат для дітей бідних дворян. За проектом із 200 учнів 50 (найбідніших — *В.М.*) повністю звільнялися від плати за навчання, 150 вносили суму в залежності від кількості кріпосних у батьківських маєтках [5, с. 314-315] (від 25 до 150 руб.). Крім дворян, в школі навчалися і різночинці (10 безкоштовно) [5, с. 315]. Програма цього закладу доповнювалася ще вивченням артилерії, фортифікації (укріплення), архітектури, права, танцями, музикою та верховою їздою [5, с. 315]. Щоб підкреслити важливість випускних іспитів, продемонструвати успіхи учнів та вчителів, екзамени організовувались під час з'їздів дворян, із запрошенням останніх [5, с. 315].

Оскільки школа-інтернат утримувалась коштом дворян, то директор звітував перед певним комітетом, і лише комітет приймав рішення про відрухування учня [5, с. 316]. Першим директором цієї школи був радник казенної палати Лобанов [5, с. 317].

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що початок XIX століття був надзвичайно важливим періодом в історії міста: «Это — эпоха, когда Полтава из скромного полкового города становится губернским городом и в короткое время преобразовывается по новому типу. Во всей ее истории едва ли можно указать другой момент, когда в ней общественная, экономическая жизнь и сама физиономия города потерпели бы такое быстрое и резкое изменение, как именно в эти немногие годы» [4, с.112].

Література:

1. Маслак В.І. До питання про політичні наслідки Полтавської битви. /Маловідомі сторінки історії Полтавщини. — 3б. наук. праць. Полтава, 1993. — С. 3-7. Чухліб Тарас. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700-1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища /Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. 3б. наук. праць. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2008. С. 2-43
2. Труды Полтавской Учебной Архивной Комиссии. — Вып. 1-15. — Полтава, 1905-1917.
3. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1912. —С.144.
4. Павловский И.Ф. Полтава въ начале XIX века // Киевская старина. — 1902 — №№ 7-8. —С. 111-164.
5. Павловский И.Ф. Полтава въ начале XIX века // Киевская старина. — 1902 — № 9.-С. 293-318.

Іван Окара, Олександр Тітков (Полтава, Україна)

Практична реконструкція люльки-голландки — вжиткового артефакту часів Північної війни

Сучасні тенденції розвитку історичної науки невпинно призводять до переосмислення ролі та місця практичної реконструкції в процесі дослідження подій минулого; виокремлення нових методів, насамперед тих, що здатні сприяти науковому відтворенню матеріальної та духовної культури минулих поколінь. Реконструкція, як правило, передбачає гармонійно та контекстно поєднане відтворення як матеріального, так і духовного аспектів буття об'єкту дослідження, його структурних та ієрархічних зв'язків, предметно-детальної відповідності.

Цінність методу полягає не лише в унаочненні процесу та результату, але й у надглибокому опрацюванні доступних джерел та матеріалів на підготовчій стадії, розширенні бази знань дослідника. Опрацювання даних з їх наступною структуризацією, оформлення остаточної мети у вигляді сформульованого завдання дозволяє перевести реконструкцію з проміжної стадії теоретизування до фінальної — втілення. Як правило, подібний науковий процес потребує досить значних затрат часу, а також матеріалу для отримання бажаного результату. Основна складність полягає в необхідності опрацювання великої кількості матеріалів, джерел, археологічних знахідок. Саме цей інформаційний масив дозволяє зрозуміти специфіку та сутність будь-якого виробу, ототожнюваного з певним проміжком часу. Як наочний приклад, пропонується результат авторської практичної реконструкції люльки-голландки.

Люлька-голландка. Не секрет, що у XVII-XVIII ст. широкого вжитку у військовому побуті європейських армій набуває «голландка». Цей різновид люльки був поширений у середовищі офіцерів європейських армій; в Україні подібні люльки дозволяла собі зазвичай лише козацька старшина. Як правило, ці артефакти були вишуканої форми, здебільшого білого чи теракотового кольорів, а також гладкими, добре лощеними.

Зберігалися вони у спеціальних чохлах, виготовлених з дерева та шкіри, що зумовлено тим, що завдяки своїй формі ці люльки були досить крихкими і швидко ламалися. Відомі випадки, коли за один день походу

Секція 5

солдат міг розбити всі люльки, які були у нього при собі (3-6). Також до складу комплекту входили жаровні, що слугували для їх розпалення. Реконструкцію цих предметів ми розглянемо нижче.

Можна констатувати той факт, що кожен майстер індивідуально підходив до процесу виготовлення люльки. У залежності від своїх навичок гончар міг використовувати велику кількість способів виготовлення люльок або, покладаючись на свої наробки, запропонувати щось нове. До уваги пропонується один із способів виготовлення «голландки», що демонструє можливість виготовлення якісної люльки в сучасних умовах.

Не будемо особливо акцентувати увагу на приготуванні глини, бо ця стадія є універсальною для виготовлення будь-якого виробу (відмінність може полягати лише в домішках та різновиді глини, пов'язаних з пластичністю матеріалу), а наведемо узагальнюючий приклад приготування глиняної маси.

Завсяк для виготовлення будь-якого керамічного виробу спочатку готується маса. Зазвичай береться біла (для реконструкції люльки використовувалася біла каолінова) глина, очищена від різних вкраплень вапна, землі та камінців, розводиться у воді, перемішується до стану густої сметани та добре проціджується. Залишки глини, коріння та камінці, що залишилися після проціджування, відкидаються з сита (до речі, їх можна використати ще раз, розмішавши у воді). Очищена маса повинна відстоятися до тих пір, поки не осяде, а воду, що зібралася зверху над масою, зливають. Відстояну густу масу викладають на гіпсові дощечки для того, щоб гіпс увібрав у себе зайву вологу, а глина стала тугішою. Можна виставити надвір і залишити на сонці (під наглядом) для сильнішого підсихання.

Отриманий субстрат добре переминається до однорідного стану. Після цього з глини збивають «бабу», від якої потім відривають потрібні шматочки для подальшого формування. Добре перем'ята глина ділиться на частинки потрібного розміру, з яких качають кульки. Кожна кулька розкачується на дощечці таким чином, щоб вийшла довга трубочка (товщина трубки становить приблизно 1 см). Ретельно вимірюється потрібна довжина заготовки (зазначимо, що коли не враховувати усадку черепка, довжина «голландки», як мінімум, повинна становити від 30 до 45 см і більше); зайві частини заготовки відрізаються гострим стеклом.

Окремо від основної частини виготовляється чашечка для тютюну (вона не пустотіла). Вона прикріплюється до ширшої частини заготовки та добре примазується (вся заготовка повинна бути повною — не пустотілою). Зібрана конструкція добре загладжується та обережно кладеться на бік, щоб не погнулась.

Секція 5

Після цього готова заготовка обережно розрізається вздовж таким чином, щоб можна було отримати дві, приблизно рівні, частинки. Кожна з отриманих частинок викладається на вологій ганчірці розрізом догори, та за допомогою «петлі» (спеціального інструмента з невеликою петелькою на кінці) видаляються залишки глини із середини заготовки, утворюючи в ній пустоту (діаметр отвору у сирому вигляді повинен становити не менше 3,7 мм). Так само опрацьовується і чашечка для тютюну, перетворюючись на пустотілу ємність (товщина стінки повинна бути не меншою 3 мм). Коли обидві частини заготовки готові, краї, біля канавки, січуть гострим стеклом і змазують їх шлікером. Підготовлені боковинки зліплюються одна з одною по розрізу так, щоб краї не виступали. Їх щільно придавлюють одна до одної, а стики загладжують пальцями. Чашечка також загладжується, як іззовні, так і з середини. Після цього тонким продовгуватим стеклом коригуються отвори люльки, крізь які проходить дим.

Загладжена люлька обережно відкладається підсихати. З матеріалів археологічних досліджень відомі «голландки» з елементами декору. Зважаючи на це, під час реконструкції була здійснена спроба відтворити орнамент. Він наносився як обідок навкруги чашечки для тютюну у вигляді зооморфного, геометричного та рослинного орнаментів за допомогою інструментів різної форми та конфігурації, спеціальних коліщат з нанесеними на них відповідними візерунками. Подібний інструмент дає змогу наносити безперервний орнамент на поверхню люльки. Значно складнішим можна вважати спосіб нанесення візерунку за допомогою гострого стека. Орнамент, як правило, наноситься довільний, за бажанням майстра. Отриманий результат загладжується дуже обережно, щоб не зіпсувати декор.

Коли люлька стає майже сухою, її щільно зтирають — лощать. Ця процедура може виконуватися як дерев'яним стеклом, так і звичайним шматком скла. Перед проведенням даного процесу з люльки знімають усі нерівності, і лише після цього здійснюється лощіння. В результаті люлька стає гладкою та приємною на дотик.

Далі артефакт досушується на стелажі. Слід зазначити, що на цьому етапі треба запобігати імовірним протягам, наявність яких негативно відіб'ється на виробі. Під їх впливом недосушена люлька починає деформуватися і виріб псується. Можливо, саме цей фактор є одним із визначальних у процесі виготовлення люльки цього типу. За умови його позитивного подолання, коли виріб не зазнає деформації та повністю висихає, настає інша стадія — випал. Рекомендована температура випалу для глини, з якої виготовлена люлька, повинна становити не менше 900°C. Це пояснюється тим, що даний вид глини вогнетривкий і потребує більшої температури спікання — чим вищою вона буде, тим міцнішим стане черепок; крім

Секція 5

того, для наступного вибілення виробу висока температура також є обов'язковою умовою, адже саме в результаті впливу температурного фактору виріб набуває білосніжного кольору.

Жаровня. Вона є другою обов'язковою складовою повного комплекту. Базовий матеріал для її виготовлення — аналогічний попередньому. Єдиною різницею між ними може виступати лише кількість піску чи глею в масі, а також домішка заліза (циндри) в окремих випадках для надання черепкові, в подальшому, більш насиченого червоного кольору.

Жаровня — це невелика за розміром посудина на трьох ніжках з ручкою збоку. Виготовлення жаровні умовно можна розділити на два етапи:

- Гончарування
- Ліплення

На першому етапі за допомогою гончарного кола формується невелика посудина об'ємом приблизно 0,3-0,5 л. Потім за допомогою гончарного ножики заготовці надається форма горщика з розширеними до країв опуклостями. Після зглажування виробу ножиком по ньому пускаються широкі смужки від вінець до утору. Під час цієї операції потрібно дотримуватися того, щоб кожна смуга була однаковою по ширині. Перед тим як зрізати заготовку, вінцям можна надати чотирикутну форму. Окремо, на гончарному колі, виготовляється ручка для жаровні. Вони бувають відкритого (з отвором на кінці) чи закритого типів. На тлі ручки, вздовж неї, може використовуватися декор, наприклад — мережка. Для естетичної краси виробу краї ручки можуть бути помережані так само, як вінця жаровні. Дані заготовки повинні підтугнути.

Другий етап, як уже зазначалося, це — ліплення. На цьому етапі виготовляються ніжки. Качаються три невеликі кульки глини, а потім на основній частині жаровні знизу вони прикріплюються до утору на заздалегідь намічені місця. Після цього проводиться добра обгонка ніжки в місці стику, а потім пальцями з цих кульок витягуються ніжки. Форма ніжки може бути як продовгуватою та загнутою на кінці, для доброї стійкості, так і масивною, прямокутної форми, з копитцем на кінці. Важливо, щоб вони були однакові по довжині, з плоским низом. Довжина ніжок повинна дорівнювати 1/2 висоті основи.

Наступною приліплюється ручка. До жаровні, у попередньо визначеному місці, вона прикріплюється нижньою, розширеною частиною під кутом приблизно 15°С. Опісля, по заглаженій частині, відновлюється пошкоджений візерунок. Виріб останній раз заглажується і відставляється для подальшого висихання, щоб потім його можна було випалити.

У подальшому випалена жаровня може бути використана один раз для фіналізації і перетворитися на теракотову, чорно-димлену чи полив'яну.

Секція 5

Полива в даному випадку використовується для кращого ототожнення з реально існуючим зразком, виготовляється вручну з чистого свинцю та міді (на 10 кг свинцю — 400 г міді). Ці елементи пережарюються на вогнищі у спеціальному посуді з метою отримання окису. До отриманої речовини рівними частинами додається дрібний пересіяний кварцовий пісок. Після цього випалену жаровню обмазують дьогтем і осипають поливою. Виріб обережно береться за не змащену частину та ставиться до печі. Температура випалу коливається від 830 до 1000°C.

Замість поливи може бути використане димлення. Для отримання очікуваного результату в такому випадку використовуються цукор та вода. Береться вода з приблизною температурою 70°C і туди додається цукор (на 5 л води 2 кг цукру). Усе це все добре перемішується, аж доки кристали повністю не розчиняться у воді. Після цього шкуркою опрацьовується робоча поверхня жаровні (знімаються непотрібні частинки глини, рештки, що могли залишитися там після випалу). Зауважимо, що руки у майстра повинні бути чисті та знежирені, бо якщо не буде виконуватися ця вимога, то на виробі, у контактній зоні, залишаться жирні плями, а до замащеної поверхні дана суміш не пристане як слід. Підготовлений артефакт занурюється в описаний вище розчин і залишається там на кілька хвилин, щоб добре увібрав у себе розчинений цукор. Потім він витягується і ставиться на вінця, допоки не витечуть залишки. Після обсихання жаровню ставлять до печі на температуру 360°C. При цій температурі органіка вигорає, а річ набуває темно-сірого кольору.

Результатом проведення реконструкції стало виготовлення повного артефактного комплекту. У процесі його виготовлення з'ясувалося, що теоретичні засади, викладені у підручниках та наукових публікаціях, не зовсім відповідають дійсності. Імовірно, причина полягає у відсутності практичної перевірки аксіоматичного базису, основа якого була закладена ще у радянські часи, коли подібна практика не визнавалася доцільною з наукової точки зору. Нині теоретичну стереотипізацію є змога відкоригувати за допомогою практичної реконструкції. Подібний підхід дає змогу не тільки відтворити якийсь предмет побуту чи озброєння, але й зрозуміти можливі відмінності різних культур в один і той самий проміжок часу. У даному випадку — це європейський військовий побут.

Володимир Панченко (Київ, Україна)

Поема О. Пушкіна «Полтава»: текст і контекст

1. Літературні імпульси

Поема О. Пушкіна «Полтава» початково мала називатися «Мазепа». Історією гетьмана, який пішов проти царя Петра, поет цікавився ще в часи свого кишинівського й одеського заслання. Біографічна хроніка Пушкіна зафіксувала, що в січні 1824 р. разом із братами Лібранді він спеціально приїздив у Бендери, щоб побувати на місці, де розташовувався табір Карла XII і Мазепа. Відвідав Варницю, зустрівся із 135-річним українцем Миколою Іскрою (який колись, у дитинстві, бував у таборі шведів і бачив короля!), розпитував його про Мазепу; намагався відшукати могилу гетьмана¹.

Згодом, завершуючи поему «Полтава», Пушкін згадав цей епізод:

И тщетно там (в околицях Бендер. — В.П.)
пришлец унылый

Искал бы гетманской могилы:
Забыт Мазепа с давних пор!

Факт поїздки в Бендери вельми красномовний, хоча прямо й не пов'язаний із задумом «Полтави». Задум поеми оформився у Пушкіна згодом, у 1828 р., і вирослав він із полемічних намірів автора.

Передусім, знаючи поему Байрона «Мазепа» (1819 р.), Пушкін хотів показати іншого Мазепу — не молодого романтичного коханця, покараного суперником, а старого, обтяженого важкими політичними проблемами гетьмана, який — до всього — переживає пізню любов до юної Кочубеївни. Відповідаючи в 1830 р. своїм критикам, Пушкін пояснював: «Байрон знав Мазепу тільки за Вольтеровою Історією Карла XII. Він вражений був тільки картиною людини, прив'язаної до дикого коня, який мчить степом. Картина, звичайно, поетична, ... але не шукайте тут ані Мазепа, ні Карла, ні цієї похмурої, ненависної, страдницької особи, яка з'являється у всіх майже творах Байрона, але якої ... в Мазепі якраз і немає»².

Інший Мазепа, згідно із задумом Пушкіна, мав бути максимально наближений до свого реального образу і вписаний у драматичний контекст історичних подій початку XVIII століття. «Пушкін завжди досадував, що Байрон узявся за Мазепу і не доробив», — писав Петро В'яземський³. Виходить, серед творчих стимулів було бажання «доробити» за Байрона, вийти за рамки романтичної концепції образу.

Секція 5

Проте не лише Байрон став для Пушкіна подразником. У творчій історії «Полтави» надзвичайно важливим виявився діалог-суперечка Пушкіна з Кіндратом Рилєєвим, чия поема «Войнаровський» з'явилася 1824 року. Її сюжет будується як сповідь Андрія Войнаровського, якого випадково зустрів у далекому Якутську молодий російський історик Гергард-Фрідріх Міллер. Один із найближчих соратників гетьмана Мазепи, син його рідної сестри, Андрій Войнаровський у 1716 р. за наказом Петра I був схоплений у Гамбурзі і, всупереч дипломатичним протестам Австрії, Франції та Швеції, відправлений у Росію. Там на нього чекало килькарічне ув'язнення у Петропавловській фортеці, а потім довічне заслання до Сибіру.

Факт зустрічі історика Міллера (який у 1733 р. вирушив у наукову експедицію в Сибір) із Войнаровським цілком достовірний, Рилєєв тут нічого не вигадував. Його, поета-романтика, не могла не вразити «байронівська» ситуація: самотній засланець серед сибірських лісів; незвичайна доля яскравого героя; контраст блискучої європейської освіченості і напівдикого побуту аборигенів; туга Войнаровського за рідною Україною...

Історія заслання поставала в контексті боротьби за волю України — і це теж був байронівський мотив, якщо згадати участь Байрона у національно-визвольних рухах Італії та Греції. Сповідь Войнаровського у поемі К. Рилєєва увібрала згадки про козацькі наїзди у Крим і землі Речі Посполитої, поезію «дикої волі», степових битв, самотніх могил, що розмовляють із вітром (як в українському фольклорі!), кохання до «юної козачки», яка згодом шукатиме Войнаровського аж у Сибіру — і таки знайде його...

Проте увібрала вона й драматургію подій 1708-1709 років на Гетьманщині, пов'язаних із гетьманом Іваном Мазепою. Фінал другої частини поеми — це, власне, розмова Мазепи з Войнаровським, у якому старий гетьман бачив свого спадкоємця. Історія щасливого кохання відступила на другий план. На перший же вийшла драматична ситуація 1708 року: Карл XII повернув свою армію на українські землі, Гетьманщина стала ареною Північної війни.

Нагрянул Карл на Русь войной —
Все на Украйне ополчилось,
С весельем все летят на бой;
Лишь только мраком и тоской
Чело Мазепы обложилось.
Из-под бровей нависших стал
Сверкать какой-то пламень дикий;
Угрюмый с нами, он молчал
И равнодушнее внимал
Полков приветственные клики.

Секція 5

Вину таинственной тоски
Вотще я разгадать старался, —
Мазепа ото всех скрывался,
Молчал — и собирал полки.

Зрештою, настає момент, коли Мазепа, заручившись клятвою Войнаровського себе не пожаліти «за Україну», зважується відкрити йому свої потаємні думки:

Я зрю в тебе Украины сына;
Давно прямого гражданина
Я в Войнаровском угадал.
Я не люблю сердец холодных:
Они враги родной стране,
Враги священной старине, —
Ничто им бремя бед народных.
Но чувств твоих я не унижу,
Сказав, что родину мою
Я более, чем ты, люблю.
Как должно юному герою,
Любя страну своих отцов,
Женой, детьми и собою
Ты ей пожертвовать готов...
Но я, но я, пылая мстью,
Ее спасая от оков,
Я жертвовать готов ей честью.
Но к тайне приступить пора.
Я чту Великого Петра;
Но — покоряясь судьбине,
Узнай: я враг ему отныне!..
Шаг этот дерзкий, знаю я;
От случая всему решенье,
Успех не верен, — и меня
Иль слава ждет, иль поношенье!
Но я решил: пусть судьба
Грозит стране родной злосчастьем, —
Уж близок час, близка борьба,
Борьба свободы с самовластьем!"⁴.

Рилеєву закидали, що Войнаровський і Мазепа в нього виглядають як «двійники декабристів». Останні слова із цитованого фрагменту (про «борьбу свободы с самовластьем») і справді розраховані на гру алюзій. Проте є в них і дух 1708 року, є правда історичного Мазепи, який бачив, як

Секція 5

самодержавна рука Петра безжално відбирає в Гетьманщини її вольності.

Сповідуючись перед істориком Міллером, герой Рилєєва розкаюється, проте від свого українського патріотизму не відмовляється. Тепер, з висоти пережитого, він картає себе за те, що, переповнений патріотичним почуттям, сліпо довірився Мазепі, що вважав царя Петра — тираном, тільки згодом збагнувши, що «самовластьє» Петра I насправді було виявом його ... державного розуму. Засланець Войнаровський нарікає на жорстоку долю, на самотність і тугу, — і жалкує, що не загинув під Полтавою, «в родной стране»...

Зі сповіді Войнаровського — попри його каяття і саморевізії історичних оцінок — Мазепа у поемі К. Рилєєва постає як постать трагедійного масштабу. Так, він потаємний, його похмура скорбота й зосередженість часом нагадують «світову тугу» Чайльд Гарольда. Засланець Войнаровський визнає, що він так до кінця й не збагнув задумів хитрого гетьмана («хотел ли он Спасти от бед народ Украины Иль в ней себе воздвигнуть трон»), — а проте читач поеми все ж бачив перед собою передусім державного мужа. «Мы в нем главу народа чтили, Мы обожали в нем отца, Мы в нем отечество любили», — зізнається Войнаровський. Попри всі свої пізніші сумніви, попри жах усвідомлення того, що катастрофа Мазепи обернулася катастрофою для всієї України, герой Рилєєва жодного разу не осуджує гетьмана.

Осуд звучить лише з вуст двох полонених козаків, про яких згадує Войнаровський. Якось — уже після Полтави — у табір Мазепи привели полонених, і вони розповіли гетьману дивні речі, — дивні з огляду на історичні реалії 1708-1709 років:

«Я из Батурина недавно, —
Один из пленных отвечал, —
Народ Петра благословлял
И, радуясь победе славной,
На стогнах шумно пировал.
Тебя ж, Мазепа, как Иуду,
Клянут украинцы повсюду;
Дворец твой, взятый на копье,
Был предан нам на расхищенье,
И имя славное твое
Теперь — и брань и поношенья!»

Схоже, що цією сценою Рилєєв віддав данину офіціозу 1820-х: російська історіографія охоче протиставляла Мазепі український простолюд, власне — народ, який начебто «благословляв» царя Петра і радів його перемозі, а також «брани и поношенью» Мазепиною імені. Щодо

Секція 5

«поношенья» і пограбування гетьманського палацу — все так, от тільки важко уявити, як спалений, винищений, вирізаний військом Меншикова Батурин міг «благословляти» царя Петра, та ще й «шумно пировать». Реакцію населення тодішньої Гетьманщини (в т. ч. й старшини) на хід подій визначав масовий СТРАХ, викликаний жорстокими репресіями Петра, проте в Рилєєва про СТРАХ не йдеться.

Вражений почутим з уст полоненого козака, Мазепа «горько улыбнулся; прилег, безмолвный, на траву И в плащ широкий завернулся». І тим самим ще більше нагадав байронівських героїв-самітників! Що ж до Войнаровського, то він коментує цей епізод уже й не від свого імені, а від колективного «ми». Він пояснює вибір тих, хто залишився з гетьманом. Це саме тепер у поемі з'явилися вже цитовані слова: «Мы в нем главу народа чтили...»

Гетьман Мазепа, як це виглядає в поемі Рилєєва, володів даром прихилити до себе інших, вселяти віру. Недарма ж Войнаровський зізнається: «дивился я его уму», — і це вже в дорозі до Бендер, після пережитої поразки! Навіть у сценах принизливої для короля й гетьмана втечі Рилєєв не малює Мазепу жалюгідним зрадником: Мазепа й тут залишається трагічним гетьманом (як назвав його в одній із ранніх своїх статей Євген Маланюк). Знесилений хворобою і страшним психологічним тягарем, він марить, — і тоді в його видіннях з'являються то Кочубей з Іскрою у момент їх страти; то цар Петро з його прокляттями; то митрополит, який виголошує анафему Мазепі...

І ще:

Он часто зрел в глухую ночь
Жену страдальца Кочубея
И обольщенную их дочь...

Ці рядки особливо важливі у контексті розмови про поему О. Пушкіна «Полтава»: розробляючи сюжет, Пушкін відштовхуватиметься саме від них.

Російські радянські літературознавці багато разів дорікали К. Рилєєву за антиісторизм у змалюванні Войнаровського й Мазепи. «Історична оцінка ролі Мазепи... цілком сповторена»; «сам образ його різко антиісторичний», — писав, наприклад, Дмитро Благой⁵. «Образ Мазепи в поемі Рилєєва не витримує критики», — додавав М. Гіллельсон, автор передмови до одного з видань поета-декабриста часів горбачовської «перебудови»⁶. В обох випадках (а їх число можна примножувати й примножувати!) закиди авторіві поеми зводилися до одного: Мазепу слід було показувати як аморальну людину, як зрадника, який перейшов на бік Карла XII тому, що керувався виключно егоїстичними мотивами. Тоді б це називалося історичним підходом.

Секція 5

А тим часом найновіші дослідження істориків (у т.ч. й російських) свідчать, що художня правда Рилєєва у найголовнішому якраз і не розходилася з істиною. Рилєєв показав свого Войнаровського і свого Мазепу крізь призму трагедії, не здрибнюючи масштаби їх особистостей. Він відмовився від концепції «злодея» Мазепи — і виграв як художник.

Незадовго до смерті Іван Мазепа (у поемі Рилєєва) каже слова, які мають прямий стосунок до теми правди:

Спокоен я в душе своей:
И Петр и я — мы оба правы;
Как он, и я живу для славы,
Для пользы родины моей.

К. Рилєєв не відмовив своєму героєві у правоті. Поведінку його Мазепи визначає прагнення відшукати таку політичну комбінацію, яка б принесла «пользу родине» — Україні. Варто зазначити, що такий погляд на гетьмана Мазепу сформувався в Рилєєва не одразу. В. Маслов, один із найгрунтовніших дослідників творчості поета, відзначав, що «погляд (Рилєєва. — В. П.) на Мазепу почав змінюватися (після його думи 1823 року «Петр Великий в Острогжске». — В. П.); Мазепа з «хитрого й владолобного лицеміра» перетворився в очах Рилєєва — на щирого патріота і захисника свободи своєї батьківщини»⁷.

Саме з таким поглядом і не погоджувався О. Пушкін, обдумуючи свою «Полтаву».

2. Двоїстість образу Мазепи

У передмові до першого видання поеми «Полтава» він не приховував своїх полемічних настанов: «Мазепа є однією із найвизначніших осіб тієї епохи (кінця XVII — початку XVIII століть. — В. П.). Дехто з письменників (виразний натяк на К. Рилєєва. — В. П.) хотів зробити з нього героя свободи, нового Богдана Хмельницького. Історія показує його честолобцем, закоренілим у підступності і злодіяннях, наклепником Самойловича, свого благодійника, убивцею батька нещасної своєї коханки, зрадником Петра перед його перемогою, зрадником Карла після його поразки: пам'ять його, піддана церквою анафемі, не може уникнути прокляття людства»⁸.

«Історія показує...», — наголошував Пушкін, протиставляючи історичне (своє!) розуміння постаті гетьмана Мазепи — романтичному (рилєєвському!). Проте з яких достовірних джерел міг постати цей образ? Дослідники називають «Історію Малої Росії» Бантиша-Каменського, «Історію Петра Великого» та «Історію Карла XII» Вольтера. Що ж до головного «консультанта», то, на думку М. Дашкевича, цю роль виконав Михайло Максимо-

Секція 5

вич, «главное сведущее лицо, от которого Пушкин мог почерпнуть данные для малороссийской истории»⁹. Здогад М. Дашкевича цілком правомірний, особливо якщо зважити на виразну суголосність «Отрывка из рукописи Пушкина (Полтава)», вміщеної М. Максимовичем в альманасі «Денница» за 1831 рік, — і статті самого М. Максимовича, в якій він висловлювався на користь «історичної достовірності» пушкінської «Полтави» («Атеней», 1829, травень). По суті, в них спільна матриця фактів та аргументів.

У сюжеті поеми «Полтава» переплітаються дві лінії — любовна і історична. Пізній роман Мазепи, його стосунки з Мотрею Кочубеївною (у поемі — Марією), страждання Кочубея, який хоче помститися гетьманові, — у Пушкіна ця драма розгортається поруч і водночас із драмою великих подій Північної війни. Екстравагантна, хоч і цілком приватна історія кохання старого гетьмана і юної Мотрі видалася автору ключем до концептуального вирішення образу Мазепи. «Прочитавши вперше у «Войнаровському» ці вірші:

Жену страдальца Кочубея
И обольщенную им дочь,

я здивувався, як міг поет пройти мимо такої страшної обставини, — писав Пушкін. — Обтяжувати вигаданими жахами історичні характери і немудро, і не великодушно. Наклеп і в поемах завжди видавався мені непохвальним. Але в описі Мазепи пропустити таку вражаючу історичну рису було ще більш непростим»¹⁰.

Отже — Мазепа і Марія-Мотря, дивовижна українська *love story* початку ХУІІІ століття, сюжет якої розгортався у Диканьці й Батурині. Марією Пушкін назвав Мотрю Кочубеївну вслід за Єгором Аладьїним, автором повісті «Кочубей» (1827). Він і любовну фавбулу зберіг такою, як у Аладьїна, пов'язавши в один вузол події, які в реальній історії, очевидно, належали різним рокам: кульмінацією роману старого гетьмана з юною Кочубеївною — і страту її батька, генерального судді Василя Кочубея.

Марія у Пушкіна перейнята глибоким почуттям до Мазепи. Що ж до самого гетьмана, то Пушкін його демонізує. «Злой старик», «душа коварная», «враг России», «Иуда», «душа свирепая и развратная», «святой невинности губитель» — подібних авторських оцінок у поемі вдосталь. Змальовуючи свого героя, поет виходив із концепції «злодея», який — згадаймо пушкінський автокоментар до поеми — заслуговує на «прокляття людства».

Проте Пушкіна чекала несподіванка: його герой вийшов із-під влади автора! Він і в любовній історії не виглядає негідником, і в стосунках із Петром не вельми схожий на «злодея».

Осіннє почуття Івана Мазепи до юної Кочубеївни — радше його драма, тиха розрада, ніж банальне спокусництво старого ловеласа. Він щирий у

Секція 5

цьому своєму почутті. «Тебя люблю Я больше славы, больше власти», — каже Мазепа Марії, і автор не дає підстав сумніватися в цих його словах. За велінням Мазепа Марію викрадають і привозять до гетьманського палацу? Так Марія й сама цьому рада! Її кохання — безоглядне, воно не визнає розрахунку й житейського практицизму. Навіть коли Марія каже гетьману, який щойно розкрив їй свої таємні задуми: «Ты будешь царь земли родной», то в цих її словах немає нічого, крім захоплення героєм, мужем, лицарем.

Хіба що в епізоді, коли Мазепа ставить дівчину перед тяжким для неї вибором («я — чи батько?»), його альтернативи справді виглядають як жорстокість. Втім, якби Мазепа не поставив перед Марією питання «Так я дороже тебе отца?», то не сумніваймося, що сама Кочубеївна все одно опинилася б віч-на-віч із страшною дилемою.

Гетьман стратив свого недруга, не порухавшись із тим, що Кочубей — батько його коханої? Але ж Пушкін моралізує вибірково: Петро I убив власного сина — і це не завадило поетові уподібнити його богові (про це — далі). І знову ж таки: у момент страти Кочубея Мазепа ніяк не схожий на «злодея» — він сповнений душевних мук, сумнівів, болю: «Он терзался Какой-то страшной пустотой. Нездешней мукою томим...»

І в своїй політичній іпостасі гетьман Мазепа, герой Пушкіна, також не вписується в стандарт «честолюбця, закоренілого у підступності» і «зрадника», як поет писав про нього в автокоментарі. Об'єктивно все виглядає значно драматичніше й глибше. Мотиви, якими керується пушкінський Мазепа, аж ніяк не вичерпуються честолюбством, підступністю чи пережитою коліс образую (цар привселюдно посмикав гетьмана за вуса). «Независимой державой Украине быть уже пора», — каже гетьман Марії, і ці його слова переважують власні кривди. Зрештою, із думкою старшини він також змушений рахуватися, адже, пише автор поеми, «Украина глухо волновалась», себто — переймалася тривогою за свої «вольності». Коли ж настала розв'язка і Мазепа разом із королем покидає «Україну», знову бачимо його в сум'ятті, сумнівах і навіть каятті: «Поторопились мы...»; «Ошибся в этом Карле я...» Це — з розмови Мазепа з Орликом (який, до слова кажучи, зовсім не подібний на історичного Орлика, що свого часу відзначив М. Дашкевич: «изображение Орлика зверем — плод недоразумения»). Знову «злодей» не схожий на «злодея»!

Таким чином, образ Мазепа в поемі «Полтава» — двоїстий. Схоже, суб'єктивні наміри автора розійшлися з об'єктивним художнім результатом, — таке трапляється. Тож полеміки з Рилєєвим у Пушкіна фактично не вийшло: в обох поемах Мазепа постав як трагічний герой. Щоправда, в «Полтаві» це вийшло мимоволі, всупереч авторським установам.

Секція 5

3. Державний міф

Поема Пушкіна «Полтава» спонукає до розмірковувань на тему «Пушкін і царі». Йдеться про ставлення поета до двох російських імператорів — Петра I і Миколи I.

У часи кишинівського заслання Пушкін писав про Петра: «Історія показує навколо нього всезагальне рабство. ... Всі стани ... були рівні перед його дубинкою. Все тремтіло, все безмовно підкорялося». Цар Петро «зневажав людство, може, навіть більше, ніж Наполеон»¹¹.

Минуло кілька років — і оцінка Пушкіним Петра I змінилася: Петра-деспота заступив Петро-реформатор. Переломним був, очевидно, рік 1826-й, коли цар розпорядився повернути поета із заслання. Пушкіна було «прощено». В очах російської публіки все виглядало вельми ефектно: щойно покаравши декабристів, цар виявив великодушність до опального поета (тепер би це назвали вдалим піар-ходом!). 8 вересня 1826 р., просто з дороги, михайлівський засланець потрапив на аудієнцію до Миколи I.

Цар зумів справити на Пушкіна сильне враження. Важливим підсумком аудієнції стало «переконання (Пушкіна. — В.Л.) в тому, що уряд має намір стати на шлях рішучих реформ»¹². «Микола I зумів переконати Пушкіна в тому, що перед ним — цар-реформатор, новий Петро I», — стверджував Юрій Лотман (і не він один). Можна цілком погодитися з авторитетним дослідником: з вірою в те, що Микола I — це новий Петро, Пушкін жив не тільки у вересні 1826 року, а й у 1827-му, і в 1828-му, коли писався «Полтава».

Тепер він уже не написав би про «обломки самовластя», як колись у посланні «К Чаадаєву». Тепер він адресував імператору свої «Станси» (1826), в яких паралель «Микола I — Петро I» є магістральним мотивом. У першій строфі Пушкін нагадував, що початок правління Петра так само був затьмарений «мятежами і казнями» (натяк на невдалий виступ декабристів). У трьох наступних строфах поет звеличував Петра I в дусі одописної традиції: правитель Росії поставав з-під його пера як реформатор і мудрий просвітитель, який — правдой... привлек сердца», «нравы укротил наукой» (не «дубинкою», як вважав поет раніше!). «Самодержавною рукою Он смело сеял просвещение», — писав автор «Стансів» про Петра, славлячи його як «вечного работника» на троні.

В останній же строфі Пушкін звертався безпосередньо до Миколи I, закликаючи його повторити шлях Великого Петра:

Семейным же сходством будь же горд;
Во всем будь пращурам подобен:
Как он, неутомим и тверд,
И памятью, как он, незлобен.

Секція 5

Цілком можливо, що заради останнього рядка й писалися «Станси». Пушкін апелював до великодушності царя, сподіваючись, що той змінить гнів на милість щодо покараних декабристів (серед яких, як відомо, було чимало поетових друзів). Лестоці, адресовані Миколі I, порівняння його з Петром I мали розтопити імператорське серце.

Утім, річ не тільки в тактичних намірах поета, в його маленьких психологічних «хитрощах». Пушкін справді змінився. Помилуваний Микола I, який 8 вересня 1826 р. пообіцяв бути його особистим цензором, він став офіційним поетом Росії.

Що ж до паралелі між Петром I і Миколою I — «пращуром» і «нащадком», — то вона з'явилася одразу після 14 грудня 1825 року. Свою роль зіграло суспільне розчарування в Олександрові I, проте не обійшлося, вочевидь, і без «політтехнологів» із царського оточення. Та й сам цар підтримував цю «соціальну моду». Потоки лестоців лилися з усіх боків. Олександр Пушкін не був самотнім. «Новим Петром» називав Миколу Павловича князь Петро В'яземський. І навіть декабрист Олександр Бестужев писав із Петропавловської фортеці у листі до царя: «Я впевнений, що небо дарувало у Вашій особі другого Петра Великого». Ще один декабрист, О. Корнілович, хвалив царя за те, що той «знищив залишки деспотизму (! — В.П.) і ствердив нинішнє законне самодержавство»...

У густій атмосфері вірнопідданства творився державний міф про Петра I й Миколу I, про високу місію просвіченого монарха, про самодержавну велич Росії. Чималу роль у творенні цього міфу відігравала література. «Улюблений герой історичної белетристики миколаївської епохи — Петро I, — пишуть сучасні російські дослідники О. Осповат і О. Рогінський. — ...Перед читачами поставав не той реальний Петро Великий, який поєднав у собі шекспірівських Просперо і Калібана, а його «культува модель» — дуже важливий атрибут вікового державного міфу»¹³.

Автор поеми «Полтава» також запропонував свою версію «культувої моделі». Вже епіграф із поеми Байрона «Мазепа» — «Могуть і слава війни, як і люди, їх суєтні приборчники, перейшли на бік царя-тріумфатора» — обіцяв, що йтиметься не так про любовні перипетії Мазепа й Марії-Мотрі, як про тріумф Петра I. Пушкінський Петро — богоподібний. Він з'являється у сцені битви під Полтавою, наче всевишній:

Тогда-то слыше (! — В.П.) вдохновенный
Раздался звучный глас Петра:
«За дело, с Богом!» Из шатра,
Толпой любимцев окруженный,
Выходит Петр. Его глаза
Сияют. Лик его ужасен.

Секція 5

Движенья быстры. Он прекрасен,
Он весь, как божия гроза.

Парадоксальне поєднання «ужасного» і «прекрасного» в образі Петра справедливо вважається блискучою художньою знахідкою поета. Перекошене гримасою обличчя, на якому відбилася печать натхнення («упоєння»!) боєм, — це той випадок, коли богонатхненність героя така велика, що зовнішні його риси вже не мають жодного значення. Цар уподібнюється Богові: він —усемогутній творець перемоги:

И он промчался пред полками,
Могущ и радостен, как бой.
Он поле пожирал очами...

Пушкініст Д. Благой зауважував, що «в ... характері зображення Петра в «Полтаві» радщевська традиція ранньої історичної статті Пушкіна («Заметки по русской истории XVIII века». — *В.П.*) була відтісна видозміненою і суттєво розвинутою ломоносовською традицією»¹⁴. Ломоносовська ж традиція — це апологія Петра, величава ода Петру. Цього вимагав державний міф, що творився в обставинах миколаївської Росії.

Перший біограф Пушкіна Павло Анненков, коментуючи історію поеми «Полтава», висловлював думку, що «Полтава» була написана як протидія розшукам таємної поліції чи як вдячність государеві за виявлене покровительство в справі Леопольдова»¹⁵. Про які «розшуки поліції» і яку «вдячність государеві» мова? Відповідь на це питання — очевидна: за півроку до виступу декабристів Пушкін написав елегію «Андрей Шеньє», навколо якої вже після подій на Сенатській площі розгорівся скандал. Вірш ходив у списках; потрапив він і до згаданого П. Анненковим учителя Леопольдова, який «приробив до нього цілком крамольний заголовок — «На 14-е грудня»¹⁶, — і невдовзі цією справою вже займався шеф жандармів О. Бенкендорф. Поетові довелося виплутуватися з неприємної для нього історії. Можливо, й справді поемою «Полтава» він, як про це писав П. Анненков, доводив свою лояльність.

Не варто забувати й того, що поема вийшла друком навесні 1829-го, за кілька місяців до 120-річчя Полтавської битви. Наближення цієї історичної дати також могло стимулювати інтерес Пушкіна до теми Полтави, Петра й Мазепи. І тут теж була своя прагматика. Проте якби нею справа обмежувалася, то все виглядало б до банальності просто.

Складність же полягала в тому, що після михайлівського заслання, після аудієнції з царем, після катастрофи декабристського руху новий Пушкін входив у накинуту йому (проте й прийнятую самим Пушкіним!) роль офіційного поета. Поема «Полтава» була важливою віхою на цьому його шляху.

Секція 5

Примітки:

1. Див.: Липранди И. П. Из дневника и воспоминаний//А. С. Пушкин в воспоминаниях современников. – В 2 тт. – Т.1. – М., 1985.
2. Отрывок из рукописи Пушкина (Полтава)//Денница. Альманах М.А.Максимовича. 1830, 1831, 1834. Издание подготовили С. Н. Лакно и Л. Г. Фризман. – Харьков, 2000. – С.209.
3. Див.: Дашкевич Н. «Полтава» Пушкина. – К., 1908. – С.5.
4. Рылеев К.Ф. Думы. Поэмы. Стихотворения. Проза. – М., 1989. – С.122-123.
5. Благой Д. Д. Историческая поэма Пушкина («Полтава») //Пушкин. Исследования и материалы. – М.-Л., 1953. – С.246.
6. Гиллельсон М. Поэт и гражданин Кондратий Рылеев //Рылеев К. Ф. Думы. Поэмы. Стихотворения. Проза. – М., 1989. –С.17.
7. Див. про це: Ленобль Г. У истоков «Полтавы»//Новый мир. – 1959. – №10.
8. Пушкин А.С. Собр. соч. В 10 т. – Т.3. – М., 1975. – С.405.
9. Дашкевич Н. «Полтава» Пушкина. – К., 1908. – С.8.
10. Цит. за: Благой Д. Д. Историческая поэма Пушкина («Полтава»). – С.247-248.
11. Там само. –С.241.
12. Лотман Ю.М. Александр Сергеевич Пушкин. – Л., 1983. – С.139.
13. Осповат А., Рогинский А. Историческая проза и государственный миф//Старые годы. Русские исторические повести и рассказы первой половины XIX века. – М., 1989. – С.361, 363.
14. Благой Д.Д. Историческая поэма Пушкина («Полтава»). – С.265.
15. Соч. Пушкина. Ред. П.Ефремова. – Т.8. – Издание А.Суровина. – 1905.
16. Эйдельман Н. Пушкин и декабристы. – М., 1979. – С.328.

Світлана Панькова (Київ, Україна)

200-річчя Полтавського бою у висвітленні тогочасної української преси

«Полтавське свято» чи «Сумні роковини» — власне, цими назвами двох публікацій у галицьких часописах 1909 р. можна визначити сутність рефлексій свідомого українського суспільства початку ХХ ст. на події 200-річної давнини.

«Муравлисько» українського політикуму та публіцистів ще на початку 1909 р. розбурхав поет і драматург, журналіст і громадський діяч, член львівської «Просвіти» Василь Пачовський. Він не лише зініціював, але і виявив надзвичайну енергію в організації протестів щодо святкування на теренах України 200-літніх роковин Полтавського бою та низки заходів по вшануванню пам'яті гетьмана Івана Мазепи. До Першого всеукраїнського просвітньо-економічного конгресу з нагоди 40-ліття «Просвіти», що проходив у Львові 1-3 лютого 1909 р. за участю делегатів з Наддніпрянської України, Пачовський підготував промову-заклик у цій справі. З огляду на просвітньо-економічний характер форуму та думку лідерів Товариства про неможливість запропонованого внесення «до ухвали без попереднього порозуміння з закордонними українцями», слова на з'їзді поет не отримав. Зважаючи на вагу справи, цю невіголошену доповідь у скороченому варіанті під заголовком «Сумні роковини» було видруковано у новому львівському літературно-науковому часописі «Будучність», друкованому органі Української радикальної партії, газеті «Громадський голос» та офіційному органі Католицького русько-народного союзу, щоденній суспільно-політичній газеті консервативного народовського спрямування «Руслан»¹. «Громадський голос» навіть видрукував її окремою брошурою. У надзвичайно емоційній формі автор закликав лідерів українського руху виступити з протестом проти святкування сумних роковин. Щоб передати дух цього звернення, дозволимо собі подати довший витяг з нього:

«О сонні діти України, невже поопала наша честь і слава, щоби ви мовчали в провалах руїни, як вкриється стидом Полтава! Полтава, серце України — має обходити (відзначати. — С.П.) сего року тріумф петербурзького ката, а Ви, Батьки Народу, що? Не скажете ні слова? Чи вже нема кому обіратись, за волю достойно стати і хоч піднести гідно батьківське

Секція 5

горде знамено? ... Але Вам, мужі громадські і Батьки, не вільно мовчати при великій годині, коли не хочете бути тими полковниками, що перейшли перед Полтавою до царя і за поклик свій — на Сибірі опинились. Ваша мовчанка під час святкування полтавського погрому на українській землі — була б ще гіршим погромом, як Полтава. ... Полтавська битва, велике діло для Москви — най їм буде! ... Най собі москалі обходять своє свято там, де їх гніздо — під Москвою, а не на українській землі! Але Ви, Батьки Народу і мужі громадські — становіться на собі і не оглядайтесь на ласку. Тому мусите кріпити наші несвідомі сили-силенні розбудженем народної свідомості при кожній нагоді! Приходить велика історична хвиля, а Ви?... невже не здобудетеся навіть на словний протест іменем заваної України?!... Не маю я рожевої ілюзії в тій справі; знаю, що на гомін Вашого протеста ще не відгукнеться люд, навіть столиця кожної української губернії не відгукнеться — але не вільно нам дозволити росіянам без ніякого протеста з нашої сторони святкувати погрому нашого народу на нашій землі. Най наш голос буде слабій як шелест спадаючої сльозавої роси, коли не можем поперти свого слова громом чину, та тямте, що з тої роси повстане буря в слухний час...»².

На завершення свого заклику Василь Пачовський запропонував план невідкладних заходів:

«1) Вибрати комісію з найчільніших мужів українського народу для уложення протесту проти святкування 200-літнього ювілею погрому під Полтавою і переслати сей протест на руки торжественного комітету в Полтаві;

2) в Галичині устроїти поважне жалібне торжество в день 10 липня 1909, себто 200-літню річницю битви під Полтавою, як чинний протест проти всеросійського насильства;

3) помянути пам'ять великого гетьмана Івана Мазепи, називаючи єго іменем якусь інституцію, де виховуєся молодіж, себто бурсу або школу — як належить єму, батькові української культури і штуки»³.

Підсумовуючи думки В. Пачовського, редакція відзначала, що сумні роковини Полтавського бою повинні стати «всенародним святом освідомлення національного», почин до відзначення якого належало б дати Науковому товариству ім. Шевченка у порозумінні з іншими народними товариствами. Тут же було внесено ще низку пропозицій, зокрема: Товариству українських наукових викладів ім. Петра Могили організувати по всіх містах Галичини лекції; Товариству «Просвіта» видати книжку про гетьмана Мазепу та влаштувати популярні «відчити» в читальнях; Науковому Товариству ім. Шевченка підготувати окрему книжку «Записок».

Щодо реалізації цих проєктів, слід відзначити, що вже в червні 1909 р.

Секція 5

накладом «Просвіти» побачила світ брошура популярного характеру громадсько-політичного діяча, журналіста, посла до австрійського парламенту, члена Української національно-демократичної партії В'ячеслава Будзиновського «Гетьман Мазепа»⁴.

Щодо прилюдних заходів, то тогочасна преса донесла до нас відомості про лекцію «Мазепа в літературі», виголошену 6 лютого 1909 р. у Станіславові на вечорницях української молоді⁵, та концерти на честь Івана Мазепи у селах Базари, Павшівка та Полівці на Чортківщині, які зібрали понад 1000 осіб⁶. На більш радикальні заходи, як жалобні маніфестації чи інші акції протесту, навіть в Галичині не спромоглися. Що вже говорити про підросійську Україну, де впродовж двох століть, від самого 1709 року, російське самодержавство репресіями і заборонами виховувало німих рабів, а міфи про Полтаву, «город русской славы», та «изменника» Мазепу багатьом поколінням пересічного українського громадянства прищеплювалися з «молоком матері»! Але чи могли маніфестації зробити більше і залишити пам'ять для нащадків, аніж ті полум'яні слова протестів, що прозвучали зі шпальт тогочасних часописів? Певно, що ні. Бо ті слова промовляють з пожовклих сторінок газет і сьогодні. Промовляють і застерігають...

Працювати не лише на сьогодні, але і майбутнє, поборювати міфи історичною правдою — така місія випала нетитулованій українській Академії, Науковому товариству імені Шевченка. Найвагомішим внеском у справу шанування пам'яті Івана Мазепи став спеціальний том «Записок НТШ», що побачив світ наприкінці року. Концерти і лекції стихли, а голос провідних вчених на багато років визначив перспективи подальших наукових студій цього непростого історичного періоду в долі України. Розуміючи відповідальність за наукову розробку проблеми, впродовж року Наукове товариство ім. Шевченка працювало над підготовкою розвідок до історії шведсько-українських взаємин, перебігу та наслідків Полтавського бою. 21 листопада (н. ст.) 1909 р. голова НТШ М. Грушевський на засіданні Історично-філософської секції запропонував план видання спеціального, ХСІІ тому «Записок», присвяченого пам'яті гетьмана Івана Мазепи⁷. У передмові до цього тому (Т. ХСІІ, кн. VI) М. Грушевський писав: «Те становище, в якому пробуває студіювання сеї доби в даний момент, не могло не відбитися на змісті й характері статей, зібраних в сім томі. Переважно вони збирають і систематизують матеріал по різних питаннях, зв'язаних з подіями 1708-9 рр., обминаючи головні узли сих подій. Се пояснюється слабким розробленням джерелового, актового матеріалу, без котрого неможливе відповідне освітлення тодішнього перелому українського життя, і супроти ваги і дражливости тих центральних питань історіографічна робота, зовсім натурально, обминає їх в надії підійти згодом до їх рішення з

Секція 5

більшим запасом матеріалу і кращими шансами наукового розсліду»⁸. До ХСІІ тому «Записок» увійшла стаття концептуального змісту М. Грушевського «Шведсько-український союз 1708 р.», розвідки членів НТШ О. Грушевського та С. Томашівського, а також шведського дослідника Альфреда Енсена, якого задля розширення джерельної бази матеріалами шведських архівів залучив голова НТШ⁹.

Прямі і приховані натяки на Батьків Народу і Громадських Мужів, висловлені Василем Пачовським у зверненні «Сумні роковини», безперечно, стосувалися і лідерів та прихильників провідної політичної сили в Галичині — Української національно-демократичної партії. Невдовзі після публікацій «Сумних роковин», чи то зреагувавши на критику, чи то задля вироблення власної програми, але це питання пролунало і з низів УНДП. 9 квітня (27 березня) 1909 р. до Михайла Грушевського звернувся його учень, на той час активний діяч партії Іван Джиджора: «Здається мені, що я нічого не написав про евентуальне святкування в Галичині, чи радше маніфестації, з приводу 200-літньої річниці Полтавської битви. З таким, власне, жаданням звернулася до Народного комітету одна з провінційальних організацій. Та Народний комітет рішення сеї справи відложив на пізнійше через те, що, напр., я перший поки що не зорієнтувався, яко з огляду на російську Україну поступити в данім випадку, бо ся маніфестація має мати чисто політичний характер. Чи не подумаютъ в Росії, що ми се уладжуємо, напр., на замовлення австрійського правительства. Народний комітет поки що став на тому, що уладженне таких маніфестацій або їх понехаянне залежатиме від опінії П. Професора»¹⁰. І хоча М. Грушевський — один з організаторів УНДП — на той час уже не був її членом, проте брав участь в роботі керівного органу партії — Народного комітету, з'їздів тощо. Та, вірогідно, тут його думка була визначальною як історика та голови НТШ.

Дочекавшись повернення Михайла Грушевського з Києва, звідки він прибув 4 травня (21 квітня) 1909 р., Народний комітет на 8 травня скликав своє засідання, на порядок денний якого першим було винесено питання: «Справа святкування роковин Полтавського бою»¹¹. Збережений лаконічний щоденниковий запис Михайла Сергійовича за 8 травня (25 квітня) 1909 р. свідчить, що на засіданні дебатовалася «святкування Полтавської битви»¹². А вже за декілька днів історик занотував про початок роботи над статтею про Виговського і Мазепу, яку закінчив 4-6 травня¹³. Цей занадто відвертий збіг обставин дозволяє висловити думку, що саме дискусії на Народному комітеті, де вірогідно обговорювався і заклик Василя Пачовського та його критичні випадки на адресу Батьків Народу, спонукали Михайла Грушевського висловити свій протест у вигляді статті

Секція 5

«Виговський і Мазепа», опублікованій в червневій книжці «Літературно-наукового вістника»¹⁴.

Стаття присвячена двом історичним датам: 250-річчю підписання І. Виговським Гадяцької унії України з Польщею та 200-річчю переходу гетьмана України І. Мазепи до шведського короля Карла XII. Ці події об'єднані спільним кроком двох гетьманів — «розрив з московською зверхністю» та прагненням до автономного розвитку Української держави. Прагнучи до об'єктивного і ґрунтовного аналізу цих історичних постатей, автор відзначав: «Але тепер, коли гучне святкування 200-ліття Полтавської битви приводить на пам'ять ті довгі і тяжкі, незмірно дорогою ціною оплачені змагання, запечатані вкінці полтавською вікторією, мусимо сказати про них дещо з становища того українського народу, української суспільності, котрої іменем, в інтересах і оборону її виступали ті далекі, в сутінь віків одшешді наші отці і браття з-перед двох століть»¹⁵. Називаючи Полтавську битву «надгробною плитою» автономістичних змагань і зусиль, історик приділив особливу увагу тим перспективам, які могли відкритися перед Україною. Ніби наголошував, що ці перспективи не втрачені українським народом.

В короткім часі статтю М. Грушевського «Виговський і Мазепа» було передруковано В. Липинським у польському часописі «Przegląd Krajowy» (Київ, 1909. — №5 (4-16 липня). — С.4-7). Відразу про це М.Грушевському сповістили співробітники київської редакції та контори «Літературно-наукового вістника» Ю. Тищенко (Сірий) та М. Котик: «Статю Вашу передрукували деякі російські і польські часописи і певно також поповнять государеву казну»¹⁶ І насправді, постановою Київського губернатора від 3 липня (ст. ст.) 1909 р. на відповідального редактора журналу С. Ф. Веселовського було накладено штраф у розмірі 100 руб. за друк статті «Виговський і Мазепа»¹⁷. А вже 11 липня (ст. ст.) 1909 р. за передрук вказаної праці було оштрафовано на таку ж суму офіційного редактора «Przegląd u Krajow'ogo» Л. Радзейовського¹⁸. У своїх листах Ю. Тищенко (Сірий) повідомляв М. Грушевському про полагодження справ щодо штрафів в цензурі та у губернатора. 10 липня 1909 р. він писав: «Був сьогодні у губернатора з приводу штрафу на книгу. З розмови довідався, що перед наложенням штрафу він мав нараду з Флоринським (голова Київського комітету в справах друку — С.П.) На мій запит, що властиво було причиною штрафу, він відмовив, що в статі скріз пробивається ворождебність до російської нації і повторив буквально слова Флоринського. Просьба о одміну штрафу не повела ні до чого, бо за сю статю оштрафував він так же і «Ршегльонд Крайовий», а на доводи, що перед ним представили статю не в такому освітленню — одмовив, що статю сю він читав сам. При тім ска-

Секція 5

зав, що до штрафів він відноситься дуже обережно і штрафує взагалі тільки в крайніх випадках»¹⁹.

Незабаром, оцінюючи значення цього публіцистичного виступу М. Грушевського, В. Дорошенко відзначав у короткому бібліографічному огляді: «Ціла стаття — се сніп проміння, кинений істориком в глиб минулого. Вона ділає на нас ліпше як цілі стоси сухих монографій і се відчув уряд, накладаючи пеню на ЛНВ»²⁰.

Подаючи свою статтю до «Літературно-наукового вістника», який виходив від 1907 р. у Києві, М. Грушевський добре усвідомлював, що в підросійській Україні її можуть чекати заборони, а журнал — штрафи і конфіскації. Але він добре усвідомлював і те, що його правдиве слово буде поодиноким протестом, який прозвучить на Великій Україні на тлі феєрверків і бучних святкувань. Адже ще раніше, наприкінці травня, за невеличку публікацію на 12 рядків під заголовком «Мазепинське свято»²¹ на редактора «Ради» М. Павловського було накладено штраф 100 руб.²² У згаданій замітці йшлося про намір чернівецької студентської молоді на знак протесту проти чорносотенного святкування 200-ліття полтавського бою відзначити 27 червня (ст. ст.) в Чернівцях велике Мазепинське свято. А щоб це свято відбулося якнайкраще, студентський комітет звертався до українського громадянства з проханням підтримати молодь в улаштуванні великого концерту на честь гетьмана Мазепи. І все ж, незважаючи на штраф, «Рада» розійшлася по Великій Україні і навіть цією коротенькою заміткою сповістила про «Мазепинське свято». Надалі, щоб уникнути штрафів та арештів, у червні-липні 1909 р. «Рада» подавала лише коротку хроніку подій у Києві та Полтаві під заголовками «До полтавських днів» та «Полтавські дні»²³.

Вже по закінченню «святкування» до українського читача підросійської України пробився голос оглядача «Літературно-наукового вістника» П. Стебницького. У своїй статті «З російсько-українського життя» він підсумовував: «Але правда і те, що з полтавської-ж баталії треба лічити і початок російського державного імперіалізму і централізму. Правда і те, що коли полтавська баталія одчинила для Росії «вікно в Європу», — то тільки те вікно, яке Петро I прорубав на півночі; а на півдні, разом з тим, були міцно забиті вікна в Європу, які культурна і демократична Україна мала у себе задовго до Петра I...»²⁴

Але повернімося до відозви В. Пачовського «Сумні роковини», її поширення та вплив на організацію публікацій в пресі, публічних протестів проти святкування 200-ліття Полтавського бою, які без загрози штрафів з'явилися в Галичині.

Завдяки власним контактам з представниками українських громад у

Секція 5

Бельгії та Франції Василю Пачовському вдалося поширити свій заклик серед їх членів, які відгукнулися своїми протестами. Нарікаючи на бездіяльність провідної політичної сили в Галичині — Української національно-демократичної партії та її друкованого органу, газети «Діло», Василь Пачовський 26 червня (9 липня) 1909 р. знову-таки в «Руслані» подав чергову замітку під уже відомим заголовком «Сумні роковини» та витяги зі звітів загальних зборів Української Громади в Леодені (Бельгія) від 3, 5 та 26 червня (н. ст.) 1909 р.²⁵ Як свідчать опубліковані звіти, після ознайомлення з закликом Василя Пачовського З'єднані Українські Громади в Бельгії вступили в переговори з Українською Громадою в Парижі і 3 червня (н. ст.) ухвалили: протестувати якнайгострійше і найенергійніше; дати доручення трьом членам громади укласти текст протесту та винести його на дискусію загальних зборів; звернутися з текстом протесту до опозиційних часописів світу і вжити заходів щодо його поширення; взяти «моральну» участь у можливим жалобним святі в Галичині, надати Бібліотеці громади ім'я Івана Мазепи²⁶. А вже 5 червня (н. ст.) на зборах громади було зачитано текст протесту, вироблений на нічних засіданні 4-5 червня, та прийнято його одногосно без змін²⁷. 26 червня на чергових зборах було заслухано надіслані листи від українських товариств із Генту, Карльсруге, Парижу і Бінгену. Ухвалено: скликати 7 липня віче; надати право В. Пачовському виступати в Галичині від імені Злучених Громад на бельгійській території; надіслати текст протесту до часописей згідно укладеного переліку²⁸. Того ж дня від імені З'єднаних Українських Громад на території Бельгії було укладено лист-звернення до письменника Б'єрнзо-на та надіслано його до Української громади в Парижі для підпису²⁹.

А вже наступного дня в газеті «Руслан» з'явився розлогий текст «Протесту Українців в Бельгії проти святкування 200-літньої річниці погрому України Москвою на українській землі»³⁰. Цей же протест за декілька днів отримала і редакція «Діла», де він також був оприлюднений: «... Український народ може мовчазно боротися проти утисків, але на наругу з нещастя він висловлює свій найгострійший протест. ... Ми, молоді сини України, почуваючи наш великий і святий обов'язок супроти нашого народу, висловлюємо наше презирство і ганьбу тим, хто освячує наші національні кривди. Наші серця повні обурення проти тих, хто під цю хвилю використає наше підрядне становище ...»³¹.

Пізніше на сторінках «Діла» з'явився і лаконічний, але надзвичайно змістовний «Протест парижських українців»: «Громадяне! Позад тому 200 літ самодержавна Росія побідила українського гетьмана Мазепу і шведського короля. З того часу лежить на українському народі тяжка рука російського царизму. ... І може бути, не святкувала б самодержавна Ро-

Секція 5

сія 200-ліття полтавського бою. Але не так давно міцнійше залунала українська мова, почала відроджуватися культура українського народу, зміцніла його боротьба за людські права. Став він почувати себе як національна цілість. Не в інтересах царату відроджене українського народу і хапється він скористатися зручним випадком для дискредитування його серед темних українських мас. Полтавськими святкуваннями демонструють силу «єдиної неподільної Росії». Лаштучи похорони українському народові, кидаючи визов йому руский царат не вагається в такий спосіб вчинити і з другими народами Росії. У кожного з них є власні Полтави. Ми віримо — ніякими силами ані погрозами не знищити самодержавній Росії відродження народів»³².

Чим ближче наближалися сумнозвісна дата, тим активніше піднімався голос галицьких публіцистів. Головними трибунами протестів та різноманітних публікацій пам'яті гетьмана Івана Мазепи стали органи провідних політичних партій Галичини: «Діло» — речник ідеології народовської течії, неофіційний орган Української національно-демократичної партії та «Руслан» — газета консервативного народовського спрямування, офіційний друкований орган заснованого 1896 р. О. Барвінським та А. Вахнянином Католицького русько-народного союзу. Саме ці газети, окрім дрібних заміток, підготували спеціальні випуски до «сумних роковин» з протестами відповідних політичних сил Галичини.

Справедливості ради варто зазначити, що навіть у такі відповідальні хвилини український політикум іменем своїх офіційних та неофіційних друкованих органів не обійшовся без з'ясування стосунків: хто був ініціатором, хто більше зробив, хто щиріший патріот. Навіть коли дійшло до випуску чисел, присвячених пам'яті Мазепи та 200-літтю Полтавського бою, то «Руслан», щоб упередити «Діло», обгрунтував, що буде відзначати ці дні всупереч закономірностям вжитку юліанського та григоріанського календаря у XVIII та XX ст., не 10, а 8 липня, бо ж 27 червня 1709 р. за григоріанським календарем припадає на 8 червня 1709 р. І випустив своє число напередодні — 24 червня (7 липня) 1909 р. Це «святотчне число» «Руслана» відкрила редакційна стаття «Пам'яті гетьмана Мазепи. 1709-1909»³³. Власне, вона і була тим своєрідним протестом галицького суспільства, зокрема представників і прихильників Католицького русько-народного союзу: «І наче нам на глум офіційяльна й неофіційяльна Росія буде обходити торжественно пам'ять побіди над нашим, донині поневоленим народом, з'їде до Полтави цар, щоб там над зігнелими кістями найлучших синів України, на землі, зрошеній їх кров'ю, справити нашому народові удруге моральний Полтавський бій. Мовчки будуть приглядатися сему наші закордонні братя, бо й тепер вложено їм на руки кайдани, затулено

Секція 5

їм дужою рукою уста. Та не можемо мовчати ми, їх братя, тут, у Галичині! Нам дано тут троха більше свободи, тож най залунає з нашої груди іменем українсько-руського народу грімкий протест проти насильства наших тиранів, що ще й у ХХ ст. остали такими самими варварами, якими були 200 літ тому назад»³⁴. Автори протесту висловлювали віру, що «кров наших дідів, пролита під Полтавою, не зросила на марне рідної землі, що з сеї землі вийде ще колись новий Мазепа».

Окрім протесту, у цьому числі «Руслана» було подано добірку віршів Івана Мазепи³⁵ та видруковано три студії Богдана Барвінського: «Причинок до питання про т. зв. «Бекетівський» портрет Мазепи», «Гетьман Мазепа в всесвітній літературі і штуці», «Князь Мазепа і его шляхотський та князівський герб» (ця остання під криптонімом «Б.Б.»)³⁶.

Такі публічні протести та вшанування пам'яті гетьмана Мазепи не могли не зачепити московфільський «Галичанин». Його редакція відреагувала заміткою під заголовком «Мазепинский номер «Руслана»»³⁷, в якій з притаманною злобою передано сутність протесту: «Рептильный орган ... славит Мазепу за то, что он имел ввиду создать самостоятельное украинское царство и приходит к тому заключению, что надежда на основание такого царства еще не пропала, так как украинофилы будут всеми силами старатись о том, чтобы освободити «украинский» народ из-под власти России». Така ж злоба звучить і в передовиці до наступного числа «Галичанина»: «... и разве в том смысле можно бы добром помянуть Мазепу, что он своей изменой причинился к поражению Карла XII»³⁸.

А за два дні, 10 липня (27 червня) 1909 р., з'явився ще один протест, вже від імені Української національно-демократичної партії. Як і в «Руслані», протест в «Ділі» не був відверто названий протестом, а видрукований під лаконічною назвою «Полтава»³⁹. Але цей протест звучить неприховано в тексті: «І нині, коли завойовник України устроює в українській Полтаві свої гнобительські оргії, знущаючися над поневоленням українським народом, над його минувшістю, над його змаганнями до ліпшої будуччини, над його національною душею і над памятю одного з його найліпших синів, ми в імені української суспільности підносимо голос протесту проти всіх минулих, теперішніх і будучих актів насильства Росії над Україною і з пошаною стаємо перед сповіряною ворогами України, але окруженою ареолом патріотизму в очах української суспільности історичною постатю гетьмана Івана Мазепи. Нехай же банкетує завойовник, доки його сила, та нехай тямить, що його безсоромні оргії на землі поневоленого народу тільки скріплять в українських серцях те обурене, яке колись спалахне огнем знищення чужого панованя, огнем відновлення волі України».

Секція 5

У цьому ж числі «Діла» була опублікована стаття історика, учня Михайла Грушевського, члена УНДП Івана Джиджори «Анафема»⁴⁰, у якій він оповідав про проголошене прокляття Мазепи по всіх церквах Росії та відношення істинних християн до анафеми гетьмана як до абсурду. Згадується і твір невідомого автора «Плач Мазепи», який ходив по руках на Україні в рукописі на початку XIX ст. Той «Плач» в оригінальній формі містить звернення Мазепи до царя Олександра I заборонити його щорічне проклинання по церквах.

До теми «сумних роковин» «Діло» зверталось і в наступних числах. Окрім вже названих публікацій протестів українців в Бельгії та паризьких українців, в часописі було видруковано огляд невідомого автора під заголовком «Полтавське сьвято»⁴¹, у якому в досить іронічних тонах освітлено бучні «святкування» в Полтаві за участю самодержавця. Подало «Діло» і лист галицького кореспондента Олександра Гарасевича⁴², який за спробу потрапити до Олександрівського парку в Полтаві, де відбувався молебень, був заарештований і протриманий у поліцейському відділку разом з вуличними злодіями, що активізувалися на «свята».

Ми не випадково дозволили собі подати дещо ширші витяги з усіх чотирьох відомих протестів проти святкування 200-ліття Полтавської битви на українській землі, зрошеній кров'ю предків. Всі вони сповнені надією, що спалахне на цій землі вогонь відродження України і «з сеї землі вийде ще колись новий Мазепа».

Шануючи цю надію наших попередників, хочеться запитати: де наше справжнє відродження і де наш новий Мазепа? Що і як змінилося за сто років? Якими заголовками рясніють сторінки української преси початку ХХІ століття? Та це вже зміст іншого, не менш важливого дослідження.

Примітки:

1. Пачовський В. Сумні роковини // Будучність. – Львів, 1909. – Ч. 3. – С. 73-76; Пачовський В. Сумні роковини // Громадський голос (Львів). – 1909. – Ч. 10; Пачовський В. Сумні роковини // Руслан. – 1909. – 14 (27) марця. – Ч. 59. – С. 2-3; 15 (28) марця. – Ч. 60. – С. 2-3; 17 (30) марця. – Ч. 61. – С. 2.
2. Пачовський В. Сумні роковини // Руслан. – 1909. – 14 (27) марця. – Ч. 59. – С. 2-3; 15 (28) марця. – Ч. 60. – С. 2-3; 17 (30) марця. – Ч. 61. – С. 2.
3. Пачовський В. Сумні роковини // Руслан. – 1909. – 17 (30) марця. – Ч. 61. – С. 2.
4. Тут не обійшлося без курйозу. Після виходу брошури автор подав у пресі свою заяву щодо втручань у її зміст: «В останнім уступі на стор. 46 якийсь неуповажний мною коректор по словах: «Не пошастило Мазепі», додав: «через се, що він не вмів і не старався заздалегідь приспособитися до великої війни за волю України і загриїти до неї цілий народ» (Діло. – 1909. – 26 (13) липня). – Ч. 161. – С. 3). В. Буд-

Секція 5

зиновський зазначав, що ці слова не належать йому, бо на відміну від думки «дотеперішніх істориків», він має погляд, що Мазепа «ціле своє жите приготовлявся до бунту проти Москви. Так само — на мій погляд — не потребував він закривати до сеї війни народу, бо факти доказують, що весь народ України бунтувався проти Москви вже тоді, коли Мазепа еще грав комедию вірного пса царського».

5. К.З. Мазепа в літературі // Громадський голос (Львів). – 1909. – 6 жовтня. – С. 2-3; 13 жовтня. – Ч. 42. – С. 3-4.

6. Свій. Три концерти в честь гетьмана Івана Мазепи (Допись з Чортківщини) // Громадський голос (Львів). – 1909. – 6 жовтня. – С. 1.

7. Хроніка НТШ. – Львів, 1909. – Ч. 40. – С. 9.

8. Ред. Грушевський М. Передмова // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. ХСІІ. – Кн. VI. – С. I; передрук: Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2007. – Т. 8. – С. 533.

9. Навесні 1909 р. Альфред Єнсен відбув наукове відрядження в Україні. У березні 1909 р. він відвідав Львів, де неодноразово зустрічався з Михайлом Грушевським. 14 березня був запрошений на обід на віллу голови НТШ. Під час свого перебування у Києві на початку травня 1909 р. шведський учений так само перебував під опікою Грушевських, відвідав їхню родинну садибу на Паньківській, 9, Український клуб. У травні 1909 р. відбув до Чернігова з метою збору матеріалів про похід Карла XII на Україну у 1708-1709 рр., де за рекомендацією М. Грушевського познайомився з М.Коцюбинським та А.Верзиловим. В «Записках НТШ», що вийшли до 200-річчя Полтавської битви (1909, Т. ХСІІ, кн. VI), опублікував розвідки та матеріали: Родина Войнаровських в Швеції. Причинок до історії недолі Мазепинців; Орлик в Швеції. [Додаток]: Листи [Пилипа Орлика мовою оригіналу, з перекладом одного з них]. У 1917 р. у цьому ж виданні (Т. СХХІІІ-СХХІV) подав публікацію: «Дневник Орлика». У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві збереглося 20 листів А. Єнсена до М.Грушевського за 1909-1914 рр. (Ф. 1235, оп. 1, спр. 466), в яких, зокрема, обговорюється питання публікації матеріалів, підготовлених шведським дослідником до тому «Записок НТШ», присвяченого шведсько-українським взаєминам та пам'яті гетьмана Мазепи.

10. Листування Михайла Грушевського. Т.4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С.Панькова, В.Пришляк. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. – С. 187.

11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1, спр. 32. – Арк. 37 (Запрошення М.Грушевського на засідання Народного комітету УНДП).

12. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 266 зв. (Щоденник Михайла Грушевського за 1904-1910 рр. Запис від 25 квітня (ст. ст.)).

13. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 267-268 (Щоденник Михайла Грушевського за 1904-1910 рр. Записи за 27-29 квітня (ст. ст.) – 4-6 травня (ст. ст.) 1909 р.)

14. Грушевський М. Виговський і Мазепа // Літературно-науковий вістник. – 1909. – Т. XLVI. – Кн. VI. – С. 417-428; передруки: Грушевський М. З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови. – К., 1917. – С. 89-101; Грушев-

Секція 5

- ський М. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934-1959) / Упоряд. М.Галій. – Нью-Йорк, 1960. – С. 182-196; Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т. 2 / Упоряд. І.Гирич, С. Панькова. – С. 386-396. До оцінки діяльності Івана Мазепи М. Грушевський звертається і пізніше у своїй публіцистичній статті «Мазепинство» і «богданіство» (Літературно-науковий вістник. – 1912. –Т. LVII. – Кн. I. – С. 94-102). У ній автор прагнув побороти усталений стереотип про Богдана Хмельницького як москвофіла, а Івана Мазепу – як самостійника, підкреслював тяглість автономістичних устремлінь від гетьмана Хмельницького до гетьмана Мазепи. Про висвітлення М. Грушевським постаті І. Мазепи детальніше див.: Гирич І. Носитель державної української ідеї // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 8-9; Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці М. Грушевського // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 134-145; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в працях М. Грушевського // Іван Мазепа і Москва. – К., 1994. – С.147-163; Кресін О.В. Мазепа і мазепинство в науковій спадщині М.С.Грушевського // Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річ. від дня народж. М. С. Грушевського. – К, 1998. – С. 32-34.
15. Грушевський М. Виговський і Мазепа // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2005. – Т.2 / Упоряд. І. Гирич, С. Панькова. – С. 386.
16. ЦДІАК України, – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – С.189, 240.
17. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 13; Там само. – Спр. 6. – Арк.121.
18. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1.– Спр. 20. – Арк.3-3 зв.; Там само. - Спр. 6. – Арк. 122.
19. ЦДІАК України.. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 582. – С. 237-239.
20. Дорошенко В. Рец. на публ.: М.Грушевський. Виговський і Мазепа (Л.-Н. В. 1909, VI, с. 417-428) // Записки НТШ. – Львів, 1910. – Т.XCIV. – Кн. II. – С. 208-209.
21. Мазепинське свято // Рада. – 1909. – 23 мая (5 червня). – № 115. – С. 2.
22. Огляд часописий // Руслан. – 1909. – 20 червця (3 липця). – Ч. 137. – С. 1-2.
23. Рада. – 1909. – 23 юнія (8 липня). – №. 143. – С. 3; 27 юнія (10 липня). – № 145. – С. 3; 28 юнія (11 липня). – № 146. – С. 3.
24. Смуток П. Стебницький П. З російсько-українського життя // Літературно-науковий вістник. – 1909. – Т. XLVII. – Кн. VIII. – С. 364.
25. Пачовський В. Сумні роковини. [З додатками]: Витяг зі звіту Надзвичайного Загального Збору Української Безсторонної Громади в Леодені 3 червня 1909 р.; Витяг зі звіту Загального Збору Громади 5 червня 1909 р.; Витяг зі звіту Загального Збору Громади 26 червня 1909 р.; Лист до Вп. Б.Бернзона // Руслан. – 1909. – 26 червця (9 липця). – Ч. 141. – С. 1-2.
26. Витяг зі звіту Надзвичайного Загального Збору Української Безсторонної Громади в Леодені 3 червня 1909 р. // Руслан. – 1909. – 26 червця (9 липця). – Ч. 141. – С. 1.
27. Витяг зі звіту Загального Збору Української Безсторонної Громади в Леодені 5 червня 1909 р. // Руслан. – 1909. – 26 червця (9 липця). – Ч. 141. – С. 1.
28. Витяг зі звіту Загального Збору Української Безсторонної Громади в Леодені

Секція 5

- 26 червня 1909 р. // Руслан. – 1909. – 26 червця (9 липця). – Ч. 141. – С. 2.
29. Лист до Вп. Б.Бернзона // Руслан. – 1909. – 26 червця (9 липця). – Ч. 141. – С. 2.
- Пізніше редакція «Діла» звинуватила В. Пачовського в тому, що він без дозволу Українського паризького комітету оприлюднив на сторінках «Руслана» цей лист без згоди на те письменника (До полтавського свята (Гльоси) Діло. – 1909. – 28 (15) липня. – Ч. 163. – С. 2).
30. Протест Українців в Бельгії проти святкування 200-літньої річниці погрому України Московою на українській землі // Руслан. – 1909. – 27 червця (10 липця). – № 142. – С. 1.
31. Протест українців в Бельгії проти святкування 200-літньої річниці погрому України Московою на українській землі // Діло. – 14 (1) липня. – Ч. 151. – С. 2-3.
32. До полтавського свята (Гльоси) // Діло. – 1909. – 28 (15) липня. – С. 2.
33. Памяти гетьмана Мазепи. 1709-1909 // Руслан. – 1909. – 24 червця (7 липця). – Ч. 140. – С. 1-2.
34. Памяти гетьмана Мазепи. 1709-1909 // Руслан. – 1909. – 24 червця (7 липця). – Ч. 140. – С. 1-2.
35. Вірші Івана Мазепи // Руслан. – 1909. – 24 червця (7 липця). – Ч. 140. – С. 4.
36. Руслан. – 1909. – 24 червця (7 липця). – Ч. 140. – С. 2-4; 1-3; 4. Огляд двох останніх розвідок Б.Барвінського подав Дорошенко В.// Записки НТШ. – Львів, 1910. – Т.ХСІV. – Кн. II. – С. 209-210.
37. Мазепинский номер «Руслана» // Галичанин (Львів). – 1909. – 26 июня (9 июля). – № 141. – С. 2. На цю замітку «Руслан» відреагував публікацією: «Галічанін» в ролі доносчика і фальшивника історії» (Руслан. – 1 (14) липця. – № 144. – С. 3.)
38. В 200-летие полтавской победы // Галичанин. – 1909. – 27 июня (10 июля). – № 142. – С. 1.
39. Полтава // Діло. – 1909. – 10 липня (27 червня). – Ч. 149. – С. 1.
40. Джиджора І. Анафема // Діло. – 10 липня (27 червня). – Ч. 149. – С. 1-2.
41. Полтавське свято // Діло. – 1909. – 14 (1) липня. – Ч. 151. – С. 2.
42. Гарасевич О. Лист з Полтави // Діло. – 1909. – 19 (6) липня. – Ч. 155. – С. 2-3.

Віктор Ревезук (Полтава, Україна)

Святкування 200-річчя «Петрової перемоги» в Полтаві

Після поразки революції 1905-1907 рр. в Росії встановився режим століпінської політичної реакції, під час якої царизм намагався використати 200-річний ювілей Полтавської битви для розпалювання великодержавного шовінізму. Помпезним святкуванням «Петрової перемоги» він намагався також затушувати неприємні спогади в народі про ганебну поразку Росії у війні з Японією 1904-1905 рр. Для організації свята в Петербурзі була створена спеціальна міжвідомча комісія, яку очолив барон Більдерлінг, а в Полтаві — Комітет по влаштуванню святкування 200-річчя Полтавської перемоги на чолі з губернатором — графом Миколою Муравйовим [1].

На урочистості мав прибути імператор Микола II. Із цієї нагоди від станції Полтава-Київська і до поля Полтавської битви була прокладена залізнична колія і споруджена царська ставка. У Полтаві на шляху царського кортежу поспішно відремонтували дорогу та пофарбували будинки. Все, що могло показати місто у невиваженій світлі, старанно приховувалося або прибиралося, а те, що могло піднести репутацію, — виставлялося напоказ. На вулицях з'явилися «молодцюваті і франтуваті» чини столичної поліції — предмет захоплень місцевих дам і барешень.

Для участі в святкуванні «Петрової перемоги» були запрошені чисельні делегації шовіністичних партій і організацій з усієї імперії. Лише від «Союзу руського народу» очікувалося прибуття близько 10 тисяч чоловік з 750 прапорами. Найбільш чисельними були делегації з Москви, Петербурга, Одеси, Києва і Катеринослава. До Полтави прибули також делегації від «Клуба русских националистов» з Києва на чолі з редактором газети «Киевлянин» Анатолієм Савенком, «Патриотического собрания» з Москви, «Союза русских православных людей», «Народного союза Михаила Архангела», «Двухглавого орла», Київського відділення «Общества активной борьбы с революцией и анархией» та ін.

З усіх відомих загальноросійських правих партій на святкування була допущена лише делегація «Союзу 17 октября». Прибули також вищі церковні ієрархи Російської православної церкви (понад 150 осіб), вищі вій-

Секція 5

ськові чини (військовий міністр Сухомлинов, начальник Генерального штабу Мишлаєвський, 9 генералів і 15 полковників), члени Київського відділення Імператорського російського військово-історичного товариства професори Іконников, Кулаковський, Ляскоронський та ін. За окремо складеними поіменними списками на урочистості були допущені і старанно підібрані близько 4200 «сільських обивателів» на чолі з волосними старшинами, 575 учнів середніх шкіл, 300 – земських училищ і стільки ж церковно-приходських шкіл разом із учителями [2]. Приїхали до Полтави також кореспонденти усіх найвідоміших російських газет: «Нового времени», «Русского слова», «Речи», «Московского листка» та ін. Всіх делегатів жандарми попередньо перевіряли на «благонадійність».

Готелі і приватні оселі полтавців не могли вмістити таку масу запрошених. Тому за розпорядженням міського голови О. Черненка для учасників ювілейного дійства були розбиті наметові містечка на Новополтавській вулиці та на Пороховому майдані, у дворі церковно-учительської семінарії та двокласній церковно-приходській школі, а також орендована приватна садиба козака Божка по Зіньківській вулиці, де виборні селяни спали на землі, а волосні старшини – на тапчанах під відкритим небом. Пересування гостей по місту і до поля Полтавської битви забезпечували 134 парокінних і 229 однокінних екіпажів на гумових шинах. Швидкість їх руху була обмежена 10-15 верстами на годину. Автомобільного руху не було [3].

Усі запрошені на урочистості поділялися на 16 категорій відповідно до «Табеля про ранги», посад і соціального становища гостей. На вхідних квитках указувалися час і місце, де мали сидіти або стояти запрошені на шляху проїзду царя та на полі Полтавської битви. Наприклад, до першої категорії запрошених віднесена лише свита Миколи II, до другої – вищі посадові особи імперії і керівництво Полтавської губернії, яке мало зустрічати царя, до п'ятнадцятої – військові і «військові дами», до шістнадцятої – духовництво, церковний притч і півчі. Особливі дозволи на проїзд кінних екіпажів гостей також були поділені на чотири категорії. Всі запрошення особливо підписувалися командуючим Окремим корпусом жандармів генерал-майором О. Курловим.

Ювілейні святкування «Петрової перемоги» були розраховані на чотири дні – з 25 по 28 червня включно. У ці дні торгівля спиртними напоями у Полтаві була заборонена, крім ресторанів першого розряду, та й то по закінченню урочистостей вдень. На шляху пересування процесій до поля Полтавської битви були влаштовані два постійних і один тимчасовий лікарняні пункти Полтавського губернського земства у складі лікаря, фельдшера, сестри милосердя і трьох санітарів. На вулицях міста чергували дві карети швидкої допомоги і дві надіслані із Москви. Для гостей бу-

Секція 5

ли облаштовані також три пункти швидкого харчування, розраховані на одночасне обслуговування 7700 відвідувачів. Ціни в них були доволі помірними: за 20 копійок двічі на день подавали чай, два рази гарячі страви – суп із яловичиною і куліш із салом [4].

Для охорони царської особи і забезпечення правопорядку під час урочистостей до Полтави були стягнуті сотні поліцейських, в тому числі з Москви і Петербурга. На допомогу полтавським жандармам прибули нижчі чини жандармерії з Петербурга, Москви, Казані, Варшави, Харкова, Севастополя, Одеси, Саратова, Ярославля і навіть із Ташкента. Полтава разом із околицями поділялася на чотири поліцейських райони. До кожного з них був прикріплений поліцейський начальник із Москви або Петербурга. Поліцією, включаючи й агентів зовнішнього спостереження (філерів), командував царськосельський поліцеймейстер полковник Новіков. Урочистостям передували виснажливі репетиції військових частин, хорів і оркестрів, які починалися з 20 червня.

Святування розпочалося по обіді 25 червня хресною ходою духовенства і мирян від міського кафедрального собору до братської могили на полі Полтавської битви і завершилося покладанням вінків до могил російських і шведських вояків та всеношною службою у Сампсоніївській церкві.

До поля Полтавської битви царський потяг із 14 вагонів прибув о 9-ій годині ранку 26 червня. Миколу II супроводжували високі чини канцелярії міністерства імператорського двору, гофмаршальської частини, експедиції церемоніальних справ і придворної конюшні. На імпровізованому пероні царя вітали міський голова О. Черненко, голова Полтавського повітового земства Гриневич, представники полтавського купецтва Скринька і міщанства Нечипоренко, депутація євреїв на чолі з раввіном Глейзе-ром та інші офіційні особи [5].

Після прийому депутацій, які висловлювали вірнопідданські почуття, цар із почтом вирушив до братської могили на полі Полтавської битви, де відбувся парад військ, у якому взяли участь лейб-гвардії Преображенський і Семенівський полки, Єлецький і Орловський полки, що стояли в Полтаві, 16-ий полк Донського козацтва, збірна рота Полтавського Петровського кадетського корпусу та ін. Командував парадом генерал Жилінський. Особливе захоплення публіки викликали хвацькі кавалеристи лейб-гвардії кінного полку великого князя Іоана Костянтиновича, прикрашені бунчуками і різнокольоровими стрічками.

По закінченню параду і панахиди на Шведській могилі війська пішим маршем вирушили по Зінківському тракту до Полтави з короткою зупинкою на Павленках і Сінній площі. У цей день Микола II відвідав Ка-

Секція 5

федральний Успенський собор, Спаську церкву і будинок Полтавського губернського земства — визначну пам'ятку українського архітектурного модерну. Саме тут царя вітав голова губернської земської управи Федір Лизогуб. Тут цар оглянув виставку робіт учнів і викладачів Миргородської художньо-промислової школи, Полтавського ремісничого училища та виробів майстрів кустарних промислів Полтавщини — опішненську кераміку, решетилівські килими та вишиванки. Під час огляду цар і цариці придбали деякі вироби українських майстрів.

О 14 годині 40 хвилин відбулося урочисте відкриття пам'ятника коменданту Полтавської фортеці полковнику О. В. Келіну на Торговій площі, після чого цар відвідав Полтавське дворянське зібрання, де його вітав предводитель губернського дворянства князь М. Щербатов. Увечері того ж дня цар відвідав щойно відкритий Інвалідний дім на Шведській могилі, музей Полтавської битви І. Павловського, пам'ятник шведським воякам, які загинули під час Полтавської битви, і відстояв всеношну службу у церкві Святого Сампсона. По дорозі від центра міста до поля Полтавської битви цар поза затвердженням порядком кілька разів виходив із екіпажу, щоб поговорити із виборними від сільських громад, земськими начальниками і сільськими старостами.

Напередодні приїзду Миколи II до Полтави губернатор М. Муравйов наказав поліцейському не допускати «яких-би то не було політичних промов, заяв і політичних маніфестацій». Публіці заборонялося наближатися до відкритого царського екіпажу, а свої прохання можна було передавати офіцерам поліції, а ті в свою чергу — флігель-ад'ютантам царя. Зокрема, випускники Полтавської духовної семінарії просили в монарха дозволу вступати до університетів («прошеніє» із 17 підписами вручив Олександр Пилипенко), а учитель із Уфи М. Євстіфеев хотів під час урочистостей поставити свою комедію під назвою «Полтава»[6].

Окрім офіційних делегацій із міст і губерній Росії, на святкування «Петрової перемоги» до Полтави за 40-45 верст пішки прийшли гурти неорганізованих селян, які хотіли на власні очі побачити «царя-батьюшку». Тисячі зівак заповнили вулиці міста. Тому для охорони Миколи II і його свити були вжиті безпрецедентні запобіжні заходи. На шляху пересування царського кортежу публіці не дозволялося перебувати на дахах будинків, огорожах, дамам заборонялося розкривати парасольки. Вікна і балкони будинків були закритими, жителям не дозволялося користуватися біноклями і фотоапаратами. Заклади торгівлі під час перебування царя в Полтаві не працювали з 12-ї години дня і до 18-ї години вечора.

Щільні кордони поліції відділяли людей, які заповнили вулиці міста, від царського кортежу. У перших рядах публіки стояли представники

Секція 5

сільських громад і учні, за ними — решта. Поліцейські стояли боком до людей та обличчям до царя й при його наближенні віддавали йому честь, але у той же час пильно стежили за людьми. У дворах будинків, що прилягали до центральних вулиць Полтави, розташовувалися війська, чисельністю не менше півроти піхоти і взводу кавалерії в кожному, які стрімко стримували натовп.

27 червня перебування царя в Полтаві розпочалося вранішньою літургією в церкві Святого Сампсона і новим парадом військ на полі Полтавської битви, після чого Микола II повернувся до своєї ставки і після короткого відпочинку вирушив до Корпусного саду, де біля пам'ятника Слави відбулося урочисте покладання вінків. Зведений хор і оркестр виконали симфонію П. І. Чайковського «Полтавський бій», «Гімн Петрові І» А. Іванова, фінал опери М. І. Глінки «Життя за царя», російський народний гімн «Боже, царя бережи» та ін. Потім цар пішов до Полтавського Петровського кадетського корпусу, де для нього влаштували «височайший завтрак», на який, окрім офіційних осіб, запросили 133 сільських старост і 10 полтавських міщан. Після сніданку цар зробив огляд військової виправки кадетів на плацу. О 18 годині Микола II відбув із Полтави до Києва [8].

28 червня, в останній день помпезного святкування, урочистості почалися о пів на дев'яту ранку хресним ходом від Свято-Сампсоніївської церкви по Зіньківському тракту до Спаської церкви. Біля пам'ятного знака Петрові І священики відслужили молебень. Хресний хід завершився також молебнем у Кафедральному Успенському соборі. В ньому взяла участь представники місцевої влади, земств, жителі міста і навколишніх сіл та учні навчальних закладів. Увечері відбулося урочисте зібрання Полтавської міської думи, на якому міські голови Полтави і Петербурга (відповідно О. Черненко і М. Хрульов) разом із делегацією від Ярославської губернії клялися у вічній дружбі «малоросійського» і російського народів та вірнопідданих почуттях до «пوماзаника Божого». Місцеве духовенство у цей час ушановувало понад 150 осіб духовного сану, які приїхали до Полтави з усіх кінців Російської імперії [9]. Урочистості закінчилися, і почалася роздача нагород особам, причетним до організації святкування 200-річного ювілею «Петрової перемоги».

В останній день перебування в Полтаві Микола II «пожалував» п'ять тисяч карбованців для роздавання бідному населенню і затвердив положення про ювілейну медаль на честь 200-річчя Полтавської битви, якою нагороджували членів офіційних делегацій і осіб, причетних до організації цього дійства. Поіменно визначала нагороджених спеціально створена комісія під головуванням полтавського губернатора М. Муравйова. Як зав-

Секція 5

жди, з'явилася маса скарг від людей, обділених медаллю, і прохання про нагородження непричетних до організації святкування «Полтавської перемоги». Тому справа нагородження медаллю затягнулася на декілька років.

Полтавському губернаторові М. Муравйову було даровано придворний чин егермейстера, М. Щербатову — камергера. Ф. Лизогуб одержав орден Святого Станіслава I-го ступеня, А. Черненко — масивний золотий портсигар із діамантом і орлом. Не залишились без уваги й інші учасники Полтавського дійства. Зокрема, канцелярія міністерства Імператорського двору нагородила цінними подарунками осіб, які відзначилися при реставрації і оздобленні Святосампсоніївської і Петропавлівської церков на полі Полтавської битви. Золоті хрести одержали настоятель Покровської церкви в Полтаві М. Пилипенко, протоієрей А. Ольшевський, настоятель церкви в селі Яківцях О. Заборський, завідуючий церковним історико-археологічним музеєм В. Трипольський, священник Єлецького полку К. Гапонович і учитель співів Єпархіального жіночого училища О. Соколов. Панагію з дорогоцінними каменями отримав вікарій Полтавського єпископату Г. Прилуцький. Іменними золотими годинниками були нагороджені протодиякон Полтавського Успенського кафедрального собору І. Постніков, священник Троїцької церкви В. Щетинський.

Подарунок, призначений для викладача Полтавського Петровського кадетського корпусу і організатора музею Полтавської битви І. Павловського, не видали, оскільки перед цим він уже отримав значну грошову винагороду. Його годинник передали санітарному лікареві м. Полтави Богнопольському. Срібні портсигари одержали технік Петербурзького градоначальства М. Котович, землемір Полтавського губернського земства І. Івченко і начальник кінно-поліцейської охорони відставний полковник Чеботарьов.

Окрім того, за виготовлення подарунків для царя майстрині Марії Кокоші вручили золоту прикрасу з діамантами, а майстру Полтавського ремісничого земського училища В. Лопатіну — золотий годинник.

Позаяк ювілейні святкування в Полтаві пройшли без помітних ексцесів, не залишилися без відзнак і вірні слуги царя. Срібні медалі з написом «За усердие» одержали чини охоронної команди Полтавського губернського жандармського управління: 5 вахмістрів, 10 унтер-офіцерів і 24 філери. Такі ж медалі одержали і 25 відряджених із інших міст до Полтави жандармів, але вони мали заплатити за них по 7 крб. 50 коп. кожний. Околоточним наглядачам, городовим, урядникам, які брали участь в охороні царя та його свити, було роздано 1100 листівок із портретом Миколи II і вручені дипломи з «монаршим благословением» [10]. Делегатам від селян роздали брошури з описом Полтави та її визначних місць, а всім бажаю-

Секція 5

чим – брошуру «К 200-летию Полтавской битвы», видану акціонерним товариством «Граммофон» у Москві. На честь «Петрової перемоги» вулиця Ковальська у Полтаві була перейменована на вулицю О. Пушкіна.

Святкування 200-річчя Полтавської битви не залишилось без уваги і видатного письменника-гуманіста В. Г. Короленка, який із 1900 року постійно мешкав у Полтаві. У 1909 р. на замовлення однієї з віденських газет він написав статтю «Полтавське святкування», в якій назвав його «не загальнонаціональним, а суто офіційним». Стоячи на засадах офіційної російської історіографії, яка непомірно возвеличувала історичну постать «великого перетворювача» Петра I, В. Г. Короленко зазначає, що свято перемоги російської армії на полтавських полях у 1709 р. «захоплене людьми минулого, духовними дітьми бузувирів, які проклинали початок великих реформ, котрі створили те, що ми називаємо російською нацією... А де ж духовні діти реформ?..

Вони – на каторзі, у в'язницях, на засланні по північних окраїнах. У кращому випадку – під найсуворішим наглядом явної і таємної поліції. А офіційні, визнані патріоти, в особі об'єднаного союзу дворян і союзу руського народу, готуються подати нащадкові Петра I петиції про повернення назад початої політичної реформи (мається на увазі царський Маніфест 18 жовтня 1905 р. – *В.Р.*).

Петровські реформи і Полтавська перемога... Політичний застій і ганьба тяжких поразок на полях Маньчжурії... Ось що лицем до лица зустрічається на відстані двох століть на полях Полтавської битви» [11].

Література:

1. Державний архів Полтавської області (ДАПО). – Ф.83.-Оп.І.–Спр.84. –Арк.148.
2. Там само. – Спр. 89. – Арк. 72.
3. Празднование 200-летия Полтавской победы в Полтаве. – Полтава: Издание редакции «Полтавского голоса» 1910. – С.10.
4. Там само. – С.7.
5. ДАПО. –Ф.351.– Оп.1. –Спр.83. – Арк.246.
6. Там само. – Ф.83. –Оп.2. –Спр.83. –Арк.15, 19.
7. Там само. –Ф.351.– Оп.1. –Спр.83. –Арк.205.
8. Там само. –Ф.83. –Оп.1. – Спр.83. – Арк.129.
9. Празднование 200-летия Полтавской битвы в Полтаве. – С.71.
10. ДАПО. –Ф.83. –Оп.1. –Спр.93. –Арк.1.
11. Короленко В.Г. Собрание сочинений: В 10-ти томах.Т.8. –М.:Худож.лит., 1955. – С.456.

Оксана Сальнікова (Полтава, Україна)

Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»

Так склалось в історії, що заклади культури у своєму становленні і розвитку проходять досить важкий і тернистий шлях. Адже культура, на жаль, традиційно вважається далеко не головною сферою життя, на яку звертає увагу держава.

Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» зовсім не є винятком з цього правила. Хоча в історії свого розвитку він знав як періоди, коли на нього звертали особливу увагу та виділяли значні кошти, так і часи забуття та занепаду.

Базою для створення заповідників найчастіше ставали певні пам'ятки або музеї. Так було і з ДІКЗ «Поле Полтавської битви», який об'єднав збудовані раніше пам'ятники, музей та те, що залишилось від самого поля бою. Хоча ідея створення чогось подібного до заповідника завжди проглядалась у різноманітних планах увіковічнення битви під Полтавою, та остаточно вона оформилась і була втілена в життя лише на початку 80-их років ХХ століття. Однак для справедливості варто зазначити, що юридичне оформлення статусу заповідника практично лише закріпило стан речей, до якого дійшло раніше.

Як відомо з історії України і всесвітньої історії, на терені нашої держави постійно відбувались військові конфлікти. Якщо це були не міжусобні війни, то бували набіги кочівників або різних іноземних завойовників, що мали свої інтереси стосовно української території. Але були випадки, коли на нашій землі з'ясовувались інтереси кількох держав. Саме таким прикладом може бути Полтавська битва, що стала переломним моментом у ході Північної війни 1700-1721 рр. і породила проблему, відносно вирішення якої науковці та громадськість різних країн не можуть знайти згоди і прийти до єдиної думки. Не одне десятиріччя ламають списи історики з різних таборів, сперечаючись, чим була Полтавська битва: тріумфом чи трагедією. Мабуть, жодна подія в історії не має такого яскравого політичного забарвлення, як ця. Рідко яку подію так використовують політики у своїх інтересах, у своїй боротьбі за владу. Не раз Полтавська битва ставала і стане в пригоді не одному політику, адже вже триста років отримуються стовідсоткові ди-

Секція 5

віденди з цієї події. Та як би не використовували і не оцінювали її науковці, політики, громадськість, вона відіграла не останню роль в історії і житті міста Полтави. Про що мова і піде далі.

Можна сказати, що заповідник «Поле Полтавської битви» є певною мірою унікальним закладом. Його територія займає досить велику площу, а до складу самого заповідника входять: музей історії Полтавської битви, власне саме Поле Полтавської битви та пам'ятники, що присвячені увічненню пам'яті цієї події. Саме процес створення і встановлення пам'ятників і є ядром історії виникнення заповідника.

Процес увічнення пам'яті про перемогу у Полтавській битві був започаткований відразу після самої події не ким іншим, як російським царем Петром I. Сама Полтавська битва відбулася 27 червня за ст. ст. (10 липня за н. ст.) 1709 року. В ній кожна зі сторін зазнала втрат. З боку російської сторони загинуло 1345 вояків, зі шведської — більше 9 тисяч. Вірогідно, поховання шведських воїнів розпорошені по всій території, на якій відбувалась битва. Загиблі росіяни були поховані в одному місці наступного після битви дня (28 червня 1709). Петро I особисто брав участь у цьому заході. [13.8]. Могила загиблих російських воїнів за життя Петра I не була впорядкована. Перипетії із встановленням пам'ятника продовжувались не одне десятиліття. Протягом усього XVIII ст. могила загиблих російських воїнів (у населення і в літературі має назву Шведська Могила) не була предметом турботи ні уряду, ні суспільства. Тільки на початку XIX ст. можновладці знову звертають увагу на Шведську Могилу. Наближався столітній ювілей Полтавської битви. Бажання достойно відзначити цю подію і увічнити пам'ять про неї не згасає. У 1809 р. до С.-Петербурга на ім'я міністра внутрішніх справ кн. О. Б. Куракіна генерал-губернатор Я. І. Лобанов-Ростовський направляє листа, в якому було висловлено клопотання про будівництво храму на братській могилі, та як додаток — проект, розроблений губернським архітектором М. Амвросимовим. Це побажання було доведене до відома Олександра I, на що цар дає згоду і оголошує конкурс з розроблення проекту храму: «...кожному особо повелеваєт сделать архитекторам Стасову, Воронихину, Руска и Томолу». До цих архітекторів добровільно приєдналися П'ятницький і знову Амвросимов. Найкращим був визнаний проект В. П. Стасова, він же затверджується до будівництва [9, 215]. Йшли роки, а проект Стасова так і лишився на папері. У 1821 р. Стасов переробляє свій проект у бік його здешевлення, але будівництво все одно відкладається. Та минає не одне десятиліття, перш ніж починається будівництво пам'ятника. Тільки в 50-х роках біля братської могили загиблих російських воїнів зводиться невелика каплиця скромної архітектури в стилі староруських храмів. Фінансування цього будівництва відбувається із суми, яку заповідав таємний радник Й. С. Судієнко. У 1850 р. було вирішено почати будівництво храму. Закладення храму відбулося 27 червня 1852 року, а ос-

Секція 5

вячення — вже 15 липня 1856 року.

Кінець XIX століття. Наближається 200-річний ювілей Полтавської битви. 27 січня 1890 р. було видано «Величайшее повеление» про передачу капіталу Судиенка у відання святийшого Синоду. Згодом після цього в Полтаві була організована особлива комісія, яка визнала необхідним розширити Сампсоніївську церкву. 25 серпня 1890 року Шведську Могилу відвідав обер-прокурор св. Синоду К. П. Победоносцев, а у вересні сюди ж був відряджений архітектор Н. Ніконов для особистого огляду церкви і хреста на могилі російських воїнів, а також для складання креслень і кошторису, їх переробки і нового будівництва. На початку 1893 р. була створена і затверджена комісія для заготівлі матеріалів, для доставлення їх на місце і контролю за використанням за призначенням, фінансуванням робіт та ін. Навесні 1893 року розпочали роботу з розширення церкви під наглядом губернського архітектора І. Ф. Неймана. До кінця вересня всі роботи були завершені, храм був готовий в усіх своїх частинах і 15 жовтня 1895 р. єпископом Ілларіоном урочисто освячений [16, 651-659].

У 1894 році на братській могилі був поставлений новий пам'ятник — восьмиконечний хрест на саму могилу, який був освячений особливо урочисто 11 вересня [13, 26-28]. В 1907 р. над могилою побудовано каплицю із граніту. Будівництво каплиці було викликано рядом причин, одна з яких — просідання землі під вагою гранітного хреста. Сам храм був розписаний і мав іконостас. З вересня 1907 р. каплицю освятили в ім'я св. апостолів Петра і Павла. Так через два століття було виконано волю Петра I про увічнення пам'яті загиблих російських воїнів.

Та братська могила російських воїнів — не єдиний пам'ятник, що мав таку довгу історію створення. Другим таким пам'ятником є Монумент Слави.

У 1778 році в старій центральній частині міста на честь Полтавської перемоги було поставлено пам'ятник. Обеліск-колона був зведений на кошти бургомістра Павла Руденка. Пам'ятник довгий час був єдиним встановленим на честь Полтавської битви. Основу обеліска прикрашали зображення Полтавської битви, викарбувані на міді в Академії мистецтв гравером Патрикєм Балабіним.

На початку XIX ст. Полтава стає губернським центром, і починається перепланування міста. Містечко розбудовується за типовим проектом для губернських міст. Розробляється проект нового центру. Це велика кругла площа, домінантою якої повинен бути пам'ятник. Взагалі-то планувалося до сторіччя Полтавської битви спорудити два пам'ятника: величезну піраміду із уламків скелі на полі бою і обеліск у місті. У 1804 році разом з проханням про дозвіл будівництва в Петербург надсилаються креслення обеліска, розроблені місцевим архітектором Амвросимовим. Пізніше Амвросимов розробляє ще один проект монумента, який також надсилається до столиці. У

Секція 5

1805 році затверджується до будівництва розроблений у Петербурзі архітектором Т. Томоном новий проект пам'ятника. Цього разу фінансування будівельних робіт бере на себе держава, на відміну від випадку з братською могилою, про що згадувалось вище. Виконання всіх скульптурних робіт доручається Академії мистецтв. Все це значно полегшує завдання створення монумента та робить реальною можливість його будівництва. У 1805 році розпочинається будівництво пам'ятника, яке планувалось завершити в 1809 році до 100-річчя Полтавської битви. Але роботи тривали довше і тільки в 1811 році були закінчені. В цьому ж таки році пам'ятник було урочисто відкрито [3]. По завершенню забудови площі пам'ятник «Слава» стає домінантою всього ансамблю.

У XIX ст. було збудовано не один пам'ятник, присвячений Полтавській битві. Так, у 1849 р. було відкрито пам'ятник на місці відпочинку Петра I після Полтавської битви. Він був встановлений на тому місці, де в 1817 році полтавці встановили обеліск. Він мав напис: «Здесь Петр I покоился после трудов своих. 27 июня 1709 Благоей место свято есть» [9, 228]. Та в зв'язку з тим, що пам'ятник був виготовлений із нетривких матеріалів, на 1847 р. він стає непридатним для подальшої експлуатації. Зважаючи на ці обставини, імператор Микола I видає наказ про виготовлення пам'ятника із бронзи [4, 167-169].

Отже, XIX ст. закінчується. Наближається двохсотлітній ювілей Полтавської битви. Провідна громадськість імперії починає задумуватись над його відзначенням.

27 червня 1909 року імператорська Росія відзначала ювілейну дату – двохсотліття Полтавської битви. Після невдалої російсько-японської війни 1904-1905 років та революції 1905-1907 років Миколі II та його оточенню за всяку ціну потрібно було підняти в очах народу свій добряче підірваний престиж. Тому відзначення круглої річниці перемоги російських військ Петра I над шведами було повною мірою використано для пропаганди ідей монархізму, непорушності і міцності підвалин самодержавства. Протягом року з нагоди цієї події в країні відбувались різні урочистості, апогеєм яких стало перебування імператора Миколи II і його свити у Полтаві. Заздалегідь була розроблена і розписана буквально до хвилини програма урочистих заходів, що мали тривати з 25 по 28 червня і включали відкриття пам'ятників та пам'ятних знаків на полі Полтавської битви і у Полтаві; молебні, хресний хід, військовий парад, зустріч царя з представниками громадськості, банкет, концерти, ілюмінацію, салюти, феєрверки тощо. Полтава мала прийняти десятки тисяч осіб, у тому числі імператорський двір, прем'єр-міністра П. А. Столипіна, міністрів, 500 генералів, 200 вищих церковних ієрархів, депутації від багатьох міст, 11 тисяч солдатів і офіцерів гвардійського корпусу, кілька тисяч армійців, поліцейських, жандармів, обслуговуючий персонал.

Секція 5

Усю цю велику кількість людей на кілька днів потрібно було розмістити в такому невеликому місті, як Полтава, та на його околицях, забезпечити житлом, водою, їжею, медичним обслуговуванням. Восени 1907 року організується комісія зі святкування 200-річчя Полтавської битви, до складу якої увійшли: О. П. Бужинський, К. Л.Зубковський, Ф. О. Коваржик, М. Г. Максимов, О. О. Несвітський, І. Ф. Павловський, М. М. Попов [7, 69]. Комісія мала безліч завдань, основна частина яких стосувалась міського господарства. З цим завданням міська влада упоралася блискуче, за що отримала схвальні відгуки від Миколи II.

У 1909 році відкривається ряд пам'ятників на честь перемоги в Полтавській битві. Це пам'ятник шведам від росіян, пам'ятник хоробрим захисникам фортеці Полтави і її коменданту О. С. Келіну, обеліски на місці редутів та пам'ятник шведам від співвітчизників, а також відновлено другий укріплений табір російської армії та один із редутів. Проводиться рекогносцировка поля Полтавської битви капітаном Соколовським. За результатами цього польового дослідження кадетами Петровського Полтавського корпусу було відновлено земляне укріплення – редут (по периметру 50 x 50 м, земляний вал 2,5-3 м), на місцях колишніх редутів було встановлено залізобетонні обеліски (2,8 м), на яких були написи, що позначали, на місці якого редуту зведено даний обеліск. Пам'ятники вінчали двоголові орли із бронзи. А на місці другого укріпленого табору в цей період традиційно починає розміщуватись літній табір кадетів. Звичайно, їхніми зусиллями поступово відновлюються окремі фрагменти бойових укріплень: земляні вали (ретраншемент), рови, редани. Також до 200-ліття Полтавської битви на місці переправи російської армії через Ворсклу було встановлено бетонний обеліск.

Це справедливо можна вважати початком меморіалізації самого поля бою. А від цього один крок до заповідника.

Турботи про увіковічнення Полтавської битви засобами монументально-мистецтва логічно привели широкі кола полтавської громадськості до ідеї створення музею. Він був відкритий 26 червня 1909 року в рамках урочистостей на полі Полтавської битви. І хоча саме відкриття музею залишилось поза увагою хронікерів святкування, а його відвідання імператором навіть не планувалось, Микола II особисто вніс зміни до свого імператорського протоколу і виділив цілу годину свого часу на огляд музею. Та цьому, звичайно, передував тривалий процес створення музейного закладу. За зразок було взято відоме Бородіно. Головним ініціатором цього процесу стала Полтавська історико-архівна комісія та її голова І. Ф. Павловський. Останній особливе місце відводив у своїх дослідженнях саме Полтавській битві. Слід зазначити, що саме І. Ф. Павловський став головним хранителем (директором) і янголом-охоронцем музею. Згідно з каталогом музею Полтавської битви, фонди нараховували 339 предметів, то були картини, гравюри, маке-

Секція 5

ти полтавських пам'ятників, карти та схеми битви, фотознімки, медалі, зброя [12, 2-15]. Після святкування фонди музею поповнюються новими надходженнями. В основному це були срібні вінки, що були покладені до Братської могили та пам'ятників під час святкувань. На жаль, даних про те, як функціонував музей у наступні роки, знайти не вдалося. Можна лише припустити з великою часткою ймовірності, що він не прийшов у занепад. Адже очолювати його продовжував І. Ф. Павловський, справжній фанат своєї справи. Свідченням того, що музей не тільки існував, а й проводив певну дослідницьку роботу, є співпраця з І. Ф. Павловським офіцерів шведського Генерального штабу, які в 1911 р. займалися розшуком поховань шведських вояків. Подальший розвиток був перерваний буремними подіями революційних років. Безцінні з історичної точки зору експонати музею привернули увагу грабіжників, про що існує запис у щоденнику відомого полтавця О. О. Несвіцького: «В ночь на 14 октября ограблен исторический музей Полтавской битвы, что на Шведской Могиле. Украдено серебряное блюдо с изображением Петра после боя (стоимость 300 руб.), 15 серебряных и бронзовых венков. Воры пробрались через слуховое окно, прорубив потолок» [8, 19]. Сам факт того, що згадка про пограбування музею потрапила до особистого щоденника О. Несвіцького, є свідченням гострого інтересу полтавської громадськості до музейного закладу та його долі. Та це було не останнє пограбування. Вже 13 січня 1918 р. з'являється новий запис у щоденнику полтавського лікаря: «Из музея на Шведской Могиле украдены все ценные вещи». [8.35] Ті крихти музейної експозиції, які вціліли від злодіїв, деякий час І. Ф. Павловський зберігав удома. Подальша доля колекції прослідковується досить уривчасто. Відомо, що на 1927 р. частина фондів музею Полтавської битви зберігалася у Полтавському Державному музеї (нині Краєзнавчий). Під їх експонування була виділена ціла кімната [15, 411]. Про подальшу долю цих експонатів можна припускати, що до Другої світової війни вони містилися саме в краєзнавчому музеї. Існують перекази, що під час війни музейні предмети евакуювалися.

Йшли роки. Наближалось 230-річчя Полтавської битви. Знову Полтавську битву, вже не вперше, використовують з метою підняття патріотичного духу та отримання політичних дивідендів. З цієї нагоди в Полтаві створюється обласна ювілейна комісія з відзначення 230-річчя Полтавської битви. В місті проводиться реставрація пам'ятників Полтавської битви. Так було замінено бетонніobelіски на місцях редутив на гранітні. Видозмінився на 1939 рік пам'ятник Келіну, в 20-ті роки ХХ ст. з нього було знято двоголового орла, символ імперської влади. На інших пам'ятниках проводиться косметичний ремонт. Видається путівник про Полтаву [3, 20,36]. Відзначення 230-річчя пройшло майже не поміченим, на відміну від 200-літнього ювілею.

Згодом починається війна. Експонати музею історії Полтавської битви

Секція 5

спіткала та ж доля, що і експонати краєзнавчого музею. Частина була вивезена в евакуацію, частина загинула у вогні під час пожежі. Але, як це не прозвучить дивно, пам'ятники Полтавської битви уціліли. Тільки пам'ятник полковнику О. С. Келіну дуже постраждав. За роки окупації (1941-1943 рр.) з нього було знято всі металеві частини і вивезено до Німеччини. Незначні пошкодження отримали й інші пам'ятники. Та деякі були приведені до порядку. Так, до війни склеп Братської могили було перетворено на склад пально-мастильних матеріалів. З метою запобігання викраденню пального вікно зі східного боку було замуровано, була порушена гідроізоляція. Сампсоніївську церкву закрито. Під час окупації було відремонтовано склеп і відновлено Службу Божу в Сампсоніївському храмі.

Війна закінчується. Починається відбудова країни. Постають питання відновлення та збереження пам'яток історії та культури, які постраждали внаслідок воєнних дій, та й не тільки їх. На хвилі великодержавницьких настроїв, що стали наслідком перемоги СРСР у війні з гітлерівською Німеччиною, одним із засобів їх посилення та утвердження стало звернення керівництва СРСР та особисто Й. Сталіна до славних сторінок історії Давньої Русі та Росії. А однією з найзнаменніших подій дорадянського періоду, як відомо, була Полтавська битва 1709 р., що вивела Росію в ранг великих держав Європи. Ефект від згадки про подію петровської епохи посилювався тим, що як і на початку XVIII ст., перемога у Другій світовій війні стрімко змінила роль і місце СРСР у світі, перетворивши його на наддержаву. Паралелі були настільки очевидні, що урочисте відзначення ювілею Полтавської битви у 1949 році та увічнення події шляхом створення музею-заповідника виносилось на порядок денний саме по собі. А враховуючи вже наявний досвід музею-заповідника «Бородіно», це питання не тільки теоретично, а і практично було легко вирішити.

У травні 1949 р. Рада Міністрів СРСР видає постанову про відновлення і збереження пам'ятників Полтавської битви. В документі окремим пунктом зазначалось: «Восстановить и открыть не позднее 1-го мая 1950 года музей на территории Поля Полтавской битвы» [6, 3]. Майже відразу розгортається робота з виконання цієї постанови, починається реставрація пам'ятників Полтавської битви. Проводяться реставраційні роботи монумента Слави: було замінено блоки, які постраждали під час воєнних дій та до яких був нещадний час. Ремонтується пам'ятник на місці відпочинку Петра I після бою, а от пам'ятники шведам від шведів, шведам від росіян не постраждали в ході війни. Найбільше, як згадувалось вище, пошкодження отримав пам'ятник коменданту О. С. Келіну. Постало питання про відновлення попереднього вигляду пам'ятника. Дошки та фігуру лева було відліто заново в Ленінграді, до речі, фігуру лева відливали з тієї ж форми, що і першого лева 1909 року, вона якимось дивом збереглась в Ленінграді на одному з ливарних заво-

Секція 5

дів. Паралельно з реставраційними роботами розгортається титанічна праця з відновлення музею історії Полтавської битви. Урядом СРСР та республіканськими органами влади УРСР були видані постанови про те, що музеї Радянського Союзу і України повинні сприяти у відновленні роботи музею Полтавської битви. До Полтави починають надходити предмети побуту, мистецтва, живопису, зброя та ін. з музеїв Ленінграда, Москви, Чернігова, Путивля, Києва та інших міст. У цей же час вперше на папері викладається ідея створення заповідника поля Полтавської битви. Розробляється генеральний план, створюються креслення, розраховується кошторис. Проектується ціле музейне містечко. На полі планується побудувати монумент Полтавської битви. Пам'ятник планувалось спорудити майже в центрі поля. У проєкті також був пункт про готель та об'єкти громадського харчування, залізничну зупинку та пам'ятник Петру I. З перерахованого вище в життя було втілено тільки кілька пунктів: залізнична зупинка, пам'ятник Петру I, а також музей. Все інше лишилось на папері [6]. 23 вересня 1950 року відновлений державний республіканський музей історії Полтавської битви відкрив гостинно двері для відвідувачів. Згодом перед приміщенням музею на постаменті з чорного лабрадориту постає скульптура Петра I (скульптор Адамсон, архітектор Михайловський). До речі, історія пам'ятника досить цікава. Сама скульптура царя була створена А. Адамсоном на замовлення Петровського Полтавського корпусу, до 75-річчя заснування закладу, в 1915 р. До 1920 року статуя стояла у вестибюлі цього навчального закладу. Після розформування корпусу пам'ятка потрапляє до фондосховищ Пролетарського музею Полтави. Окупацію 1941-1943 років вона переживає закопаною на подвір'ї музею. Саме це і врятувало скульптуру від зникнення.

Музей як заклад культури починає виконувати свої функції. А ідея про заповідник лишається лише задумом. Що стало на заваді втіленню її в життя, можна висувати тільки припущення. Можливо, це була дуже банальна причина нестачі коштів. Можливо, недосконалість проєкту, а можливо, на заваді цьому стала смерть Й. Сталіна та зміна політичної ситуації в країні. Та що б не було основною причиною, а ідея про заповідник втілиться в життя тільки через кілька десятиліть. Поки що лишається тільки музейний заклад як такий.

З наближенням 250-літнього ювілею Полтавської битви в 1956 році розпочинається підготовка до цієї події. Одним із пунктів цього процесу стає розширення приміщення музею. До нього добудовують ще один зал, у якому розміщується діорама Полтавської битви. Над створенням діорами працювали художники московської військової художньої студії ім. Грекова: Жажшко, Марченко, Горпенко. В цей же період було замінено на березі Ворскли пам'ятник на місці переправи російської армії через річку на новий гранітний семиметровий обеліск роботи І. Шмільсона і В. Пасічного. На пам'ятнику

Секція 5

прикріплено бронзовий картуш з написом: «Место переправы русской армии на правый берег Ворсклы по трем бродам 20 июня 1709 года».

Науковцями музею проводиться науково-дослідна робота, продовжують-ся роботи з укомплектування фондів та експозиції. До 250-літнього ювілею видаються збірники статей, де публікуються і статті науковців музею історії Полтавської битви. Та не варто думати, що науково-дослідна і науково-фондова робота велась тільки в ювілейні роки. Науковці музейного закладу плідно працюють над темами, пов'язаними з Полтавською битвою. В різні роки виходять путівники, написані співробітниками музею. В 60-х роках силами полтавських реставраторів і музейних працівників було проведено ремонтні роботи у склепі братської могили, в результаті чого він перетворюється на траурну залу музею. Правда, існування цієї зали було досить недовгими. Внаслідок порушення гідроізоляції після дощу до склепу постійно потрапляла вода, що ускладнювало, а іноді навіть унеможливило роботу в цьому приміщенні. Зважаючи на ці обставини, залу згодом було закрито. У 60-70-х роках проводиться реставрація деяких пам'ятників Полтавської битви. У 1972 році на місці другого укріпленого табору російської армії було поставлено пам'ятний знак — кам'яну брилу. Автор пам'ятки — архітектор П. С. Гуміч.

Та ідея створення заповідника на полі Полтавської битви висить у повітрі. Наявність на близькій відстані музею Полтавської битви та пам'ятників, з нею пов'язаних, сама собою ставить на порядок денний питання про необхідність їх об'єднання в одну структуру. І нарешті наприкінці 70-х років ХХ століття справа створення заповідника доходить до свого логічного завершення.

Як зазначалось у Постанові ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР від 31 березня 1981 року № 153 «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури Поля Полтавської битви Державним історико-культурним заповідником», він створювався, «враховуючи особливу історичну і художню цінність пам'яток історії та культури Поля Полтавської битви, з метою забезпечення їх охорони і широкого використання в комуністичному вихованні трудящих». Окремо в постанові відзначалось, що ініціатива організації заповідника належала Полтавському обкому Компартії України та облвиконкому, а підтримали її Міністерство культури УРСР і Держбуд УРСР. Уже 15 вересня 1981 року виконком Полтавської обласної Ради народних депутатів затвердив своїм рішенням № 480 Положення про Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви».

Таким чином було завершено роботу, яка була розпочата ще у XVIII столітті. Складний шлях творення пройшов заповідник у своєму розвитку: від ідеї до юридичного оформлення. Багато різних перепон виникало під час цього процесу, як політичних, так і суспільних. Та заповідник створено, і він успішно функціонує вже понад чверть століття.

Секція 5

Література:

1. Безверхній О. Пам'ятник «Шведам від шведів»: невідомі рядки історії // Полтавський вісник. – 2001. – 23 листопада.
2. Безверхній О. Пам'ятник загиблим шведам від співвітчизників. – Бібліотека ДІКЗ «Поле Полтавської битви»
3. Бойко Ф. Довідник про історичні місця Полтавської битви. – Полтава: В-во Полтавського обкому КП(б)У «Більшовик Полтавщини», 1939. – 54 с.
4. Бучневич В. Записки о Полтаве и ея памятниках. – Полтава. – 1902.
5. Данилевський Г. Полтавская старина. Исторические места Полтавы и ея крепостей. Крепость. // Журнал Министерства Народного Просвещения, 1856.
6. Генеральный план Поля Полтавской битвы. Проектное задание. Пояснительная записка. – Киев, 1949.
7. Єрмак О. Історія обласного державного підприємства «Полтававодоканал». – Полтава: Дивосвіт, 2000. – 312 с.
8. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917-1922 рр. Щоденник. – Полтава, 1995. – 280 с.
9. Онищенко Н. Творчество мастеров русского монументального искусства в Полтаве в начале XIX в. // Зодчество Украины. Сборник. – К.: Изд-во Академии архитектуры УССР, 1954. – С. 213-238.
10. Павлов В. Музей Полтавської битви на Шведській Могилі та його перший завідувач І.Ф. Павловський // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей 2001-2003 рр. – Полтава: Дивосвіт, 2003. – С. 45-51.
11. Павловский И. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ея памятники. – Полтава: «И. А. Дохман», 1909. – 25 с.
12. Павловский И. К истории Шведской Могилы. – Полтава: «И. А. Дохман», 1910. – 34 с.
13. Павловский И. Шведская Могила. – Полтава: «И. А. Дохман», 1910. – 39 с.
14. Пархоменко В. Отчет члена – делопроизводителя о деятельности Комитета во второй год существования // Труды ПЦИАК. – Вып. II. – Полтава, 1908.
15. Риженко Я. Музеї // Полтавщина. Збірник. / Під ред. Кривотенка. – Полтава, 1927. – С. 406-419.
16. Торжество открытия памятника на поле Полтавской битвы 11 сентября 1895 года // Полтавския Епархіальныя Ведомости. – 1895. – №19.

Віктор Саранча (Кременчук, Україна)

Полтавська битва в офіційній культурі Російської імперії

Історіографія Полтавської баталії складалася протягом XVIII-XX століть, але, незважаючи на це, дослідження багатьох аспектів цієї битви та її наслідків залишаються актуальними для науковців і на початку XXI століття. Підтвердженням цього виступають численні публікації в науковій літературі, симпозиуми, науково-практичні конференції, круглі столи та виставки. Ювілейний 2009 рік не тільки збільшив кількість таких публікацій і заходів та значно розширив їх географію, а й виніс проблематику Полтавської битви далеко за межі суто наукових кіл. Останнім часом політики, громадські діячі, журналісти та просто пересічні громадяни через засоби масової інформації висловлюють свої думки стосовно наслідків події 1709 року для українських земель.

Перші описи цієї «в свете неслыханной виктории»[1] з'явилися майже одночасно із закінченням самої баталії, а авторами цих описів стали безпосередні учасники битви. Так, «Первую обстоятельную реляцию...» було складено Петром I вже 9 (20) липня 1709 року, а на початку вересня того ж року у виправленому вигляді, разом з планом битви, вона вийшла в світ у друкованому вигляді. В 1713 році цю «Реляцію», разом з планом, було передруковано у «Книзі Марсовій».[2] Таким був початок, а за майже триста років, що минули з часу виходу у світ «Первой обстоятельной реляции...», історіографія Полтавської битви поповнилася за рахунок великої кількості спеціальних досліджень та наукових робіт російських і європейських вчених.

Події, що відбулися 27 червня (8 липня) 1709 року під Полтавою, визначили подальший хід Північної війни, змінили геополітичну ситуацію у Північній та Східній Європі, відкрили нові можливості для проведення Петром I реформ у Московській державі та створення Російської імперії. Виходячи з вищесказаного, в історіографії Полтавської битви можна виділити три головні аспекти досліджень: військовий, геополітичний та соціокультурний. В більшості праць, що стосуються цієї тематики (виключаючи суто військові дослідження), увага приділяється усім аспектам даної проблеми, тому, звичайно, зроблений нами поділ має досить умовний характер. Якщо перші два аспекти проблеми досліджувалися вченими багатьох кра-

Секція 5

їн, то соціокультурні наслідки Полтавської битви досліджувалися в першу чергу російськими істориками. За часів набуття Україною незалежності в нашій країні йде формування історично-культурної традиції, тому цілком природним є підвищений інтерес вітчизняних вчених саме до геополітичних та соціокультурних аспектів Полтавської битви.

Військовий аспект Полтавської битви мав деякий час прикладний характер, а зрештою увійшов до класики військового мистецтва. Так, видатний військовий теоретик і практик XVIII століття Моріц Саксонський у своїй праці «Військові мрії» («*Reveries militaires*») (1757) присвячує цілий розділ аналізу Полтавської битви. Цей розділ має назву «Про редути та про їх чудове значення за умов бойового шиккування». Саму Полтавську перемогу він вважає наслідком вмілого використання Петром I системи редутив у польовій битві[3]. У подальшому створена Петром I система редутив та його погляд на оборону як на активний засіб боротьби було сприйнято в західноєвропейських арміях та війнах XVIII століття [4]. Самі ж редути застосовувались як опорні пункти у війнах XIX століття або ж як польові укріплення позицій в російсько-японській війні. [5] У нарисі «Полтавська битва», розрахованому на солдатів, матросів та старшин Збройних Сил СРСР, Б. С. Тельпуховський зазначає, що, незважаючи на зміни в тактиці ведення бою, появу нових видів озброєнь та корінні зміни у прийомах ведення війни, «той, хто хоче досконально вивчити історію розвитку військового мистецтва, збагатити свої знання досвідом та історичними прикладами минулого, той не може обійти Полтавську баталію» [6].

Одним з перших геополітичні наслідки Полтавської битви дослідив Вольтер у своїх працях «Історія Карла XII»(1731) та «Історія Росії за Петра Великого» (1763), а його вислів: «Після Полтавської битви Швеція сходить з підмостків Європи і займає місце в залі для глядачів» став майже хрестоматійним. Німецький історик А. Геєрен, твір якого «*Manuel historique du système politique des états de l'Europe et de leurs colonies, depuis la d'couverte des deux Indes*, par M. Heeren» (Paris, 1821) вважається одним із джерел пушкінської «Полтави», писав: «Полтавський бій (8 липня 1709 р.) вирішив долю Північної Європи. Жодний з інших боїв нового часу не мав більш важливих наслідків; він зміцнив, з одного боку, усі праці, розпочаті Петром Великим, з іншого боку — він відразу перекинув колосальну державу, яка занадто піднялася, щоб утриматися»[7]. Не оминули цю визначну подію першої половини XVIII століття у своїх працях і класики марксизму. Так, Ф. Енгельс відзначав: «Карл XII зробив намагання вторгнутися до Росії; цим він згубив Швецію та наочно показав неприступність Росії»[8]. У сучасних умовах вітчизняні вчені, розглядаючи гео-

Секція 5

політичні наслідки Полтавської битви для українських земель у складі Російської держави, оцінюють перемогу російського війська як втрату останнього шансу для збереження козацько-гетьманського устрою. При цьому перехід гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII часто інтерпретується як вибір європейського вектору розвитку для українських земель.

На відміну від військового та геополітичного аспектів, які досліджуються як прямий вплив Полтавської битви на загальний хід Північної війни або на розстановку політичних сил в Європі, соціокультурний аспект можна дослідити тільки опосередковано. Саме завдяки перемозі в Полтавській битві стали можливими реформи Петра І, які призвели до кардинальних змін у соціально-організаційній культурі Російської держави. Для визначення соціально-організаційної культури (політичної, економічної, правової), що охоплює утворення та функціонування усіх закладів, організацій, громадських інституцій як особливої форми буття, з кінця ХХ століття вживається термін «соціокультурне» (буття). Як зазначав російський філософ-культуролог М. С. Каган, «поняття-біном «соціокультурне», яке усе частіше використовується у філософії, соціології, культурології, правомірне саме тому, що в цій сфері буття суспільство виступає як зміст, а культура — як форма існування даних об'єктів; це значить, що суспільство і культура одночасно різні і єдині, як зміст і форма у всіх предметах, явищах і процесах»[9]. Природно, що завдяки великій кількості складових у визначенні «соціокультурний» цей аспект в контексті дослідження Полтавської битви та її наслідків має найбільшу історіографію, яка не обмежується працями тільки істориків (С. М. Соловйов, В. О. Ключевський та ін.): філософи і публіцисти протягом ХІХ-ХХ ст.ст. досить багато уваги у своїх працях приділяли історичному шляху Росії, який став можливим після перемоги Петра І під Полтавою.

Об'єктом дослідження в даній статті є офіційна культура Російської імперії, а предметом дослідження є Полтавська битва як її важлива складова. Метою цієї статті є визначення місця Полтавської битви у формуванні, розвитку та існуванні офіційної культури Російської імперії. При величезній історіографії Полтавської битви та висвітленні в працях науковців багатьох її аспектів (в тому числі і культурологічних) окремих досліджень, в яких би досліджувалося місце цієї баталії в офіційній культурі Російської імперії, нами не виявлено, що дає можливість казати про наукову новизну даної роботи.

Багатомірність культури як системи (до неї входять моральність, релігія, мистецтво, наука, філософія й ідеологія, політика, міф, світогляд і т. ін.) [10] дає нам можливість говорити про неї як про особливу форму людського буття, похідну від діяльності людини. З усієї багатомірності складових

Секція 5

можна виділити три підсистеми культури, що утворюють її саму: матеріальна, духовна, художня. Усе це стосується і офіційної культури, яка є такою ж невід'ємною частиною кожної держави, як кордони чи армія.

Існуючи в межах певної держави, офіційна культура співіснує з народною культурою (для ХХ століття характерним стала поява контркультур), виконуючи нормоутворюючі та стримуючі функції. В поліетнічній Російській імперії з її великою кількістю національних культур офіційна культура також виконувала функцію з формування загальноімперської свідомості.

Як ми зазначали вище, Полтавська битва не просто мала великий вплив на розвиток офіційної культури Російської імперії: без перемоги російського війська над військом Карла XII 27 червня 1709 держава з такою назвою взагалі могла б і не з'явитися на політичній мапі світу. Де-юре Петро I прийняв титул імператора, а Російська держава в офіційних документах стала іменуватися імперією у 1721 році, після укладення Ніштадтського миру, але де-факто саме перемога під Полтавою зумовила імперський поступ царя та його країни. Отримавши перемогу в Полтавській битві, Петро I вважав, що «ныне уже совершенной камень во основание Санкт-Петербурху положен», маючи на увазі, що тепер всі військові дії треба перенести до Прибалтики для закріплення успіхів у боротьбі за вільний вихід до Балтійського моря [11].

Вихід до Балтійського моря і закріплення на ньому був головним зовнішньополітичним та економічним завданням Росії на початку ХVIII століття. Після закінчення Лівонської війни (1558-1583) та шведської інтервенції (1610-1617) Російська держава остаточно втратила вихід до Балтійського моря, тому, вступаючи у Північну війну (1700-1721), Петро I передусім мав на меті повернути втрачені майже століття тому землі. Перемога у генеральній битві Північної війни сприяла б переходу стратегічної ініціативи до російської армії та подальшому успішному завершенню усієї кампанії, що в свою чергу надавало можливість Росії поновити політичну та економічну присутність у цьому регіоні.

Розуміючи значення перемоги у генеральній битві Північної війни (а саме такої характеристики заслуговує Полтавська битва), Петро I прекрасно розумів, чого йому коштуватиме поразка в ній. Адже на порядку денному, в разі поразки під Полтавою, стояли не тільки перенесення виходу на Балтику та утвердження нової столиці на невизначений термін: цілком реальною ставала загроза втрати земель, які з останньої чверті ХVII століття вважалися російськими (Україна). Внаслідок чинників як зовнішнього, так і внутрішнього характеру під загрозою опинилася територіальна цілісність Російської держави та її подальший історичний розвиток.

Секція 5

Північного Союзу (Росія, Річ Посполита, Данія та Саксонія), який було створено для війни зі Швецією, в 1709 році вже не існувало. Ще на початку бойових дій (1700) Данія вийшла з Союзу, а у 1706 році польський король та саксонський курфюрст Август II підписав зі Швецією мирну угоду та вийшов з війни. Майже три роки Росія воювала зі Швецією сам на сам, до того ж вичікувальну позицію зайняв султан Османської імперії Ахмед III. Важко передбачити хід подій в разі поразки Петра I під Полтавою, але не можна виключати можливості вторгнення турецьких військ на Півдні Росії. Завдяки перемозі в Полтавській битві вже в жовтні 1709 року Північний Союз було поновлено (9 жовтня 1709 року в Торуні було підписано новий союзний договір з Саксонією, а 11 жовтня було підписано новий союзний договір з Данією). Після поновлення Союзу Північна війна перейшла в нову фазу: бойові дії з території Росії перейшли в Прибалтику та Фінляндію. Навіть невдалий для Росії Прутський похід 1711 року не затьмарив Полтавської перемоги: пам'ятаючи про цей розгром Карла XII, турецький султан не наважився вступати у Північну війну на боці Швеції

Серйозні наслідки для ведення війни та подальшого розвитку Росії мав перехід гетьмана І. Мазепи і частини запорізького війська на бік Карла XII. Хоча М. Костомаров зазначає: «Відступ Мазепи від царя ні в якому випадку не міг потягнути по тій же дорозі малоросійський народ...» [11], але стосовно козацтва ситуація була зовсім іншою. Авторитет козацтва серед українського народу був беззаперечний, тому й справа Мазепи не була настільки безнадійною за підтримки його козацтвом. Козацтво підтримало Мазепу, тому, за словами того ж М. Костомарова: «Малоросійське поспільство... могло піддатися чарівливості запорожців, на яких з давно дивилося як на борців за простий народ» [12]. В таких умовах тільки перемога війська царя в генеральній битві могла закріпити перебування українських земель в складі Російської держави, поразка ж могла б привести до утворення з українських земель держави під протекторатом Швеції.

З іншого боку, треба звернути увагу на події повстання під проводом К. Булавіна, яке було жорстоко придушене тільки на початку 1709 року. Повстання, що почалося у низинах Дону, охопило Поволжя та Південь України. Участь у цьому повстанні взяли українські та російські селяни, міська біднота, духовенство, збігли рекрути, на певних етапах повстанців підтримували рядові донські та запорізькі козаки. Дослідник цієї антифеодальної війни В. І. Лебедев пише: «Повстання, що розгорнулося в 1708 р., та збільшена загроза з боку Карла XII дали потужний поштовх для проведення губерньської реформи, і незабаром після Полтавської битви Петро I

Секція 5

квapati обраних губернаторів із закінченням підготовчих робіт. Для пригнічення народних виступів усередині країни Петро I в результаті військових успіхів дістав можливість розмістити частину своєї армії по губерніях. Завдяки придушенню народних повстань на початку XVIII ст. остаточно зміцнився абсолютизм Російської імперії» [14].

Отже, завдяки Полтавській битві в 1721 році на карті світу з'явилася Російська імперія. Творцем і архітектором Російської імперії, її традицій та офіційної культури був Петро I. Змінилася не тільки назва країни: розпочиналася нова епоха в історії Росії, не було такої сфери життя, яка б не зазнала змін. На відміну від офіційних культур Київської Русі та Московської держави, які мали яскраво виражений релігійний характер, офіційна культура Російської імперії, по волі її творця, мала секуляризований характер. Повне підпорядкування церкви державі, розвиток науки, світської літератури та мистецтва, запровадження святкування цивільних свят — все це з'явилося в Російській імперії після реформ Петра I.

Обов'язковою складовою офіційної культури є ідеологія, яку ми розуміємо як ціннісно-смыслову сітку, яка виробляється колективно та розміщена між індивідом та світом, опосередковуючи його ставлення до цього світу [15]. В ідеології Російської імперії з часів Петра I Полтавській битві відводилося ключове місце: перемога під Полтавою була взірцем для військових у численних війнах, святкування річниць (і особливо ювілейних дат) битви були державною справою, своє відображення ця подія знайшла у художній літературі та образотворчому мистецтві.

1 липня 1709 року звістку про перемогу під Полтавою було отримано в Москві: за донесенням англійського посла Вітворта, святкування тривало протягом трьох днів, з укріплень міста було дано кілька тисяч артилерійських пострілів. Цю подію можна вважати першим офіційним святкуванням Полтавської перемоги. Також грамоти та друковані відомості про Полтавську перемогу розходилися по всій державі в адміністративні органи для ознайомлення широких народних мас [16].

Велике святкування Полтавської перемоги за участю Петра I відбулося в Москві наприкінці грудня 1709 року і плавню перейшло в Новий рік — одне з цивільних свят, традиції святкування якого було закладено Петром I. Змінивши звичний для Московської держави ритм життя, Петро I реформує, а фактично створює цивільний календар з його щорічним колом свят. Церковна складова календаря поступово заміщається новими святами молодій держави: особливо увагу приділяють «царським святам» та «вікторіальним» дням.

Як зазначає історик О. Погосян: «Річний спогад військової перемоги, навіть найбільшої, не був чимось безперечним ні для сучасників Петра, ні

Секція 5

для нього самого. Полтава, головна перемога в російсько-шведській війні, стає для Петра «російським воскресінням»: вона, як і старозавітне свято Великодня, є річницею військової перемоги і отримує статус події, гідної включення в церковний календар. Саме тому Полтава отримує право стати самостійним річним святом»[17]. До першого ювілейного року (1719) Полтавська перемога взагалі стає головним святом імперії, замінивши собою Новий рік.

Петро I був творцем і архітектором Російської імперії, її офіційної культури та історіографії. Саме він проголосив війну (Північну) та її генеральну битву (Полтавську) головною рушійною силою усіх перетворень в державі. Таке ставлення до подій 1709 року, та взагалі до війни як рушія прогресу збереглося в офіційній ідеології Російської імперії до її краху в 1917 році.

Для Російської імперії святкування ювілеїв Полтавської битви завжди було більше, ніж просто свято перемоги російської зброї. У різні роки ці дні використовувалися офіційною владою з ідеологічним та політичним підтекстом, до святкувань залучалися широкі народні маси. Як правило, святкування ювілеїв супроводжувалося значними подіями у культурному житті країни (побудова пам'ятників, написання літературних творів тощо). Сама битва, її учасники (Петро I, Карл XII, Мазепа та інші), їх відображення в художніх творах та картинах у багатьох випадках мають вже зовсім не історичний відтінок — вони є складовою частиною історичного та культурологічного міфу.

Як зазначалося вище, перше помпезне святкування перемоги під Полтавою відбулося вже в 1709 році. В цьому ж році вийшов перший літературний твір про цю битву: «Панегірікос» Феофана Прокоповича, в якому він славить перемогу російського війська над зовнішнім та внутрішнім ворогом. Цього ж року (наприкінці листопада 1709 року) було засновано Сампсоніївський собор у Петербурзі (спочатку це була дерев'яна церква) — першу релігійну споруду, присвячену Полтавській битві. У 1709 році також закладено перший корабель з назвою «Полтава»: взагалі, в російському флоті 7 військових кораблів носили назву «Полтава». Так, лінійний корабель «Полтава» (одного типу з відомим «Петропавловськом») було спущено на воду в 1911 році, а броненосець «Полтава» брав участь у російсько-японській війні.

Перший ювілейний рік (1719) Полтавської битви Петро I відзначав при мисі Гангут, місці, яке можна назвати «морською Полтавою», адже першу серйозну перемогу на морі російський флот отримав саме там. Первинне значення «російського воскресіння» — ключової битви Північної війни — було ще актуальне: до підписання миру зі Швецією залишалося

Секція 5

ще два роки. Протягом XVIII — XIX століття Російська імперія ще тричі воювала зі Швецією, отримуючи кожного разу перемоги, при цьому не останнім фактором для підняття бойового духу слугувала пам'ять про перемогу над шведами під Полтавою.

Двадцятип'ятирічний ювілей Полтавської вікторії припав на час війни з Туреччиною, кримських та азовських походів. Достойним пам'ятником цього ювілею є фонтан «Самсон» у Петергофі. Протягом XVIII століття, особливо в царювання «дщери Петрової» — Єлизавети, день перемоги над шведським військом залишався головним святом Російської імперії. Це стосується і часів Катерини II: реформи свого царювання імператриця вважала продовженням справи Петра I. Митці того часу неодноразово зверталися до образу першого імператора та подій, пов'язаних з ним, зокрема і Полтавської битви. Так, однією з величних культурних подій середини XVIII століття є мозаїчне панно М. В. Ломоносова «Полтавська баталія», яке великий учений закінчив до 55-річчя цієї події, в 1764 році.

Революційні події у Франції та війни з Наполеоном на початку XIX століття дещо змінили акценти в офіційній культурі та ідеології Росії. Сторічний ювілей Полтавської битви відзначався під час святкування нових перемог, і знов-таки над шведами — у війні 1808-1809 років. В цей час святкування ювілеїв стає не тільки прерогативою столиць: Полтава стає губернським центром, і низка заходів переноситься до міста, де безпосередньо відбувалися події головної битви Північної війни. Трохи із запізненням до сторічного ювілею (1811) в Полтаві відкривається Монумент Слави, який на довгі роки став візитною картою цього міста.

Справжнє піднесення інтересу до особистості Петра I та подій, пов'язаних з його особистістю, можна спостерігати в царювання Миколи I, для якого перший російський імператор був взірцем. У 1836 році на честь 125-річчя перемоги в Полтаві за участі імператора відкривається Петровський Полтавський кадетський корпус. Тричі корпус, який став кузницею військової еліти Російської імперії, відвідував Микола I, в 150-ту річницю Полтавської битви кадетів благословив Олександр II, а в 1909 році цей заклад відвідав Микола II.

Не міг не звернутися до подій епохи Петра Великого великий російський поет О. С. Пушкін, а його поема «Полтава» стала літературним пам'ятником подіям 1709 року. Поема О. С. Пушкіна хоча й має назву «Полтава», є також художнім поглядом не тільки на військові події. Головним героєм поеми можна вважати не Петра, а гетьмана Мазепу, саме йому, його коханню в «Полтаві» присвячено дуже багато місця. До розкриття образу гетьмана вдавалися й інші митці, зокрема Рилєєв та Чайковський.

Секція 5

Змінювався час: запеклі дискусії 1840-50 рр. між західниками та слов'янофілами часто-густо стосувалися саме реформ Петра I; завдяки реформам 1860-1870 рр. в Росії почало формуватися громадянське суспільство, історичні шляхи розвитку країни, її минуле стали широко обговорюватися в пресі. За Олександра III ставлення до Полтавської битви не змінилося, незважаючи на зміну офіційної ідеології: від реформаторсько-західної до контрреформаторсько-патріархальної. За таких умов почалося й царювання Миколи II, але невдала російсько-японська війна та революція 1905-07 рр. внесли свої корективи.

Нещодавня програна війна, революція та конфлікт з Державною Думою дали привід Миколі II провести святкування 200-річчя Полтавської битви з великою помпою. Ці святкування повинні були витіснити зі свідомості підданих усі негаразди та поневіряння останніх років. Святкування тривало 4 дні (з 25 до 28 червня 1909 року): було відкрито багато пам'ятників, проведено військові паради, всі дієства було знято на кіноплівку. Микола II полюбив Полтаву: сюди він приїздив за натхненням у справах військових в січні 1915 року, але дива не сталося: Російська імперія народилася внаслідок Північної війни, а під час Першої світової вона припинила своє існування.

Велика кількість картин та інших витворів мистецтва, літературні твори, пам'ятники, церкви, кораблі, військові навчальні заклади, ювілейні торжества — все це свідчить про ту виняткову роль, яку відіграла Полтавська битва в культурі Російської імперії, країни, яка з'явилася саме завдяки цій битві. Зміни політичних ситуацій та орієнтацій не змінювали ставлення до цієї битви не тільки офіційної влади, а й людей мистецтва.

Література:

1. Письма и бумаги императора Петра Великого., Том 9. Выпуск 1-й. Издание 2-е. Издательство Академии Наук СССР. М., 1950. —С. 246.
2. Письма и бумаги императора Петра Великого. Том 9. Выпуск 2-й. Издание 2-е. Издательство Академии Наук СССР. М., 1952. —С. 1161.
3. Юрий Абызов. От Лифляндии к Латвии. Рига 1993 г. —С. 19-20.
4. Б. С. Тельпуховский. Полтавская битва. Военное издательство министерства вооруженных сил СССР. Москва. 1947 г.
5. Українська радянська енциклопедія, К., 1979.
6. Б. С. Тельпуховский, «Полтавская битва» Военное издательство министерства вооруженных сил СССР, Москва, 1947 г.
7. Томашевский Б. В. Один из источников «Полтавы» // Пушкин: Временник Пушкинской комиссии / АН СССР. Ин-т литературы. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. — [Вып.] 4/5. — С. 481-483.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2-е. Т. 22, с. 17.

Секція 5

---

9. М. С. Каган Введение в культурологию. Курс лекций / Под ред. Ю.Н. Солони-на, Е. Г. Соколова. СПб., 2003. С.6-14.
10. Культурология: Учебное пособие / Составитель и ответств. редактор А.А. Ра-дугин. – М.: Центр, 2001. – 304 с.
11. Письма и бумаги императора Петра Великого. Том 9, Издание 2-е. Издательс-тво Академии Наук СССР, М., 1952, С. 991
12. Н. И. Костомаров. Мазепа. М., Терра-Книжный клуб, 2004.– 336 с.
13. Там само.
14. В.И. Лебедев, Булавинское восстание (1707-1708). М., Просвещение, 1969. –156 с.
15. Косиков Г.К. Идеология. Коннотация. Текст (по поводу книги Р. Барта «S/Z» // Барт Р. S/Z / Перевод Г.К. Косикова и В.П. Мурат. Общая редакция, вступит. статья Г. К. Косикова. – М.: Ad Marginem, 1994. с. 277-302.
16. Письма и бумаги императора Петра Великого, Том 9 Выпуск 2-й, Издание 2-е, Издательство Академии Наук СССР, М., 1952, с 985-986.
17. Е.Погосян, Петр I – архитектор российской истории. Спб.: «Искусство – СПб», 2001.

Євгенія Стороха (Полтава, Україна)

Інтерпретація подій Полтавської баталії в творчості І. П. Котляревського

Три твори Івана Котляревського — «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» — як три віхи на початку: ними він вибудував цілу імперію України з її старосвітським побутом, домоустроєм та державоустроєм, її міфами та легендами, моральним кредо і табу. Як і два століття тому, їх майже неможливо осягнути розумом як цілісність.

Особливо це стосується «Енеїди» — винятково неоднозначної, строка-тої та водночас геніальної поеми про нас і нашу історію, створеної в перехідну історичну епоху. Протягом майже двох століть тривають дискусії навколо неї, і, як зазначає Є. К. Нахлік, «...можливості нових прочитань і наукових інтерпретацій її тексту ще далеко не вичерпані, а може, й невичерпні. А якщо так, то вона завжди викликатиме жвавий інтерес і функціонуватиме не тільки як літературна пам'ятка, а й як живе явище сучасного культурного процесу» [1, 29].

Останнім часом в українському літературознавстві з'явилося чимало нових досліджень феномену Котляревського на принципово нових засадничих принципах, а саме через призму загальнолюдських цінностей, української національної ідеї та переосмислення попередніх здобутків наукової думки як в Україні, так і за її межами. До цієї когорти науковців справедливо можна віднести М. Наєнка, В. Шевчука, В. Неборака, Є. Нахліка, М. Ткачука, В. Василенка, котрі рішуче відмежувалися від класового підходу до оцінки історичних і мистецьких явищ, абсолютизації реалізму як художнього методу тощо. Творчість Івана Котляревського треба розглядати такою, якою вона з'явилася в реальній історичній ситуації кінця XVIII — поч. XIX ст. і одразу ж набула величезної популярності у тодішній Україні, — так, мабуть, можна означити загальну парадигму сучасних наукових пошуків.

У цій площині життя старосвітської України, а ще ширше — російсько-імперська дійсність у поемі «Енеїда» постали в досить суперечливій суспільно-політичній сув'язі.

Котляревський народився в Полтаві через 60 років після того, як «...прогриміли останні залпи історичного двобою і шведи були перемож-

Секція 5

ні. Але не стерлися ці вікопомні події у пам'яті народній» [2, 21]. Тому Енеєві побратими

Полтавську славили Шведчину,
І неня як свою дитину
З двора провадила в поход... [3, 59]

Полтава була повна згадками про Шведську війну, про Карла XII, Петра I та гетьмана Мазепу. Рани, які отримала Україна в тій війні, були страшні та невилгоюні. Про Полтавську баталію склалися перекази й легенди; школа й церква робили свою справу: там проклинали Мазепу як зрадника, а на увічнення пам'яті про перемогу Петра I ставили пам'ятники, влаштовувалися бучні урочистості. Українська спільнота — від шляхти, урядовців і аж до посполитих — щоб врятуватися, уникнути статусу державного злочинця та не називатися «зрадниками-мазепинцями», відхрещувалася від гетьмана й ідеї, якій він служив. А нові покоління, котрі народились і зростали після знищення Гетьманщини, вважали за краще втратити пам'ять і самі вже повірили, що І. С. Мазепа був справді і великий грішник, і великий зрадник.

В. Неборак у «Перечитаній Енеїди» підмітив цікаву річ: «Еней Котляревського позбавлений пам'яті як саморефлектуючої свідомості, він радше упізнає, якщо когось чи щось побачить прямо перед собою..., ніж поринатиме у минуле, як у спогади... Котляревський, на відміну від свого Енея, пам'ятає багато чого — і «вічної пам'яті» реалії Гетьманщини, і шведів під Полтавою. Вся його поема — це спроба зафіксувати пам'ять, свою і родову, структурувати свідомість. Котляревський — тотальна протилежність своєму героєві в ставленні до минулого...» [4, 103]. Ось хоча б «біографія» Кумської Сівілли:

При Шведчині я дівувала,
А татарва як набігала,
То я вже замужем була;
І першу сарану зазнаю,
Коли ж був трус, як ізгадаю,
То вся здригнусь, мовби мала [3, 62]

Наведений фрагмент із III-ї частини «Енеїди» красномовно підтверджує: автор поеми, якому Сівілла доводилась прабабою, добре пам'ятає не тільки битву всеєвропейського масштабу, але й напади татар на Лівобережну та Слобідську Україну, котрі почастішали у 20-30-х рр. XVIII ст., нальоти сарани на південноукраїнські степи в 1748-1749 рр. Стосовно страшного «труса» — тут, найімовірніше, маються на увазі події, пов'язані з ліквідацією Гетьманщини та Генеральним описом Лівобережної України 1765-1769 рр., проведеним тодішнім царським намісником Рум'янце-

Секція 5

вим-Задунайським із метою підвищення податків та остаточного покріпачення селянства, ліквідації залишків політичної автономії. Усе, пов'язане з «трусом», призвело до культурного та морального занепаду України.

У текстовому просторі «Енеїди» чимало таких екстраполяцій на відомі й майже призабуті історичні події та їх обставини. Вона «...переповнена історичними споминами українськими, а слова Котляревського переповнені тут такою щирою теплою, яку можна подибати лиш у найбільших патріотів. Се не «інстинктове» українофільство, отже. несвідоме задачі і цілі народолюбство, се щирий патріотизм» [5, 29]. Серед них є одна-єдина строфа у IV-й частині поеми з прямим посиланням на Полтавську битву, в якій українські козаки, в тому числі Полтавського полку, опинилися у ворогуючих станах. Мезентія порівняно з Лубенським полковником, який веде свій полк рятувати Полтаву:

Було полковник так Лубенський
Колись к Полтаві полк веде,
Під земляні полтавські вали
(Де шведи голови поклали)
Полтаву-матушку спасать;
Пропали шведи тут прочвари,
Пропав і вал — а булевари
Досталось нам тепер топтать. [3, 171]

«Мандрівка Енея — це рух козацтва в часі», — пише В. Шевчук [6, 18]. Виходячи з цього, цілком логічно припустити, що саме Полтавська битва, а не ліквідація Запорозької Січі, котра була закономірним її наслідком, є головною історичною подією в контексті «Енеїди». Ця подія повністю змінила шкалу козацьких прав та вольностей, усю систему старосвітського життя в Україні, а найголовніше — розклад політичних українських сил. «Полтавська битва перемінила багато чого, і серед цих перемін опинилися «ми», пише Котляревський. Контекстуальне питання, яке випливає з цих співставлень — хто є ми? Нащадки Мезентія (Лубенського полковника) чи Енея (бурлаки, кошового, князя)? Пізніше Шевченкове «Чиї сини? яких батьків?» присутнє уже в підтексті «Енеїди» Котляревського» [4, 140]

Серед героїв поеми І.П.Котляревського зустрічаються персонажі, завуальовані настільки прозоро, що авторська алюзія на історичну особу майже не викликає сумнівів. Хоча б розбишака Мезап. Його, хороброго воїна, автор поеми порівняв з очільником гайдамаків Желізняком. Ім'я асоціативно нагадує Мазепу, якого Петро I теж зарахував до розбійників.

У шостій частині «Енеїди» Еней зі своїми союзниками наближається до царства Латина, невдовзі переможе Турна і в перспективі збудує нове сильне царство. Після завершальних «розпоряджень» Зевса Венері та

Секція 5

Юноні не втручатись у діла земні Котляревський вдається до рідкісного у контексті поеми прийому. Він вводить у текст самого себе:

І я прощаюсь з небесами,
Пора спуститись до землі
І стать на Шведськую могилу,
Щоб озирнуть воєнну силу
І битву вірно описать...[3, 172]

Складається враження, що автор-полтавець збирається відтворити саме ті події, котрі мали місце 1709 року, і на допомогу кличе музу, «щоб кінчить помогла роботу». Одне з ключових слів — «вірно» — тобто дати правдиву картину як самої битви, так і простежити хоч до деякої міри наслідки, до яких вона призведе. Авторська оповідь насичена великою кількістю підтекстів; схоже на те, що Енеєві союзники в реальному житті чи в неглибоких шарах історії мали реальних прототипів. Декого можна навіть упізнати:

А то сидить в брилі, в кереї,
З товстою книжкою в руках,
І всім, бач, гонить ахінеї,
І спорить о своїх правах?
То родом з Глухова юриста,
Він має чин канцеляриста
І єсть добродій Купав он.
Щоб значкового дослужиться
І на війні чим поживиться,
Вступив в Енеїв легіон [3, 208]

У «Діаруші» генерального хорунжого Миколи Ханенка, писаного 1722 р., є згадка про те, що наприкінці листопада того ж року у нього в Глухові обідали Петро Симоновський, автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе и о военных его делах», та «повірений» (тобто юрист) Захарій Котляревський. Чи не його уводить наш поет до гурту, правда, із вельми несхвальною характеристикою? Можливо, цей добродій навіть предок нашого поета?

Відчуваючи, що Турн скоро буде переможеним, Юнона просить Зевса:

Нехай Еней сідла рутульця,
Нехай спиха Латина з стільця,
Нехай поселить тут свій рід.
Но тільки щоб латинське плем'я
Удержало на вічне врем'я
Імення, мову, віру, вид [3, 125].

Поза всяким сумнівом, Котляревський тут стає на захист права українського народу на збереження національної неповторності та самобутності.

Секція 5

За спостереженням Олександра Кониського, якби Котляревський «... замісто «латинське плем'я» написав «українське», чи дали б йому напечатати «Енеїду», чи не опинився б він «у хладных финских скал» або на березі ріки Лени... Інак Котляревському не можна було говорити, і ніхто другий з українців тоді не сказав і того, що він» [4, 103].

Не можна не брати до уваги той факт, що на формування оцінки Полтавської баталії І. Котляревським вплинули його дружні стосунки з Кочубеями, меценатом і видавцем «Енеїди» (1809 р.) Семеном Михайловичем та міністром внутрішніх справ графом Віктором Павловичем. «Коли Віктор Павлович... приїжджав вряди-годи у своє помістя Диканьку, він обов'язково запрошував Котляревського і ласкаво приймав його», — пише С. Стеблін-Камінський [7, 98]. Поза всякими сумнівами, Котляревський добре знав про родинну трагедію предків Кочубея. Не випадково ж у «Наталці Полтавці» Борис Тетерваковський виправляє Петра, який помилково називає Кочубея полковником: «В полку пана Кочубея? Но в славній полтавській времена — тее-то як його — Кочубей не бил полковником і полка не іміл; ібо і пострадавший от ізверга Мазепи за вірність к государю і отечеству Василій Леонтіївич Кочубей бил генеральними суддею, а не полковником» [8, 71].

У «Наталці Полтавці» автор відверто тримається згоди з Москвою, що красномовно виявляє себе у пісні Миколи:

Козаченьки
З москалями
Потішались
Над врагами,
Добре бившись за Полтаву
Всій Росії в вічну славу! [8, 78]

Наскрізна внутрішня динаміка авторської думки стабільна і непохитна: жодного разу не вживши слова «Україна», автор-полтавець показав свою батьківщину на історико-соціальному та етнографічному зрізі такою, якою знав і любив своїм великим синівським серцем патріота. Через прозорі натяки він висловлює свій захват козацтвом, його волелюбством, бойовим духом, його визвольними змаганнями. Йому хотілося б зберегти для України певну адміністративно-політичну та культурну автономію, козацьке військо. Але відкрита декларація цих ідей була приречена на поразку. Тому Котляревський вдається до різних поетичних прийомів — промовистознижених комічних паралелей, контрастів, гротеску, іноді навіть фантастики. Все це сприяло повноті художнього осмислення історичної долі України та історичних перемін, які з винятковою силою відчувались як автором «Енеїди», так і його мислячими сучасниками-українцями.

Секція 5

Література:

1. Нахлік Є. К. Творчість Івана Котляревського / Євген Нахлік. – Львів: Рекламно-видавнича фірма «Олір», 1994. – С.68
2. Кирилюк Є. П. Слово про Котляревського / Євген Кирилюк // «Слава сонцем засіяла». – К.: Дніпро, 1972. – С.397.
3. Котляревський І. П. Твори / Іван Петрович Котляревський. – К.: Дніпро, 1980. – с.311.
4. Неборак В. В. Перечитана «Енеїда»: (Спроба сенсового прочитання «Енеїди» Івана Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія) / Віктор Неборак. – Львів: ЛВІЛШ, «Астрон», 2001. – С.287.
5. Кониський О. Відчити з історії русько-українського письменства ХІХ віку / Олександр Кониський // «Світ». – 1881. – Ч.2. – С.143.
6. Шевчук В. О. «Енеїда» Івана Котляревського в системі літератури українського бароко./ Валерій Олександрович Шевчук – Львів, 1998. – С.61.
7. Стеблін-Камінський С.П. Спогади про І.П.Котляревського / Семен Стеблін-Камінський // І. П. Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К.: Дніпро, 1969. – С.630.
8. Котляревський І.П. Наталка Полтавка / Іван Петрович Котляревський [Післямова, упоряд.П.Хропко]. – К.: Дніпро, 1983. – С.92.

Марина Тарасова (Могилев, Беларусь)

**Е. Р. Романов
и увековечение памяти сражения
при Лесной**

Из историко-культурных ценностей, находящихся на территории Могилёвской области, одной из самых знаменитых и посещаемых является мемориальный комплекс, посвящённый сражению 28 сентября 1708 г. (по ст. стилю) у д. Лесная Славгородского района. К памятникам Могилевщины его относили уже в 1915 г. [1.60].

Начало увековечению этой победы, названной «огненным крещением ... молодой армии», положил Пётр I, включив этот день в «табель дней викториальных». По этому случаю были отчеканены наградные и памятные медали, в том числе и для продажи за границей.

На месте одержанной победы вместо разрушенной во время боя церкви был построен новый храм в стиле барокко. Он представлял собой прямоугольный сруб с пятигранной апсидой, а также притвором и крыльцом с тремя арочными входами. Церковь завершалась усеченным шатром, над которым четвериковый барабан был накрыт пластичным куполом с фонарем. Внутри шатер и барабан были расписаны. Описание этого храма известно только со слов Е. Р. Романова: «На передней стенке шатра, над иконостасом изображена распростертая царская порфира, над которой два ангела поддерживают корону. ... На остальных трех стенах шатра даны громадные аллегорические изображения, имеющие по-видимому отношение к событию, но точного объяснения их пока не сделано, за невозможностью фотографировать их. По углам изображены четыре евангелиста. В барабане сделаны изображения святых всех чинов» [14.70]. Известно, что в церковном интерьере находились медные доски с изображениями моментов битвы. Около 1748 г. эта церковь, ставшая к тому времени униатской Рождество-Богородицкой, была перенесена владельцами-католиками в с. Головенчицы в 30 верстах от д. Лесная, где она находилась до начала 1905 г.

Создание ныне существующего мемориала тесно связано с именем Е. Р. Романова, имя которого с 2005 г. носит Могилёвский областной краеведческий музей [далее: МОКМ].

Секція 5

Евдоким Романович Романов (11.9.1855-20.1.1922) — уроженец Могилёвской губернии (местечко Ново-Белица, ныне — часть г. Гомеля), известный белорусский археолог, этнограф, фольклорист, создатель нескольких музеев. При его непосредственном участии были созданы музеи в Витебске и Могилеве (т. н. «церковные древлехранилища», позднее церковно-археологические музеи) [13, 37-38]. С 1872 г. он работал учителем, а с 1886 по 1906 г. — инспектором народных училищ Витебской, Гродненской и Могилевской губерний. В 1895-1906 гг. Евдоким Романович жил и работал в г. Могилеве, а в 1897-1903 гг. был редактором неофициальной части газеты «Могилевские губернские ведомости», где публиковал многочисленные материалы по истории Могилевщины и Беларуси. Именно благодаря Романову и был создан комплекс памятников, увековечивающий военную победу Петра I в сентябре 1708 г.

Еще в 1888 г., в т. н. «Витебский период» своей жизни, Е. Р. Романов посетил исторические места, связанные с этой победой над шведским корпусом А. Левенгаупта, во время своей этнографической «поездки» (экспедиции) по Могилёвской губернии [7, 282]. Его впечатления оказались «крайне печальны». «Если бы я не видел попираемых ногою реликвий битвы — белых от двухсотлетнего пребывания в земле пуль, ржавых ядер, осколков бомб, обломков штыков и т. п. — я не нашел бы на поле ничего напоминающего великое событие. Ни монумента, ни часовни, ни даже креста не было над усыпальницею доблестно здесь павших русских героев. Я не имел даже возможности отыскать здесь братскую их могилу, равно как и место погребения принца Гессен-Дармштадтского. Над прахом героев лишь печально шумела волнующая нива...» [16].

Романов обратился к Александру III с идеей о необходимости сооружения на поле сражения под Лесной памятника. В 1890 г. был объявлен конкурс на составление его проекта, на который было представлено более десяти работ. Главная премия была присуждена художнику Сафонову за проект памятника в виде конной статуи Петра I с изображением на щитке сцен из битвы. Однако этот проект не был утвержден императором. В 1890 г. в газете «Витебские губернские ведомости» была опубликована статья Е. Р. Романова «История памятника при дер. Лесной» [7, 283].

После смерти Александра III работа над памятником у Лесной приостановилась. Возникла идея создания памятника Северной войне в Москве. В результате «вопрос о сооружении памятника в честь русского оружия в Могилевской губернии упразднился». Впоследствии вопрос о необходимости создания такого памятника обсуждался в кругах местной могилевской интеллигенции. Так, в 1893 г. один из наших краеведов —

Секція 5

М. В. Фурсов предлагал увековечить память погибших в битве при Лесной не строительством дорогого памятника, а созданием «школы для окрестных людей» [19.203].

В 1897 г. Романов возобновил свои попытки мемориализации баталии при Лесной, «подобно тому, как это сделано под Полтавою». В этом же году была опубликована его «Справка по делу о сооружении памятника при дер. Лесной» в №№ 98-99 «Витебских губернских ведомостей» [7, 286]. В конце концов, после его обращения к К. В. Победоносцеву «явилось решение соорудить на месте победы храм» и выделено на эти цели 100 тысяч рублей. Только теперь, по прошествии 12 лет, Е. Р. Романов смог с уверенностью написать, что «храм будет каменный и по сооружении будет передан в ведение нашего [Могилевского] епархиального начальства. Теперь следовало бы еще точно определить место братской могилы на поле битвы и место погребения принца Гессен-Дармштадтского, обнести их оградой и воздвигнуть надмогильные мавзолеи с соответствующими надписями» [17].

В 1908 г. у д. Лесная появился памятник в честь победы русских войск, созданный замечательным русским скульптором-анималистом, академиком скульптуры Артемием Лаврентьевичем Обером (1843-1917), работы которого «отличаются знанием форм и движений животных, тонким проникновением в их характер и редким декоративным чувством». Памятник представляет собой «остроконечную скалу; на вершине ее бронзовый орел в натуральную величину, терзающий поверженное шведское знамя с изломанным древком. Орел с распростертыми огромными крыльями с гордостью смотрит на восток, на Москву, на Русь. У ног его славянская надпись: В память сражения при Лесной — матери Полтавской победы 1708 года 28-го сентября 1908 года». Подножие памятника окружено земляным холмом в виде усеченной четырехгранной пирамиды» [16, 72].

В день празднования 200-летия сражения состоялись грандиозные торжества по этому случаю не только на месте события, но и в Петербурге, широко освещавшиеся в печати. 28 сентября был торжественно открыт ставший знаменитым памятник с орлом, а в 60 саженях от деревянной церкви был заложен новый храм. Его возведение было рассчитано «на три строительных периода» и должно было закончиться «к 203 годовщине боя 28 сентября 1911 г.»

Храм-памятник возводился на основе проекта академика архитектуры, «архитектора двора», члена инженерного комитета Главного инженерного управления Александра Ивановича фон Гогена (1856-1914) [9]. Проект был разработан в 1904 г. и высочайше одобрен в августе 1908 г. Строи-

Секція 5

тельством, которое вела Бобруйская военно-инженерная дистанция, руководил военный инженер И. А. Лидверс. Инженер В. Н. Бокитько усовершенствовал первоначальный проект, заменив каменные своды бетоном, черепичное покрытие шатра — железным оцинкованным чешуйчатым. За строительство храма были награждены правительственными грамотами мастера И. Гоп и А. Иванов [11, 238].

Согласно проекту, «воздвигаемый храм-памятник... представляет квадратную (8 x 8 с[аженей]) пирамидальную башню в 6 саж. высоты, на вершине которой сооружена другая, меньшая, в 3 1/2 с., прикрытая сверху шестигранной пирамидой; над пирамидой круглая шея в 1 с. высоты, затем золотая глава Московского типа и крест. Внизу громадный постамент в 16 1/2 с. длины и ширины и в 1 с. высоты, из гранита. Вся высота церкви 19 1/2 саж. В общем, храм представляет копию кремлевских башен, с необходимыми вариациями. В таком же древнерусском стиле будет и живопись храма. На сооружение ассигновано 110 т. руб., считая в этом числе и причтовые постройки» [16, 79-80].

Построенная в неорусском стиле, церковь эта и сегодня является одним из лучших памятников такого рода в Беларуси. Она представляет собой монументальную двухъярусную башню на гранитном постаменте, завершенную шатром с куполом. Ярусы перерезаны поясами машикулей, облицованы светло-желтым кирпичом, входные порталы, а также перемычки оконных проемов, пояски и карнизы выполнены из белого «радомского» песчаника. Три входа решены в виде могучих перспективных порталов. Над главным входом была выбита надпись: «В лето от Рождества Христова тысяча семьсот восьмого. Великий император Петр». Выше, над входом, расположена небольшая звонница под килеподобным щипцом и лучковым проемом. Главный фасад украшен мозаикой «Богоматерь с младенцем», размещенной над входным порталом. Восточный алтарный фасад прорезан двумя арочными оконными проемами, которые окружены мощным арочным порталом, и декорирован между ними мозаичным панно «Апостол Петр». Мозаики были выполнены в мастерской В. А. Фролова в Петербурге. Второй ярус завершается зубцами в виде «ласточкина хвоста». Лучковые оконные проемы второго яруса в наличниках. По закругленным углам первого яруса и над главным входом — узкие оконные проемы-бойницы [10, 76-77].

Внутренне пространство перекрыто крестовым сводом с распалубками; стены облицованы керамической плиткой, пол покрыт терракотовой плиткой, в алтаре и на слее — паркет. За балюстрадной оградой солеи стоял трехъярусный, окрашенный белой эмалью сосновый иконостас на 20 икон, судьба которых неизвестна. На стенах висели две мраморные дос-

Секція 5

ки: одна со списком войсковых частей, участвовавших в сражении, вторая — с копией реляции о баталии.

Осенью 1912 г. состоялись торжества в связи с освящением храма. Фотографии и информация об этом событии широко публиковались в столичной и местной прессе. Например, журнал «Огонёк» [№ 47 от 18 ноября 1908 г.] опубликовал фотографию Двоськина «Торжественное открытие и освящение храма-памятника Святых Апостолов Петра и Павла в деревне Лесной епископом Гомельским Митрофанием в присутствии офицеров Виленского военного округа».

О судьбе храма и памятника после 1917 г. известно немного: они пострадали в годы Великой Отечественной войны; до сих пор в крыле орла виден след от пули...

В середине 1950-х гг. у директора Могилевского областного краеведческого музея И. С. Мигулина возникла идея создания мемориального музея на месте исторического события. Так как коллекции предметов, связанных с тематикой Северной войны, у музея, погибшего в июле 1941 г., не было, то дирекция при поддержке областного управления и Министерства культуры БССР обратилась с просьбами о передаче предметов из дублетных фондов различных музеев СССР. В 1956-1957 гг. из музеев БССР, Москвы и Ленинграда в Могилев было передано 85 предметов [2.75-1]. Было изготовлено большое количество фотокопий, а также более десятка тематических рисунков и картин на сюжеты, связанные с событиями 1708 г. 15 ноября 1957 г. датирован приказ министра культуры БССР «Об открытии филиала Могилевского областного краеведческого музея в д. Лесной Славгородского района» в день юбилея сражения. Музей создавался «в помещении памятника-часовни», специально отреставрированном по этому случаю. В экспозиции было представлено около 200 предметов, большая часть которых — фотокопии, копийные и тематические картины и рисунки, созданные художниками СССР в 1957-1958 гг. [10]. 12 октября 1958 г. при большом стечении народа состоялось торжественное открытие экспозиции, о чем сообщалось в редакционных заметках в районной газете [3].

Так «в честь 250-летия первой победы над шведами в Северной войне храм-памятник стал музеем битвы под Лесной». В музейном отчете об открытии говорится: «В день открытия музей посетило свыше 6 тысяч человек — представителей трудящихся Могилёвской области, др. областей БССР».

Музей «Битва при Лесной» привлекал внимание многих туристов, и его посещаемость в первые годы была достаточно высокой. Однако в здании музея-храма отсутствовало электричество, а в первые годы не было и

Секція 5

отопления, что особенно ощущалось зимой. Все это, безусловно, не благоприятствовало нормальному экспонированию живописи, графики, других предметов. Постепенно музей стал принимать посетителей только в теплое время года. Не удивительно, что к середине 1970-х гг. физическое состояние музея стало плачевным и он фактически прекратил свое существование. В 1974 г. в связи с реконструкцией здания храма и созданием новой экспозиции музей был закрыт, как оказалось — навсегда. В 1975 г. было принято решение, что иконостас, созданный в 1912 г., не представляет ни исторической, ни художественной ценности, в результате чего он был демонтирован [4, 91].

Возникла идея на месте алтаря создать диораму «Сражение русской армии под командованием Петра I со шведскими войсками под д. Лесная в 1708 г.», над которой работали мастера московской Студии военных художников имени Б. М. Грекова. Однако из-за целого ряда технических и художественных просчетов диорама так и не была создана; в 1982 г. все работы в музее прекратились [4, 91]. Экспонаты были возвращены в фонды МОКМ. Они экспонируются в действующей экспозиции «История края с XII в. по февраль 1917 г.», а также на различных выставках, где их могут видеть все посетители.

Богатый фактический материал о событиях Северной войны на Могилевщине, к сожалению, далеко не всегда «обеспечен» материальными носителями прошлого — сохранившимися историческими памятниками. Только комплекс памятников у д. Лесная является мемориальным. В последние годы при разработке туристических маршрутов по области эти места не обходят вниманием [8, 107-188]. В районных музеях области, например, в Горках, Чаусах, Черикове и Шклове, есть стенды с материалами, посвященными событиям Северной войны. В большинстве это — фотокопии или современная тематическая графика, изредка — предметы, найденные в земле: пули, осколки снарядов. К материальным свидетельствам пребывания шведских и московских войск на Могилевщине можно отнести монетные клады и отдельные монеты, хранящиеся и экспонирующиеся в музеях края.

Спустя годы жизнь вернула изначальный смысл храму в Лесной: с 1990-х гг. в мемориальной каплице действует православная церковь — Свято-Петропавловский храм-памятник. В 2002 г. по инициативе местного протоиерея Георгия Соколова здесь состоялись первые Романовские Краеведческие чтения, которые теперь ежегодно проводятся в г. Могилеве.

В 2007 г. МОКМ было принято решение о создании новой выставки-экспозиции в Лесной, которая была открыта 5 октября 2008 г. в дни торжеств, связанных с 300-летием сражения при Лесной. Она построена на ко-

Секція 5

пиях документов, картин и рисунков, муляжей оружия, знамен и памятных медалей из фондов нашего музея, а также специально созданного объемного макета, показывающего ход самого сражения. Экспозиция занимает два зала в помещении специально построенной библиотеки-музея и находится в непосредственной близости от мемориала. Первый зал посвящён событиям до марта-сентября 1708 г., второй — непосредственной подготовке и ходу сражения 28 сентября. Здесь же документы и фотографии об увековечении данного события на Могилевщине, в том числе и материалы о деятельности Е. Р. Романова. Отныне любой путешественник, посетивший д. Лесная, сможет получить достаточно полную информацию о том, что и как происходило непосредственно на этом месте 300 лет назад.

Литература:

1. Нацыянальны гiстарычны архiў Беларусi. Фонд 2187, опись 1, дело 78 «Сведения о памятниках старины по Могилевской губернии. 1912-1915 гг.»
2. Государственный архив Могилевской области [ГАМО]. Ф. 2789, опись 1, дело 75.
3. Адкрыцце музея ў Лясной // «Калгасны шлях» [Орган Слаўгарадскага РК КПБ і райсавета дэпутатаў працоўных].— 1958, 14.10. —№ 123.
4. Анненков В.Н., Гаврилова С.Н. Мемориализация полей сражений Могилёвщины и их использование в музейной работе // Куликово поле и ратные поля Европы. Прошлое и настоящее. Материалы международного конгресса «Куликово поле среди ратных полей Европы».— Тула, «ГРИФ и К», 2002. — 175 с. — С. 87-97
5. Архітэктура Беларусі: Энцыклапедычны даведнік. — Мн.: БелЭн, 1993. — 620 с.
6. Атлас памятников архитектуры и мемориальных комплексов Белоруссии.— Мн.: «Вышэйшая школа», 1983. — 110 с.
7. Бандарчык В.К. Еўдакім Раманавіч Раманаў. — Мн.: АН БССР, 1961. — 305 с.
8. Барысенка М.С. Магілёўшчына — мой любы Прыдняпроўскі край: Зборнік экскурсій у 2-х частках. Ч. 1. — Магілёў: УПКП «Магілёўская аблдрукарня імя С. Собаля», 2004. — 192 с.
9. Кириков Б. М. Александр фон Гоген // Зодчие Санкт-Петербурга. XIX — начало XX века. — СПб., 1998. — С. 562-577
10. Кондратьева Л. Ф. История музейного дела в Могилеве в хронике и иллюстрациях. 1867-1997 гг. // МОКМ, фонды.
11. Кулагін А. Праваслаўныя храмы Беларусі: Энцыклапедычны даведнік.— Мн.: БелЭн, 2007.— 656 с.
12. Кулагін А. Эклетыка. Архітэктура Беларусі другой паловы XIX — пачатку XX ст. — Мн.: Ураджай, 2000.— 304 с.
13. Марзалюк І. Еўдакім Раманавіч Раманавіч — археограф і археолаг Магілёўшчыны // Магілёўская даўніна [Выпуск 1: 1993]. — Магілёў, Абл. Друкарня, 1993. — 103 с.— С. 37-45
14. Обер А.Л. // «Нива».— 1917.— № 46-47.

Секція 5

---

15. Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Слаўгарадскага раёна.— Мн.: БЕЛТА, 1999.— 592 с.
16. [Романов Е.Р.] Празднование 200-летнего юбилея победы Петра I над шведами при дер. Лесная // Памятная книжка Могилевской губернии на 1909 г.— Могилев, 1909.— С. 65-92
17. Романов Е. Храм, построенный Петром I в Могилевской губернии // Могилевская старина. Сборник статей «Могилевских губернских ведомостей». / Под. Ред. Е.Р. Романова. Выпуск 1.— Могилев: Типография губернского правления, 1900.
18. Романов Е.Р. Храм-памятник при дер. Лесной // Могилевская старина. Сборник статей «Могилевских губернских ведомостей» / Под. Редакция Е. Р. Романова. Выпуск 1.— Могилев: Типография губернского правления, 1900.
19. [Фурсов М.В.] Царь Петр в Белоруссии и битва при деревне Лесной // Виленский календарь на 1894 г.— Вильня, 1893.— С. 185-204

Наталія Чугреева (Москва, Росія)

О почитании Каплуновской Казанской иконы Богоматери

Образ Богоматери Казанской, ставший на Руси после Смутного времени государственной святыней, особо почитался новой царской династией Романовых. В 1636 году на Красной площади в Москве по указу царя Михаила Феодоровича был выстроен каменный Казанский собор (разрушен в 1936 году, воссоздан в 1990-е годы). Царем Алексеем Михайловичем в 1649 году установлено общерусское празднование Казанской иконе.

В 1689 году в село Каплуновку Харьковской губернии иконописцами из Москвы была принесена Казанская икона Богородицы, впоследствии получившая название Каплуновской. Сказание об иконе, написанное со слов священника каплуновской церкви Рождества Богородицы Иоанна Уманова, рассказывает о появлении иконы в Каплуновке, чудесах от нее и событиях Полтавской баталии 1709 года. В начале XVIII века почитание Каплуновской иконы было уже очень велико. Около 1705 года в церковь села Каплуновки было вложено Евангелие 1699 года московской печати, украшенное по указу царя Петра I серебряным позолоченным окладом.

Когда в 1709 году шведский король Карл XII приблизился к Слободской Украине, чудотворную Казанскую Каплуновскую икону перенесли в Харьков. Придя в Каплуновку, шведы пытались поджечь деревянную Рождественскую церковь, где находилась икона.

Перед Полтавским сражением Каплуновский Казанский образ был принесен в русские полки, им благословляли воинов. Царь Петр молился перед ним, испрашивая помощи и победы над врагом, подобно тому, как молились перед Казанским образом его отец и дед — цари Михаил Феодорович и Алексей Михайлович. Народный глас указывал на Каплуновскую икону как на главный источник Полтавской победы.

Победа под Полтавой предстательством Богородицы с помощью Каплуновского образа стала важной победой православного русского воинства и православного Царя российской державы над еретическим вражеским войском. В случае поражения России грозило порабощение и расчленение на отдельные территории.

Секція 5

22 октября 1709 года, в день празднования Казанскому образу, установленному в 1613 году в честь освобождения Москвы от поляков, во многих городах совершались торжественные богослужения в честь Полтавской победы с пальбой из пушек. В память о победе была составлена специальная «Служба благодарственная Богу, в Троице Святой славимому, о великой Богом дарованной победе над Свейским королем Карлом...», в которой православный царь Петр назывался «святых икон поборником», а король Карл «божественных икон борцом и посмеятелем».

После Полтавской битвы Петр I взял Каплуновскую икону (ее сопровождал священник Иоанн Уманов) на время в Москву и украсил серебряным позолоченным окладом с драгоценными камнями. На окладе над головой Богородицы был сделан венец в виде царской короны, а сама икона помещена в серебряный киот. В этом киоте чудотворная Каплуновская икона была возвращена в Каплуновку.

После помощи от Казанского Каплуновского образа в сражении под Полтавой царь Петр I перенес в 1710 году из Москвы в Петербург — новую северную столицу — один из почитаемых списков с иконы Богородицы Казанской. В честь Полтавской победы в 1715-1717 годах в Петербурге по проекту архитектора Д. Трезини была сооружена деревянная церковь во имя святого Сампсона странноприимца, в день которого шведы были разбиты.

Празднование Каплуновской иконе было установлено вместе с почитаемой Ахтырской иконой Богородицы в 1766 году по указу Императрицы Екатерины II и члена Святейшего Правительствующего Синода епископа Белгородского и Обоянского Порфирия. Оно совершалось 11 сентября (в этот день иконописцы принесли икону в Каплуновку). Большой каменный храм Рождества Богородицы в Каплуновке был заложен в 1780-х годах и освящен в 1798 году.

Местонахождение чудотворного Каплуновского образа ныне неизвестно. После революционных событий он, по различным свидетельствам, находился в Харькове, затем в Киеве, а впоследствии, видимо, попал за границу. Сохранилась архивная фотография Каплуновской Казанской иконы начала XX века. К этому времени олифа, покрывавшая образ, потемнела. Украшающий икону оклад относился к началу XIX века — этот золотой оклад заменил первоначальный, наложенный царем Петром, который был перенесен на список с Каплуновского образа, также находившийся в церкви села Каплуновки.

Казанский Каплуновский чудотворный образ относился к 1680-м годам и, по всей видимости, был написан в Москве в традиции «живоподобия» второй половины XVII века, характерной для мастеров Оружейной

Секція 5

палаты Московского Кремля. По сохранившимся спискам определяется размер Каплуновской иконы-пядницы (приблизительно 31 x 26 см). В память об украшении царем Петром I Каплуновского образа окладом с короной над головой Богоматери на иконах стали изображать Богоматерь в короне рокайльного рисунка. На щеке Божией Матери часто изображали также истекшую слезу — напоминание о чудесах, совершавшихся в Каплуновке в 1680-1690-х годах.

Один из интересных списков с чудотворного Каплуновского образа середины — второй половины XVIII века находился в Киевском Выдубицком монастыре (ныне хранится в Государственном Эрмитаже). Сохранившиеся Каплуновские иконы XVIII-XIX веков обычно южно-русского происхождения и особенно распространены на Украине.

С Каплуновской Казанской иконой всегда связывалась память о Полтавской победе. В селе Каплуновке 27 июня совершались крестные ходы. В ознаменование 200-летия Полтавской битвы издавались книги о Каплуновской иконе. В крестных ходах Каплуновский образ носился с особой торжественностью — в киоте с золочеными главками, украшенном драпировками и украинскими рушниками, на специальных носилках.

Известная в многочисленных списках Каплуновская Казанская икона и ныне почитается как на Украине, так и в России.

Литература:

1. Уманов И.И., священник. Древнее сказание о явлении чудотворной иконы Богоматери Каплуновския, письмени преданное от свидетельства священника Иоанна Уманова. Харьков, 1859.
2. Тихомиров Е. Жизнь Пресвятой Богородицы и сказание о всех чудотворных иконах Ея, прославляемых в Православной Церкви. М., 1884.
3. Коханов Стефан, священник. Каплуновская Чудотворная икона Божией Матери // Русский паломник. 1889. № 20.
4. Снесорова С. Земная жизнь Пресвятой Богородицы и описание святых чудотворных Ея икон, чтимых Православною Церковью на основании Священного Писания и церковных преданий. СПб., 1898.
5. Бухарев И., протоиерей. Чудотворные иконы Пресвятой Богородицы (История их и изображения). М., 1901.
6. Ильинский Стефан, священник. Каплуновская чудотворная икона Божией Матери, бывшая среди русских воинов в Шведскую войну и спешница Полтавской победы 1709 года. Харьков, 1907.
7. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и её памятники. Полтава, 1908.
8. Божерянов И. Сказание о Каплуновской чудотворной иконе, освященной памятью преславной Полтавской победы, бывшей по словам Петра Великого «Воскресением России». СПб., 1909.

Секція 5

---

9. Поселянин Е. Богоматерь. Полное иллюстрированное описание Ея земной жизни и посвященных Ея имени чудотворных икон. СПб., 1909.
10. Каплуновская икона Божией Матери // Православная энциклопедия Харьковщины / Авт. идеи и рук. проекта В.В. Петровский. Сост., отв. ред. А. Д. Каплин. Харьков, 2009.
11. Чугреева Н.Н. Казанская Каплуновская икона Богоматери и победа под Полтавой // Полтава: К 300-летию Полтавского сражения: Сб. статей. М., 2009. С. 302-311 с ил.

СЕКЦІЯ №6

КОНСТРУЮВАННЯ ПАМ'ЯТІ: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ У СЕРЕДНІЙ І ВИЩІЙ ШКОЛАХ

Володимир Мирошніченко (Полтава, Україна)

Формування соціально-історичної компетентності учнів при вивченні подій Північної війни в Україні та постаті гетьмана І. Мазепи

Входження України у світовий освітній простір пов'язане з формуванням ключових життєвих компетентностей випускника школи. Впровадження компетентнісно-орієнтованого підходу включає впровадження моделі випускника як життєспроможної особистості, створення науково-методичного обґрунтування, розвиток професійної компетентності педагогів. Компетентний випускник – результат якісної освіти.

Модель сучасного випускника можна оцінювати за критеріями, які є результатом завдань навчально-виховного процесу: сформованість пізнавального потенціалу особистості (його показники дають можливість визначити рівень ефективності навчання учнів, розвитку мислення, пізнавальної активності); сформованість морального потенціалу особистості (важливим є питання морального вибору і готовність відповідати за його реалізацію у різних особистісно зорієнтованих ситуаціях); сформованість комунікативного потенціалу особистості випускника (дає змогу відобразити готовність до налагодження різноманітних стосунків у суспільстві (команді) та відображає рівень комунікативної культури); сформованість естетичного потенціалу особистості (визначає готовність випускника до художньо-творчої активності, розвиток естетичної культури); сформованість творчого потенціалу, спрямована на креативне мислення учнів (здатність до самовизначення й самореалізації; різнобічні інтереси); сформованість фізичного потенціалу особистості випускника (визначає стан здоров'я; розвиток фізичних якостей) [1, с. 30].

Секція 6

Модель компетентнісної особистості включає перш за все громадянський та соціальний аспекти. Ці сфери передбачають формування та реалізацію найважливіших параметрів особистості громадянина України, його адекватної соціальної поведінки, відповідних способів розв'язання конфліктних ситуацій, ефективність взаємодії з владними структурами, критичне сприйняття соціальної поведінки, відповідних способів розв'язання конфліктних ситуацій, ефективність взаємодії з владними структурами, критичне сприйняття інформації та прийняття рішень з урахуванням юридичних норм.

Особливого значення ми надаємо формуванню соціально-історичної компетентності учнів під час вивчення історії, зокрема на уроках, присвячених подіям Північної війни в Україні. При цьому важливо, щоб учитель ознайомив учнів із уривками з творів істориків і літераторів, що в тій чи іншій мірі відображають ці події. Мова йде про таких авторів, як О. Пушкін, В. Гюго, Д. Байрон, І. Борщак, М. Грушевський, С. Павленко, Т. Мацьків, І. Огієнко, В. Сосюра та інші. Пам'ятники Полтавщини та інші місця, пов'язані з подіями Північної війни, мають також вагомий вплив на формування соціально-історичної компетентності учня.

Учитель історії висвітлює події Північної війни з точки зору її наслідків для країн-учасниць. Війна сприяла перетворенню Росії на велику імперію. Швеція спрямувала після поразки у Полтавській битві свої зусилля в бік внутрішнього розвитку.

Що ж до України, то на початку XVIII століття її становище було дуже нестабільне, ситуація постійно змінювалась у зв'язку з Північною війною (1700-1721 рр.). Перемога будь-якої зі сторін у російсько-шведському протистоянні означала загибель Української держави. І це не могло не турбувати українського гетьмана, не впливати на його політику. Якщо у війні перемагав Карл XII і його ставленик Станіслав Лещинський, то Україна як союзник Росії діставалась би Польщі, а в разі перемоги Петра I і його протезе Августа II українські землі чекав поділ між Росією та Польщею. З упевненістю можна стверджувати, що Правобережжя відійшло б до Речі Посполитої, та й автономія Гетьманщини залишалася б примарною. Усе це відбувалося в умовах зростання невдоволення українського народу своїм безправним становищем.

У Північній війні 1700-1721 рр. міжнародне становище та політико-правовий статус України змінилися. Це була сторінка історії, в якій чітко прозвучала ідея державної незалежності: «...була у нас слава, блискача і водночас безмежно далека Київська Галицько-Волинська Русь, а далі — саме лишень страждання простого народу, зрадливість проклятушої еліти, боротьба «кращих людей» «за державність» ... виходить так, що народи

Секція 6

всього світу будували собі державу, щоб у ній жити, а українці — навпаки, жили, тільки аби побудувати державу, повстання селян, подвижництво інтелігенції тощо...» [2, с. 348].

Учитель має з'ясувати роль і місце у подіях Північної війни гетьмана Івана Степановича Мазепи — однієї з найвидатніших і найсуперечливіших постатей української історії. Він був гетьманом, політичним діячем, дипломатом, меценатом. Однак наукове вивчення життя та діяльності І. Мазепи в контексті епохи, в якій він гетьманував, поки що відбувається зі значними ускладненнями. Поволі приходить усвідомлення того, що політичний вибір, зроблений гетьманом восени 1708 року, коли він підтримав Карла XII у війні з Петром I, не залишився лише епізодом історії початку XVIII ст. Як справедливо підкреслює професор В'ячеслав Брюховецький, навіть програвши Полтавську битву, «гетьман Мазепа виграв, зрештою, в глибокому історичному сенсі: без «мазепинства» не було б України в її нинішньому статусі європейської держави. До цього треба було пройти шлях майже в триста років, але перший крок на ньому зробив саме Мазепа» [3, с. 4].

Північна війна трансформувала особистість І. Мазепи в контексті ролі українських політиків у самовизначенні України як окремої держави. Незважаючи на суперечливі оцінки особи і політики гетьмана в історичній літературі, пояснює учитель, необхідно визнати, що це була видатна особистість, здібний український керманіч, який усі свої зусилля спрямував на пошуки оптимальної форми збереження української автономії у складних умовах тотального наступу на неї російського царизму. Були на його гетьманському шляху і досягнення (особливо на ниві освіти і культури), і внутрішньополітичні прорахунки, а також особисте честолюбство, амбітність, прагнення до влади будь-якою ціною, матеріальної вигоди, недостатнє відчуття реальності, що не дало йому змоги консолідувати українське суспільство. А жорстка протидія зовнішніх сил остаточно поховала плани гетьмана відновити свободу, незалежність та соборність усіх українських земель.

При формуванні ключових життєвих компетентностей, і зокрема соціально-історичної, необхідно управляти мотиваційними процесами. Проблема мотивації — одна із складних проблем; при цьому на перший план висуваються пізнавальні та соціальні мотиви. Учитель історії має можливість на прикладі діяльності І. Мазепи показати, якими високими мотивами керувався гетьман, йдучи на розрив з Московією та укладаючи українсько-шведський договір. Не з добра, відзначав історик Т. Мацьків, Мазепа уклав цей договір. Становище його під час Великої Північної війни було надзвичайно важке. Українське військо проти своєї волі мусило брати

Секція 6

участь у численних боях, та не тільки що не діставало за це ніякої винагороди, але «мусило терпіти та зносити всякі невігоди, образи, включаючи побої від московських та наємних старшин. В Україні російські війська своїми грабунками, підпалами, побоями та знасилуванням нагадували радше карну експедицію як союзне військо», — пише кембріджський історик Л. Р. Левіттер [4, с. 22].

Для того, щоб показати, що І.Мазепа керувався патріотичними, державницькими мотивами, пішовши на союз з Карлом XII, учитель може навести уривки з виголошеної гетьманом палкої промови перед козацькою старшиною перед переходом на бік шведів: «Ми стоїмо тепер, Братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе надійного, щоб їх обминути... І ми тепер уважати повинні Шведів за своїх приятелів, союзників, добродіїв і немовби од Бога посланих, щоб увільнити нас від рабства та зневаги і поновити на найвищому ступені свободи та самодержавства... Нинішні договори наші зі Швецією суть тільки продовження колишніх, в усіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає?» [5, с. 259, 260].

Щоб пояснити учням вмотивованість такого вчинку українського гетьмана з точки зору політико-правових відносин, що існували на той час у Центрально-Східній Європі в рамках стосунків «сюзерен/протектор — васал/протегований» і накладалися на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби, учителю варто звернутися до сучасних українських дослідників. Зокрема, Тарас Чухліб твердить, що між державами-суверенами та державами-васалами існував «суспільний договір», який складався із взаємних прав та обов'язків і передбачав, що в обмін на «захист і пошанування правителів» з боку своїх протекторів підлегли обіцяли їм «покору, службу і вірність» [6, с.19].

Проаналізувавши дії Івана Мазепи, який досить добре орієнтувався в лабіринтах тогочасної європейської політики, можна стверджувати, що в умовах Північної війни гетьман, уклавши союз з Карлом XII, прагнув добитися більше «прав і привілеїв» для українських станів, тобто вищого міжнародного політико-правового статусу для українського гетьманату.

Таким чином, вивчення подій Північної війни в Україні та постаті гетьмана Івана Мазепи, який став символом визвольних змагань українства за державну незалежність, дає змогу формувати соціально-історичну компетентність учнів, виховувати їх у дусі патріотизму, відданості ідеям побудови сильної, демократичної Української держави.

Секція 6

Література

1. Дяків В. Г. Модель компетентного випускника / В. Г. Дяків // Компетентнісно орієнтована освіта: досвід, проблеми, перспективи: міжнародна науково-практична конференція, 5-6 листопада 2008 року. – Донецьк: Каштан, 2008. – Том 2. – 30 с.
2. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда [літературно-художнє видання] / Денис Володимирович Журавльов. – Харків: Фолю, 2007. – 382 с.
3. Брюховецький В. Слово до читачів/ В'ячеслав Брюховецький/ Іван Мазепа та його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Темпора, 2008. – С. 3-5.
4. Мацьків Т. «Щирості тут було мало...»/Т. Мацьків – 1994. –№ 7. – С. 22-24.
5. Історія Русів/ Український переклад Івана Драча. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.
6. Чухліб Т. Іван Мазепа у Великій Північній війні 1700-1721рр. (міжнародне та воєнно-політичне становище Українського гетьманату) / Іван Мазепа та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – К.: Темпора, 2008. – С.7-25.

Тетяна Якубова (Київ, Україна)

**Виховна функція
історико-культурних фондів НБУВ
(за матеріалами досліджень Гетьманщини та Північної війни
(XVII-XVIII ст.))**

Історичні міфи щодо образу гетьмана І.Мазепи зіграли певну роль у формуванні стереотипів у пізнанні української історії. Можливо, зміна ставлення Петра I до українського гетьмана після Полтавської битви поклала початок формування міфів щодо українського гетьмана. Історики почала писати праці в руслі тогочасної політики російської імперії.

На початку XXI століття І.Мазепа знову несподівано стає найбільш цікавою для істориків історичною фігурою. Історична наука попередніх століть, імовірно, не надала належної уваги цій унікальній постаті української історії. Ювілейна дата 300-річчя подій Північної війни привернула увагу широких верств українського суспільства до Мазепи. 300-річчя Полтавської битви пов'язується з проблемою реконструкції міфологем та стереотипів. Набуває актуальності поглиблена інтерпретація подій 1708-1709 років. Аналіз польської історичної літератури польськомовного фонду НБУВ дає підстави для висновків про довготривалий процес формування міфу в історичній думці про І. Мазепу як лише васала польського короля, шведського короля Карла XII та російського царя. В статті аналізуються праці польських істориків, які зберігають історико-культурні фонди Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, та матеріали Інституту рукописів. Історичні матеріали, згадані в статті, становлять інформаційний ресурс для створення сучасної науково обґрунтованої, багатогранної історичної біографії українського гетьмана.

Польськомовний фонд НБУВ надає історичні джерела та літературу польською мовою. «Памятники Яна Хризостома» («Pamiętniki Jana Chryzostoma z Goslawic Paska») (1877) — відоме історичне джерело з історії Польщі XVII століття. Шляхтич Пасек розповідає про І. Мазепу як очевидець. Станіслав Тарновський в «Історії літератури польської» підкреслює наукову та літературну цінність «Памятників». Світ, який описує Пасек, живе простою правдою та природною наповненою силою. Цей світ не є складна мозаїка. Події цього світу відображаються лицарською нату-

Секція 6

рою та вченим гонором Пасека. Пасек бачив у своїй історичній праці вік XVII на війні, в науці, подорожах, танцях, в костьолі. Пасек бачив та відображав звичаї двору, стиль мови придворної, різні обставини життя. Автор мемуарів належав до найбільш знаних та популярних фігур минулого польської науки та літератури. Мемуари шляхтича Пасека описують перебування І. Мазепи при дворі польського короля у 1662 році. Автор пише, що польський король не довіряв І. Мазепі. Тому військова кар'єра І. Мазепи в Польщі не склалася. Про І. Мазепу розповідають розділи: «Цікава зустріч автора в передпокоях короля з Мазепою nobilitованим козаком», «Любовна пристрасть того ж Мазепи до пані Фальбовської». У 1663 році І. Мазепа с «конфузом виїхав з Польщі» Причиною цих подій був любовний роман гетьмана з пані Фальбовською та конфлікт зі шляхтичем Фальбовським. Автор розповідає, що пан Фальбовський прив'язав І. Мазепу до коня, зробивши постріли. Після 1663 року І. Мазепа опиняється у Франції, де вивчає мови та науки [1;2], здобуваючи європейську освіту. Мемуари Пасека заклали основу міфу в народній історичній думці про те, що кінь, до якого був прив'язаний І. Мазепа, приніс гетьмана на Запорозьку Січ. Цей історичний міф розповідається у науково-популярному фільму сценаристів Ю. Макарова та Д. Жарких «Іван Мазепа. Коханя. Велич. Зрада», який був знятий студією «1 плюс 1» у 2005 році. Народна традиція сприйняла Січ як місто порятунку для майбутнього гетьмана, куди гетьман приніс свій військовий досвід, здобутий у Польщі.

Можна припустити, що саме європейський рівень освіти та виховання І. Мазепи приваблювали Петра І. Російський монарх хотів привести, за висловом А. Міцкевича, «народ російський до життя та звичаїв європейських»[3].

Польська історіографія та історичні джерела XVII-XIX століть підкреслюють значний міжнародний резонанс Полтавської битви, історичної долі Карла XII, гетьмана І. Мазепи після Полтави. «Пам'ятники Кристофа Завіши воеводи мінського (1666-1721)» («Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy») (1862) — це мемуари, в яких автор описує стосунки Карла XII та гетьмана І. Мазепи під час відступу від Полтави до Очакова у 1709 році. У главі «Рік 1709» («Rok 1709») автор зазначає, що король програв баталію під Полтавою на Україні, залишившись з кількома сотнями кінного війська та І. Мазепою, гетьманом запорозьким, і незначною кількістю генералів. Шведський король з гетьманом пішов через прикордонні очаківські степи до Бендерів, оточений малою купкою людей. Князь Меншиков з 3000 воїнами послідував за Левенгауптом і нагнав його над Дніпром. Тривалий час до Полтавської битви народ шанував Карла XII. Європа визнавала цю славу та хвалу як наслідок військових перемог шведів. Єди-

Секція 6

на легковажна битва під Полтавою, на думку автора, згладила ім'я Карла XII перед іншими монархами [4].

Можна відзначити в польській історіографії XIX століття досить сміливу та вільну для свого часу інтерпретацію подій після Полтавської битви. Польські історики залишались патріотами та описували події Північної війни з почуттями симпатії до Карла XII, генерал-ад'ютанта Станіслава Понятовського. У тіні цих історичних фігур, на другому плані польські історики XIX століття залишають роль І.Мазепи в подіях Північної війни після Полтави. У польськомовному фонді НБУВ зберігається праця Доміціяна Мечковського «Образи історичні з часів Станіслава Лещинського» («Obrazy historyczne z czasów Stanisława Leszczyńskiego») (1861). Перебуванню Карла XII під фортецею Очаків у 1709 році присвячена глава «Відносини Карла XII та Станіслава Лещинського з Портою Отоманською під час їх перебування в Бендерах. Дипломатія султанів та визирів». Польський історик зазначає, що після Полтави шведський король та гетьман І. Мазепа вступили на малий човен, щоб переплисти Дніпро. На інших човнах переправились по Дніпру канцлер Мюллер, генерал-ад'ютант Понятовський. Карл XII та гетьман І.Мазепа були прийняті в фортеці Очаків, на думку автора, 12 липня 1709 року. Очаківський паша просив з покірністю прощення за затримку військ Карла XII на протилежній стороні Бугу. Шведський король суворо розмовляє з очаківським пашею після того, як загін росіян напав на шведів під Очаковом. Але потім шведський монарх великодушно вирішив не звинувачувати пашу фортеці Очаків перед султаном. Сераскір Бендерів за побажанням короля вислав до фортеці Очаків різні продовольчі припаси та надав загін для супроводу з почестями [5]. Польський автор цієї історичної праці, очевидно, перебільшує благородство Карла XII. «Спогади Константена де Трувіля про похід Карла XII в Росію», які містить збірка документів «Доба гетьмана Івана Мазепи в документах» (2007), розповідають, що Карл XII все ж таки вислав посланців з дипломатичними листами до Константинополя [6].

Історична праця відомого польського педагога Клементини Хофманової «Щоденник Францішки Красінської» («Dziennik Franciszki Krasinskiej») (1898) була визнана кращою працею з історії Польщі XVIII століття. Праця зберігається в польськомовному фонді НБУВ. Авторка називає імена славних поляків, які спілкувались з Карлом XII та гетьманом І. Мазепою під час Північної війни та про яких залишили яскраві спогади сучасники. Серед них Станіслав Понятовський, син каштеляна краківського. Він був у великих ласках у короля Карла XII та княгині Чарториської. С. Понятовський в молодому віці подорожував по різних країнах, знав науки, любив вчених, був знайомим з багатьма із них. С. Понятовський доб-

Секція 6

ре знав Росію, її традиції, оскільки чотири роки провів у Петербурзі, займаючи посади в посольстві Польщі. Серед оточення Карла XII С. Понятовський був саме тою людиною, яка добре знала звичай петровської Росії та могла надати певні поради щодо Північної війни [7].

Стаття польського історика К. Кантецького «Батько Станіслава Августа» («Ojciec Stanisława Augusta») була надрукована в журналі «Ateneum» №3 у 1876 році. Автор докладно описує перебування військ гетьмана І.Мазепи та Карла XII в околицях фортеці Очаків під час Північної війни у 1709 році. Польський історик звертає увагу на визначну роль генерала Станіслава-Августа Понятовського в переговорах з очаківським пашею про надання допомоги козацько-шведським військам для переправи через Буг. Саме дипломатичні якості С. Понятовського відзначає автор статті [8].

Події після Полтавської битви описує польський історик Юзеф Шуйський в праці «Творіння» («Dzieła») (1889). Автор зазначає, що в останній хвилі Північної війни видала себе зрада І. Мазепи. Зголодніла армія шведів зупинилась під Полтавою. Лише продовольчі магазини змогли б урятувати цю армію. Допомогу Полтаві проводив Петро І. У Полтавській битві Карл XII одержав поразку та перший раз залишився зламаним. За словами польського історика, війська, яким вдалося врятуватися, пішли за Дніпро. Польський автор відзначає роль С. Понятовського у відступі від Полтави до Очакова. Завдяки порадам та керівництву Станіслава Понятовського Карл XII знайшов порятунок у пащі у фортеці Очаків. У кривавій битві під Полтавою Швеція втратила першорядне значення. Польща та Козаччина втратили останній шанс відбити північного сусіда. І. Мазепа, за словами автора, умирав засмучений тому, що його політичні амбіції та плани фортуна історії жорстоко відхилила після Полтави [9].

Слід зазначити, що польська історіографія XIX століття не намагається поглиблено висвітлювати, аналізувати роль гетьмана І. Мазепи в подіях 1709 року. Для польських істориків залишається забутою тема мотивів переходу українського гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII. Можна припустити, що в XIX столітті у Польщі продовжував відчуватися тиск політики Російської імперії щодо України. Тому польські історики в описовому матеріалі історичних праць схиляються до думки про І. Мазепу лише як про васала, слугу шведського короля, російського царя.

Російські історичні джерела «Письма и бумаги императора Петра Великого. Том девятый. Январь-декабрь 1709 года» (1950) яскраво свідчать про стан «душевної війни» між І. Мазепою та Петром І. У збірці документів надруковані документи епохи Петра Великого: «Грамота укра-

Секція 6

инскому народу. Январь 21. 1709.» «Список с листа изменника И. Мазепы, писаного к Лещинскому. Декабрь 5. 1708.» В листі до Лещинського І. Мазепа говорить, що «ожидаем щастливого и скорого вашей королевской милости прибытия, чтоб мы могли соединенным оружием и умыслы неприятельского московского змея намерения, вначале усмирить дракона... когда начала Москва грамотами своими простой бунтовать народ и гражданскую сочинять войну». З листа видно, що гетьман І. Мазепа розумів наявність певного розколу в українському суспільстві та козацькій старшині, яка не вся підтримувала плани гетьмана. В «Грамоте к украинскому народу» Петро І наказував малоросійському народу «от его, мазепиных, прелестей остерегаться, но где могут неприятелю шведу и изменнику Мазепе и единомышленникам его приключать всякий вред и при войсках наших Великороссийских стоять против неприятеля мужественно» [10].

Польський історик Олександр Жданович у праці «Нарис хронологічно-історичний» («Rys Chronologiczno-Historyczny») (1844) розкриває стан душевних настроїв І. Мазепи під час Північної війни. Історик нагадує, що Карл XII схиляє сейм до усунення з трону Станіслава Лещинського, якого шведський король в часи Північної війни пізнав особисто. З військом у 35000 чоловік Карл XII рушив до Росії. Карл XII несподівано повернув на полудневу Україну, куди його покликав І. Мазепа, гетьман козаків російських. І. Мазепа, за думкою автора, був дуже ображений на Петра І за особисту зневагу в Москві. І. Мазепа довго ховав у своїй душі прагнення помсти. Вторгнення короля шведського до Росії здавалось І. Мазепі найкращим часом для виконання власних замислів. Станіслав Лещинський обіцяв надати допомогу Карлу XII. Допомога С. Лещинського, І. Мазепи стала приводом для повернення на Україну військ Карла XII. Лише Петро І дізнався про зраду І. Мазепи, то вислав Меншикова, якій спустошив землі за Дніпром, куди прибув Карл XII. Мазепа був відпущений від козаків з загоном 2000. Король польський, якій бачив ці спустошення, розповів про них губернатору Інфляндії Левенгауптові, якій вийшов на допомогу шведам з магазином провіанту. Але ці загопи зазнали нападу росіян та втратили припаси для шведів. Становище шведів було непевним, король говорив про це на раді своїх генералів. Шведи залишились зимувати в засніженій Україні. Нестача провіанту та гострі морози 1708, 1709 років знесли військом шведів. З наступом весни шведи вийшли до Москви, «спіткнувшись дорогою» біля Полтави. Навколо Полтави були значні гарнізони росіян. Несподіваний опір мешканців окремих територій затримав Карла XII від березня до червня 1709 року. Шведів наздогнали росіяни 27 червня 1709 року. Карл XII пішов від

Секція 6

Полтави з І. Мазепою та 800 воїнами, яким пощастило дістатися землі турецької [11].

Польський історик Йозеф Дабровський в «Історії польській» («Dzieje polski») (1916) глави «Війна зі Швецією», «Падіння Карла XII» присвячує Північній війні. Польський історик вважає, що початок війни Карл XII хотів пов'язати з приготуваннями до повстання козаків українських під керівництвом І. Мазепи. Плани ті, однак, зупинились. Список козаків був розкритий. Енергійні заходи Петра I придушили бунт козаків. І. Мазепа допоміг армії шведській ледве кількома тисячами козаків. Надзвичайно холодна зима змусила шведів затриматись в Україні. Карл XII оточив багату Полтаву, яка стійко оборонялась. Очікувались посильні з генералом Левегауптом із запасами продовольства. Шведи були розбиті щент. Під Лісною значний провіант та амуніція потрапили в руки росіян. Карл XII літо 1709 року був вимушений визнати як печальний результат битви під Полтавою. Битва під Полтавою закінчилась знесиленням армії шведської. Ледве кілька сот чоловік з Карлом XII та І. Мазепою відійшли до Туреччини. Решта армії шведської полягла на полі битви чи зазнала полону [12].

Аналіз праць польських істориків дає підстави для висновків, що польська історіографія XIX-XX століть доклала зусиль до створення міфу в історичній думці щодо ролі І. Мазепи в Північній війні. Український гетьман починає сприйматися як зрадник, авантюрник, який діяв з позицій власного егоїзму та політичних амбіцій, використовуючи довіру монархів.

Лише на початку XX століття, коли тема російської експансії постала актуально для Європи, виходять перші праці українських істориків Д. Донцова, І. Борщака щодо Північної війни, в яких гетьман І. Мазепа зображується як патріот, який бажав кращої долі для України. Шведський історик Альфред Єнсен, американський історик Гларенс Манінг в історичних працях вперше вказують на військовий талант І. Мазепи, виявлений під час відступу від Полтави до Очакова у 1709 році. Таким чином, можна зробити висновки, що лише європейська історіографія XX століття стала науковою альтернативою польській історіографії XIX століття, російській імперській та радянській історичним школам щодо Північної війни та постаті І. Мазепи.

Рукописні історичні джерела Інституту рукописів НБУВ дають підстави для поглиблення історичних досліджень постаті І. Мазепи, його військового досвіду на теренах турецько-татарського прикордоння напередодні Північної війни.

Дванадцять років тому американський історик Марк фон Гаген запитав учене товариство: «Чи має Україна історію?». Сьогодні наукове това-

Секція 6

риство в Україні і за кордоном може позитивно відповісти на це риторичне запитання. Відомий український історик Георгій Касьянов вважає, що сьогодні в Україні вибудовується досить цікава лінія взаємодії між двома підходами до української історії. Один підхід полягає в тому, що українську історію можна подати поза ідеологічними конструктами і поза стандартною патріотичною риторикою «національної» історіографії. Інший вимагає суворої відповідності її канонам, передусім у тих випадках, коли йдеться про «святе». Один намагається говорити мовою науки, другий — мовою ідеологічних стандартів. З одного боку, бачимо ставлення до історії як до змагання текстів, дискурсів та версій, із другого — ставлення до неї як до засобу виховання та досягнення прикінцевої істини. Обидва підходи існують і цілком мирно співіснують у відкритих плюралістичних системах або ж вступають у конфлікт у системах закритих чи перехідних [13].

У таких реаліях розвитку історичної науки в Україні вітчизняна біографістика, звільнившись від штампів марксистсько-ленінської ідеології, зробила значний прогресивний крок у своєму розвитку, досліджуючи життєві шляхи видатних особистостей української культури та історії.

Біографічні дослідження сьогодні ідуть у тісному взаємозв'язку з таким популярним на Заході напрямом історичної науки, як імперіологія.

Імперіологія на Заході після розвалу Радянського Союзу зосередилась на дослідженні таких актуальних для України питань, як формування національних еліт імперій, вмонтування периферійних еліт в імперські державні структури, процес колаборації. Тому надзвичайно актуальними стають наукові дослідження, які проводяться на межі біографістики та імперіології.

Філософ І. Лисяк-Рудницький вважав, що поняття «історичності» й «неісторичності» нації є повновартісними категоріями історичного пізнання [14]. Визначальна риса, властива «історичній» нації, за Лисяком-Рудницьким, — це наявність провідних соціальних верств цієї нації за будь-яких умов її існування. Ці верстви (чи верства) є носіями політичної свідомості й «високої культури». Отже, «неісторична» нація на певному етапі свого розвитку або ж втратила свою еліту, або ж ніколи її не мала, її «репрезентативний клас» (потенціальний носій національної свідомості) зведений до безмовної народної маси.

Нація без провідних верств — неповна, неструктурована. І. Лисяк-Рудницький у цьому пункті, на думку сучасного українського дослідника В. Потульницького, повторює тезу своїх попередників В. Старосольського та О. Бочковського про «смерть нації», яка втратила еліту [15]. Залишаються актуальними історичні дослідження історико-культурних фондів

Секція 6

НБУВ щодо питань формування української еліти у XVII-XVIII столітті. Сучасні історичні дослідження виникають під тиском виклику сучасної доби та проблем глобалізації. Святкування 300-річчя Полтавської битви та з 70-річчя від дня народження І. Мазепи у 2009 році актуалізують історичні наукові, творчі пошуки в Україні.

Історико-культурні фонди НБУВ залишаються малодослідженими з питань історії Гетьманщини. Дослідження рукописних, книжкових, картографічних фондів Національної бібліотеки України з питань доби І.Мазепи залишаються актуальними. Ці історичні дослідження пов'язані з важливими науковими та практичними завданнями поглиблення сучасних наукових знань за рахунок публікацій історичних матеріалів. Добі гетьмана І.Мазепи присвячені сучасні наукові праці Павленко С.О. «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники».(2004). Ціллю статті є надання історичних матеріалів, що до фондів НБУВ які стосуються Гетьманщини, гетьмана І.Мазепи подій північної війни. Результати дослідження полягають у виявленні та аналізу маловідомих документів Інститут рукопису, польсько мовного фонду НБУВ що до постаті гетьмана І.Мазепи у XVII-XVIII століттях.

В епоху середньовіччя розквіт української національної еліти, яка складалась з козацької полкової старшини Запорозької Січі та Гетьманщини припадає на кінець XVIIст. Доба І.Мазепи, незважаючи на чисельні монографії і по сей день залишається малодослідженою ланкою української історії. Великий гетьман І.Мазепа був надзвичайно суперечливою особистістю, яка варта створення нових історичних праць та мистецьких шедеврів. Наприкінці XVII ст. в Україні іде активний процес колаборації, в якому бере участь козацька полкова старшина та гетьман І. Мазепа. В цей час імперський центр Росії посилює свою владу в Україні. Історик О. Мотиль вважає імперський центр багатомірним вузлом територіально концентрованих і таких, що взаємно посилюють одна одну, організацій, які здійснюють високоцентралізовану владу в державі. Еліти імперського центру мають специфічні «привілеї» — спрямовувати фінанси периферій, призначати управлінців у підпорядковані суб'єкти і не бути підзвітними перед периферіями щодо цього [16].

Історик М. Дойл стверджує, що периферія, котра є схильною до встановлення над нею імперської зверхності («imperialiyable periphery»), виявляє свою уразливість до того, щоб бути завойованою, в ній самій з'являються спонукальні мотиви до колаборації. Така схильність є результатом відсутності консолідованого уряду, розвиненої економіки й визначеної політичної лояльності [17]. Процес колаборації передбачає співпрацю периферійних еліт з метрополією та грошову винагороду за цю співпрацю.

Секція 6

В Інституті рукопису зберігаються унікальні рукописні документи, які дають певне уявлення про стосунки України з Московською державою, гетьмана І. Мазепи з московським урядом у 90-х роках XVII ст. Аналіз цих рукописних джерел розширює уявлення істориків козацької доби про історичний портрет гетьмана І. Мазепи. Це, зокрема, рукописні копії таких документів, як «Укази Петра I до І. Мазепи та кошового атамана Васька Аузьменко (січень 1692 р.)», «Малоросийские дела 1689-1691 г. Расходы денежной казны, употребленные в Приказе Малыя России», «Сборник указов русских императоров и сената Новороссийским генерал-губернаторам. 1738-1799 г.г.»

В Інституті рукопису НБУВ ім. В. І. Вернадського зберігається збірка рукописних документів під назвою «Малоросийские акты XVII-XVIII в.в.» Ф. II спр. 767-922. [18]

«Малоросийские акты XVII- XVIII в.в.» — збірка унікальних документів, в якій переплетено 156 рукописних одиниць документів XVII-XVIII століть з різних справ, переважно українського шляхетства, менше монастирів, духовенства, церков та ін. Документи занесені до інвентарної книги у 1924 році.

Документи Інституту рукопису дають уявлення про неординарну постать гетьмана І. Мазепи, нові штрихи до його історичного портрета, історичної ролі гетьмана в процесі колаборації в Україні у 90-х роках XVII ст.

В документах акцентується увага на тому, що гетьман І. Мазепа регулярно листами доносив російському цареві про ситуацію стосовно володіння та роздачі «казенних» земель в Україні. Також гетьман інформував московський уряд стосовно побажань заможного цивільного населення, козацької полкової старшини Гетьманщини та Запорозької Січі, щодо оренди та володіння маєтками та земельними наділами. Гетьман писав російському цареві, що розсилає листи на Україну через «старшин та через посполитство» з наказом полковій старшині, яка мала маєтності, щоб не терзали великими роботами і поборами людей у селах себе даних отегощать и обиды чинить, а владели ими в меру».

Російська імперія була зацікавлена в українській полковій старшині, в її потужному військовому потенціалі. Особливо ця зацікавленість яскраво проявлялася в період активного проведення Московським двором антиосманської політики в 80-90 рр. XVII ст. У документі зазначається, що полкова старшина отримала маєтності «за многие свои явные мужественные, кровавые службы, и что на то смотря и дети и внучата, и правнучата им великому государю служили, а работами великими и поборами людей в тех деревнях живущих не отягощали и обид не чинили». З такими проханнями зверталися до полкової старшини гетьман та російський імпера-

Секція 6

тор в часи мирної стабілізації на турецько-татарському прикордонні у 90-х роках XVII ст.

Указ російського царя до кошового атамана, який був виданий в лютому 1692 року, дає уявлення про обов'язки гетьмана І. Мазепи як полководця в період організації охорони кордонів на турецько-татарському прикордонні у 90-х рр. XVII ст.

Кошовий Запорозької Січі регулярно повинен був підтверджувати перед гетьманом та царем військову готовність на випадок наближення до прикордонних міст турецько-татарського війська. На козацтво покладался обов'язок регулярно захоплювати турецькі язики на прикордонних територіях. Кошовий атаман окремими листами до гетьмана підтверджував військову готовність Січі у випадку військового наступу турецької сторони оперативно надати відсіч ворогу, тим самим підтверджуючи козацьку військову славу у воєнних подвигах та промислах.

Документи Інституту рукопису яскраво свідчать про розвиток козацького військового мистецтва на Січі в епоху гетьмана І. Мазепи. Запорозька Січ повинна була регулярно надавати інформацію гетьману І. Мазепі про військові приготування турків і татар, військову готовність Січі на випадок порушення Туреччиною південного кордону Російської імперії. Гетьман через своїх посланців та військову пошту регулярно повідомляв Московський уряд про готовність турецької сторони до походів на Україну. В особистих листах гетьман І. Мазепа надавав поради кошовому на Січі стосовно військової підготовки козаків. Військова діяльність І. Мазепи дає підстави стверджувати, що гетьман проявляв у цей період історії найкращі риси полководця, у мирні часи підготовки до військових операцій проти османів турбуючись про розвиток воєнного мистецтва в Україні. У зв'язку з загрозою військового вторгнення в Україну гетьман проявляє підвищену увагу до подій на Січі, запевняючи царський уряд у вірності присягі, військовому обов'язку рядового козацтва та старшини. У документі згадується про те, що гетьман відповідав за взаємодію Січі та військових сил у прикордонних містах у випадках турецько-татарського вторгнення на територію України.

Російський імператор просив козацтво на Січі, щоб «отдавали ему гетману послушание в воинских делах и имели с ним совет», адже за старою військовою традицією Військо низове було у попередніх гетьманів «в послушании». Російський цар запевняв козацтво, що «служба ваша нами государем в забвении не будет, и милостию нашей за вашу службу будет», згідно зі скаргами та челобитними, які від полкової старшини гетьман передасть до Москви. У 90-х рр. XVII ст. за військові заслуги козацька полкова старшина активно отримувала від московського уряду земельні пожалу-

Секція 6

вання. Гетьман отримав від російського царя право розподіляти ці земельні багатства на Україні серед полкової старшини. Деяка частина земель отримувалась на правах орендного землеволодіння. Слідкувати за сільсько-господарськими роботами на цих землях та податками з підлеглого населення також входило до частини адміністративних обов'язків гетьмана.

Традиція винагороди, «поощрення» військової служби козацтва на боці Російської імперії земельними пожалуваннями зберігалась до кінця XVIII ст. Особливо це питання було актуальним для уряду Росії напередодні російсько-турецької війни 1787-1791 рр., коли військовий потенціал з України активно використовувався в боротьбі проти османів.

У рукописній копії Указу від 14 січня 1787 року, даному князю Г.Потьомкіну [19], наголошується на тому, що «просмотреть за благоусердием подполковника Сидора Белого и прочих старшин бывшего войска Запорожского... что находившихся в нашем (руском) войске, что бы им отвести для поселения земли в Керченском куту, или на Тамани».

Активні надання земельних пожалувань з боку Російської імперії козацькій полковій старшині у XVII-XVIII ст. відбувалися в періоди активної військової боротьби Росії з османською експансією та період російсько-турецьких війн, коли Російська імперія була найбільш гостро зацікавлена у військовому потенціалі з України.

Процес колаборації в Україні у 90-х роках XVII ст. супроводжувався не лише значними земельними пожалуваннями, але і наданням з державної казни Російської імперії значних сум грошового жалування козацькій полковій старшині та вищому духовенству з України.

В Інституті рукопису у Ф.П. спр. 3 «Малороссийские дела 1689 дек.—1691», зберігається рукописна копія документа «Расходы денежной казны, употребленные в Приказе Малыя России на дачу жалования приходским гетманским и запорожским посланцам и гонцам, разным Малороссийским духовным особам и отправляемым в Малороссию всякого чина посланцам, такие на иные всякие приказные расходы». У документі зазначається, яким саме посланцям від гетьмана з України надавалось грошове жалування з Приказу Малої Росії в 1689-1691 рр. в Москві. Московський уряд надавав грошове утримування для посвячення на Київську митрополію митрополита Києво-Печерської лаври архимандрита Варлаама Ясинського, а при ньому багато знатних духовних осіб. Знатний військовий товариш Дмитро Чечель з товаришами з приказу Малої Росії отримували в 1500 рублів. Генеральний бунчужний Константин Іоанов с товаришами на поденний корм та закупку приказних дач отримав 1232 рублі. Аналіз документа свідчить, що українська полкова старшина, яку посилав гетьман до Москви, регулярно отримув-

Секція 6

вала грошову дотацію за військову службу на боці Російської імперії. Таким способом імперія утримувала військову рівновагу сил з боку турецько-татарського прикордоння та забезпечувала захист своїх кордонів на випадок несподіваного вторгнення Туреччини на південні території імперії. Козацька полкова старшина у цей час постійно отримувала значну фінансову винагороду за військову службу на південних кордонах імперії [20].

Інститут Гетьманату (1649-1764) відіграв у другій половині XVII ст. визначну роль в історії України [21]. Він був вищою ланкою системи державного управління в Гетьманщині. Після виникнення Української козацької держави в середині XVII ст. гетьман став її верховним керівником. Володіння гетьмана складались з рангових маєтностей, а також царських пожалувань за службу. Окремим гетьманам належали десятки тисяч підлеглих селян, з початку XVIII ст. навіть кріпаків. Влада гетьмана поширювалась також на Запоріжжя, що часто призводило до конфліктів між ним і січовою громадою. До частини полкової старшини, яка отримувала земельні пожалування, в другій половині XVII ст. входило городове козацтво. Назва «городові козаки» часто застосовувалась в офіційних документах у тих випадках, коли потрібно було козаків, які мешкали на «волості», тобто в містах і селах, відрізнити від запорожців. До городового козацтва належали переважно особи, які «від діда та батька й самі» перебували у війську. У 1660-х рр. гетьманське правління та царський уряд законодавчо скоротили чисельність українського козацького війська від сотень тисяч осіб до 20 тис. Коломацькі статті 1687 р. передбачали існування в Україні 30 тис. служилих козаків, хоча насправді козаків було значно більше. Договірні статті українських гетьманів з російськими царями 1654-87 рр. передбачали для городового козацтва не лише право одержувати в спадщину рухоме та нерухоме майно, а й звільнення від державних повинностей і поборів, право займатися промислами, ремеслами й торгівлею, полюванням та рибальством. У другій половині XVII ст. в Гетьманщині зростає значимість городових отаманів, які стають головами козацького самоврядування. У другій половині XVII ст. повноваження городових отаманів значно розширились. Городовому отаману почала підлягати і некозацька частина суспільства. Особливо значний вплив вони мали в містах, що не володіли магдебурзьким правом, міщани цих міст на чолі з війтом підпорядковувались городовому отаману у всіх цивільних справах, особливо в сфері судочинства. Городові отамани гетьманської резиденції чи великих полкових міст були досить впливовими в козацькому середовищі Гетьманщини старшинами. Полкова старшина Січі та городового козацтва в 90-х рр. складала основу козацького війська та національної еліти, яка

Секція 6

брала активну участь в охороні південного кордону України від турецько-татарського вторгнення [22].

Вдосконалення козацького воєнного мистецтва, яке відбувалося в Україні в часи антиосманської боротьби Московського двору у 80-90 р.р. XVII ст., було закономірним історичним явищем, яке йшло у загальноєвропейському руслі модернізації озброєння армій воюючих сторін. Історик Ф. Туранли вказує на активне використання в цей час Туреччиною вогнепальної зброї, гармат. Під час оточення Кам'янець-Подільської фортеці у 1672 р. турецькою стороною застосовувалися вісімнадцять турецьких гармат типу «Балемез» (італійськ. Ballemezza), які відзначались довгим дулом та високою потужністю [23]. Суттєвим елементом модернізації турецької армії було залучення до воєнних операцій частини українського козацтва. В одному з універсалів до гетьмана Дорошенка султан зазначає, що через своїх послів гетьман офіційно повідомив про визнання протекторату Туреччини, про вірну, чесну, бездоганну службу. Султан ставить певні вимоги перед васально залежною частиною козацтва. Найпершим завданням гетьмана Дорошенка є оборона турецьких територій. Всі верстви козацького народу зобов'язуються об'єднатись під владою гетьмана. У разі одержання наказу султана про переможні військові походи повинні бути готовими, сильними, дисциплінованими, вірними, бути організованим військом та з'являться під командування султана, сумлінно й беззаперечно виконувати поставлені завдання. Активне використання воєнного потенціалу з України урядами Османської та Російської імперій у другій половині XVII ст. при охороні кордонів наштовхує на висновки про певне піднесення козацького військового мистецтва, яке утримувалося на належному рівні козацькою полковою старшиною Січі, Гетьманщини, Правобережної України у другій половині XVII століття.

Поступова стабілізація суспільно-політичного життя, зумовлена розмежуванням колись єдиної козацької держави на дві частини між Московським царством та Річчю Посполитою, мала певний вплив на розвиток військової справи українського козацтва. Найбільш повноцінний і самодостатній характер він мав на Лівобережній Гетьманщині, де козацтво й надалі залишалось чільним станом суспільства. Остання чверть XVII ст. внесла істотні зміни в тактику козацтва, яка була пов'язана в першу чергу зі співвідношенням родів війська — збільшенням питомої ваги кінноти. Яскравою сторінкою в історії козацького війська стали походи на нижньодніпровські та причорноморські фортеці, до яких вдався І. Мазепа після того, як Москва, в силу певних внутрішньополітичних ускладнень, почала вважати подальшу боротьбу за Крим малоперспективною. Зміна

Секція 6

стратегічної обстановки наприкінці 90-х рр. XVII ст. дала змогу Гетьманщині й Московській державі перейти до масивного наступу в Причорномор'ї, в тому числі й планомірних облог турецьких фортець, на які раніше здійснювались лише набіги.

Тому під час Північної війни І. Мазепа вже мав певний історичний досвід щодо південних степів Причорномор'я. Закономірним історичним фактором було розкриття військового таланту І. Мазепа під час відступу від Полтави до Очакова у 1709 році.

Фонди НБУВ зберігають певний масив малодосліджених матеріалів. Тому існують перспективи подальших історичних досліджень періоду Гетьманщини на історичних матеріалах НБУВ.

Література

1. Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska z czasów panowania Jana Kazimierza Michała Korybuta I Jana III (1656—1688) i przejrzał i wstępem i spisem rzeczy opatrzył Dr. Zygmunt Węclewski T. XI. Biblioteka Polska. – Lwów, Nakładem księgarni GUBRYNOWICZA I SCHMIDTA plac sw. Ducha 1. 10., 1877—S.408.

2. О Імци Паніє Janіє Chryzostomie z Gosławic Pasku. Notatka jubileuszowa.//Tygodnik Ilustrowany №34. Ogólnego zbioru №2.183.24(11) sierpnia 1901.—S.661—665.

3. Mickiewicz Adam. Literatura słowiańska Rok drugi 1841—1842 T.II. –Poznań nakładem księgarni Jan Konstantego Żupańskiego, 1865. S.381.

4. Zawisza K. Pamiętniki Krzysztofora Zawiszy wojewody Mińskiego (1666—1721).—Wydane z oryginalnego rękopismu i opatrzone przypiskami przez Juliana Bartoszewicza. –Warszawa Nakładem Jana Zawiszy, potomka Wojewody, 1962. – LXXIII.438 s.

5. Meczkowski Domicjan. Obrazy historyczne z czasów Stanisława Leszczyńskiego z odcieniami obyczajui i charakteru ludzi/ –w Krakowie. Nakładem i czcionkami «CZASU,» 1861.—141s.

6. Доба гетьмана Івана Мазепа в документах/ Упоряд: С. О. Павленко. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007.—1144с.

7. Hofmanowa Klementyna. Dziennik Franciszki Krasińskiej (w ostatnich latach panowania Augusta III pisany) —Warszawa Drukarnia Granowskiego i Sikorskiego47. Nowy-Swiat 47, 1898.—159s.

8. Kantecki K. Ojciec Stanisława Augusta.// Ateneum. –Warszawa, 1876—№3—S.1—71.

9. Szujski J. Dziela. Historia Polska. Ser. 2. T. 9. –w Krakowie, w drukarni «CZASU» Fr. Kluczyckiego i Społki pod zarządem Józefa Łakocińskiego, 1889. –438s.

10. Письма и бумаги императора Петра Великого. Том девятый. (январь-декабрь 1709 года). Выпуск первый. Академия Наук СССР. Институт истории. –Москва. Ленинград: Издательство академии Наук, 1950. –526 с.

11. Zdanowicz Alexandr. Rys Chronologiczno-Historyczny Państw Nowożytnych od V. wieku do dziś dnia, z kilku markami i genealogiami, tudzież zbiorem pytań.—Wilno. Drukiem Jozefa Zawadzkiego 1844 –S379.

Секція 6

---

12. Dąbrowski Józef. Dzieje polski w streszczeniu.—Moskwa, 1916. —379[IX] s.
13. Касьянов. Г. Déjà vu! // Критика. Рік XI, Число 3(113). Березень. 2007. —С.22-23.
14. Лисняк-Рудницький І. Історичні есе; В 2 т. Київ, 1994. Т. 1.—С.29.
15. Потульніцький В. А. Теорія української політології. Київ, 1993. —С.96.
16. Motyl A Thinking about // After Empire: Multiethnic Societies and Nation-building The Soviet Union and the Russian Ottoman and Habsburg Empires / Ed by K Barkey and M von Hagen Boulder Colorado Cumnor Hill Oyford 1997,—P. 19-29.
17. Doyle M W Empires Ithaca: London 1986 – Cornell Studies in Comparative History. —P. 19-47.
18. Малороссийские акты XVII-XVIII в.в. ІРНБУВ Ф.ІІ.спр.767-922 —с. 22.
19. Гавриил – архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический. Сборник указов русских императоров и сената Новороссийским генерал-губернаторам. 1738-1788. ІРНБУВ Ф.V. спр. 462-546-с.166.
20. Малороссийские дела 1689 дек.–1691. Расходы денежной казны, употребленные в Приказе Малыя Россин. ІРНБУВ Ф.ІІ. спр. 3 —с.16.
21. Енциклопедія історії України. Т. 2. – В 5 т. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. –К.: Наукова думка, 2003. —С. 101.
22. Туранли. Ф. Зовнішньополітична орієнтація уряду Українсько-козацької держави другої половини XVII ст. за даними турецьких джерел та історіографії.// Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Том. 8. частина І. Національна Академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Подільський осередок. —Київ – Хмельницький, 2002. —С. 41-57.
23. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т./ Редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.) та ін. —К.:Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2006. —Т.1. —С.508.

Тетяна Демиденко (Полтава, Україна)

Події Північної війни у шкільному курсі історії: методичний аспект

Актуальним завданням сучасної шкільної історичної освіти є, як відомо, форматування модерної, пристосованої до викликів і потреб сьогодення історичної пам'яті, спроможної викликати у школярів емоційне відчуття співпричетності, ототожнення себе з країною, в якій вони живуть, перетворити учнів з піддатливих на маніпуляції «споживачів» інформаційних потоків на свідомих власної позиції особистостей [1, с. 10]. Досягнення означених цілей потребує оновлення уявлень суб'єктів навчального процесу як про зміст і потенційні можливості шкільних курсів історії, так і про сучасні методичні засади їх викладання.

Особливий інтерес щодо впровадження сучасних підходів до вивчення історії становлять ті теми шкільних курсів, у контексті яких можливі нові інтерпретації загальноприйнятих тлумачень, руйнування оціночних стереотипів, знайомство з різноманітністю поглядів, думок, розвиток позитивного мислення, терпимості, поваги до загальнолюдських цінностей. Саме до таких проблем належать події Північної війни та Полтавська битва, що вивчаються школярами в курсах історії України та всесвітньої історії у 8 класі [2, с. 34, 104].

Історичний епізод, драма, котра розігралася влітку 1709 р. під Полтавою, перебуває у видноколі дослідників усіх трьох країн, історія яких внаслідок цих подій зазнала докорінних змін: для Швеції, котра домінувала в Північній Європі до кінця XVII ст., поразка в Полтавській баталії стала відправним пунктом у розпаді імперії, для Росії, що в той же історичний період тільки претендувала на статус імперії, блискуча перемога під Полтавою значувала зростання міжнародної ваги, для України, яка до 1709 р. мала певні шанси утвердитися як самостійна держава, Полтавська катастрофа поховала надії на успіх у цій справі. Відтак важливість і непересічність теми у вітчизняній та всесвітній історії дозволяють якнайповніше реалізувати в процесі викладання її методологічний, дидактичний і виховний потенціал.

Маючи на меті схарактеризувати можливі варіанти вивчення цієї сторінки вітчизняної історії в середній школі, розширити методичні обрії вчителя при виборі оптимальної форми навчального процесу, окреслимо

Секція 6

передусім методологічні засади, на яких може базуватися вивчення зазначеної теми школярами. По-перше, велике зацікавлення темою істориків, поява, особливо з огляду на 300-річчя події, нових і нових досліджень дають підстави для наочного підтвердження популярного нині погляду на історичну науку як на результат тлумачень та інтерпретацій дослідників – процес, який ніколи не припиняється і залишається відкритим для подальшого пізнання. З риторичною елегантністю цю думку сформулював Девід Ловенталь, виступаючи з доповіддю «Вивчення історії в Європі» на Колоквіумі Ради Європи 5 грудня 1994 року: «Історія та спосіб її тлумачення – це не щось викарбуване в граніті, ... минуле ніколи не можна повністю реконструювати, вивчення історії ніколи не закінчується. Історія ніколи не буває повністю чи остаточно відомою...» [3, с.13].

Маючи на увазі цю тезу, вчителеві варто застерегти школярів від погляду на історію Північної війни, Полтавську битву як на суму остаточних достовірних знань, що являють собою щось на кшталт незаперечної «громадської власності».

По-друге, досліджувана тема постає в історії суперечливою, неоднозначно оціненою істориками різної етнічної належності, політичної орієнтації, ідеологічно заангажованою нашаруваннями ще радянської історіографії, з огляду на що у висвітленні цього матеріалу шкільної програми вчитель часом має виконувати функцію, визначену Джоном Тошем у такий спосіб: «Історик має дуже неприємну роль у руйнуванні міфів, що спрощують або викривляють загальновідоме тлумачення минулого. У цій ролі він уподібнюється до хірурга-окуліста, який спеціалізується на видавленні катаракти» [4, с.24].

По-третє, обумовлений діяльністю непересічних особистостей (Карл XII, Іван Мазепа, Петро I та інші), цей історичний період створює багаті можливості для його подання як драми людських відносин, а не як безособової соціологічної схеми. Такий підхід дозволяє школярам відчувати, що історія ставить перед людиною складні, часом суперечливі завдання, які не мають готового розв'язання і вимагають для вирішення величезного напруження інтелектуальних і духовних сил людини, а відтак формує в учнів почуття власної відповідальності, виховане на емоційно забарвлених прикладах з життя масштабних історичних осіб.

Окреслені методологічні пріоритети у вивченні подій Північної війни в шкільному курсі історії потребують і відповідних організаційних форм навчального процесу, методики, орієнтованої на інноваційні технології, гуманістичні засади. Такий підхід передбачає структурування навчання на солідарній основі, наявність постійного вибору пізнавальної альтернативи, творчу самодіяльність школярів, розкутість думки, діалогізацію мислення,

Секція 6

глибоку внутрішню мотивацію — типові ознаки нестандартних форм уроків. Деякими з них доречно скористатися при вивченні теми «Україна в подіях Північної війни», взявши до уваги рівень пізнавальних можливостей класу, готовність школярів до нетрадиційних форм навчання, володіння вчителем відповідними технологіями організації учнівського колективу.

Так, цілком суголосною складній і суперечливій проблематиці уроку видається така форма його організації, як урок — історичний суд [5, с. 288].

Невід'ємним елементом кожного, а надто такого уроку, є виголошення його теми. Основною метою її формулювання є визначення тематичного простору даного уроку. Утім, чимало вчителів обмежуються цією елементарною функцією, внаслідок чого отримуємо банальні формулювання, які виключають будь-який нюанс недовомовленості чи дискусійності. Натомість тема має слугувати для заохочення учня, бути цікавим вступом до уроку, підкреслювати його характерні риси або становити його підсумок [6, с. 269]. Зазвичай тема підпорядковується методичному варіанту уроку або його змістовій інтерпретації. Вона може бути поетичним порівнянням, метафорою, перифразою, мати зв'язок з навчальними підходами і методами, інформувати школярів про мету і проблематику заняття.

Добре сформульована тема провокуватиме до мислення, до творчості, хвилюватиме учнів, якщо її записати без крапки в кінці речення, натомість із знаком запитання («Кого зрадив Іван Мазепа?», «Мазепа — жертва апатії своєї втомленої країни?» (Д. Донцов); знаком оклику («Хай про Мазепу спів мій лине!» (В. Сосюра) чи трьома крапками («Від Богдана до Івана не було гетьмана...», «Між Петром I і Карлом XII...» «В глибині душі кожного українця живе Мазепа...» (М. Костомаров), «Горе тим народам, чий історію написали їхні поневолювачі...» (Йоган Готліб Фіхте).

Сформулювавши тему уроку-суду, яка б спонукала школярів до розв'язання його проблематики, учитель має ознайомити учнів з переліком дійових осіб, які братимуть участь у розгляді мотивів, вчинків і наслідків діяльності гетьмана Мазепа в роки Північної війни. Учні обирають собі певні ролі в залежності від того, яку позицію вони займатимуть в оцінці І. Мазепа: Семена Палія, Петрика Іваненка, Василя Кочубея, Анни Дольської, Костя Гордієнка, Пилипа Орлика, Станіслава Лещинського, Петра I, Карла XII та інших.

Спіраючись на рекомендовану вчителем літературу, школярі добирають аргументи на користь своєї точки зору, готують виступи, а в ході судового засідання беруть участь у дискусії. Вдалий варіант такого уроку-суду розроблений херсонською вчителькою Г. М. Чубатюк [7].

Неабиякий пізнавальний і виховний потенціал мають уроки інтегра-

Секція 6

тивного типу, що також можуть бути ефективною формою вивчення подій Північної війни і Полтавської битви. У цьому контексті цілком органічною нам уявляється інтеграція історії України з українською та зарубіжною літературою, програма яких передбачає вивчення художніх творів, тематично пов'язаних з подіями першої чверті XVIII ст. (цикл романів «Мазепа» Богдана Лепкого, філософський твір-притча Романа Іваничука «Орда», героїчна поема Володимира Сосюри «Мазепа», історична повість полтавського письменника Леоніда Бразова «Фортеця» та інші в українській літературі і твори Франсуа Вольтера, Данієля Дефо, Джорджа Байрона, Віктора Гюго, Олександра Пушкіна — у світовій).

Підготовлений спільними зусиллями вчителів історії та літератури інтегративний урок, що поєднує стриману і точну мову історичних джерел і образне, пристрасне слово художніх історичних творів, допоможе школярам не лише пізнати, але й відчувати драматизм подій початку XVIII ст. Художні твори конкретизують історичний матеріал, поглиблюють його розуміння через систему образів, уявлень, розвивають емоційну сферу, формують оціночні судження. Важливою є й та обставина, що етичні норми та ідеї, висловлені в яскравих образах, утілені в конкретних особах, життєвих ситуаціях, а не в абстрактних, відсторонених формулюваннях-закликах, виступають реальним, переконливим прикладом виховного характеру [8, с.19].

Одночасне використання на уроці історичної, наукової і художньо-історичної літератури забезпечує емоційний зв'язок сучасних школярів зі спадщиною минулих поколінь, передає не лише перебіг подій початку XVIII ст., але й почуття і переживання їхніх учасників — тих, хто творив тогочасну історію, — Петра I, Карла XII, Мазепи, сприяє пізнанню ментальності, національного характеру дійових осіб. Цікавим, на нашу думку, є й з'ясування на уроці співвідношення історичної правди та вимислу в залучених до розгляду художніх творах.

У методичному плані інтегративні уроки можуть складатися як з окремих епізодів, мозаїки знань з різних предметів, коли учитель історії немовби передає естафету вчителю літератури, а учні доповнюють повідомлення один одного, так і являти собою бесіду чи диспут учителів-предметників упродовж усього уроку із залученням школярів [9, с.180].

Ефективним способом сучасної презентації навчальної інформації є кіноурок, який передає динаміку подій, поєднує образ і слово, дозволяє за короткий час передати широку інформацію. Тільки кіноурок переносить школярів в центр драматичних подій далекого минулого, створює ефект присутності у тому часі і просторі, який вивчається ними.

Наприкінці травня 2009 р. журналістами ОДТРК «Лтава» було пре-

Секція 6

зентовано документальний науково-популярний фільм «Полтавська битва: українська територія» (автор Анатолій Мішин), який містить багатий візуальний ряд і розповідь про доленосну битву у ході Північної війни. Ідеальною для використання в навчальному процесі є і тривалість стрічки – 45 хвилин, що відповідає тривалості уроку.

Цікавий методичний варіант вивчення теми «Мазепинська доба» в курсі «Історія Полтавщини» (8 клас) запропонували в посібнику для вчителів полтавські освітяни Олена Свиридова та Світлана Посмітна [10, с.58-69]. Це урок-дискусія та урок-гра «Щасливий випадок». В основі цих занять – робота в мікрогрупах, які ведуть дискусію за запропонованими вчителем контroversійними тезами-парами, та змагання учнівських команд у дидактичній грі, тема якої – «Полтавщина в період Північної війни». Представлені форми уроків максимально активізують пізнавальну діяльність школярів, створюють атмосферу ігрового ажіотажу, задоволення від процесу навчання і досягнутих результатів.

Подібний ефект має і така нетрадиційна форма проведення уроку, як аукціон знань з теми «Україна в подіях Північної війни. Повстання гетьмана Івана Мазепи проти Московії», який покликаний узагальнити і систематизувати знання учнів, перевірити ступінь засвоєння матеріалу підручника [11, с.192-199].

Підготовка до уроку такої форми триває 7-10 днів, упродовж яких учні, об'єднані у 4-5 мікрогруп, опрацьовують матеріал теми, рекомендовану вчителем літературу і складають з визначеної проблеми 4-5 запитань до класу. На аукціон знань школярі також готують предмет, який уособлює проблематику запитань і виставляється «на продаж» в обмін на знання. Це можуть бути портрети історичних діячів, макети та малюнки зброї, копії документів, схеми військових дій, художні листівки із зображенням пам'ятних місць Полтавської битви тощо. Безпосередньо під час уроку-аукціону знань, розпорядником якого виступає вчитель, кожна з учнівських мікрогруп проводить свій лот, виставляючи підготовлену річ «на продаж» і пропонуючи однокласникам запитання з теми уроку. Придбати виставлену річ, а заодно і одержати оцінки можна лише в обмін на знання. Наприкінці уроку підбиваються підсумки, визначаються переможці аукціону, автори найцікавіших і найзмістовніших запитань.

Звичайно, наведені варіанти вивчення в середній школі подій Північної війни і Полтавської битви не вичерпують широкого методичного потенціалу цієї важливої теми вітчизняної і всесвітньої історії, але, сподіваємося, вони окреслюють напрямки та форми навчальної діяльності вчителів і учнів, спрямованої на якнайповнішу реалізацію її світоглядних, пізнавальних і виховних можливостей.

Секція 6

Література

1. Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упорядник Н.Яковенко. – К., 2008
2. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5-12 класи. – К., 2005.
3. Ловенталь Девід. Вивчення історії в Європі // Галлагар Кармел. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості: Посібник для вчителів. – К., 1998.
4. Тош Джон. Хода історії: Цілі, методи і нові напрями у вивченні сучасної історії // Галлагар Кармел. Указ праця.
5. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Теория и методика преподавания истории. – М., 2003.
6. Санойца К. Тема уроку як виклик для вчителя історії // Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам. – К., 2007.
7. Чубатюк Г. М. Урок-суд «Гетьман Іван Мазепа – зрадник чи національний герой?» // Історія та правознавство. – 2006. – №№ 6,8-9, 11.
8. Корнеев В. Інтеграція предметів // Історія в школі. – 1998. – № 2.
9. Студеникин М. Т. Методика преподавания истории в школе. – М., 2002.
10. Посмітна С. В., Свиридова О. І. Методика навчання історії Полтавщини у 8 класі. – Полтава, 2006.
11. Власов В. Історія України: Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2002.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ	4
ВСТУПНЕ СЛОВО ПОЛТАВСЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ	5
ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ	6
Мазепинська Україна у Північній війні 1700-1721 рр.: особливості міжнародного становища та зміни політико-правового статусу. <i>Тарас Чухліб</i>	6
Forgotten sources – the need for more cooperation in Poltava studies. <i>Bengt Nilsson</i>	14
Гетьман Мазепа в історичній пам'яті України. <i>Владислав Верстюк</i>	22
Armie szwedzka i rosyjska od Narwy do Poltawy. <i>Piotr Kroll</i>	28
Полтавская битва в оценке российских и зарубежных ученых (По материалам международной научной конференции в Орле 22-23 мая 2009 г.). <i>Тамара Гелла</i>	37
Archaeology in Poltava. Results from the 2007/2008 field seasons. <i>Bo Knarrström</i>	44
СЕКЦІЯ 1	
ПОЛТАВСЬКА БИТВА В ІСТОРИОГРАФІЇ XVIII-XIX СТОЛІТЬ, СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ	48
Михайло Грушевський про українсько-шведський союз 1708-1709 років. <i>Ірина Дінтан</i>	48
Гетьманування Івана Мазепи в оцінці Володимира Антоновича. <i>Олександр Єрмак</i>	63
Stosunki Stanisława Leszczyńskiego z Iwanem Mazepą w Polskiej historiografii. <i>Konrad Bobiatyński</i>	71
Іван Мазепа та продовжувачі його справи у творчості Ілька Борщака (за архівними матеріалами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського). <i>Лариса Рева</i>	81
Деякі аспекти взаємин Карла XII і гетьмана Івана Мазепи у працях істориків української діаспори. <i>Людмила Бабенко</i>	97

СЕКЦІЯ 2

ПОЛТАВСЬКА БИТВА 1709 РОКУ

**В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
ЄВРОПИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ ТА МІСЦЕ УКРАЇНИ
У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ**

СЕРЕДИНИ ХVІІ-ПОЧАТКУ ХVІІІ СТОЛІТТЯ 104

Україна в международных отношениях последней трети
XVII века. *Александр Воробьев* 104

Wielkie Księstwo Litewskie wobec Ukrainy doby Iwana Mazepy.
Próba porównania z okresem hetmaństwa Bohdana Chmielnickiego
i Iwana Wyhowskiego. *Krzysztof Kossarzewski*.....109

Полтавська битва – важливий чинник формування нового
зовнішньополітичного курсу Османської імперії.
Наталія Бесєдіна, Віктор Рибачук.....130

Донесення австрійського посла у Туреччині М. Гальмана
про стан російсько-шведсько-турецьких відносин
після Полтавської битви (1709-1710 роки). *Ніна Цехмістро*.....137

Хронологія експансії північно-західних Прибалтійських земель
протягом ХVІІ-початку ХVІІІ століть:
висвітлення проблематики радянською історіографією.
Віталій Павлов.....143

Деякі напрями внутрішньої і зовнішньої політики
Івана Мазепи як причини поразки
його антиросійських змагань. *Микола Тараненко* 154

Імперські перетворення в Гетьманщині
після Полтавської битви. *Віталій Щербак* 162

Привычка присягать. *Сергей Сезин* 168

Козацьке питання в європейській політиці
постмазепинського періоду. *Олег Репан*.....173

СЕКЦІЯ 3

ПОЛТАВСЬКА БИТВА І ЄВРОПЕЙСЬКЕ

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО 184

Fire versus steel infantry tactics at Poltava –
a reflection of Lesnaya? *Esnar Lyth, Pavel Konovalchuk* 184

Кількісний склад збройних формувань Гетьманщини
у військовій кампанії 1708-1709 рр. *Сергій Павленко* 191

Полтавська битва на плані
Ніколоаса де Фера 1714 р. *Ольга Ковалевська* 199

Зміст

Іван Мазепа як військовий діяч (спроба загальної постановки питання). <i>Тимур Литвин</i>	213
Военное искусство русской армии в Полтавском сражении. <i>Валерий Молтусов</i>	223
Участь калмиків у військових кампаніях російської армії на початку XVIII століття. <i>Наталія Руденко</i>	228
Дослідження шляху шведів і козаків на Півдні України. <i>Федір Кокошко</i>	237

СЕКЦІЯ 4

ПОДІЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ НА ПОЛТАВЩИНІ	242
Казачество гетмана И. И. Скоропадского, запорожцы и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708-1709 гг. <i>Владимир Артамонов</i>	242
Облога Полтави: сучасний погляд. <i>Віталій Сальніков</i>	260
Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні. <i>Олег Безверхній</i>	267
Північна війна і Кременчуччина: локальний вимір глобального. <i>Дмитро Вирський</i>	275
Фортифікація Полтави початку XVIII століття. <i>Оксана Коваленко</i>	290
Миргородський полковник Данило Апостол до і після Полтави. <i>Володимир Пришляк</i>	299
Миргородський полк у Північній війні (осінь 1708-1709 рр.). <i>Віталій Яремченко</i>	311
Шведські штаб-квартири на підступах до Полтави. <i>Лариса Шаповал</i>	320
Події 1708-1709 років на Полтавщині в контексті Північної війни. <i>Людмила Шендрік</i>	333

СЕКЦІЯ 5

ПОЛТАВСЬКА БИТВА: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	345
Полтавская виктория в памяти потомков: торжества во второй половине XVIII – начале XX вв. <i>Наталья Болотина</i>	345
Творці батального жанру (на основі збірки живопису музею історії Полтавської битви). <i>Світлана Бочарова</i>	356
Адміністративне піднесення Полтави на початку XIX ст. як наслідок подій 1709 року. <i>Володимир Маслак</i>	363

Зміст

Практична реконструкція люльки-голландки — вжиткового артефакту часів Північної війни. <i>Іван Окара, Олександр Тітков</i>	375
Поема О. Пушкіна «Полтава»: текст і контекст. <i>Володимир Панченко</i>	380
200-річчя Полтавського бою у висвітленні тогочасної української преси. <i>Світлана Панькова</i>	392
Святкування 200-річчя «Петрової перемоги» в Полтаві. <i>Віктор Ревежук</i>	405
Історія створення та розвитку Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви». <i>Оксана Сальнікова</i>	412
Полтавська битва в офіційній культурі Російської імперії. <i>Віктор Саранча</i>	422
Інтерпретація подій Полтавської баталії в творчості І. П. Котляревського. <i>Євгенія Стороха</i>	432
Е. Р. Романов и увековечение памяти сражения при Лесной. <i>Марина Тарасова</i>	438
О почитании Каплуновской Казанской иконы Богоматери. <i>Наталия Чугреева</i>	446

СЕКЦІЯ 6

КОНСТРУЮВАННЯ ПАМ'ЯТІ: ПРОБЛЕМИ

ВИВЧЕННЯ ТЕМИ У СЕРЕДНІЙ І ВИЩІЙ ШКОЛАХ .....

Формування соціально-історичної компетентності учнів при вивченні подій Північної війни в Україні та постаті гетьмана І. Мазепи, <i>Володимир Мирошніченко</i>	450
Виховна функція історико-культурних фондів НБУВ (за матеріалами досліджень Гетьманщини та Північної війни (XVII-XVIII ст.)). <i>Тетяна Якубова</i> ✓	455
Події Північної війни у шкільному курсі історії: методичний аспект. <i>Тетяна Демиденко</i>	470

Науково-популярне видання

Куратор видання: Семеняга Л. Б.

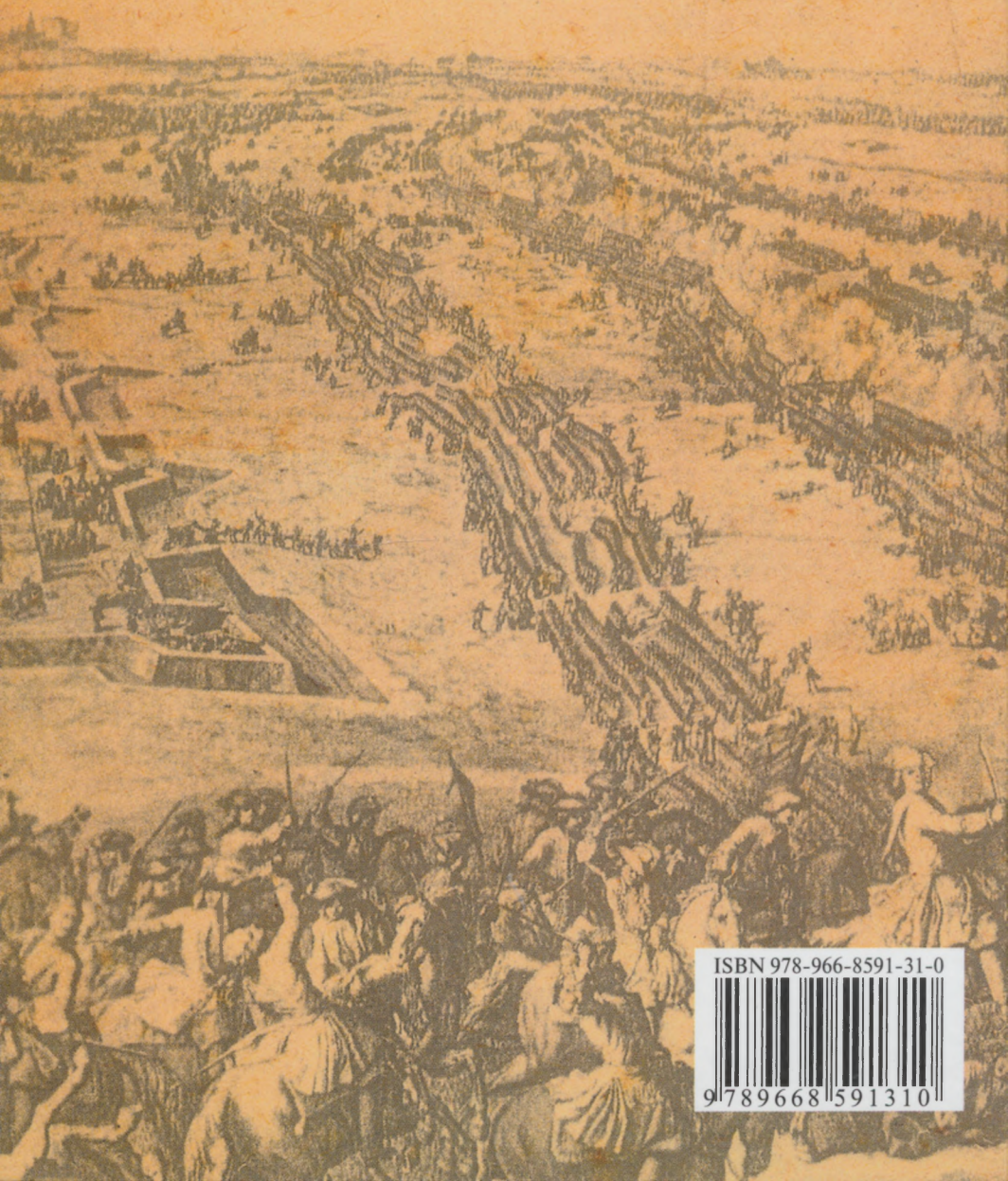
**«Полтавська битва 1709 року в історичній долі
України, Росії, Швеції та інших держав»**
Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції

Українською, російською, польською та англійською мовами

Полтавська міська рада
Посольство Російської Федерації в Україні
Посольство Швеції в Україні
Український інститут національної пам'яті
Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви»
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка

Комп'ютерна верстка та дизайн Орехова Г. Г.

Підписано до друку 10.12.2009. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 30. Обл. вид. арк. 28,43. Тираж 500 прим.
ФОП Толмачова Н. Ю. Харків, пр. Тракторобудівників, 124 Б, кв. 3.
Друк ТОВ «С.А.М.» 61002, м. Харків, вул. Пушкінська, 51Б
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №1105 від 31.10.2002 р.

ISBN 978-966-8591-31-0

9789668591310